THE

ŚĀṈKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU.

VOL. III.

Adh. IX—XVI.

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ĀNARTĪYA.

NEW SERIES, NOS 827, 835, 853, 892.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

57, PARK STREET.

1897.

PREFACE, VOLUME III.

It is with a certain degree of hesitation that I lay this volume before the public on account of its many deficiencies owing partly to the unsatisfactory state of my manuscripts. Besides the materials described in page 241 of the first volume, I had, through the kindness of the late Dr. Rost, access to the manuscript belonging to the India Office (Eggeling Catalogue No. 261, marked in the present edition with the letter D), but it proved to be of little value and not worthy of careful collation. For it generally agrees with C, and is apparently derived from the same archetype, as will be seen from the selection of various readings, mostly intended to show the close relation of the two manuscripts. Much more trustworthy, and even better than C is the manuscript belonging to His Highness the Maharaja of Alwar, most kindly transmitted to me through His Excellency the Under Secretary of State for India (A). It consists altogether of 506 leaves and contains all eighteen Adhyāyas. Though quite modern, it is a very good copy and has, in many cases, rendered me valuable service. I only regret, that I have not been able once more to revise the various readings taken from it, after the original.

Notwithstanding all the labour this work has cost me, I feel that I have fallen short of my own intention to present the text in a most satisfactory condition. Though many difficult passages have been made the object of repeated and careful reflection, I have found it impossible without further materials to offer it in a more satisfactory form. On the other hand, I think that a Commentary like that of Anartīya, is not edited for its own sake, but for the aid which it affords to a proper understanding of the main work. In this respect, I trust my edition will meet all reasonable demands.

Breslau, A. H.

Monhaupt strasse, 14.

ADDITIONS AND CORRECTIONS

Page	9	line	12	read	१० १९९ १ instead of ८ ९. १२
„	29	„	11	„	९ „ „ ५
„	33	„	19	„	°ऽह्° „ „ °ह्°
„	34	„	1	„	अयं सिषेध इति द्वारि°
„	38	„	11	„	प्राकृतम्
„	45	„	21	„	°मर्थान्तर
„	49	note	1	„	, over the line ' instead of , in marg.
„	54	line	13	„	°याऽऽहस्त्वा
„	56	„	14	„	श्रुतत्वात्
„	„	„	18	„	श्रुते°
„	„	note	1	„	°दृशं
„	57	„		„	वैश्वानरीय
„	71	„	4	„	C (orig.)
„	74	„	1	„	C वैतर°
„	75	„	1	insert	, the Visarga '
„	95	line	17	read	९७ ९
„	127	„	7	„	उद्दे°
„	142	„	12	„	चतुर्विंश
„	145	note	1	„	C ऋचास (?)
„	149	„	4	„	परी°
„	150	„	2	„	°द्यन्नूयमाने
„	151	„	1	„	११ ८ । instead of १. C
„	165	„	2	„	कुर्मीयं (?)
„	172	„	4	„	°वया°
„	175	line	6	„	°श्विना रथ°
„	190	note	1	insert	C °शा°
„	192	„	6	read	°भयास्त्र
„	199	„	1	„	°त्रि° instead of °सि°

अथ नवमोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।
अक्षरं तद्दासशर्मा सुञ्जस्तुरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात ऋत्विग्वरणप्रभृत्युदवसानीयापर्यन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोमस्थायम् । यो ह वा एतेनानिष्ट्वेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः । चतुःसंस्थो ऽपि । द्वादशाहश्चेति द्वादशसुत्यः क्रतुर्द्वादशाहवाच्यः । तस्य चायं प्रकृतिः । एकसुत्या एकाहाः । विषुवदादयः । एतेषां चायं प्रकृतिः । प्रकृताववगतायां विकृतिषु सुखमवगमो भवतीति प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य[1] यो विकार उक्थ्यादिसंस्थाविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाचार्यस्य शिष्यहितार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृतिविकृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधायकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयाजान्यजति समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवाराभ्यस्तस्य विशिष्ट-

[1] D om. प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य ।

याज्यासंयुक्तस्य यजेर्नामधेयम्। एतदिन्द्रतमन्यस्मिन्द्रव्ये श्रूयमाणमन्यद्रव्याविशिष्टे चैष्टिककर्मैकालभिन्नमपि पशावेकादश प्रयाजान्यजतीति श्रूयमाणं निवर्तयति। न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि समुच्चीयत इत्यभिप्रायः।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतस्य वस्तुनो विकृतौ प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति। अत्रापि विकल्पशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्। उदाहरणम्। उत्सर्गे अपानां न निगदमाहेत्येवमादि।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतो ऽर्थो विकृतौ श्रूयमाणो विकृतौ भवादर्थान्निवर्तते। तद्यथा। चतुस्त्रिंशदिति पुरस्तादङ्क्रीणामित्यनेन (१६.३.२४) वङ्क्रीणां सङ्ख्यायंकृतत्वात् षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्योच्यावयतादित्येवं निवर्तते।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते। मन्त्रस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या। तद्यथा। वाक्तोप्यते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वाक्तोप्यते अग्नयेति यजतीत्येतावदेव भवति। शिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता। सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति। साशब्दस्य शब्दस्यार्थे। तस्योदाहरणम्। पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्यन्त इति। पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चयसंदेहव्युदासार्थीका। इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्येतस्यानन्तरं यद्वक्तव्यं तदुच्यते।

८. आग्निमारुतादूर्ध्वं शस्त्रत्रयस्यागमादुक्थ्याख्यः क्रतुर्भवति।

९. एकस्य शस्त्रस्यागमादुक्थ्याख्यस्येभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति।

१०. त्रयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वमागमादतिरात्राख्यः क्रतुर्भवति।

११. यान्येतान्युक्थ्यशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमारुतमनुयाजांश्च स्थानं भवति। ननु उक्तमेवैतदाग्निमारुतादूर्ध्वमित्येवमादिभिः सूत्रैः। सत्यम्। एतत्क्रमनियमो मा भूदित्येवमर्थमेतत्सूत्रम्। तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशियद्वे स्तुते शस्त्रं शाखान्तरात्। उक्थ्यशस्त्रेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोडशिचरणम्। अकृत्वापि षोडशिनं त्रयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव।

२.

१. उक्थ्यशस्त्राण्युच्यन्ते। तत्र साकमश्वाख्यं स्तोत्रं मैत्रावरुणस्य। तस्मिन्सति यच्छस्त्रं भवति तदाह।

२. एह्यू षु ब्रवाणि ते। अयं तृचः स्तोत्रियो भवति। अनन्तरो ऽनुरूपः।

३. चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिति तृचः। अस्तभ्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इत्ययं च तृचः।

४. सूक्तमेतत्।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्यामिति सूक्तम्।

६. ऐन्द्रावरुणी मैत्रावरुणस्येति श्रुतत्वात्।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति। तस्मिन्सति।

२. वयमु त्वामिति स्तोत्रियः। यो न इदमिदं पुरेत्यनुरूपः। एतौ[1] प्रगाथौ। उत्तमं ककुभः प्रत्याहृत्ते सतोबृहत्या (७.२५.१५) द्वितीयमिति।

३. प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति तृचः। यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेति च तृचः।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां शंसेत्।

५. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इत्येतत्सूक्तं शस्त्वा ततः।

६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तया परिदध्यात्। बृहस्पतिर्न इति परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूचकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृचान्होत्रकाः शंसन्तीत्युक्ते (११.२.२) अन्यास्विव उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता परिधानीयैव इत्येतदर्थम्।

४.

१. नार्मेधाख्यं स्तोत्रमच्छावाकशस्त्रस्य भवति।

२. अधा हीन्द्र गिर्वण इति स्तोत्रियः। परिशिष्टो ऽनुरूपः।

३. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीति सूक्तम्।

४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम्।

५. प्र वः पान्तमन्धसो धियायत इति सूक्तम्।

---

[1] C D om. एतौ।

६. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीति सूक्तम्।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः। ऐन्द्राग्नान्युक्थ्योक्थ्यानि भवन्तीत्युक्थ्यग्रहेषु शंसनं सामान्येनोक्तम्। विशेषः शाखान्तरात्।

५.

१. यजमानः षोलशिग्रहमुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः। षोलशिग्रहाय स्तोत्रं स्तोष्यमाणेषु छन्दोगेषु।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोलशिग्रहमुपतिष्ठेत।

३. इन्द्र जुषस्वेत्येवमादिकं स्तोत्रियं शस्त्वा। इन्द्र जुषस्व प्र वहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्रम्य ब्राह्मण आम्नातस्य स्तोत्रियस्य दीर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात्।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति शस्तव्या विभाषान्तरनिर्देशात्।

५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्था विषूवतः। इत्येतौ तृचौ विहरेत्। गायत्रं पाङ्क्तं चेति वचनं यथासमाम्नातपक्षे क्रमार्थम्।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन प्रथमं पाङ्क्तं पादं स्वादोरित्था विषूवत इत्येतं संधाय अवस्यति। पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु[1] तथाक्रमधर्मार्थम्।

७. वृषणं सोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यः।

८. तृतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्षस इत्यनेन या इन्द्रेण सयावरीरित्येतं संधायावस्यति।

---

१ C in marg. दिव।

एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। इन्द्र नेदम्ना यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव (१०.९६.२) इत्यवसाय तिरातय इति ग्रुङ्गेन तिकारेण प्रारम्भः। श्रामिश्र्क सो श्रस्य वज्रो हरितो य श्रायस इत्यवसानम्। विकर्षेण द्वैपदं चेतुरचेरं वसपते (८.६.२१) हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योरिति वकारेण श्रारम्भः।

११. इन्द्रो दधीच श्रस्थभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां प्रस्थधर्म उच्यते। द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां। इन्द्रो दधीचो श्रस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुत इत्येताभ्यां। ततो द्वाभ्यां प्रणौति। जघान नवतीर्नवेच्छन्नश्वस्य यच्छिर इति। द्वाभ्यामवसाय। पर्वतेष्वपश्रितं तद्विदच्छर्यणावतीत्येताभ्याम्। ततः। द्वाभ्यां प्रणौति। श्रत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यो३ इति।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृहे इत्यनेन प्रो श्वस्मै पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति।

१३. द्वितीयतृतीयाभ्याम्।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम्।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः। गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंसतीति श्रुतेः।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं तृचं शंसति। श्रथ नित्या श्रनुष्टुभः शंसतीति (१७.३) श्रुतेः। नित्या इति वचनात् पूर्वोक्तेस्रो ऽनुष्टुभः कृत्रिमा इति ज्ञायते।

१७. एकाग्रहणं तृचाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

१८. यो व्यतीँरफाणयदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिग्राह्य

अर्भको न कुमारक इत्येतां। ततो ऽस्य मदे जरितरिन्द्र इति[१] निविदं दध्यात्।

१८. सोचिये चाहावः। चशब्दादनुरूपे च क्रियमाणे। न तु स्वसूक्ता[२]। निविदि च परिधानीयायां च।

२०. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां शस्त्वा उदद्भुस्येत्यनया परिदध्यात्[३]। उदद्भुस्य विष्टपमिति परिदधातीति (१७.२) श्रुतेः।

२१. रोदोभ्यामित्यादिकम्।

२२. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति।

२३. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् सोचिये क्रियमाणे शाखान्तरीये ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपद्यानुष्टुभो भवन्ति। तत्र तावतः पुरूतमो (८.४६.१) अवाह गोरमन्वत (१.८४.१५) मो व्वस्मै पुरोरथ (७.६.१२) मित्येतास्विष उद्धरेदनुरूपाचरपरिमाणसाम्यात्। एतत्प्रतिरूपस्तु दैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्वलायनके पठित एवानुरूपः। स्वशाखायां तु तस्मादवानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवानुरूपस्य युक्ततरम्[४]।

२४. विक्रियमाणे सोचिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे यथासमाम्नातमविहृतं शस्त्रं भवति। तेनेदं चेत्पोलशिसाम कुर्युरविहृतः पोलशो शस्तव्य इत्याश्वलायनकम्। अत्र सत्यस्मै पिपी-

१ C D om. the beginning of the nivid.
२ A adds एतत् प्रतिरूपस्तु दैके अनुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य तस्मादवानुरूपं नाद्रियेतेति श्रुतेः।
३ C D om. from. ततो up to परिदध्यात्।
४ C in marg. सुधी हर्य मे इत्यादयः।

यत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः। स्वरसाम्नि दृष्टत्वात्। यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यत्तुल्यम्।

२५. इन्द्रस्य सखाडित्येवमादिना मन्त्रेण ग्रहं भक्षयति। शाखान्तरे कश्चिदसमाम्नाय भक्षाहरणं सोमस्यांशान्यसमाम्नानेन मन्त्रेण भक्षयति।

७.

१. पान्तमा वो अन्धस इत्येवमादिकौ[1] तृचौ। प्रथमः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः। होतृग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहण-निवृत्त्यर्थम्[2]। प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु त्रिष्वेव[4] भेदप्रदर्शनार्थम्। ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः पर्यायाः।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां प्रथमान्यादानभ्यस्यन्नीत्येवमादि। तदपवादो ऽयमुच्यते। प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाम्रेडयति। नाभ्यस्यतीत्यर्थः।

३. स्तोत्रियानुरूपावतिशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्थमुखं भवति। उक्थमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्।

४. अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति सूक्तं शंसति। आगतमिति संज्ञायाः शास्त्रे संव्यवहारः प्रयोजनम्। उक्थमुखानां जगतीनां च द्वेद्वे शंसेयुरिति।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति।

---

१ C in marg. [illegible] instead of सोमस्यांशान्य। २ C in marg. हो।
३ A ॰प्रदर्शना॰ C ॰दर्शनार्थ॰ D ॰दर्शनार्थ॰। ४ A त्रिष्वपि।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपाविति वर्तते। प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः। प्र कृतान्यृजीषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य।

२. सुरूपकृत्नुमूतय इत्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति।

३. त्वं सु मेषं मदया स्वर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमित्येतया यजति। ननु चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः। किं वचनेन। उच्यते। अनुरूपादनन्तराण्यैन्द्राणि जागतान्यन्वाहेति (१२.१०.२) वचनात्तत्रायस्य विनियुज्यमानस्य समान[1] उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम्। इहैव व्युत्क्रमशंसनं। त्रिष्टुब्भिः परिदधातीति वचनात्। नवमीं चोत्तमां चेति द्विशब्दात् नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इन्द्रप्रसादादेवास्य लाभात्। मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः[2]।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरोऽनुरूपः।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसति।

---

[1] A समानस्तोत्रमाया उद्धारः। C (orig.) D ॰युज्यमानस्येति मत्वा।

[2] C ॰शब्दात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इन्द्र तत्प्रसादादेवास्य (orig. इन्द्रप्र॰) लाभात् B इन्द्रप्रसादाद॰ M इन्द्रतत्प्रसादादेवास्य All MSS. with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after ॰शब्दात्।

३. पूर्वेण सह विकल्पः। उत्तमाया उद्धारो गायत्र्याश्चुक्थमुखानि शंसतीति वचनात्।

४. न्यू षु वाचं प्र महे भरामह इत्येतत्सूक्तं आगताख्यं शंसति।

५. वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्थेत्येतया यजति।

१०.

१. इन्द्राय मद्वने सुतमिति स्तोत्रियः। इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्यनुरूपः।

२. इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपप्रगाथस्त-दुक्थमुखं भवति।

३. मा नो अस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसीति आगताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति।

११.

१. होतृवचनमसंदेहार्थम्। मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा-करणं शास्त्रसंव्यवहारप्रयोजनाय। मध्यमान्मध्यमेषु। मैत्रावरुणाय ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमानामिति।

२. उद्वेदभि श्रुतामघमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्। उत्त-मामुद्धृत्य गायत्रीसंदेहात्। उत्तमामृचमैन्द्रार्भवीं इन्द्र इषे ददातु न इत्येतां सूक्तादुद्धृत्य बहिःकृत्वा।

३. अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरित्येतच्चागतं सूक्तं शंसेत्।

४. अपाय्यस्यान्धसो मदायेत्येतया यजति।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण।

२. एन्द्र सानसिं रयिमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत्।

४. अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानित्येतया यजति।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः। अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः।

२. आ तू न इन्द्र मद्र्यगिति एतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्ध इति स्तोत्रियः। इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यनुरूपो ऽच्छावाकस्य।

२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याग्नि-लिङ्गात् त्रिष्टुभं चेति कृत्वा उपसर्गः मद्य आजनिष्टेति परिधाय ऐन्द्रेषु जागतेष्वजातशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति वचनात्। इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु शस्तु। उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था। त्रिष्वपि पर्यायेषु प्रायशो होतुः स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम्।

२. महाँ इन्द्रो य ओजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपप्रभृत्युक्थमुखाख्यं शंसेत्। उत्तमास्तिस्रो दानसंस्तवादुद्ध्रियन्ते।

३. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति।

१६.

१. आ तेता नि षीदतेति स्तोत्रियः। आ त्वद्यवा गहीत्यनुरूपः।

२. यस्य संस्थे न वृण्वत इत्युक्थमुखाख्यं समस्तं शंसेत्।

३. अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्विति जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. प्र घा न्वस्य महतो महानीत्येतया यजति।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः। युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमित्यनुरूपः।

२. युञ्जन्ति ब्रध्नमित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. इमां ते धियं प्र भरे महो महीमिति जागताख्यस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्य शेषमन्यथापि जागतत्वविनियोगे शंसेत्। उत्तमा त्रिष्टुप्[1] मित्रादिभ्यो वाच[2] यज्ञाः कृता इत्येवानैन्द्रीत्युद्ध्रियते।

४. तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाय।

५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्नित्येतया यजति।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेष्वित्ययं स्तोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः।

२. उष्णिहावेतौ स्तोत्रियानुरूपौ। तयोरुत्तमानि चतुरक्षराण्यभ्यस्यन्ति। तथा ह्यानुष्टुभो रात्रिरिति च्छन्दसो ऽन्यस्यानूहः[3] कृतो भवति।

३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिकमुक्थमुखाख्यं सूक्तं[4] शंसेत्।

---

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं। २ A वा D चा यद्यज्ञः कृताभ्यः।
३ C D छन्दा अन्यस्या॰ M. च्छन्दान्यस्य। ४ C D om. सूक्तं।

४. प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतच्छ्यागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

५. प्रेष्ठं पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामित्येतया यजति।

१९.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। विशिष्टेष्वहीनेषु एकोत्तरेषु भवा आहीनिक्याः। अच्छावाकस्यातः परमुच्यते। चतुरहराभ्यासनिवृत्त्यर्थं पुनरच्छावाकवचनम्।

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽच्छावाकस्यैतौ स्तोत्रियानुरूपौ। प्राकृतयोर्निवृत्तिः। श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्द्रव्ये प्रकृतिं निवर्तयतीति वचनात् (८. १. २)। एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः पादः एकारादिश्च। तत्र पादाभ्यासे।

समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्[1]।

इत्याकारयोरेकदीर्घं कृत्वा तत इकारोदय एकारमिति एह हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुरूपावाहीनिक्यावच्छावाकस्य।

४. आहीनिक्यनिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतकर्मार्थः।

२०.

१. आश्विनाय स्तोष्यमाणेषु छन्दोगेषु[2] महताहुती जुहोति। संस्तुतेषु छन्दोगेषु महतहोमीये आहुती जुहोतीति श्रुतेः। महताहुती जुष्टो वाचो भूयासमित्येवमादिके।

---

१ Rigveda Prātiśākhya (ed. Max Müller) 119.

२ A adds होतेति भाष्यकारः। अयुक्तं चाश्विनशस्त्रे होतुरेवाधिकारात्। यत्तु प्रवरानुपूर्वेति (९. ९. १९) तत्संख्यापदमात्रं नाशिष्टं।

२. मध्यमेन स्थानेन शंसेत्।

३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः। एवं वा आश्विनं शंसेत्।

४. अतिदेशो ऽयम्। ततश्छन्दोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं (१.६.१७) तदभियोयाश्विने[1] ऽपि भवति।

५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्तं व्याख्यास्यामः।

६. चीणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामवस्येदिति न भवति।

७. बार्हतश्छन्दसां याः प्रतिपदश्छन्दोगैः स्तुतास्तासां प्रातरनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम्। अथ यद्बार्हतीनां प्रतिपदां प्रथमंप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं वै सामगाः स्तुवते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः। (१८.२)।

८. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति। भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नदैवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवतीमुद्धृत्येति।

९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गायत्रात् छन्दसस्तदर्थोद्धरति। स्तत एव ताः। तथा प्रकृतत्वात्। उद्धरतीति पुनर्वचनं पूर्वत्र स्थानादेशसंबन्धात्।

१०. आनुष्टुभाच्छन्दसो द्वे ऋचावुद्धरति।

११. उद्धरतीत्यनुवर्तते। त्रैष्टुभाच्छन्दसस्त्र्योदशाधिकं शतमृचामुद्धरति।

१२. नासत्याभ्यामिति चीणि कक्षीवता दृष्टानि काक्षीवतानि

---

१ A योया। C अभियोया alt. to अभियाख्या। M योख्या। See Comm. on ११.

तानि नित्यानि । अभित्योपाश्विने[1] ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात् । तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जाथामिति सूक्ते । एतानि चत्वार्यागस्थानि त्रिष्वपि परिगतेषु नोद्धर्तव्यानि ।

१३. प्रथमं काक्षीवतं नासत्याभ्यामिति सूक्तं शस्त्वा ततः का राधद्धोत्राश्विना वामिति नव शंसेत् ।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अधिकं शतं शंसेत् भागधेयेभ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं । इमानि वां भागधेयानि सिस्रत इत्येताः सप्त जगत्यो वरुणेन्द्रदेवत्याश्च । ततश्च न शस्तव्या आश्विने ।

१५. वाशब्दो विकल्पार्थः । अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यतिरिक्तानां वा तावन्मात्रं शंसेत् अधिकं शतं यावत्परिमाणं सुपर्णे । आश्विनीनामिति वचनात्[2] बहूनामपि प्रक्षेपः । आश्विनीत्वात् । विंशतिमधिकं ब्रूमः । ग्रावाणेवाष्टौ (२.३९.१-८) । नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छेत्येका (३.५४.१६) । धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानेति नव (३.५८.१-९) । क उ श्रवदिति चतुर्दश (४.४३. १-१४) । प्र वामश्नोत्यश्विनेत्येका (४.४५.७) । अत्रिर्यद्वामवरोहन्नृबीसमित्येका (५.७८.४) । प्र मे वसुभ्यद्यदश्विनोर्य इत्येका (६.४९.५) । उत त्या मे हवमा जग्म्यातमित्येका (६.५०.१०) । द्युषे नरा दिवो अस्य प्रसन्तेति विंशतिः (६.६२.१-७. १०-२२ । यद्रोदसी प्र दिवो अस्ति भूमेति (६.६२.८,९) द्वे उद्धरेत् । प्रति वां रथं नृपती जरध्या इति दश (७.६७.१-१०) । दकाय विज्ञसमानाय शक्रमित्यष्टा-

१ C अभित्योपा alt to अभिव्या° । २ C D वचनं ।

विंशतिः (७. ६८. ८-७२. ५)। उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११)। एतच्छस्त्वा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत्।

१६. समिद्धेष्वग्निष्विष्यस इत्येतास्तिस्र उद्धरति। आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकात्।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा तृतीया पञ्चमी चेत्युक्तं। तस्यापवादः। एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत्।

१८. औष्णिहाच्छन्दस एकादश ऋच उद्धरेत्। पञ्चमीनिर्देशात्।

१९. यथा एकादशौष्णिहादुद्धर्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जागताच्छन्दसः।

२०. आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पादेन पादेनास्तमादित्योदयं प्रतीचते।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत्।

२२. उदु त्यं जातवेदसमित्याद्या नवर्चः।

२३. चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम्।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम्।

२५. इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः। प्रगाथवचनं सर्वानैन्द्रान्प्रगाथान्प्रगाथस्थायतन इति (१८.३) चोदनार्थम्। तेन चतुःशतमैन्द्राः प्रगाथा ऋग्वेदप्रसिद्धाः।

२६. मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतास्तिस्रः शंसेत्।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षरा। प्रथमः पादो द्वादशाक्षरो ऽथाद्वितीयो ऽष्टाक्षरः।

२८. बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्। बार्हस्पत्यया परिदधातीति श्रुतेः।

२९. द्विरेवाश्विनावाक्रयते प्रतिपदे चैव परिधानीयाये चेति (१८. ४) श्रुतेः।

३०. तथा प्रवेशयथा तच्छस्त्रमाश्विनं नानाछन्दस्यमपि संपदा बृहतीनां सहस्रं संपद्यते। यद्यप्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियाश्छन्दोगानां तथापि ककुप्कार एव कर्तव्यः सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। अत्र कैश्चिदाश्विनपद्धत्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते।

शस्तं तथाश्विनं प्राग्भिर्यथा सूत्रकृतोदितम्।
तत्क्रममारभ्यते वक्तुं मन्दधीप्रतिपत्तये ॥१॥
त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म पुरु त्वेति जनस्य च।
युवोरित्यन्तरैत्यक्रैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥
दशाधिकाश्चतुर्भिर्द्वे त्रिंशदभ्यधिका त्रिभिः।
एकादश दशैकाश्चत्वारिंशद्वे द्वे च पृथक्पृथक् ॥३॥
आश्विनप्रकृतेरेता यथाशङ्कं सुमेधसा।
अतः प्रातरनुवाकादुद्धर्तव्या यथाक्रमम् ॥४॥
धेनुः स्तुवे नरैत्या वामतारिष्मेत्यतः परा।
यथाशङ्कं प्रयोक्तव्या नासत्या मे [illegible] वामिति ॥५॥
अचिर्यदा च मे वपुरस्त स्या प्रति वां रथम्।
द्वयो शकाय भूतांश आभासेका यथाक्रमम् ॥६॥
पतङ्गो द्वादश ताभ्य एकादश ततः पराः।
अग्निं समिद्धः कायं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

२१. इमे सोमासस्तिरोअह्न्यास इत्येवमादिका प्रैषान्तः[1] पठिता पुरोनुवाक्या कार्या।

२२. होता यक्षदश्विना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति। आप्तोर्यामे ऽप्ययमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोक्थेष्ववाद्वितः[2]।

२३. उभा पिबतमश्विनेत्येतया प्र वामन्धांसीत्येतामर्धर्चशः संधायोत्तरेणार्धर्चेन वषट्करोति।

२४. विराजैव यजेदिति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः।

२५. अश्विना वायुना युवं सुदक्षेति सैव स्थिताश्विनी त्रिष्टुप् तिरोअह्न्यवतीति (१८.५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा।

२१.

१. त्रिवृत्सङ्ख्याको बहिष्पवमानो भवति। यद्यपि छन्दोगानां स्तोत्रे[3] नानारूपे स्वमतप्रकाशमार्था पट्सूत्री।

२. सन्धिषाम आश्विनं स्तोत्रं तदपि त्रिवृदेव भवति।

३. आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि[4] चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनस्य पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव। सङ्ख्यासामान्यात् क्रमेण वचनं सन्धिषामवत्।

---

[1] C D प्रैषः।

[2] C ष्वव द्वितः in marg. नु instead of च. D ॰च द्वितः।

[3] C D स्तोमे स्तोत्रे।

[4] C आदौ बहिष्पवमानस्तोत्रम्। ततो ऽनन्तराणि पञ्च-स्तोत्राणि। चत्वार्या-ज्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्यार्भवश्च पवमानः।

६. अग्निष्टोमसाम चीण्युक्थानि षोडशी च।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंस्थो ऽपि भवतीत्यर्थः। ज्योतिष्टोमचोदनायामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं। सोमयागस्य प्रधानं। इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि। सोमयागस्य ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वात्। एतानि ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमाः यस्यैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः। सोमपणनाच्चैते भवन्ति। तत्संनिधौ श्रवणात्। ग्रहं गृहीत्वा चमसं चोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति।

८. एत एव स्तोमा ये त्रिवृदादयस्ते ऽभिप्लवस्यापि षळहस्य भवन्ति। एत एवेति वचनाच्चायमेव क्रमः। प्रथमोत्तमे अहनी ये एवंक्रमेण।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु। तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्ष्यास्तदर्थस्तुशब्दः। चेदिमं चेष्यमाणस्य यदृच्छया यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः। इष्टिर्वक्ष्यमाणिका भवति।

२. एतानि चीणि हवींषि भवन्ति।

३. गुणशब्दया संदेहो मा भूदिति सूत्रम्।

४. मह्य प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या। ब्रह्म च ते जातवेदो नमयेति याज्या। [1] किमर्थमग्नये ब्रह्मण्वत इत्युच्यते। द्विप-

---

१ A ins. अनु।

श्रुतिषु चोदनानुपूर्व्येणेति सिद्धत्वात्। उच्यते। शाखान्तरेण प्रकृतगुणमिष्टिचयं समाम्नातं क्वचित्क्वचिदिष्टिद्वयं। तस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमेवमुक्तम्।

५. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेः शुचवतः पुरोनुवाक्या। अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या। अग्ने शुक्रेण शोचिषे इत्यग्नेः शुचभृतः पुरोनुवाक्या। स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति याज्या। उत्तरयोरिति शुचवत्शुचभृतोः पृथगपीष्टिर्भवत्युक्त एवमिष्टिद्वयमपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते। स्वशाखायां तु चित्रविष्का एकैवेष्टिः।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां चेष्यमाणानां भवति। ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वनाम्नातं। बहूनामिति सत्त्रिणो ऽभिप्रेत्योक्तम्।

७. एकस्य चिन्वतः संनिवपनाभावात् उखासंभरणप्रयोजना इयमेवेष्टिर्भवति। उखा विशिष्टाग्निधारणार्था स्यात्सौ विशिष्टप्रमाणा आध्वर्यवधर्मसमुदायवती। तस्या इष्ट्यनन्तरं उपकरणानि संनिवपतीत्यत्र मन्त्रणः साध्वर्थं वचनम्।

२२.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः। आध्वर्यवाधीतेन क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति। अथैतेन प्राजापत्येन पशुना यजन्त इति श्रुतेः।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात्।

३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते। वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वसूत्रादनुवर्तमान एवोच्यते। कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छाखान्तरोक्तमुपसंहरेत।

४. पुरुषो वैश्यो राजन्यो वा। अजः छागः। अविर्मेषः। गौरश्वश्च। पशुशब्दः[1] पुरुषे ऽपि द्रष्टव्यः। इति पञ्च पशवः। इति प्रकारप्रदर्शनार्थः। एवंप्रकारा अध्वर्युशाखासु बहवो विकल्पाः।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति। तूपरो विषाणरहितः।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिदाग्नेयं पशुपुरोळाशं कुर्वन्ति। यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोळाशमनुनिर्वपतीति प्राप्ते।

७. वायव्ये पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोळाशं कुर्वन्ति।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं पशुपुरोळाशं कुर्वन्ति।

९. प्राजापत्यस्येति वचनात्स सर्वत्र।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते।

११. एकया च दशभिश्च स्वभूते। राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे। सुविदत्र नमसा ये वृधासः। इत्येताः पुरोनुवाक्या वायव्यस्य वपापुरोळाशपशूनां। पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधाः। प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ। प्र वायुमच्छा बृहती मनीषेत्येताः पूर्ववत् याज्या वायव्यस्य। नियुत्वतो ऽप्येता एव।

१२. आ ते वत्सो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाग्निः परेषु

१ C D वीशब्दो ऽयं पशुशब्दो वापि द्रष्टव्य इति। पञ्च पशव इति।

धामस्थित्येता आग्नेयस्य[1] वपापुरोडाशपशूनां पुरोनुवाक्याः। वयं ते अद्य ररिमा हि काममग्ने तवोती ईळते च त्वा यजमानो हविर्भिरित्येता याज्याः। अग्नेः शुद्धस्याप्येता एवान्यासंभवात्। आग्नेयस्येति शुद्धस्याप्येवं निर्देशात्।

१३. बहुवत् बहुवचनेनेति यावत्। पशुनिगमाः मेधमित्येवमादयः पशुषु पशुषु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीति यावत्। प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम्।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं। चतुर्णामपि कायप्राशनं ततो व्यदिष्टकार्थापत्त्येति (का० १६.१.१८) शरीराणां विनियोगात्[2]। अनेन [3]यज्ञसमाप्तिस्तस्मादेकवदत ऊर्ध्वम्।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्निचित्ये।

२. एतानि त्रीणि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति।

३. त्वाम्नु क्षत्रिया अव इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः। धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति याज्या। इतरयोः पूर्वोपदिष्टः।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तन्वत इति (१८.४) श्रुतेः।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिथ्या कार्या। अथैतामातिथ्यां पञ्चहविषमवेष्टिमेके तन्वत इति श्रुतेः।

---

१ C D om. आग्नेयस्य। २ D नियोगात्। ३ A यज्ञसमाप्ति०।

७. आग्नेयैन्द्रौ पुरोलाशौ वैश्वदेववार्हस्पत्यौ चरू वैष्णवश्च नवकपालः।

८. शुचिमर्कैर्बृहस्पतिमिति बार्हस्पत्यस्य पुरोनुवाक्या। तं शग्मासो अरुषासो अश्वा इति याज्या। शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो वक्ष्यमाणमनुवचनमाह।

१०. पुरीष्यासो अग्नयः प्रो त्ये अग्नयो ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने अग्निभिः अग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येता ऋचो ऽनुब्रुवन् इष्टकाः प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति। अथैता बह्वीरन्वाह बह्वन् ह्यग्नीन् प्रणयन्ति ता वै षतस्रो भवन्तीति (१९. ४) श्रुतेः।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिश्रुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म।

२. प्रजापतिहृदयसामपरिष्टवादनन्तरं अन्नुक्थमनुशंस इति[1] संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येषस्तूष्णींशंस उक्तः। यच्च तूष्णींजपः पिता मातरिश्वेत्यादिकेन जपेन सहोक्थं शंसति। आहावस्तत्र न उक्तस्तं न करोति। यत्तत्पुनरुक्तात्स एव क्रमः परिगृह्यते।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया[2]

---

1 C D om the Praisha.

2 A in marg. [illegible] and [illegible]

यजति। प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यार्थं। परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति।

४. प्रयाजानुयाजाग्वा सुक्का शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोडाशमनुगतानि देवसूभ्यो वच्यमाणाभ्यो देवताभ्यो देवसूसंज्ञिकाभ्यो हवींषि भवन्ति। काभ्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह।

२. अग्नये गृहपतय इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति। ता वा अष्टौ भवन्तीति (१८. ५) श्रुतेः।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या। हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति याज्या। त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्पतेः पुरोनुवाक्या। ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामिति याज्या। आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये। यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या। उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या। बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमिति बृहस्पतेर्वाचस्पतेः पुरोनुवाक्या। हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरिति याज्या। इन्द्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या। उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति याज्या। मित्रस्य चर्षणीधृतो महाँ आदित्य इति मित्रस्य सत्यस्य। अनधिगच्छंल्लिङ्गे देवतेन तुल्येदिति वचनात् (१. १७. ५)।

इमं मे वरुण श्रुधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या। यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन इति याज्या।

४. देवसूहविर्भ्या ऽनन्तराणि सर्वंष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति।

२७.

१. अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायेत्येवमादिभ्यः सगुणेभ्यो[1] दश सर्वंष्ठानि हवींषि। तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या। इन्द्रस्य पूर्वोपदिष्टे। इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गाधिगमात्। विश्वे देवासः स्तीर्णे बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वोपदिष्टे। घृतेन द्यावापृथिवी इति मित्रावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः[2] पुरोनुवाक्या प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न इति याज्या। बृहस्पते-र्जुषस्व न इति बृहस्पतेर्हैमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या। एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या। अनागसो ऽदितय इति सवितुः शैशिरादिगुणविशिष्टस्य[3] पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वामम् श्व इति याज्या। अन्वद्य नो अनुमतिरित्येवमादिकानुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या। वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्टो दिवीति याज्या। एते

---

१ C D सगुणाभ्यो। २ C D गुणयोः।
३ C गुणगुणविशिष्टस्य। D गुणयुक्तविशि०।

पूर्वोपदिष्टे एव। हिरण्यगर्भः समवर्ततात इति कस्य पुरोनुवाक्या यः प्राणत इति याज्या। एते अपि पूर्वोपदिष्टे एव। उत त्वामदिते महीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीमू षु मातरमिति याज्या। तल्लिङ्गानधिगमात्।

३. यत्र[1] तन्त्रे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्नपीवि चोद्यमानानि प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमामावाहनादीनि लभन्ते।

४. वपाश्रमनूबन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य सष्टदेवताकेन पशुनोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति। नाग्निः प्रणीयते। अथ युञ्जन्ति यावदृचं कामयन्ते। अथानूबन्ध्यस्य वपायां संस्थितायां त्वाष्ट्रेण पशुनेत्येवमाद्युपक्रम्य (१८.५) सर्वमाम्नातम्।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति न संस्थापयन्ति। पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः। न संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्र आवाहनं भवति। तथा च श्रुतिः। तदाहुर्यदेते देवते आवाहयति त्वष्टारं ■ वनस्पतिं च क्वैते इष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते यजति तत्रैवास्यैते इष्टे भवत इति (१८.६)।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः। पशुधर्मेणा आज्येन। न प्रतिनिधिविधिविकारः शब्दानां। न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः।

७. शिवस्त्वष्टरिहा गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यशसं वयोधामिति याज्या। त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपक्षे[2] भवेत्।

---

[1] A यदत्र। [2] C D om. पाज्यपक्षे।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात्। अथानूबन्ध्यस्य पशुपुरोळाश-मन्वञ्चि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१९.७) श्रुतेः।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति। तानि वै पञ्च हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे। विभक्तिकृतस्तु विशेषः। [1]राका-सिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः।

४. देविकाहविर्भ्या उत्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अथ हैके देवीभ्यो हवींषि निर्व-पन्ति। तथा[2] तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

५. अद्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते। तेषां वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या। यो वो भूताभ्यो अकृणोदु लोकमिति याज्या।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या। अति विश्वाः परि ष्ठा इति याज्या।

८. यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या। न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुत इति याज्या।

९. प्रति ष्या सूनरी जनीव्युषस: पुरोनुवाक्या। मत्या मत्ये-भिर्महती महद्भिरिति याज्या।

---

१ C D insert तुझे। २ C (orig.) D om तथा।

१०. रात्री व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या। ये ते रात्रि नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या।

११. द्वे ते चक्रे सूर्ये इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या। सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपमिति याज्या।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या। सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या।

१३. स्योना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या। बळित्था पर्वतानामिति याज्या।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या। यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानीति याज्या।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या। वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अथ हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा तानि वै षड्वींपि भवन्तीति च।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः पशुः षड्वींपि। तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। संस्थितायामुदवसानीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते मैत्रावरुण्या पयस्यया यागो भवति। तया चानिष्ट्वाग्निचिन्मैथुनं न चरेत्। प्राजापत्यपशुयागादारभ्यायं प्रतिषेधः। तथैव शतपथश्रुतेः। तत्र हि प्राजापत्यपशुप्रकरणोक्तं। तदाहुर्नैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत न मांसमश्नीयान्न

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात्। अथानूबन्ध्यस्य पशुपुरोळाश-मन्वञ्चि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१९.७) श्रुतेः।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति। तानि वै पञ्च हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे। विभक्तिकृतस्तु विशेषः। [1]राका-सिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः।

४. देविकाहविर्भ्यो ऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अथ हैके देवीभ्यो हवींषि निर्वपन्ति। तथा[2] तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

५. अह्न इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते। तेषां वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या। यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकमिति याज्या।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या। अति विश्वाः परि ष्ठा इति याज्या।

८. यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या। न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुत इति याज्या।

९. प्रति त्या सूनरी जनीत्युषसः पुरोनुवाक्या। सत्या सत्येभिर्महती महद्भिरिति याज्या।

---

१ C D insert कृते। २ C (orig.) D om तथा।

१०. रात्री व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या। ये ते रात्रि नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या।

११. दे ते चक्रे सूर्ये इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या। सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपमिति याज्या।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या। सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या।

१३. स्योना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या। बलित्था पर्वतानामिति याज्या।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या। यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानीति याज्या।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या। वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अथ हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा तानि वै पड्क्तीरपि भवन्तीति च।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः पञ्च पड्क्तीरपि। तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। संस्थितायामुदवसानीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते मैत्रावरुण्या पयस्यया यागो भवति। तथा चानिष्ट्वाग्निचिन्मैथुनं न चरेत्। प्राजापत्यपशुयागादारभ्यायं प्रतिषेधः। तथैव व्रतयश्रुतेः। तत्र हि प्राजापत्यपशुप्रकरणोक्तं। तदारभ्यैतेन पशुनेष्ट्वोपरि प्रयीत न मांसमश्नीयान्न

मिथुनमुपेयात्[1] पूर्वदीक्षा वा एष यज्ञः अनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांसमश्नीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति। न त्वेवैषा दीक्षा नैव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते तस्माद् काममेवोपरि शयीतैतद् सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याचा-समारब्धं भवति तथापि कानि चामधुनो ऽश्नानि तेषामश्र सर्वेषां कामाशनं यदि लभेत। मिथुनं तु नोपेयात्पुरा मैत्रावरुण्यै पय-स्याया इति। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमो ऽध्यायः समाप्तः।

---

१ शतप० ४ १. २ २८।

अथ दशमोऽध्यायः ।

१०

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्यथाप्रमाणं शुद्धसत्त्वरकल्पयत् ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः साग्निचित्यः । इदानीं श्रुतिक्रमेण गवामयनप्रकरणाम्नातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यावृत्तिरूपाणि वक्तव्यानि । तेषां तावदुपदेशलाघवार्थं सत्राहीनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह ।

१. शुक्लपक्षविशिष्टायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्ते । तिथिनियमः शाखान्तरात् । अक्रमप्रसवोत्थानान्येवमेव हि शुक्ले संभाव्यन्ते । प्रकृतिवत् ।

२. दीक्षापरिमाणं शाखान्तरात् ।

३. नियमार्थं वचनम् ।

४. सुत्यान्यहानीति यावन्मात्रपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश भवन्ति ।

५. अतिरात्रसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहरुत्तमं च भवतः ।

६. प्रथमोत्तमयोरह्नोर्मध्ये दशको ऽहर्गणो दशरात्रसंज्ञको भवति । तस्याप्यवयवशो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंव्यवहाराय ।

७. तस्य दशरात्रस्य यः प्रथमः षडहः स पृष्ठ्यसंज्ञो भवति ।

८. षडहानन्तरं त्रयो ऽहर्विशेषाच्छन्दोमसंज्ञा भवन्ति ।

९. छन्दोमेभ्यो ऽनन्तरं दशममहर्भवति । संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था ।

१०. अयं यज्ञो देवया अयंमियेध इति हारियोजनस्य याज्या भवति।

११. अननुवषट्कृत एव हारियोजने ऽसंप्रेषितो मैत्रावरुणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा आयेदस्तं मघवन् वेदु योनिरित्येतां वा। इह मद एव मघवन्निन्द्र तेभ्य इत्येवमादिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रश्नतिस्वरः।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंस्थं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते मद्यहरेवाग्निष्टोमसंस्थमहः प्रारभ्यते। अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवषट्कृते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति। यदा च प्रयुज्यते तदा यथाम्नातं भवति। चःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात्।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रेषिते स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्याह यः सुत्या वाजिनेत्येवमादिकं मन्त्रम्।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदुक्तान्तं तदेतत् प्रागुत्तमादह्नो नित्यं भवति।

१५. प्रागुत्तमादह्नः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति।

१६. प्रागुत्तमादह्न इति वर्तते। सूक्तासूक्तवाकयोः प्रागुत्तमादह्न आशिषो न निर्वक्तव्याः।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाके प्रागुत्तमादह्नो ऽग्रहणम्। अहादशाहविकारेष्वप्यहर्गणेषु नियमोऽयं प्रागुत्तमादह्न इत्यादि यदुक्तान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थश्चकारः।

१८. प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः प्रउगे सारस्वतस्तृचो नित्यः। नियमेतदित्यधिकारात्। माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो मा

भृदिति सूचारम्भः। अन्येष्वहःसु वचनसामान्यात् यथोक्तः सारस्वतः।

१८. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अद्वादशाहविकारे-ष्वहःसु वा सारस्वतस्तृचो भवति।

२०. अहःसंघातेष्विति द्विरात्रग्रहणात्सिद्धे संघातग्रहणं सन्धि-स्तोत्रार्थं। तेनायमर्थो भवति। द्विरात्रप्रभृतिषु अतिरात्रगणेषु यस्मिन् काले होता आश्विनं शंसेत्तत्समकालमेव मैत्रावरुणः प्रातरनुवाकमनुब्रूयाद्दर्गणेषु अग्नीषोमीयात्तं तन्त्रमङ्गजातं ऊर्ध्वं यावत्याद्विभावात्।

२.

१. चिहृत्स्तोमं सर्वमेवाहः। रथन्तरपृष्ठं नियमतः। अग्नि-ष्टोमसंस्थं। प्रथममिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं नाम द्वादशाहिकं तस्येद्-मिति। चिहृत्स्तोमं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोम इति पूर्वकारिवशादव्य-याप्नोतीति चेत्। सत्यं। तथापि स्वयुत्पत्तकारेणा[१] वचनम्।

२. व्यूळ्ह इति द्वादशाहस्य विशेषाख्या। समूळ्ह इति च। तत्र व्यूळ्हपक्षे उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतदाज्यसूक्तं भवति। प्राकृतस्याज्य-सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात्। प्र वो देवायाग्नय इति समूळ्हपक्ष आज्यं भवति। तथैव श्रुतत्वात्।

३. उभयोरपि व्यूळ्हसमूळ्हयोः सह सारस्वतेन। प्रउगवचनात्।

४. आ यातिन्द्रो ऽवस उप न इति मरुत्वतीयमेतत्सूक्तं भवति। प्राकृतस्य सूक्तमात्रस्यैव निवृत्तिः। तथा श्रुत्युपचारात्।

---

१ A ॰णारेण।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति।

६. अध्वर्या उपहवमिष्ट्वाग्ने वर्चस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेणातिग्राह्यं माहेन्द्रमनुकृतं[1] भक्षयति। यजमानो मन्त्रलिङ्गात्। भक्षणं यजमानैरिति च कात्यायनस्य।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति सावित्रमिति वचनात्प्राकृतनिवृत्तिः। इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्यार्भवं। ह्यो न विद्मा अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं। देवानां पत्नीरिति द्वे वा परिधाप्य। एवमेव श्रुतत्वात्। इति वैश्वदेवे विकार इति वचनाच्छेषं प्राकृतम्।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजनीया परिधानीया। सर्वेष द्वादशाहविकारेष्वपि[2] कार्या।

९. विकार इत्यनुवर्तते। प्र प्राधीय मारुताय स्वभानव इत्येतन्मारुतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति।

१०. एतावतोऽग्निष्टोमसंस्थादूर्ध्वं सप्ताहान्युक्थ्यसंस्थानि भवन्ति।

११. द्वादशरात्रिकं चतुर्थमहः षोडशयन्तं कार्यम्। अथोक्थ्यान्युपेत्य सप्ता षोडशिनमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः।

३.

१. पञ्चदशस्तोमं स्तोत्रम्। एवमेवाहर्बृहत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीयमित्येवमाख्यं भवति।

२. अग्निं दूतं वृणीमह इत्येतदाज्यसूक्तं व्यूळ्हपक्षे भवति।

---

१ D भक्षुणां। २ C द्वादशाहेषि।

३. त्वं हि चैतवद्यश इत्येतदाज्यसूक्तं समूल्हे भवति। किंतु यचैतत्सूक्तं प्रयुज्यते तच सर्वचोत्तमां मुक्त्वा प्रयुज्यते।

४. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्समद इत्येवंनामा। शास्त्रसंव्यवहारार्थं नामकरणम्।

५. अयं तृचो वायव्यः।

६. शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येका। उभा देवेति द्वे। इत्ययमैन्द्रवायवस्तृचः।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि तृचानि मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः सारस्वतस्तृचः। इत्येतानि सप्त प्रउगतृचानि प्राकृतानां निवृत्तिं कुर्वन्ति नान्यस्य। प्रउगतृचानीति वचनात्।

९. विश्वानरस्य वस्पतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्। इन्द्र इत्सोमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य। तथैव श्रुतेः।

१०. प्राकृतस्य माध्यन्दिनस्य निवृत्तिः। तन्नामधेयस्य द्रव्यान्तरे श्रुतत्वात्।

११. इन्द्रसोमं सोमपते पिबेममित्येतत्सूक्तं मरुत्वतीयं भवति। अर्थात्प्राकृतनिवृत्तिः।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति। तथैव श्रुतेः।

१३. इन्द्रौजस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो ऽतिग्राह्यं भक्षयति। प्रत्यगाम्योर्योगात्।

जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति च श्रुतत्वात् । द्विपूक्ते निष्केवल्यं । उपजनस्य प्रवृत्तिं निवर्तयति । सूक्तविष्टुधावन्त्ये निविन्मध्यमे त्वाहाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम् ।

१९. सूर्यं भ्राजस्विमित्येवमादिना मन्त्रेणातिग्राह्यभक्षो यजमानकर्तृकः । तत्सवितुर्वृणीमह इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य ।

२०. अभि त्वा देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रस्तृचः । इनवती भुवनानामभिश्रियेति द्यावापृथिवीयस्तृचः । अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्यार्भवम् । परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति[1] वैश्वदेवे विकारः । अन्यत्प्राकृतम् ।

२२. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं । धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिरिति जातवेदसीयं । तथैव श्रुतत्वात् । इत्याग्निमारुते विकार इति वाक्यशेषः । माारुतमन्यद्विकारवचनात् ।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समासो ऽर्थवचनः । स्तोमसंज्ञा सर्वत्र स्तोमातिशंसने चोपकारायुपयुज्यते । वैराजपृष्ठमिति वैराजशब्दो ऽपि क्वचित्संख्यात्वेन[2] व्याक्रियते । वैराजात्तृतीयसवनमिति । चतुर्थमिति संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्थैव ।

२. आग्निं न स्वदृक्तिभिरिति वैमदमाज्यमिति (११. ६) श्रुतेः ।

---

१ A ins. वैश्वदेवं शस्त्रमिति । २ A संख्यायेन ।

३. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति समूळ्हे वैराजमाज्य-मिति (२१. ५) श्रुतेः।

४. तथैव श्रुतेः। स उच्यते।

५. वायव्यस्य प्रथमा।

६. विहि होत्रा अवीता इत्येते द्वे। एवं वायव्यतृचः।

७. इन्द्रश्च वायवित्येवमादिको वायव्यात्परस्तृच ऐन्द्रवायवो भवति।

८. यज्ञिष्ठेत स सुक्रतुरिति मैत्रावरुणतृचः।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिरश्व्यं आश्विनस्तृचः।

१०. आ त्वा गिरो रथीरिवेत्यैन्द्रस्तृचः।

११. अप त्यं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवतृचस्यैका भवति। अप त्यं परिपन्थिनमित्येषा न भवति। यूयं हि ष्ठेति साहचर्यात्।

१२. यूयं हि ष्ठा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वोक्ता चैका। एवं वैश्वदेवतृचः। एकयानुष्टुभा कश्चिन्नायेनान्या अनुष्टुभः।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वततृचो आगतः। जगत्प्रातःसवनो ह्येष त्र्यह इति (२१. ७) श्रुतेः।

१४. सामूळ्हिके प्रवर्गे प्र णो देवीति सारस्वतस्तृचो भवति।

१५. तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति यज्ञवत्या मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत इति श्रुतेः।

१६. पार्ष्टिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्यानुचराः। इदं वसो सुतमन्धः। इन्द्र इत्सोमपा एकः। चय इन्द्रस्य सोमा इति। ये च ब्राह्मणस्पत्याः प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरित्यत्रिह ब्रह्मणस्पते प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति उत्तर-स्यापि त्र्यहस्य यथासङ्ख्येनैत एव।

१७. श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुत्वतीयमिति (२२. ७) श्रुतेः।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति तृचः। इमं नु मायिनं हुव इति च। एतौ तृचौ पूर्वं च सूक्तम्।

१९. सूक्तविहृद्वावन्यो निविन्मध्ये स्वाहाव इति यथोक्तम्।

२०. वैराजस्य पृष्ठस्य पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ न्यूङ्खौ भवतः। न्यूङ्ख इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते। तद्धर्मयुक्तं स्तोत्रियानुरूपयोः शंसनम्।

२१. त्रिपादा एता विराजः। तत्र मध्यमस्य पादस्य द्वितीये ऽक्षरे यः स्वरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽक्षरे यस्तस्यापि स्थाने द्विरोकारस्त्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूङ्खः। तस्योदाहरणम्।

२२. न्यूङ्खनीययोत्पाद इत्यादि (१२. १.७) तत्रैव वक्ष्यामः।

२३. वैराजाख्यं न्यूङ्खस्वरूपमुच्यते। इह तावन्मध्यमास्यैव पादस्य द्वितीये ऽक्षरे द्वादशकृत्व ओकारो ऽभ्यस्तः। तत्र श्रुतत्वात्। त्रिष्कृत्व ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मेण पुनरप्येवं द्विः इति वैराजो न्यूङ्खः। अस्योदाहरणम्।

२४. यं तो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ सुषाव हर्यश्वाद्रिः।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य[1] पञ्चचरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

---

१ A om ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य।

रचरयोर्द्विर्न्यूङ्खं द्विरुत्तरमित्यानुष्टुभः प्रतिगरः । अस्योदाहरणम् । ओथो३ ओ३ मोदो३ ओ३ एवेति[1] ।

२६. ओथा मोदैवेत्यस्य वैराजन्यूङ्खपच्च द्वितीये ऽक्षरे वैराजः[2] प्रतिन्यूङ्खः प्रतिगरो[3] भवति[4] । आनुष्टुभप्रतिगरोदाहरणम्[5] ।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्[6] ।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ मोदैव इति ।

२९. इन्द्रमिद्देवतातय इत्यष्टेन्द्रः साम्नः प्रगाथः इति श्रुतेः ।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविश्वेत्येतासां तिसृणां पूर्वयोर्न्यूङ्खः कर्तव्यः । स्तोत्रियानुरूपयोश्चैव न्यूङ्खा उक्थमुखीययोश्चेति श्रुतेः ।

३१. शुचं श्रुत इन्द्रः कश्चिन्नयेति सूक्तं । युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज इति सूक्तं । त्यमु वः सत्रासाहमिति तिस्रः । इत्येतत्सूक्तद्वयं तृचं च निष्केवल्यम् ।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति । एषा प्रतिपद् द्वितीयादह्नः प्रतिपत्तव्या[7] ।

३३. हिरण्यपाणिमूतय इत्यूतिमाननुचर इति (२.१.८) श्रुतेः ।

३४. आ देवो सविता सुरत्न इति सावित्रं । प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं । प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य

१ A om. from अस्योदाहरणं up to २६ ०त्यस्य । D om ओथो मोदैवेति ।
२ A वैराजन्यूङ्खपच्चे तु ओथा मोदैवेत्येतस्य । ३ C om. प्रतिगरो । ४ D om. 26. 27.
५ C अस्य instead of आनुष्टुभप्रतिगर । ६ C D om. Sūtra and Text.
७ D om. C in marg.

इत्यार्भवं। त्रैष्टुभान्येतानि। त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः। प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति वैश्वदेवे विकारौ ऽन्यत्पाहृतम्।

२५. प्र यक्षाओ असुरस्य प्रशस्तिमिति वैश्वानरीयम्। क ईं व्यक्ता नरः सनीळा इति मारुतं। ऊर्वे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिमिति जातवेदसीयं। त्रैष्टुभान्येतानि। त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः। इत्याग्निमारुते विकार इति शेषः।

६.

१. पञ्चमसंज्ञकं द्वादशरात्रिकं पञ्चममहः। त्रिणवस्तोमं। सोमबह्या होत्रकाणां सोमातिग्रहणप्रयोजनार्था। प्रकथौ महानाम्न्यः। मध्योनिकं पृष्ठं सामेत्याहुः।

२. इमम् षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति यूल्हपचे मवर्समाज्यं भवति। जगत्प्रातःसवनो छन्दप च इति श्रुतेः।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति सम्ल्हपचे आज्यं कार्यम्।

४. तस्याग्निं तं मन्य इत्येतस्य प्रथमायै अंशमार्थ प्रकृतिवत्पदं अवगृह्य पदमवगृह्य[1]. अवस्य दे अवगृह्य अवस्य[2] एकेन प्रणौति। एवमेतौ मध्यिर्भूयसौ प्रस्ता ततः।

५. अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम्।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमुत्तरौतौ चोद्धारः पचे।

७. आ नो यज्ञमिति द्वे। आ नो वायो महे तन इत्येका। इत्ययं वायव्यस्तृचः।

---

[1] C D om अवस्य and ins मतौ।   [2] C D om. अवगृ।

८. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवस्तृचः। तिस्रो ऽपि गायत्र्यः बार्हताख्यस्तु च्छन्दोन्यायेन।

९. अधगित्या स मर्त्य इत्येते द्वे। प्र मित्राय प्रार्यम्ण इत्येका मैत्रावरुणो ऽयं तृचः।

१०. आश्विनो ऽयं तृचः।

११. तृचो ऽयमैन्द्रः।

१२. देवंदेवं वो ऽवसे देवंदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः। यस्तु प्रायण्यादावाम्नाते देवंदेवं वो ऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणीत्ययं न बार्हतो नापि वैश्वदेवः। तत्र केचिदाहुरन्यो ऽप्येवमादिको बार्हतश्च वैश्वदेवश्च शाखान्तरे ऽस्ति। तन्निवृत्त्यर्थं विशेषणम्।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः। एतान्युक्तानि प्रउगमुखानि। पुरोरुचस्तु नित्याः।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरिति सानूक्तिके प्रउगे सारस्वतस्तृचः।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः।

१६. इत्था हि सोम इन्मद इति मरुत्वतीयमिति (१३.१) श्रुतेः सूक्तं। अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः। मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणायेति विज्ञातं त्रैष्टुभमिति श्रुतेः। अयं ह येन वा इदमिति तिस्रः। एवमेकस्तृचः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति मरुत्वतीयं। सूक्तविरुद्धावन्त्ये निविद्धायसे त्वा हव इति यथोक्तम्।

१७. शाक्वर्यो महानाम्न्य इत्यनर्थान्तरं। ता अरण्ये ऽनूच्याः। अतो न प्रतीकग्रहणम्।

१८. नवानां महानाम्नीनां शस्त्रविधिरुच्यते। यथा तिस्रो ऽनुष्टुभः शस्यन्ते अर्धर्चश एवमेकैका शस्यते। त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः। ततस्तिस्रस्तिस्र उच्यन्ते। ऋगादौ तिस्र आवर्तन्ते। यथातथेति निर्देशात्। महानाम्नीनां योन्यनुशंसने ऽपि विनियुज्यमानानामयं[१] धर्मः। न[२] निवृत्तिः वैराजन्यूङ्खनिष्टत्तिवत्।

१९. अथस्तुत्तमाशब्दस्तृतीये त्र्यचे वर्तते। तस्य एवंरूपाया उत्तमाया आम्नायप्रसिद्धाया उत्तमा या पङ्क्तिरिति। पङ्क्तिधर्मेण शस्यत इत्यर्थः।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंसं शंसेत्। न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः। तानि चारण्ये ऽनूच्यानि।

२१. सत्यस्मा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्तयस्तृचा इत्यस्मा इति दशमी। एवा ह्यसि वीरयुरिति वा दशमी। स एषो ऽनुरूपः। स इत्यतिरेकात्परोक्षप्रष्टे ऽस्य स्तोत्रियत्वेन विनियुज्यमानस्य महानाम्नीस्तोत्रियवत् प्रथमस्तृचस्त्रिरुच्यते। स इति सादृश्यार्थे शब्दनिर्देशात्।

२२. यदिन्द्र नाहुषीष्वेति साम्नः प्रगाथ इति (२३.२) श्रुतेः।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति महत्वाङ्कं सेदं मह्य इत्यतुर्थ्यावित्येति षट्पदाः। अभूरेको रयिपते रयीणामिति विज्ञातत्रैष्टुभं सत्रमधरणे[३] तमिन्द्रं वाजयामसीति तिस्रः[४]। गायत्रमध्-

---

१ C (orig.) D °नामेवेषे धर्मः। २ C (orig.) D om. न।
३ Om. in A. ४ C D om. तिस्रः।

न्दिनो ह्येष त्र्यृच इति श्रुतिवचनादिति (२३. २) निष्केवल्यं। सूक्तविद्धावन्ये निविल्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः।

२५. उदु ष्य देवः सविता दमूना इति ह्यचं सावित्रं। मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्ऋचम्। ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेत्यार्भवं। को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति वैश्वदेवं प्र शंतमेति वा श्रुत्यन्तरात्। इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्राहतम्।

२६. हविष्पान्तमजरं स्वर्विदीति वैश्वानरीयं। अग्निन्सूक्ते एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध इति खैलिकापि सती नोह्यतथा। प्रश्नव्याकरणयोः साहचर्यात्। वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्त्विति मारुतम्। अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति जातवेदसीयं। अग्निंस्तुचे अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरिति यथोदगाचरपादः[१]।

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्[२]।

इति। होतरित्यनुदात्तं। इत्याग्निमारुते। विकार इति वाक्यशेषः।

२७. साम्मूह्निके पक्षे मूर्धानमित्येवमादीनि सूक्तानि वैश्वानरीयमारुतजातवेदसीयानि भवन्ति। तथा च श्रुतावथ समूह्ळ इत्यारभ्य सर्वमाम्नातम्।

---

१ C अध्वरस्येति यथोदगाचरा। २ प्राति० १६. १०।

७.

१. षष्ठमहर्व्याख्यातव्यं । तच्च तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं । स्तोमसङ्ख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था । रैवतपृष्ठमिति स्वमतप्रकाशने । षष्ठमिति संव्यवहारार्थम् ।

२. नित्याभिः प्राकृतीभिर्याज्याभिः पारुच्छेपीर्वक्ष्यमाणिकाः संधाय यजन्ति । होत्रादयः । नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारुच्छेपीभिर्यजन्तीति श्रुतेः । पारुच्छेपीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु नियमार्थम् ।

३. आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयः आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः । सुत्यन्तरात् नित्याभ्यां सह संधाय । नेदच्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति प्रार्थमादस्य तुल्यत्वात् ।

४. स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवस इति याज्ये नित्ययोरुत्तरे । तयदाभिस्तदर्धर्चे वषट्कुर्वन्तीति (१६. ४) श्रुतेः ।

५. सुषुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोनुवाक्या कार्या । उत्तरा याज्या । इम आ यातमिन्द्रव इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या ।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्येषा आश्विनस्य ग्रहस्य पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि । उत्तरा याज्या अचेति दस्रेत्येवमादिका ।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इति पोतुः प्राकृताया उपरि ।

तां वां धेनुं न वासरीमिति मैत्रावरुणस्य नित्यानन्तरा। विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नित्यामुक्त्वा। सो षु वो अस्मदभितानि पौंस्येति पोतुर्नित्या च पूर्वा। आ यज्ञः पत्नीर्गमन्यच्छेति नित्याया उपरि द्विपदा। ततस्त्वा नो रायस्त्रातिपाचो वसूनीति नेष्टुः। यथासङ्ख्याभावान्नेष्टुर्वचनं। द्विपदा त्रिष्टुप् चेति च[1] समुच्चयार्थः। अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तमित्याग्नीध्रस्य नित्या च पूर्वा। दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिरा इत्यच्छावाकस्य नित्याया उपरि। प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः।

८. तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति पक्षयोः सूक्तयोरेकैका होत्रादीनामनुप्रैषमूर्ध्वं याज्या भवति। नित्यान्पूर्वानुयाजान् कृत्वा नाराशंसदेवं जपतीति (२ २. ४) श्रुतेः।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह गृहपतिश्चेत्यस्यापवादः। यजिषवैश्ययोरपि स्वयंक्रिया स्वयमिति वचनात्।

१०. साग्निचित्ये[2] कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविश्याध्वर्युर्यजति। अनग्निके उत्तरवेदेः[3] प्राक्तामुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविश्य गृहपतिर्यजति।

११. पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत। त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धने। पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्रिधः। नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं। अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः। वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः। इत्येता माध्यन्दिने सवने होत्रादीनां प्रस्थितयाज्याः। यागो यथासङ्ख्येन नित्यानामुपरि।

[1] D om. च, C has it in marg. [2] C D साग्निके। [3] A ins. पशात्।

१२. न पात्न्वेपीसंधानं। क्रियांस्तु विकारः। उत माता इहद्दिवा शृणोतु न इति नित्या अमेव न इति निवर्त्यं[1] प्रस्थित-याज्या भवति।

१३. अनवानन्तो ऽर्धर्चेष्वनवानन्तः। त्रिष्वपि सवनेषु प्रस्थितानां द्विदेवत्यर्तुयाजानां च[2] यजन्ति।

१४. तद्दे खल्वैकाह्निकीभिरेव यजेयुरिति (२२.५) श्रुतेः। अस्मिन्नपि पक्षे ऽनवानन्त एव।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः। पद-विपर्ययमेकस्मिन्पादे।

२. वक्ष्यमाणकः। सूत्रान्तरे विशेषवचनात्।

३. कीर्ष्वं बर्हिरुप नो याहि वीतय इति वायव्यस्तृचः।

४. आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवस इत्यैन्द्रवायवस्तृचः।

५. अयं मित्राय वरुणाय शंतम इति मैत्रावरुणस्तृचः।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्याश्विनस्तृचः।

७. तृषमिन्द्र वृषपाणास इन्दव इत्येका ऐन्द्रस्य तृचस्य।

८. अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी न इत्येते द्वे पूर्वया सहैन्द्र-स्तृचः।

९. ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीलित इति वैश्वदेवस्तृचः।

---

१ A निरैव्य C नित्यो निवंत्ये प्र॰ D नित्यां निवर्त्ये प्र॰। २ C D तु instead of च।

१०. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः। इति प्रउगतृचानि। पुरोरुचस्तु नित्याः।

११. उत नः प्रिया प्रियास्विति समूल्हपक्षे सारस्वतस्तृचो भवति।

१२. स पूर्व्यो महानामिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः।

१३. यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातये। स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोकाः। मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्व इति निष्क इति एतन्मरुत्वतीयं। सूक्तविहृद्भावन्ये निविद्धयमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति रैवतस्यान्यापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः।

१५. मा चिदन्यद्वि शंसतेति साम: प्रगाथ इति श्रुतेः।

१६. एन्द्र याह्युप नः परावतः। प्र घा न्वस्य महतो महानि। उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्तिस्र इति निष्केवल्यं। सूक्तविहृद्भावन्ये निविद्धयमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

१७. अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः। कविक्रतुमित्यतिच्छन्दसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (११. ८) श्रुतेः।

१८. तस्या इत्यन्यथापि शंसने सति प्रतिपत्त्वे वर्तमानाया एष एव धर्मः। षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं। ततोऽष्टाक्षरेण प्रणवः। पुनः पञ्चदशाक्षरेणावसानं। पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः।

१९. अस्य हि स्वयशस्तरमित्येवमादिके प्रतिपद् उत्तरे भवतः।

२०. अभिवानन्नुचर इति श्रुतेः।

२१. उदु ष्य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः।

२२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयमिति (२३. ८) श्रुतेः।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्नित्यार्भवमिति श्रुतेः।

२४. इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं। तस्य द्वे उत्तमे परिशिष्य ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतं नाराशंसं समावपतीति श्रुतेः। परिशिष्टे इदमित्थेत्यस्य सूक्तस्य ये सूक्ते तस्मिन्कर्मे शंसतीति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्राहतम्।

२५. अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः।

२६. प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतमिति श्रुतेः।

२७. इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः। इत्याग्निमारुते। विकार इति वाक्यशेषः। विकारवचनादन्यत्राहतम्।

२८. मध्यमस्त्र्यहश्चतुर्थपञ्चमषष्ठान्यहानि। तत्र ये उक्ता निष्केवल्यमरुत्वतीययोरुत्तमान्कृत्वास्तानुत्सृजति समूल्हपक्षे। व्यूल्हपक्ष एव गायत्रमाध्यन्दिनं युज्यते। अन्यत्प्रकृतिवत् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनसवनमिति।

२९. व्यूल्हपक्षे[1] यान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्यमे त्र्यहे तानि शस्त्वा तदन्ते समूल्हपक्षे[2] स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रः। चकारः समुच्चयार्थः। एतास्तिस्रः प्राक् पञ्चजनीयायास्त्रिष्वप्यहस्सु साकल्येन व्यवस्थिताः करोति। यथायज्ञं।

---

[1] C in marg सम्।   [2] C D om समूल्हपक्षे।

२०. समूल्ह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः। ततं मे अप-स्तद् तायते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याह्न आर्भवं भवति। प्र ऋभुभ्य इत्ये-तन्निवर्तते।

२१. चतुर्थ एवाहनि चाग्रन्दात्। चतुर्थे ऽहनि यच्चाहतमुक्तं क ईं व्यक्ता इति तस्यान्ते समाम्नावित्यर्थः। प्र यन्तु वाजास्तविषीभि-रग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः। प्र यन्तु वाजास्तविषीभि-रग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूल्हा इति[1] (१२. ८) श्रुतेः।

२२. चतुर्थस्य समूल्ह इति वर्तते। वसुं न चित्रमहसं गृणीष इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूल्हे जातवेदसीयं भवति। ऊर्ध्वे वः सुद्यो-त्मानमिति निवर्तते।

२३. वैयूल्हिकारयलहाससमूल्हिके यो विशेषः स उक्तः। परोक्षपृष्ठादिषु तु छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपास्सामप्रगाथांश्च कुर्यात्। तत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि अमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तथानुरूपे अपि वैराजे क्रिय-माणे न्यूङ्खे भवत्येव। वैराजस्येति सामाश्रयत्वात्। यदि पुनर्वै-राजस्य सामान्तरं भवति ततो न न्यूङ्खः। न हि वैराजं ततयाम-मन्यूङ्खमायेति श्रुतेः। शाक्करं तु नान्यासृक्षु न शक्करीष्वन्यत्सामेति समाख्यानात्। बृहद्रथन्तरमितरे। अथ कस्मादन्यर्चं बृहत्क्रियत इति श्रुतेः। दशमे वाहनि स्वयोनौ रथन्तरं। उपाक्ष्यपृष्ठ आपकर्ष-पृष्ठे तमूपृष्ठे ब्रह्मसामानि छन्दोरष्टस्तोमे व्यूल्हाः स्तोमा इति छन्दोगवार्त्ता।

[1] A समूल्ह इति।

२४. उक्तानां षलहानां ये विशेषा उक्तास्तद्व्यतिरिक्तमन्यत्तुल्यं समूल्हेन। ततश्च समूल्ह एषां प्रकृतिः[1]। उक्थ्यषोडशिनोस्तु न्यूङ्खो भवत्येव होतुः। यस्माच्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्सामप्रगाथांश्चेति वचनं। श्रुत्यर्थवादस्यानुग्रहीतो भवति। अथ कस्माच्चतुर्थेऽहनि न्यूङ्खयतीत्येवमादिकः।

२५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो बृहद्रथन्तरपृष्ठ उपाङ्कपृष्ठ आपर्यपृष्ठस्तनूपृष्ठश्छन्दोरुहस्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति। तत्रापि तथैव भवति यथा षलहस्य छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया सामप्रगाथक्रिया च। अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपावित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम्। बृहद्रथन्तरपृष्ठयोर्यदि भवति बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठस्तत्रापि[3] त्वं हि क्षैतवद्यश इत्येतदाज्यं भवति। उभयथापि बृहत्पृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत इति लिङ्गात्। तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथांश्छस्त्वा योनी परोक्षपृष्ठे। न[2] कण्वबृहद्रथन्तरयोर्योनी। स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रोऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूल्हेनेति वचनाद्विश्वजित्यपि सर्वेषु[4] भवति। परोक्षपृष्ठेऽपि न होतुः प्रतिशिल्पक्रिया होत्रकाणां तत्राधिकारात्।

९.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम्। तस्य पृष्ठ्यषलह उक्तः। त्र्यहश्च छन्दोमा वक्तव्याः। तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दश-

---

१ C D प्रकृतिं। ३ C बृहत्प्रत्य॰ D बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठ॰।
२ C D om. बृहद्र। ४ C सर्वेषु वर्षेषु।

रात्रस्य सप्तमं तदुच्यते। चतुर्विंशस्तोमं सर्वमहः। होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्थं वचनं। बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः। बृहद्रथन्तरपृष्ठे ऽपि दशरात्रे युग्मु बृहद्युग्मु रथन्तरमेवं मासे ऽप्यस्य सप्तमस्याह्नो बृहत्पृष्ठतैव वचनात्।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याज्यमिति (१६. ८) श्रुतेः।

३. वक्ष्यमाणकः।

४. प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः तृचम्।

५. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्यैन्द्रवायवस्तृचः।

६. उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

७. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम्।

८. आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्नित्यैन्द्रम्।

९. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्निति वैश्वदेवम्।

१०. प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतम्। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

११. ये पार्ष्ठिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्य प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्पत्याश्चोक्तास्ते छन्दोमेषु भवन्ति। स्वरसामानश्च वक्ष्यन्ते तेषु च त एवं भवन्ति। अभिप्लवे च पलके आवृत्या[1] त एवं भवन्ति। एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते।

१२. पार्ष्ठिकात्प्रथमादह्नः प्रथमस्य च्छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

१३. द्वितीयात्पार्ष्ठिकात् द्वितीयस्य च्छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

[1] C D om. आवृत्या।

१४. तृतीयात्पार्ष्ठिकात् प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्यास्तृतीयस्य च्छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण त्र्यहस्य पूर्वस्याभिप्लविकस्य पार्ष्ठिकाः प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्याः प्रथमत्र्यहोक्ता भवन्ति ।

१६. आभिप्लविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्लविकस्य त्र्यहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये त्र्यहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्यास्ते छन्दोमेष्वेवमादियत्नदोर्निर्देशं[1] कुर्वन्नेकाहिकानां पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसाम्नामपि पार्ष्ठिकप्रथमत्र्यहोक्ताः प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्याः । स्वरसामभ्यः प्रत्याणीत्यच प्राकृतविकल्पार्थमेवमित्यतिरेकवचनं । व्युत्क्रमाद्युपदेशः छन्दोमानामभिप्लवस्य च वैश्वदेवसादृश्यार्थं ।

१८. कया शुभा सवयसः सनीळाः । त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात् ।

१९. तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती । तद्राथन्तरं रूपं द्वे सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्येते इति (२६.८) श्रुतत्वात् ।

२०. यत्तु कण्वरथन्तरं कुर्युर्नास्य योनिमनुशंसेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अह्नोः पार्ष्ठिकयोरेवंनामत्वात् । प्रथमे ऽहनि च्छान्दोमिके प्रथमात्पार्ष्ठिकात् ।

---

१ C D चपनिर्देशं C alt. च to त; in marg प देशं।

द्वितीये द्वितीयात्। तृतीये प्रथमात्। राथन्तरं प्रस्तमिति श्रुतिलिङ्गात्। एवमाभिप्लविके प्रथमे प्रथमात्पार्ष्टिकात् द्वितीये द्वितीयात् तृतीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम्।

२२. तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तं। अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं तृचं सूक्तं। तृचग्रहणात्। ऋजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्चं वैश्वदेवं। आ याहि वनसा सहेति तृचं सूक्तं। सूक्तसङ्ख्यावचनादाम्नानाच्च। छन्दोविचितौ च पितुभृतो न तन्तुमित्युदाहृतत्वात् चतुष्पदा। ओमासश्चर्षणीधृत इति तिस्रः। इत्येष वैश्वदेवे विकारः।

२३. वैश्वानरो न ऊतय इति कश्यपजा पुनराधेयपठिता। वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्याविह पठिते। एतत्तृचं वैश्वानरीयं[1] सूक्तं। यदस्त्रिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं। अर्चन्तस्त्वा हवामह इति जातवेदसीयं। इत्याग्निमारुते विकारः।

१०.

१. दशरात्रस्याष्टममहश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमं। स्तोमसङ्ख्या होतृकाणामेकया द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसतीत्येवंप्रयोजना। रथन्तरपृष्ठमिति स्वश्रुतिप्रकाशकम्।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः।

---

१ C (orig.) D एते द्वे वैश्वानरीयं सूक्तं; C (by alt.) एतद्वैश्वानरं सूक्तं।

३. वक्ष्यमाणकः।

४. कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इत्येते प्रथमाद्वतीये द्वे वायव्यस्य तृचस्य।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इत्येका। पूर्वाभ्यां सह समुच्चयार्थश्चकारः।

६. यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्यैन्द्रवायवः।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

८. अप त्यसुदयसो नभिजरौत इत्याश्विनमिति श्रुतेः।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः (२६. ११)। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

१२. महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति चैष्टुभानां प्रथमं मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमाम्नातं श्रुतौ। स ह वीरः को अपाश्वदिन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्निति चतस्रः सर्वचोद्धर्तव्याः। श्रुत्यन्तरात्। नरस्तैर्देवतासंदेहाच्च।

१३. त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा इति चैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१४. चतुर्थपञ्चमेतत्साविचम्।

१५. मही द्यौः पृथिवी च न इति तृचं सूक्तं द्यावापृथिवीयम्। युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम्।

१६. देवानामिदवो महदिति नवर्चं वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

१७. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्विपदा इति श्रुतेः।

१८. विश्वे देवा ऋतावृध इत्येतास्तिस्रः। सूक्तविद्द्धावश्चे निविदंस्त्रिष्टुभसे ल्लावो देवानामिदवो महदित्यस्मिन्। इति वैश्वदेवे विकारः।

१९. द्वे इह पठिते कल्पे तृतीया चानुपदिष्टाभुद्दृष्टाया-मिति वैश्वानरीयम्।

२०. मारुतमेतच्छ्रुतेः।

२१. दूतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसीयम्। इत्याग्निमारुते विकारः।

११.

१. दशरात्रस्य नवममहर्वक्ष्यमाणं तदष्टाचत्वारिंशस्तोमं। चोत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था स्तोमसञ्ज्ञा। बृहत्पृष्ठमिति स्तुत्य-भिप्रायः।

२. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्न इत्येते उभे तदाज्यमिति श्रुतेः।

३. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्न इत्ये-तयोर्यत्पूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति। तथा च श्रुतेः।

४. वक्ष्यमाणकः।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य प्रथमातृतीये द्वे ऋचौ उत्तमा चैवं वायव्यतृचः।

६. आ वायो भूषेत्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थ्यावृचौ। अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इति च तृतीयेत्येवमैन्द्रवायवस्तृचः।

७. दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

८. आ विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः।

९. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः (२६.१५)।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

११. प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः। इत्येतानि प्रउगशस्त्राणि।

१२. अर्यमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरुत्वतीये प्रशस्त उत्तमे छन्दोम इति श्रुतेः।

१३. आ याह्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमाद्यनुक्रम्य[1] यजन्ततो निष्केवल्य इति (२६.१६) वचनात् षट्सूक्तं निष्केवल्यम्।

१४. अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्र वां महि द्यवी अभीति द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तम्।

१५. इन्द्र इषे ददातु न इत्येका। ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः।

१६. अग्निस्त्वये पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि। सह तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा काश्यप इति सविकल्पेन।

---

१ C D om. आदि।

१७. ये त्रिंशति त्रयस्पर इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमामुद्धृत्य।

१८. सूक्तमित्यस्यार्थमेकाग्रहणम्।

१९. स्था शर्म पर्वतानामित्येतास्त्वतस्रः।

२०. बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति। वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः। मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजसूक्तो भवति। उभयोः पक्षयोस्तत्त्वत्वात्। ये त्रिंशतीत्युपोत्तमामुद्धृत्य न हि वो अस्त्यर्भक इत्येका शर्मेति चतस्रो बभ्रुरेक इति वा मनुप्रवर्हः। मनोः प्रवर्ह इति इह उद्यमन इत्यस्य मपूर्वस्याजन्तस्य[1] रूपं। प्रकर्षोद्यतमार इत्यर्थः। यस्मादायं सार-स्वास्मान्न किंचिदुद्धर्तव्यम्। तेन त्रिष्टुब्भराद्यपक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनान्मनुप्रवर्हपक्षो न भवति।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं तृचं प्रस्तान्त्यं भवति। इति वैश्वदेवे विकारः। अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाज-तृचावधिकः।

२२. दिवि पृष्ट इत्येवमादिके द्वे कल्पवे। तृतीया च सार्व-कामिक्यां। इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम्।

२३. मरुतो यस्य हि क्षय इति मारुतमिति श्रुतेः।

२४. अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः।

२५. विकार इति वाक्यशेषः। व्यूह्पक्षे छन्दोमानां यद्वक्तव्यं तदुक्तं। समूह्पक्ष इदानीमाह।

---

१ B in marg. यज् instead of यस्य। A हच, C हद्द।

२६. [1]व्यूळ्हपक्षे यानि त्र्यहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनतृतीयसवनान्युक्तानि तानि समूळ्हपक्षे छन्दोमानामिति[2]दिश्यन्ते। किंचान्यत्।

२७. यानि च निष्केवल्यमरुत्वतीययोः छन्दोमगतयोर्भागानि व्यूळ्हे ऽभिहितानि तानि समूळ्हपक्ष उत्सृजति। चशब्दात्।

२८. स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कयाशुभीयादूर्ध्वं भवन्ति।

२९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुष्टुहीयादूर्ध्वं भवति।

३०. [3]इदंद्वयन्तरश्छो दशरात्रः पाचिको ऽस्ति। तस्मिन्क्रियमाणे सर्वे छन्दोममध्यन्दिना होतुर्दिंघूक्ता भवन्ति। सर्वे इति वचनात् संघातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः[4]।

१२.

१. दशममहरविवाक्यं वक्तव्यं। तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्यविवाक्यं। केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संव्यवहाराभावात्। अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत्। नाच विचारयितव्यमिदं साधु कृतमिदमसाध्विति। चतुर्विंशस्तोमं। स्तोमसङ्ख्या स्तोत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्थां। अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशममहरिति कात्यायनस्य।

२. चयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामाग्निमारुतस्तोत्रं भवति।

३. मानसं स्तोत्रं चिकं भवति।

---

१ C D om. व्यूळ्हपक्षे। C ins व्यूळ्ह in marg. २ [illegible] चतिदिश्यन्ते।
३ A ins. माध्यन्दिनसवनानि छन्दःप्रयुक्तानि भवन्ति। ४ C (orig.) D •मानात्।

४. वामदेव्यस्य साम्नो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं। रथन्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः। एवं च सति यः शस्त्रकृतो विशेषः स उपरिष्टाद्वक्ष्यते।

५. यदि चेत्कश्चिच्छंसतः[१] प्रतिभाषाणिः स्यात्ततो ऽन्यो ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात्। नन्दति ह वै यश्चो विदुषागच्छता[२] यतो ऽसम्बद्धं भविष्यत्ययं मे तत्समर्थयिष्यतीति। यदि कश्चित्प्रमत्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्यायमधीयीतेति (२०. १) श्रुतेः।

६. उद्धृत्यानुष्टुभं छन्दो यत्प्राकृतमितरेषामनुष्टुब्विवर्जितानां छन्दसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्स्तवनीये[३]। यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्टुभः सुस्तथैतदृचः संपादयेदिति वचनात्। तत्र तावदेतस्मिन्नहनि शस्त्रमनुप्रयोक्तव्यम् तत्तावदुच्यते। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति त्रिरुक्तायां तिस्रः। उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव। स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तिस्रः। अवस्य पदियुता मस्मिन्नूधन्निति पञ्च। अगन्म महेति तिस्रः। एना वो अग्निं नमसेति प्रगाथाः[४]। अयमग्निः सुवीर्यस्येति प्रगाथाः[५]। त्वामग्ने मनीषिण इति द्वचौ मध्यमं विना। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति द्वचा दश। पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति च तिस्रः। वेदिषदे प्रिय-

१ A C (orig.) D छन्दसः। २ A om. the passage from गच्छता to श्रुतेः।
३ C (sec. h.) adds सति। ४ C (in marg.) चयः।
५ C (in marg.) चयः।

धामाय सुषुत इति सप्त। जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति षट्। अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश। कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्रः। यावयद्द्वेषसं त्वेति चतस्रः। प्रति ष्या सूनरी जनीति तिस्रः। [1]उषो रुरुचे युवतिर्न योषेति षट्। प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इति तिस्रः। प्रत्यु अदर्श्यायतीति षट्। उषो यदद्य भानुनेति द्वे। उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः। एता उ त्या इति चतस्रः। महे नो दश। अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः। आ मे हवं नव। आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः। आ भातीति द्वे। उप त्वा वह्नी इति द्वे। इमा उ वां दिविष्टय इति षट्। अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ। युवोरु षू रथमिति तिस्रस्त्रिश्चिन्नो अद्येति तिस्रः। क्व स्विदद्य कतमास्वश्विनेति चतस्रः। प्रति प्रियतममिति नव। त्रिरुत्तमया परिधाय एकादश। एष प्रातरनुवाकः।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः। जुषस्व सप्रथस्तममिति प्रथमा त्रिः। इमं नो यज्ञमित्येका। अभि प्रवन्तेति द्वे। तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीव इति त्रिर्द्वितीया।

अच्छावाकस्य। अच्छा नः शीरशोचिषमिति तिस्रः। यजमान होतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः। उन्नीयमानाय प्रति श्रुताय वो धृषदिति तिस्रः। अश्वाश्वा इदश्व इति चतुर्थी। गणधर्मस्तु प्रकृतिवत्।

आज्यमुच्यते। ओँ॰ अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य प्रकृतिवत्। सो

1 from उषो up to षट् om. in D.

अध्वरा करति जातवेदो३ अग्ने समध। अश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं। हृदिस्पृशमृध्याम त ओहो३ अधा ह्यग्न इत्यादि। शों॰ शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्रेति। माधुच्छन्दसः प्रउगः। विश्वे देवासो अस्रिध इति परिधानीया।

मैत्रावरुणस्याज्यं। शों॰ ता नः शक्तमिति स्तोत्रियः। शों॰ आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः। शों॰ आ नो गन्तं रिशादसेत्येका। प्र वो मित्रायेति पञ्च। प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्वा शों॰ ते स्याम देव परिधानीया।

ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यम्। शों॰ युञ्जन्ति ब्रध्नमिति स्तोत्रियः। शों॰ आ याहि सुषुमा हि त इत्यनुरूपः। उत्था मन्दन्तु स्तोमा इति तु [1]छन्दोगाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति। तत्रायमेवानुरूपः। उदयनीये परे। सुरूपकृत्नुमूतय इति महाव्रते[2]। तथा याहि सुषुमा हि त इति द्वादश। प्रकृतं सूक्तः। शोंसावो आ नो याहि सुतावत इति दश। इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति द्वे। उद् घेदभि श्रुतामघं। शोंसावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया। अच्छावाकस्याज्यं। शोंसावो ता हि शश्वन्त ईळत इति स्तोत्रियः। शोंसावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुरूपः। शोंसावो तोशा वृत्रहणा हुव इति षट्। इहेन्द्राग्नी उप ह्वय इति पञ्च। इन्द्राग्नी अवसा गतमिति द्वे। शोंसावो गोमद्धिरण्यवद्वस्विति परिधानीया। समाप्तं प्रातःसवनम्।

---

१ D छन्दोगः। C (orig.) छन्दो गाः स्तो॰।
२ C D महाव्रते परे। परे seems to be struck out in C.

मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येता यावस्तुतः। उत्तिष्ठन्नो-जसा सह आतं हविरिति समानं॥ मरुत्वतीयं। अध्वर्यो शोंसावो चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येका। तुविशुष्मेति द्वे। शोंसावो इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरः। शोंसावो इन्द्र नेदीय एदिहीति प्रगाथः। शोंसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः। शोंसावो अग्निर्नेतेत्येका। शोंसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका। शोंसावो पिन्वन्त्यप इत्येका। बृहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः। तथा प्र व इन्द्राय बृहत इति। शोंसावो जनिष्ठा उग्रः सहस इत्यादि प्रकृतिवच्छेषं।

निष्केवल्यम्। अध्वर्यो शोंसावो कया नश्चित्र आ भुवदिति स्तोत्रियः। शोंसावो कया त्वं न ऊत्येत्यनुरूपः। शोंसावो यदा-वानेति धाय्या। शोंसावो पिबा सुतस्य रसिन इति प्रगाथः। अभि त्वा शूर नोनुमः। अभि त्वा पूर्वपीतये। सखाय आ शिषामहीति नव। आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान्। वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितं। तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधं[1]। शोंसावो इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत्।

मैत्रावरुणस्य पृष्ठं। अध्वर्यो शोंसावो मा चिदन्यद्वि शंसतेति[2] स्तोत्रियः प्रगाथः। मा भेम मा श्रमिष्मेत्यनुरूपः। कस्तमिन्द्रेति सामप्रगाथः। अप प्राच इन्द्रेत्युभयमुखीया। आ धूर्ष्वस्मै दधाता-श्वानिति द्विपदा। सद्यो ह जात इति सूक्तं। एवा त्वामिन्द्र

---

१ तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in O.
२ O in marg. मैत्रावरुणस्य।

यश्चिच्चिमि सूक्तं । आहूयोत्तमया परिधानीया । स्तोत्रिये लिखित एवाहावः । अनुरूपे शोंसावो इति । तथा सामप्रगाथे तस्य चानन्तरं परिधानीयायै चेति । उक्तं मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्[१] । ब्राह्मणाच्छंसिन उच्यते । अध्वर्यो शोंसावो तं वो दस्ममिति स्तोत्रियः[२] प्रगाथः । शोंसावो तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव । शोंसावो कं नव्यो अतसीनामिति द्वे । शोंसावो ब्रह्मणा त इति सोक्थमुखीया[३] । छन्दोगचर्यादेवं । स्वशाखाभिप्रायमु । उदु त्ये मधुमत्तमा इति स्तोत्रियः । उदिन्न्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः । यद्वा त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविश्र इति स्तोत्रियः । तव त्यं नर्यं नृतो ऽप इन्द्र । तमिन्द्रं जोहवीमि । विश्वाः पृतना इत्यनुरूपः । ततः कद्वान् । तत उक्थमुखीया । ततो रायस्कामो वज्रहस्तमिति द्विपदा । तत इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दिति सूक्तं । तत उदु ब्रह्माणीति यथोक्त आहावः प्रस्तप्रैष्य ।

अच्छावाकस्य पृष्ठम् । अध्वर्यो शोंसावो तरोभिर्वो विदद्वसुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । शोंसावो तरणिरित्सिषासतीत्यनुरूपः प्रगाथ एव । शोंसावो कद्रू न्वस्याकृतमिति कद्वान्[४] प्रगाथः । शोंसावो उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येका[५] । अया वाजं देवहितं सनेमेति[६] द्विपदा । भूय इद्वावृधे वीर्यायेति सूक्तं ।

---

१ D om. the text from परिधानीया up to चानन्तरं । २ C D om. प्रगाथः । ३ A एका instead of उक्थमुखीया । C एका over the line. ४ C D om. कद्वान् । ५ C D उक्थमुखीया instead of एका । C एका over the line. ६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratîkas. I have not registered these minutiæ.

अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यस्योत्तमया आहावपूर्वया परिदधाति।

वैश्वदेवम्। अध्वर्यो शोंसावो अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमित्येका। अस्य हि स्वयशस्तरमिति द्वे। इति वैश्वदेवस्य प्रातिपदिकस्तृचः। शोंसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरस्तृचः। शोंसावो अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो एकया च दशभिश्च स्वभूते। शोंसावो प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो सुरूपकृत्नुमूतये। शोंसावो तदस्य सुवृतं विश्वतापस इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः। शोंसावो येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पयः। शोंसावो एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे। शोंसावो प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति सूक्तं। आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति सूक्तं सनिविल्कं। शोंसावो अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिधानीया। उक्थवीर्यं याज्या च प्रकृतिवत्। द्वितीया ह्रतयाज्या भवा मित्रो न शेव्य इति।

आग्निमारुतं। अध्वर्यो शोंसावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु[१]। शोंसावो प्रत्वक्षसः प्रतवस इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियः। शोंसावो प्र ते अग्नयो ऽग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः। शोंसावो प्र तव्यसीं नव्यसीं धीति-

१ C D ins इत्येका।

मन्नय इति सनिविदं सूक्तं। श्रोंसावो आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम्।

अथ समूळ्हे ऽतिरिक्तोक्थम्। अध्वर्यो श्रोंश्रोंवो आयं गौः पृश्निरक्रमीदिति स्तोत्रियः। श्रोंसावो मही द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः। श्रोंसावो तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेति चयोदश। श्रोंसावो यज्ञो बभूव स आबभूवेति परिधानीया। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति याज्या॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदशाधिकमनुष्टुभां संपन्नं। तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्चदशे शते इत्यत्र सूत्रे। अष्टौ शतान्यत्रान्यनुष्टुभां। तत्र गायत्रीणां शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः। अष्टौ विराजः। चित्वारिंशद्बृहत्यः। षोडश पङ्क्तयः। शतद्वयमेकषष्टिश्च त्रिष्टुभः। अशीतिर्जगत्यः। द्विपदाः षड्विंशतिः। द्वे शक्वर्यौ। षळष्टय इति।

अथ गायत्र्यस्तिस्रो ऽपोनप्त्रीये। एकचत्वारिंशत्पशुकर्मणि वपान्ते द्वे हविष्पङ्क्त्यां। हिदेवत्येऽष्टौ। चयोदशौषीयमानसूक्ते। षट् प्रस्थितयाज्याः[1]। प्रति श्रुतायेति पञ्च। प्रातर्यावभिरित्येका। द्वादशर्तुयाज्याः। चयोविंशतिः प्रउगे सयाज्ये। षड्विंशतिःषड्विंशतिर्होत्रकाणामाज्येषु। चयस्त्रिंशदभिप्लवे। एका दधिघर्मे। पञ्च मरुत्वतीये। अष्टौ निष्केवल्ये। षड्वैश्वदेवे। तिस्र आग्निमारुते। द्वे पत्नीसंयाजेष्विति गायत्र्यः।

अथोष्णिहः। तिस्रो ऽभिप्लवे। चतस्रो मरुत्वतीये। नव निष्केवल्ये इत्युष्णिहः।

1 A °याज्याः। C D °याज्याश्च।

अथ विराजः । आज्यनिष्केवल्ययोर्याज्ये । अग्निष्टोमसाम्नश्च स्तोत्रियानुरूपयोः षळिति ।

अथ बृहत्यः । नव बहिःकर्मण्यच्छावाकस्य । चतस्रो मरुत्वतीये । तिस्रो निष्केवल्ये । नवनव शस्त्रेषु होत्रकाणामिति बृहत्यः ।

अथ पङ्क्तयः । स्तोकीयास्तिस्रः । एकाच्छावाकस्य बहिःकर्मणि । एकैवाभिषवे । द्वे मरुत्वतीये । तिस्रो निष्केवल्ये । एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु । तिस्र आग्निमारुते इति पङ्क्तयः ।

अथ त्रिष्टुभः । अपोनप्त्रीये विंशतिः । पशुकर्मणि वपान्ते त्रयोविंशतिः । सप्ताभिषवे । द्वे दधिघर्मे । चतस्रः पशुपुरोळाशे । द्वे हविष्पंक्त्यां । चतुर्दशोन्नीयमानसूक्ते । सप्त प्रस्थितयाज्याः । द्वे मरुत्वतीयपक्षे । शस्त्रे षोळश सयाज्ये । अष्टादश निष्केवल्ये । विंशतिर्मैत्रावरुणस्य शस्त्रे । एकविंशतिर्ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकोनविंशतिरच्छावाकस्य । द्वे आदित्यपक्षे । सप्तदशकं मनोतासूक्तं । षट् पशुयागे । त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते । इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति त्रिष्टुप् प्रस्थितयाज्या । सावित्रपक्षस्य च पुरोनुवाक्या । सूक्तस्य च सावित्रस्याद्योत्तमे । एकया च दशभिश्चेति वायव्या । ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिमित्यार्भवस्योत्तमा । अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः[1] । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे[2] । ता नो रायश्चाति-षाचो वसूनीति चतस्रः । षष्ठी चानोभद्रीयस्य । भद्रं कर्णेभिरिति च । विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । घृतं मिमिक्षे घृतमस्य

१ C D ins. एता । C sec. h. इति । २ C D ins. इत्येका ।

योनिः[१]। त्वं सोम पितृभिः संविदानः[२] भवा मित्रो न शेव्यो घृताहुतिः। ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्। आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु। अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने। उत नो ऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु। उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः। पेध्यस्तिस्रः। स्वादुष्किलीयास्तिस्रः[३]। ययोरोजसा स्कभिता रजांसि। विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम्। एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीति तिस्रः। तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः। अतिप्रेषस्य पुरोऽनुवाक्या। परा याहि मघवन्ना च याहीति पञ्च पत्नीसंयाजेष्विति त्रिष्टुभः।

अथ जगत्यः। एका अपोनप्त्रीये। षोडशाभिप्लवे। पिन्वन्त्यप इत्येका। द्वे हविष्पंक्त्यां। षट् प्रस्थितयाज्याः। सावित्रग्रहस्य च याज्या। चतस्रः सावित्रे सूक्ते। पञ्च द्यावापृथिवीये। चतस्र आर्भवे। येभ्यो मातेत्येका। पञ्चानोभद्रीये। वैश्वानराय पृथुपाजस इति त्रयोदश। प्रतवसः प्रतवसो विरप्शिन इति षट्। प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नय इति सप्त। देवानां पत्नीरित्येका। राकामहमिति द्वे। तन्तुं तन्वन्नित्येका। अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरित्येका। युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिनेत्येका। युनज्म देवानां पत्नीरिति।

अथ द्विपदाः। द्वे निष्केवल्ये। एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु। एकविंशतिर्वैश्वदेव इति। अथाष्टयः। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येषा त्रिः। अभि त्यं देवं सवितारमोण्योरित्येषा[४] त्रिरिति।

---

१ C D ins. इत्येका।
२ C D ins. इत्येका।
३ C (orig.) D om. स्वादुष्किलीयास्तिस्रः।
४ C D इत्येषापो चौनिः।

अथ शक्वर्यौ। तच्छंयोरा वृणीमह इति शक्वरी द्विः प्रयुज्यते एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः श्लोकैरनूद्यते।

शतद्वयं सपञ्चाशमेष इत्येत्यतः परम्।
गायत्र्युष्णिहश्चात्र षोडशाष्टौ विराजकाः ॥१॥
बृहत्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह।
एकषष्ट्यधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥
पङ्क्त्यः षोडशाशीतिर्जगतीनां सुनिश्चिता।
द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्वर्यौ च सप्तयः ॥३॥
उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा।
तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥
शक्वर्यो[1] बृहतीरष्टौ गायत्रीणां गणे क्षिपेत्।
अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुमेकातिरिच्यते ॥५॥
[2]त्रिष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकषष्ट्याच्छतद्वयात्।
अष्टाशत्यास्त्रिरन्वेति चतुरक्षरवर्जिता ॥६॥
चतुरक्षरहीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभाम्।
संपद्यान्यूनषष्टानि त्रिष्टुभस्त्वपि संशयः (३५९) ॥७॥
उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्त्यश्चैकधा कृताः।
द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥
जगतीनामशीतिर्या तद्विंशतिशतं भवेत्।
संपन्ना षोडश ज्ञेया द्विपदोत्था अनुष्टुभः ॥९॥

---

१ A महर्षे। २ by alt, A C त्रिष्टुभात्।

सप्ताग्नीतानि सत्रैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्टुभाम्।
द्वादशाग्रे तमित्यष्टेः[१] संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥१०॥
[२]गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादश्च द्विपदोत्थितः।
चतुरक्षरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥११॥
शेषैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ शतानि तु।
षोडशैवातिरिक्तानि[३] अक्षराणीह योजयेत् ॥१२॥
त्रिष्टुभश्च द्विरुक्तेयं[४] द्वादशाक्षरहीनिका।
तुभ्यं श्चोतन्ति तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥१३॥
सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं[५] पूर्णं पञ्चदशाधिकम्।
भक्षमानरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥१४॥
अग्निरत्राभिनोक्ता अत्रैव प्रोक्ता लिख्यन्ते।
अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः।
न यथर्क्षाभियाभावे नोद्धारः[६] स्यादनुष्टुभाम् ॥
प्रजाकामवशायागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत्।
नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्ते स्वस्त्या[७] अनुष्टुभौ ॥
उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते।
शतातिरात्र उक्थ्यादिस्तस्मान्नानुष्टुभस्त्यजेत् ॥
उष्क्रयस्वेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात्।
ये तृचास इति तेषां त्यक्तव्या तद्विचारितम् ॥

१ A चाव्ये। २ C ॰गणात्। ३ A षोडशैवा॰। ४ C त्रिरुक्ते॰ D ॰भ त्रित्ते॰। ५ C एतत्पृक्तं D प्रयुक्तं। ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses. I have given the text as it is in the MSS: ७ D स्वस्त्य च॰।

अर्ध शक्वर्यौ। तच्छंयोरा वृणीमह इति शक्वरी द्विः प्रयुज्यते।
एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः श्लोकैरनूद्यते।

शतद्वयं सपञ्चाशमथ ह्येत्यतः परम्।
गायत्र्युष्णिहश्चाथ षोडशाष्टौ विराजकाः ॥१॥
बृहत्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह।
एकपञ्चाधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥
पङ्क्तयः षोडशाशीतिर्जगतीनां सुनिश्चिता।
द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्वर्यौ चलष्टयः ॥३॥
उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा।
तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥
शक्वर्यौ[1] बृहतीरष्टौ गायत्रीणां गणे क्षिपेत्।
अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुबेकातिरिच्यते ॥५॥
[2]त्रैष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकपञ्चाच्छतद्वयात्।
अष्टाशतिरन्येपि चतुरक्षरवर्जिता ॥६॥
चतुरक्षरहीनानि शतानि षोष्यनुष्टुभाम्।
संपन्नान्यूनषष्ठानि त्रिष्टुप्स्वपि न संशयः (२५९) ॥७॥
उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्तयश्चैकधा कृताः।
द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥
जगतीनामशीतिर्या तद्विंशतियतं भवेत्।
संपन्ना षोडश ज्ञेया द्विपदोत्था अनुष्टुभः ॥९॥

---

१ A शक्वर्यो। २ by alt. A C त्रिष्टुभात्।

सप्ताशीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्टुभाम् ।
द्वादशाग्ने तमित्यष्टेः[1] संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥ १० ॥
[2]गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादस्य द्विपदोत्थितः ।
चतुरक्षरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥ ११ ॥
शेषैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ शतानि तु ।
षोडशैवातिरिक्तानि[3] अक्षराणीह योजयेत् ॥ १२ ॥
त्रिष्टुभश्च द्विरुक्तेयं[4] द्वादशाक्षरहीनिका ।
तुभ्यं श्चोतन्ति तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥ १३ ॥
चतुःसमेतच्छ्रुत्युक्तं[5] पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।
सहस्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥ १४ ॥

अग्निस्वामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते ।

अथान्यानुष्टुभुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः ।
न पथ्यांप्रियाभावे नोद्धारः[6] स्यादनुष्टुभाम् ॥
प्रजाकामवशायागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत् ।
नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्ते खल्वस्या[7] अनुष्टुभौ ॥
उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसा संपदुच्यते ।
शतातिरात्र उक्थ्यादेस्तस्मात्तानुष्टुभस्त्यजेत् ॥
उच्छ्रयस्वेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात् ।
ये हवास इति त्वेषा व्यक्त्या तद्विचारितम् ॥

---

१ A °ष्टे। २ C °गणात्। ३ A षोडशैवै°। ४ C त्रिरुक्तो° D °स त्रिरुक्ते°।
५ C °तत्पूयुक्तं D °युक्तं। ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses. I have given the text as it is in the MSS. ७ D °संखल्व च°।

देवो ऽग्निस्त्वभिव्यक्तिरेषा पृथक्त्वादिगण्यताम् ।
इति श्रान्नेतरः शुद्धस्त्वप्रत्यायको ह्ययम् ॥
सर्वा दाशतयीष्वेता उत्तरास्तु सुभेषजः ।
अनेन व्यपदेशेन प्रत्युत्पस्या अनुष्टुता ॥
चिकद्रुकेष्वभि त्यं च शंयोर्वाके तथैव च ।
द्वावतिच्छन्दसौ वर्गावतिवर्गोत्तराश्रयात् ॥
अनुष्टुभा इति चेत्तच प्रतिपत्संपदश्रुतेः ।
सर्वार्थौ चेतरच्छन्दो[1] विराजस्तेन न त्यजेत् ॥
विराजस्त्रिष्टुभोरैक्याद्वृद्धियेरस्विराजो ऽपि ।
संपत्स्याच्छन्दसामच सवनीयविशेषणात् ॥
अतिरिक्तक्रियायां हि संपन्नैवेति[2] चेद्भवेत् ।
एकस्मिन्निति चारम्भादधिकेषु समादरः ॥
एकस्मिन्नित्यपत्यैतद्वाक्यं स्यादविवक्षितम् ।
इति श्रामच येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य ॥
आज्यभागौ विकल्पेन शंयोर्वाकस्य यः परः ।
महासामपरात् सा च सिनीवाली च राका च ॥
तथा पशुपुरोळाशः स्विष्टकृतश्च यो भवेत् ।
एकाहेन च विधन्तो तायमानस्य रूपाणि ॥
पूर्वकारिवमात्कर्म समाप्ते यदि कल्पितम् ।
क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिदूनं वापि कदा चन ॥

---

१ B चेतरच्छन्दो D चेतच्छन्दो। २ A संपन्नेदिति C संपन्नैवेति; over the line ति D संपन्नैवेति।

स्वशास्त्रविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात्।
संपत् तथापि संपाद्या तदारम्भः[१] प्रयोजनम्॥
अथार्थागौप्रयोगेन क्रतुयाज्या विकल्पने।
न चेत्तथापि पूर्वेण संपत्तत्रावपेदिह॥
यथाकामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति।
ऊर्ध्वं चोक्थ्यसूक्तीयाया आवापो ऽत्रापि चोदितः॥
अथवोक्तीयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः।
श्रुतेः संपत्तु संपाद्या श्रुतिदृष्टा क्रिया यदि॥
अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं स्थितम्।
संपत्तत्र न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः॥
वाजिनं च न संख्येयं तद्वाक्यमचोदितम्।
पयस्यांगमिदं होति स्वादियं कस्य चिन्मतिः॥
भाकमेधेषु तथापि प्रतिषेधाच्च युज्यते।
गणते चातिरिक्तोक्थे समाख्या हितयोस्तथा॥
अयम्नं चैव भेदात्स्यात्संपदा विषमे हिते।
सोमातिरेकग्रस्तं च वै शब्दानुक्तकारणम्॥
ग्रस्तं कालप्रभेदे यद्भावभेदे च यद्भवेत्।
संपत्तथापि संपाद्या तत्रैतन्नास्ति कारणम्॥
[२]सोमारम्भात्त्रिष्टुप्स्तोमेन संपाद्या भवेत्संपत्।
कार्यस्त्वनुष्टुबुद्धारः सूत्रारम्भात्पुनःपुनः॥
उक्तारभ्यो विशेषार्थी न तेषां चास्ति चोदना।

१ C D om. २ C सोमा॰।

कुर्युरित्युपदेशाद्धि तस्मात्तेषु न संपत्स्यात् ॥
अनुष्टुप्संपदमत उच्यमानां निबोधत ।
द्वे शतेऽनुवाके तु शते पञ्चदशाधिके ॥
जगत्येकापोनप्त्रीये त्रिष्टुभां विंशतिस्तिस्रः ।
गायत्र्यो यस्य पीत्वेति न संख्या निगदा गण्याः ॥
संपदानुष्टुभो ज्ञेया एकविंशत्संपादिका ।
धत्परिव्ययणीयादि सवनीयान्तमत्र तु ॥
आज्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पशु[१] तथा ।
आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यां[२] (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
प्रजाकामवदाग्नेय्यां नाराशंस्यपि वासिष्ठी ।
गायत्री वा भवेच्छस्त्वा संपद्गण्या ऋचो ऽत्र तु[३] ॥
सतोबृहत्यस्तिस्रो ऽत्र द्वाविंशतिश्च त्रिष्टुभः ।
तुभ्यं श्चोतन्ति वाप्येषा विराड्रूपाष्टकोत्तमा ॥
चत्वारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः स्युरनुष्टुभाम् ।
अष्टाचत्वारिंशत्[४] संपन्नाः पोत्रशास्त्रवर्जिताः ॥
द्विदेवत्यादि चाध्यात् शास्त्रतुयाज्या ऋचो[५] ऽत्र तु ।
बृहत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
एका सतोबृहत्यत्र संपदानुष्टुभः पञ्च ।
चत्वारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः स्युरिहाक्षरैः ॥
संपदानुष्टुभश्चाज्ये दश तिस्रश्च निश्चिताः ।

१ C D पशुष्। २ C D सख्यां। ३ C seems to read ऋचो [illegible] तु।
४ D ०शिच C शिष्ट०। ५ C D ऋचो।

मयाख्ये प्रउगे च स्युः संपदा दश सप्त च ॥
शेषाख्येषु मयाख्येषु षष्टिरध्यर्धया विना।
सवने ऽनुष्टुभां संपच्चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
शतानि पञ्च चत्वार्यक्षराणि च विंशतिः।
पावस्तोत्रे तु गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशत्तथोष्णिहः ॥
तिस्रः सतोबृहत्येका जगत्यः षोडशैव तु।
त्रिष्टुभः सप्त संपन्ना द्विषष्टिः स्यात्सपादिका ॥
दधिघर्मादिशस्त्रात् प्राक् स्याच्चेत्पशुपुरोडाशः।
तत्स्विष्टकृत्पृथक्के तु त्रिंशच्चैकाच त्रिष्टुभाम् ॥
गायत्र्येका च संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः।
अधिका तिसृभिर्ज्ञेया अक्षराणि च द्वादश ॥
एका मरुत्वतीये तु मयाख्ये जगत्यस्तिस्रः।
अष्टयः पञ्च गायत्र्यश्चतस्रः ककुभस्तथा ॥
बृहत्यः सतोबृहत्यस्त्रिष्टुभः षोडशैव तु।
चत्वारिंशच्चतस्रश्च संपन्नाः पादवर्जिताः[१] ॥
निष्केवल्ये मयाख्ये तु गायत्र्यो ऽष्टौ विराडेका।
तिस्रः सतोबृहत्यो ऽत्र बृहत्यस्तिस्र एव च ॥
त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे तथोष्णिहः।
चत्वारिंशत्तथाष्टाभिः संपन्नाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
मैत्रावरुणशस्त्रे तु मयाख्ये द्विपदैकिका।
एका सतोबृहत्यत्र त्रिष्टुभो दश सप्त च ॥

---

१ C पादावर्जिताः।

त्रिष्टुभस्त्रिर्विराट्स्थानान्मुख्यास्याश्चवक्को[1] नव ।
बृहत्यः संपदा तु स्याच्चत्वारिंशद्दिनोष्णिहः ॥
ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे मार्हते सौचिये शते ।
एका सतोबृहत्यश्च सयाज्ये द्विपदा तथा ॥
बृहत्यो नव विज्ञेयाः त्रिष्टुभश्चैकविंशतिः ।
संपदानुष्टुभस्तेनाश्चत्वारिंशच्छोष्णिहा ॥
अच्छावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्र एकान्नविंशतिः ।
एका सतोबृहत्येका सयाज्ये द्विपदा तथा[2] ॥
बृहत्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्साष्टा सचतुरक्षरा ।
सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतानि त्रीणि पञ्च च ॥
ज्ञेयानि दशभिः सार्धमक्षराणि च षोडश ।
स्यान्मरुत्वादैश्वदेवादाग्नेयदादिव्यपदादि तु ॥
जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयाश्चत्वारिंशच्च त्रिष्टुभः ।
अभूदेव इति त्रिष्टुबेवमन्यस्याप्यविश्रुता[3] ॥
संपदानुष्टुभो होता अष्टाषष्टिः सहार्धेन ।
वैश्वदेवादि संख्याय परीक्ष्या[4] साग्निमारुतम् ॥
त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यश्चैकविंशतिः ।
षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्तिस्रो द्विपदाश्चैकविंशतिः ॥
संपन्नानामशीतिः षट्विंशत्यक्षरसंयुता ।
एकत्रिंशज्जगत्यः स्युः सयाज्ये साग्निमारुते ॥

१ A मुख्यास्था D ०मुख्या स्थामुख्या स्थाश्च० । २ C नव ।
३ A ०विर्श्रुता C ०विश्रुता । ४ C D पराख्या ।

यासे राके सुमतय एषोपजगती स्मृता।
त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्तिस्रश्चाचरपङ्क्तयः॥
विराजः षट् च गायत्र्यस्तिस्रः स्युः संपदा त्विह।
अनुष्टुभां त्र्यशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरचरैः॥
अंघोर्वाकादि अंश्वन्तं अंयुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः।
सिनीवाली च राका च क्रियेयातां न चेदिह॥
गायत्र्यौ द्वे जगत्येका शक्वर्यौ द्वे तथैव च।
उपत्रिष्टुप् च विज्ञेयाथं यज्ञ इतीयमृक्॥
त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोडशभिरचरैः।
अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः॥
सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतान्यर्धतृतीयानि।
द्वे चैवानापरे ज्ञेये चतुरचरवर्जिते॥
यासे राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुबथापि वा।
एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः॥

७. उपप्रयन्तो नव स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः कस्त उपः इति तिस्रो यावयद्वेषसं त्वेति चतस्रो ऽश्विना यज्वरीरिष इति तिस्र आ मे हवं नयेति।

८. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तृचमाग्नेये। प्रति ष्या सूनरी जनीत्युषस्ये। आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वेत्याश्विने।

६. आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति त्रिः षसस्य यद्दिगुता सम्मिश्नूधनिति पञ्चागन्म महेति तिस्र उषो रुरुचे षट् प्रति स्तोमेभिरिति तृचं। आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति द्वे उप त्या

वक्षो गमतो विशं न इति द्वे इति चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो ऽनुब्रूयात्।

१० वेदिषद इति सप्त अनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या इति तिस्रः चित्रिश्चो श्रवेति चतस्रः क स्विदद्य कतमास्वश्विनेति चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात्।

११. एना वो अग्निं नमसेति त्रयः प्रगाथाः। अयमग्निः सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथाः। प्रत्यु अदर्श्यायतीति त्रयः प्रगाथाः। उषो यदद्य भानुनेत्येकः प्रगाथः। इमा उ वां दिविष्टय इति त्रयः प्रगाथाः। अयं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ। एतान्यष्टादश प्रगाथाननुब्रूयात्।

१२. त्वामग्ने मनीषिण इति तिस्रः। अग्ने यजिष्ठो अध्वर इति तिस्रः। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति द्व्यृचाः पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति तिस्रः। उपस्तुभिवमा भरेति तिस्रः। युञ्जाथ यू रथं ऊव इति तिस्रः। तथा च श्लोकः।

त्वामग्ने मनीषिण इत्युष्णिहो मधमसृचः।
इत्येपदेशात् कर्तव्यास्तिस्र उष्णिह आश्विने॥

१३. सर्वाश्चेत्र भवन्ति। संख्यार्थं वचनं। सह त्रिर्वचनेनैकचिंशत्यङ्कयः।

१४. यः पूर्वमुक्तः प्रातरनुवाको द्वात्रिंशतं गायत्र्य इत्येवमादिः सो ऽनुष्टुभां द्वे शते पञ्चदशाधिके संपद्यते। तत्संपत्त्योः श्लोकाः।

द्वात्रिंशदेव गायत्र्यः पङ्क्तिराश्वत्थैव च।
भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपद्यास्ता यथा श्रुतिः॥

चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो जगत्यश्च तथैव याः[1]।
अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना ऊनसप्ततिरेव ताः॥
पृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो बृहत्यो दश पञ्च च।
ताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरक्षरवर्जिताः॥
य उक्ताः परिसंख्याय हृताः पञ्चदशौष्णिहः।
त्रिंशच्च च संपन्ना अधिकद्वादशाक्षराः॥
सतोबृहत्यः पञ्चदशैकत्रिंशच्च पङ्क्तयः।
प्रति या बृहती तिस्रो द्वादशाक्षरमौष्णिहम्॥
अनुष्टुभस्तु संपन्नाः षष्टिरेताः समासतः।
चतुरक्षरमत्येति तत् क्षिपेत् बृहतीगणे॥

इति समाप्ता संपत्। ननु सिद्धैवाचैतावत्यनुष्टुप्संपत्। उच्यते। ज्ञापयत्याचार्यो जपानामत्र नोद्धारो न संपत्। तथा च वृद्धश्लोकाः।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् सिद्धैव चोदिता।
जपास्तेन न संख्येयाः संपदुद्धारयोरिह॥
यस्मात्पिश्नोत्तरेता वै जपमन्त्राणि चोक्तवान्।
आप्यायनादयस्ते न कल्पे जपधर्मिणः॥
अतद्भवो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्यतः।
वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थत्वादथापि च॥
यावभेदो ऽर्धर्चः शङ्को यदत्तदङ्गवेदिदम्।
इति स्यात् तत्र सोमार्थं विकल्पतो[2] यतः स्मृतौ॥
यदद्य होतृवर्याय इत्यमन्वारभामहे।

---

१ C. over the line च instead of य। २ C D विकल्पेते।

दद्माप ऋचस्तिस्रो दधिक्राव्णो अकारिषम् ॥
समुद्रं वो नि वर्तध्वं नेताख्याज्या अनुष्टुभः।
जपत्वात्करणत्वाच्च तथानुद्रवणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ। ते उद्धृत्याभि प्रवन्त समनेव योषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये।

१६. अच्छा नः शीरशोचिषमित्येतास्तिस्रो ऽच्छा वो अग्निमवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने।

१७. प्रति श्रुताय वो धृषदित्येतास्तिस्रः। प्रत्यस्मै पिपीषत इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने।

अक्षाअक्षा इदित्येषा गणोद्धारो ह्यनुष्टुभाम्।
तेनैतासामिति प्रायः सूत्रमेतद्विचोदितम् ॥

१२.

१. तदेतत्पृष्ठं दशमायाह्ने न संपादयेत्साद्रियेताचैव संपन्नमिति (२७. २) श्रुतेः।

२. त्रिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति सेनिमन्द्रे (२७. १)। गायत्री वेति श्रुतावुक्तं। तद्विहाय्ययाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्योक्तं लिख्यते श्लोकैः।

अग्निं नरस्तृचे चोष्णा शुभेति ह्यचे तथा।
श्लोचिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमारुते ॥
एकं चाज्यस्य याज्यायां निष्केवल्यस्य चापरम्।
राया हिरण्ययेत्यस्यां पादयोरक्षरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यर्धा त्रिरुक्तावचरद्वयम्।
अभूदेव इत्युभये अधिके द्वे तथाक्षरे ॥
अक्षरे अधिके अन्ये स्यातामक्षरपङ्क्तिषु।
पादयोरधिके चान्ये अया वाजं रथा इव ॥
आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमक्षरम्।
ऋतुयाजेषु चत्वार्यक्षराण्यधिकानि तु ॥
उष्णिक्त्वा कलशेत्येषोदिता तद्वद्धिकाक्षरा[1]।
ऋतुयाजेषु[2] चत्वार्या नो यज्ञाय चापरम् ॥
एतानि नातिरिच्यन्ते शाकलानामियं मतः।
तेषामेतेन गायत्री उदिता अक्षराधिका ॥
तां प्रातरनुवाके वै यथमात्संपदं विदुः।
अनुष्टुबपि न त्याज्या या पञ्चस्यच षट्पदा ॥
श्रुतेर्यस्माच्च विहिता सूत्रे ऽनुष्टुप् चतुष्पदा ॥

३. सह सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थं आरम्भः।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं। आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति वचनमस्मिन्पक्षे संपदनुष्टुभामिति ज्ञापनार्थं।

संपदर्थे च कर्तव्ये गण्या नाच पुरोरुचः।
प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चेह चोदिता ॥
त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणामयं भवेत्।
पुरोरुचो ऽपि नैवात्र गण्याः सूत्रमिदं तथा ॥

---

१ A नध्यधिकाक्षरा C लेपो—orig नद्यक्षराधि॰, in marg. नृ द्य D उष्णिक्त्वा कलशे लेपोदिता नद्यक्षराधिका। २ C हु instead of षु।

५. मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येवं यावन्तः स्तोत्रे यथाकाम्यं। यथाकामत्वेनेत्यर्थः[1]।

६. उत्तिष्ठताव पश्यतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा सहे-त्येतामभिष्टुयात्।

७. त्रिकद्रुकशब्दो यस्यां विद्यते सा त्रिकद्रुकीया। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येषा मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रतिपद् भवति।

८. त्रिकद्रुकीयायां चत्वारः षोडशाक्षराः पादाः[2]। तत्रैकेन पादेन षोडशाक्षरावधिना[3] विग्रहणं। द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेनावधानं। चतुर्थेन प्रणव इति शस्त्रम्।

९. तुविशुष्म तुविक्रतो इत्येते त्रिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः।

१०. इन्द्रायेन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय वृहत इत्येतौ जनिष्ठा-उग्रीयात् सूक्तात् पूर्वौ प्रगाथौ पिन्वन्त्यपीयया संशंसति। समित्येकीभावे। एकीभावश्चाहावेनाव्यवच्छेदः। तत्र एतदुक्तं भवति। पिन्वन्त्यपीयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्ते करोति। इति मरुत्वतीयमिति नियमार्थम्। ततः सत्यामसत्यां वा संपदि सर्वत्रैवं भवति। त्रिष्टुप्शस्त्रे ऽपि।

११. निष्केवल्ये ऽयं संशंसनक्रमः। वामदेव्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ मस्त्वा कया नश्चित्र आ भुवत्कया त्वं न ऊत्येत्येतौ धाय्यां च तत्र

ऊर्ध्वं धाय्याया राथन्तरं प्रगाथं पिबा सुतस्य रसिन इत्येतं स्तोत्रियानुरूपौ च राथन्तरौ शंसेत्[1]।

१२. राथन्तरादनुरूपादनन्तरम्।

१३. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान् वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितमित्येते द्विपदे शंसेत्। चकारः समुच्चयार्थः।

१४. इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतत्।

१५. धाय्यानन्तरो यः प्रगाथ उभासामाहावं कृत्वा हैरण्यस्तूपीयादौ करोतीत्यर्थः।

१६. इति यदेतदुक्तं। एवं नियमतो निष्केवल्यं भवति। यद्यपि स्वयोनौ रथन्तरक्रिया तद्यपि सखाय आ शिषामहीत्येता नव भवन्त्येव द्विपदे च। त्रिष्टुब्रराज्ये। तत्र हि संपदसंभवात्[2] अभाव आशङ्क्येत। तत्संपन्नमिति श्रुतेरथैव स्यात्।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ।

१८. अयं चापरो विशेषः। एकपातिनीनामुपर्याहावं[3] कृत्वा पुरस्ताद्धानोभद्रीयाग्रक्रीयं शंसेत्। एतावानैन्द्रदेवे विकारः। विकारवचनं संपन्ने विकल्पनिवृत्त्यर्थम्।

१९. उरु विष्णो वि क्रमस्वेत्येतां घृतयाज्यामुद्धृत्य भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिरित्येतया यजति।

२०. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोमसाम्न आग्निमारुते स्तोत्रियानुरूपौ।

---

१ C D om. शंसेत्। २ C D संपदां। ३ C धाय्यानामुपर्याहावं D om. this passage.

यज्ञायज्ञीययोर्नित्य विकल्पेनाच ग्रस्यते।
संपत्तत्रान्यथा गच्छा छ्हत्य:[1] संभवे तथा॥

२१. अतिरिक्तोक्थमिदानीमुच्यते। आयं गौ: पृश्निरक्रमीदित्ययं स्तोत्रियः। मही द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः।

२२. तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेत्येषा चयोदश ग्रस्ला।

२३. [2]यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया यजति।

२५. चतुराहावा होचका होता चातिरिक्तोक्थेष्विति। तत उक्थैर्व्याख्यातस्तेषूक्थ इत्यर्थः।

२६. इति यदेतदुक्तमेतत्समूह्य ऽतिरिक्तोक्थं भवति। अतिरिक्तोक्थवचनाद्याज संपदः कार्याः। उत्तरमप्यतिरिक्तोक्थमेषाविशेषात्।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः। संस्थिते दशमे ऽहनि पुरा पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः। संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान्। संस्थितेषु वा पत्नीसंयाजेष्विति श्रुतेः। गार्हपत्ये हुत्वा गो ऽमिहतो गार्हपत्ये प्राजापत्ये द्वे आहुती जुहोतीति श्रुतेः। अन्वारम्भेष्विह रतिरिति जुहोतीति कात्यायनश्च। पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य धिष्ण्यस्य एकेकः पश्चादुपविशेत्। ब्रह्मा तु स्वदेशे एव धिष्ण्यवचनात्। मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

---

1 C (in marg.) ल: instead of त्य। 2 This Sūtra is in the text edition erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and the following Sūtras numbered accordingly.

भावार्थम्। आयं गौरित्येतास्तिस्र ऋचः सार्पराज्ञीरित्येवं संज्ञिता। पराङ् अनाहत्या। निर्वचनरहिता उपांश्वप्रणवन्। आहेति वाक्यशेषः।

१८. मानसेन स्तुते ग्रोमावो इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम्। आहावप्रकरणे[1] शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्पराज्ञीप्रशंसनादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युर्होता वा गृहपतिना वा होतः होतरिति प्रतिगृणोति। प्रत्याभावं सर्वत्र करोति। सर्वत्रग्रहणाद्यथान्यायं[2] होतः गृहपत इति गृहपतेः।

१९. ओ होतरित्येकस्मिन्नवसाने[3] तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं वक्ष्यमाणमर्थमाचक्षाणे होतरि गृहपतौ चाध्वर्युरनुगृणाति। गृणन्तमर्थविशेषानुस्वरन्तमनुकूलयतीत्यर्थः।

१४.

१. दशहोता नाम यज्ञस्तत्र वदिष्यस्त्वेवमामन्त्रयेत्। स चैवकमत्र कर्मणि। पृथगप्येतस्मात्कर्मणः। चरकश्रुतेः। यः प्रजाकामः स्यात्तो ऽरण्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत्। अयजमानस्यापि श्रौतःशेषास्याम्नवचने यद्बल्लतिगरदयदर्शनादत्र समविच्छेदा इष्यन्ते। तान् पूर्वाचार्योक्तानतुब्रूमः।

२. एतावानयमेकान्नविंशत्यक्षरो विच्छेदः।

३. एकान्नविंशतिरक्षराण्ययं विच्छेदः।

४. इतिशब्देनानन्तरं निर्दिश्यते। उक्तेति संकीर्तनविनाश आवृत्त्यर्थं। अथोर्याश्चित्यथशब्दादनन्तरमुपांश्वनुद्रवेत्।

---

1 C D आहाव॰। 2 C D om. च। 3 C D चोमित्येक॰।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. परिसमाप्तं पूर्वसुक्तम्।

१६.

१. अनुगरार्थमामन्त्र्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति। पञ्चहोतारं वदिष्यन्निति[1]।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः[2]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. प्राग्व्याख्यातम्।

५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. प्राग्व्याख्यातम्।

---

१ D om. the Comm. on this Sūtra. २ CD अयं विच्छेदः om. in this Sūtra.

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१८. परिसमाप्तं पूर्वसूक्तम्।

१७.

१. अध्वर्यो३ इत्यनुगरायेमामगव्य पङ्क्तीतरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः।

२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. पूर्ववद्व्याख्यानम्।

५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. षळक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. षळक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. षोळशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. कृतव्याख्यानमेतत्।

१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः।

२०. एतावत्पूर्वोक्तम्।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदिष्यन्नध्वर्युमामन्त्रयेत।

२. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः[1]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. उक्तव्याख्यानम्।

५. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

---

१ O D ॰क्षरो ऽयं।

१६. सप्तदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात्।

१८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२६. भागुक्तं यत्।

१९.

१. वक्ष्यमाणिकास्तम्बः। अतो वदति। प्रजापतेः अत्यचं तम्यसा होता वदेदिति श्रुतेः। अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्ये। ततो नान्तरा यागः। अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो[1] न सूचितः। उपरिष्टादुपदेशात्।

२. अध्वर्यो इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। उत्तमा तु त्र्यवसाना[2]।

१४. [3]परिसमाप्तास्त्वः।

---

१ Omitted in D and (orig.) in C.   २ A ins. त्व।

३ There is no commentary on Sūtra 3-13.

१७. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः।

२०. एतावत्पूर्वोक्तम्।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदिष्यन्नध्वर्युमामन्त्रयेत।

२. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः[1]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. उक्तव्याख्यानम्।

५. दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. अष्टाक्षरो ऽयं मिच्छेदः।

१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

---

१ C D ॰क्षरो ऽयं।

१६. षष्टदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात्।

१८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२५. षट्विंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२६. [1]प्रागुक्तं यत्।

१९.

१. वक्ष्यमाणिकास्तम्भः। अतो वदन्ति। प्रजापतेः सत्यवं तन्वसा होता वदेदिति श्रुतेः। अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्ये। ततो नान्तरा यागः। अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो[2] न सूचितः। उपरिष्टादुपदेशात्।

२. अध्वर्यौ इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। उत्तमा तु अवसाना[3]।

१४. परिसमाप्तास्तन्त्वः।

---

[1] Omitted in D and (orig.) in C.   [2] A ins. तु।

[3] There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सत्त्रमासीरन्निति । श्रुत्यन्तरे दीक्षाकर्मविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित[1] इति । स गृहपतिः सत्त्रभृते दाशरात्रे तन्नूवदनात्मनन्तरं वदति । असत्त्रभृते त्वेकएक[2] एव यजमानः । सो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते । गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकम् ।

२. अध्वर्यो इत्येको विच्छेदः । येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः ।

३. तृतीयो विच्छेदः ।

४. चतुर्थो विच्छेदः ।

५. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः ।

६. षष्ठो विच्छेदः ।

७. सप्तमो विच्छेदः ।

८. अष्टमो विच्छेदः ।

९. समाप्तं गृहपतिवदनम् ।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति ।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम् ।

३. प्रसिद्धम् ।

४. यदं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणसादनस्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसेति कात्यायनस्य[3] ।

---

१ A दीक्षते । २ O D त्वेकमू एव । ३ १२. ५. १९ ।

५. तार्तीयसवनिक एव भक्षमन्त्रः। प्रकरणात्।

६. औदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते। सात्त्विके द्वादशाहे[1] ऋत्विज इति तस्मिन् अग्रेण धिष्ण्यान्परीत्यासीनाः। सामर्थ्यात्।

७. अपरेण धिष्ण्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पलाशशाखाभिः स्पृशेयुः।

८. तेषां स्पृशतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात्।

९. अनेन कामेन। इति मनसा संकल्पयेदित्यर्थः[2]।

१०. अपिधाय सदसो द्वारावित्यस्मिन्नवधौ पत्न्यो ऽपि शालायामासते। शालायास्वेति वचनात्। अते वागुपाकरणे वाग्यमनं नेत्रसंमीलनं च।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः। तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमानाश्चक्षुर्विसृजन्ते। सूर्ये चक्षुर्विसर्गः शतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात्। सौर्यलादा[3] मन्त्रस्य।

१२. ते ऽपरया द्वारा हविर्धाने प्रपद्यन्ते। अथाध्वर्युरुत्तरस्य हविर्धानस्य कूबरीमभिपद्याह सत्रस्यर्धिं गायेति गायति सत्रस्यर्धिं तत्सत्रस्यर्धिमाप्नुवन्ति सर्वे साम्नो निधनमुपयन्तीति (२६.२) श्रुतेः। उत्तरस्य हविर्धानस्याधोऽक्षं यजमानाः सर्पन्ति।

१३. उत्तरेणागारं यज्ञस्यानुसंचरन्त इति श्रुतेः।

१४. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्तो ऽधोऽक्षं सर्पन्ति। उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽक्षवेलायां तदुद्देश

---

[1] C in marg. यजमाना। [2] C D have only अनेन कामेन। [3] A सूर्यादा।

इत्यर्थः । ततो ऽग्रेण हविर्धाने समुपविश्य । संशब्दादेकप्रदेश आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सत्रिणः ।

१५. ये बहुकामाः सत्रिणो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः । भूर्भुवः स्वरित्येतास्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकग्रहणात् सुप्रजा इत्येवमादिकं मन्त्रम्[1] ।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा ऋत्विजः सत्त्रे । शाखान्तरोपदेशात् । ते प्राञ्च उदञ्च उत्क्रम्य वाचं विसृजन्ते विस्पष्टमुच्चैरास्थन्त इत्यर्थः । कथम् । वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति ।

१७. सुब्रह्मण्याप्रतीकं सुब्रह्मण्योमिति[2] त्रिरुपांशूक्त्वा वाचं विसृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः ।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं[3] वदन्ति । केचिदुदयनीयान्ते । अपरे दशमाहरङ्गं । तदभिप्रायं सूत्रमेतत् । तन्निराकरणायेदमारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम् ।

१९. कालवाद एषः । यो ऽयं पुरा पत्नीसंयाजेभ्यः संस्थाप्य वेति (१०.१२.२७) । यथा दिवि देवमादीनामभिषेचनीयमध्ये पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं । कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ । पष्ठौहीं दीव्यति राजन्यं जिनातीत्येवमाद्यो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सत्रोत्थानं दशमे ऽहनि क्रियमाणं द्वादशाहाङ्गमिति । अतो वाशब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः ।

---

१ C D ०द्विकं मन्त्रः । २ C D सुब्रह्मण्याम् । ३ A मानसमहरन्तरं (२?) C (orig.) मानसहरन्तर; alt. by marg. add. of र to मानसमहरन्त० D मानसमहन्तरं ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।
अक्षरं तद्दासशर्मा[1] मुञ्जसूनुरकल्पयत् ॥

शाङ्खायनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते[2] । व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां चेति सूचितत्वात् पूर्वकाविशेषांश्च द्वादशाहः सत्रमहीनश्चेत्युभयरूपस्यापि द्वादशाहस्य श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च हौत्रयाजमाने[3] । अथेदानीं स्वश्रुतिक्रमेण चतुर्विंशादीन्यहानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ हौत्रमेवोक्तं । न होत्रकाः । पुनश्च पृथक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः । तेनैव न्यायेन द्वादशाहःशेषं परिभाषां चोक्त्वा प्रक्रमते ततो भगवान् सुयज्ञः सूत्रकारः ।

१. सत्राहीनानामन्ये ऽपि द्वादशाहाः सन्त्येव तदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । बहुनो धर्मजातस्य विधानादयमेव प्रकृतिः सत्राहीनानां युज्यते ।

२. स्तोत्रियानुरूपौ तृतीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । लक्षणं च स्तोत्रिया होत्रकाणां प्रातःसवने समधच्छ्याकाः । एवमादिको वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव द्वादशाहस्य विशेषः सकलीकरणत्वेन वेदितव्यः । शाखान्तरीयस्य मध्याशयेत् एतां वेत्येवमादि ।

---

१ D मुञ्ज॰ । २ A om. from शा॰ to लिख्यते ।
३ B (sec. h.) याज॰ A C D यज॰ ।

३. द्विरात्रप्रभृतयः अहीना इत्युच्यन्ते । एकोत्तरास्तु याजन इति प्रतिषेधार्थं पृथगभिधास्यन्ते ।

४. न तु प्राक् द्वादशाहाध्यायः ।

५. उभयतोऽतिरात्रं सत्रमुपरिष्टादहीनस्येति तन्त्रान्तरम् ।

६. अहीनेषु न विद्यन्ते ।

२.

१. चतुर्विंशस्तोममित्येवमादिः स्वमतपरिग्रहः । चतुर्विंशमित्याचक्षत इति संज्ञार्थम् ।

२. होताजनिष्ट चेतन इत्यष्टर्चमाज्यमिति (१९. ८) श्रुतेः ।

३. सह सारस्वतेन तृचेन ।

४. आ त्वा रथं यथोतय इत्येवमाद्यनुक्रम्य श्रुतत्वात् ।

५. अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नित्येषा परिधानीया कर्तव्या । न स्वकर्मेषा किं तर्हि उत्तरा या एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोज इत्येवमाद्याः षट् पूर्वाः शस्त्वा यत्रास्मिन् धीयते निवित् । अन्यत्रापि यत्र यत्रैतस्मिन्निविद्धानं भवति तत्र तत्रायं धर्मः ।

६. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति बृहद्दिवो निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

७. तद्देवस्य ते हि द्यावापृथिवी इति ।

८. द्वितीयादेव पार्ष्ठिकात् यज्ञस्य वो वृष्णे शर्धाय ।

९. किमु श्रेष्ठ इति ।

१०. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति ।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयं भवति।

१२. चतुर्विंशे ऽन्यत्र वा यो विशेषस्तं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः। अनारभ्यवादश्चायं। तथापि च्छन्दोगानामस्मिन्नहनि प्रायेण पाठादिहैवोच्यते।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यचाछावं कृत्वा ततो ऽस्य स्तोत्रियानन्तरमेषू षु वयमु त्वामधा ह्यग्ने इत्येतानुरूप्यस्तोत्रियान् शंसेत् तत आहावः।

१४. उक्थ्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च।

१५. अग्ने मरुद्भिरित्येवमादिका कल्पना। आग्निमारुतोक्थ्यग्रहणदेवतालिङ्गा। एतां शस्त्वा तन्तुं तन्वन्नित्येतस्या अनन्तरमाहावमेकैकस्याश्चैकपातिन्या इति (८.७.८) वचनात्। ततो यथोक्तया परिदध्यादन्यथा।

१६. यद्यात्तदक्थ्यो ऽप्यनारभ्यवाद एव। तत्रायं विशेषः। अग्ने मरुद्भिरेकाभिरित्येतयैव यथोक्तस्थानगतया यजेत्। एतामेव याज्यां कुर्यादित्यर्थः। स्तोत्रियानुरूपप्रतिषेधार्थमेतयेत्यतिरिक्तवचनम्।

३.

१. एकत्रिको ऽप्यनारभ्यवाद एव। तत्रायं विशेषः। दृचकृप्तं शस्त्रं वक्ष्यमाणेन विधिना।

२. यथाश्रुतमिति च्छन्दोगापेक्षा। तदपेक्षया स्तोत्रिया-

स्कस्त्वा । तृचान्ता सकलां योनिमित्यर्थः । शस्त्वेतिवचनादविशेषेण होतुर्होत्रकाणां चायमुपदेशः ।

३. यादृक्सङ्ख्याका स्तोत्रियास्तादृक्सङ्ख्याकाननुरूपान् कुर्यात् । अहर्गणे तु तृचानेव । तायमानरूपत्वात् ।

४. क्रमार्थं वचनम् ।

५. पर्यासा इत्यन्त्यानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति । तेषामुत्तमान् तृचान् होत्रकाः शंसन्ति ।

६. उत्तमानेव तृचान् होता शंसति । उत्सृज्यन्ते पर्यास्यानि. सूक्तानि महासूक्तेषु ।

७. उक्ताद्यदन्यत्तत्सर्वं प्रकृत्या भवति । तद्यथा । प्रतिपदनुचरेन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यैकपातिनीधाय्यापरोष्णिहीयादेवपत्नीराकासरपङ्क्तीवैश्वामित्रीस्वादुष्किलीया इति ।

४.

१. वक्ष्यमाणः प्लवो ऽभिप्लवाख्यः पृष्ठ्यविकारो भवति । ततस्तृतीये ऽहनि सावित्रवैश्वानरीये षष्ठे चार्भवं सिद्धं भवति ।

२. यानि पार्थिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्याज्यानि धामूल्हिके पक्षे तानि पूर्वेषामाभिप्लविकानां चतुर्णां यथासङ्ख्येन भवन्ति ।

३. प्रथमे ऽहनि रथन्तरं द्वितीये बृहत्तृतीये रथन्तरमित्यनेन क्रमेण विपर्यासमेते पृष्ठे भवतः ।

४. ज्योतिःसंज्ञकमग्निष्टोमसंस्थं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च षष्ठम्[1] ।

---

१ A षष्ठम् ।

५. प्रथमोत्तमयोरह्नोर्मध्ये चत्वार्युक्थ्यसंस्थानि वक्ष्यमाणसंज्ञकानि भवन्ति ।

६. गां द्वितीयमहरुपयन्ति । गां चतुर्थमहरुपयन्तीति श्रुतेः ।

७. आयुस्तृतीयमहरुपयन्ति । आयुः पञ्चममहरुपयन्तीति (२०.४.२१.२) श्रुतेः ।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोतीति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

९. आ याह्यर्वाङुप वन्धुरेष्ठा इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

१० कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवम् । अत्र पञ्चमे चाहनि ।

११. मारुतं सूक्तमेकमुत्वाहादग्निष्टोमाद्भवति ।

१२. प्रति प्र होता व्रतमस्य माययेति जातवेदसीयं भवति ।

१३. यदिह नोक्तं तत्पार्ष्ठिकेन प्रथमेनाह्ना समानम् ।

५.

१. इमां उ त्वा पुरुतमस्य कारोरित्येतन्मरुत्वतीयं द्वितीयस्याभिप्लविकस्य भवति ।

२. सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

३. अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सावित्रमुद्ददिति श्रुतेः ।

४. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवमित्युद्ददिति (२०. ३) श्रुतेः ।

५. ततं म इत्येतदेवार्भवं पञ्चमे चाभिप्लविकेऽहनि । लाघवार्थमिहोक्तम् ।

६. देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवमुददिति (१०. ३) श्रुतेः। विषुवति चेति नोक्तमसंमोहार्थम् ।

७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयमिति (१०. ३) श्रुतेः।

८. यदिह नोक्तं तद्द्वितीयादह्नः पार्ष्ठिकात् ग्रहीतव्यं। तथा च गां द्वितीयमहरुपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाम्नातम् ।

६.

१. वक्ष्यमाणकः[1] प्रउग श्रौष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकस्तृतीयस्याभिप्लविकस्याह्नो भवति। तथैव श्रुतत्वात्। स उच्यते।

२. वायो याहि शिवा दिव इति तृचो वायव्यः।

३. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवः।

४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैत्रावरुणः।

५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः।

६. इत्यैन्द्रस्तृचः।

७. इति वैश्वदेवस्तृचः।

८. उत नः प्रिया प्रियास्विति सारस्वतस्तृचः।

९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त यान्युक्तानि।

१०. तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः।

११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्।

---

१ C D om. क।

१२. एतेन द्यावापृथिवी अभीद्धते इति द्यावापृथिवीयं द्वचं लिङ्गात् श्रुतेश्च।

१३. एतेन द्यावापृथिवी इत्येतदेव षष्ठे षाभिप्लविके[1] द्यावापृथिवीयं प्रमाणादिह्नोक्तम्।

१४. एकाहाग्निष्टोमादाग्नेयं तत्र रयं सुष्टुतं विधानाय इति। वैश्वदेवं था नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति।

१५. आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इति मारुतमिति श्रुतेः।

१६. *तामग्ने चतायवः समीधिर इति आग्नेयमिति* श्रुतेः।

१७. एवं विशिष्टमाग्निमारुतम्।

७.

१. होताजमिह चेतन इत्येतदाज्यं चतुर्थस्याह्नः आभिप्लविकस्य भवति।

२. मैधातिथ इत्येवंसंज्ञः प्रउगो भवति। नामधेयविज्ञानमपि फलाय।

३. ये गार्त्समदे प्रउगे वायव्यैन्द्रवायवे ते अत्रापि भवतः। कियांस्तु विशेषः। तत्र गार्त्समदः पूर्वा मैधातिथ्य उत्तराः। तद्यथा। वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास आ गहीत्येका शुक्रस्यासेत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे (१०.३.५)।

---

[1] A ०प्लविके C D ०वने।

६. देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवमुदादिति (२०. ३) श्रुतेः। विषुवति चेति गोतमसंमोहार्थम्।

७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयमिति (२०. ३) श्रुतेः।

८. यदिह नोक्तं तद्द्वितीयादह्नः षाष्ठिकात् ग्रहीतव्यं। तथा च गां द्वितीयमहरुपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाम्नातम्।

६.

१. वक्ष्यमाणकः[1] प्रउग आग्निष्टोमे वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकस्तूनी-यस्याभिप्लविकस्याह्नो भवति। तथैव श्रुतत्वात्। स उच्यते।

२. वायो याहि शिवा दिव इति तृचो वायव्यः।

३. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवः।

४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैत्रावरुणः।

५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः।

६. इत्यैन्द्रस्तृचः।

७. इति वैश्वदेवस्तृचः।

८. उत नः प्रिया प्रियास्विति सारस्वतस्तृचः।

९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त यान्युक्तानि।

१०. तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः।

११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्।

---

[1] C D om. क।

१२. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति निष्केवल्यं भवति।

१३. द्वितीयात्प्रार्षिकात्स्वाविचं तद्देवस्येत्येतत्।

१४. ऋभुक्षस्त्व इन्द्रवन्तो अग्रय इति वैश्वदेवं भवति।

१५. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं। यानि चाद्यस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाणीत्येवमादिवचनात्। धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजस इति मारुतम्। त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति जातवेदसीयम्। इत्याग्निमारुतम्। एतावता विकारेणाग्निमारुतं षष्ठे आभिप्लविके।

१६. इन्द्र इषे मघवन् त्वावदिद्भुज इति वैश्वदेवं भवति षष्ठस्याह्न आभिप्लविकस्य द्वितीये ऽभिप्लवप्रयोगे।

१७. उपासानक्ता बृहती सुपेशसेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके तृतीये[1] ऽभिप्लवाभ्यासे।

१८. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके चतुर्थे ऽभिप्लवाभ्यासे।

१९. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येतद्वा वैश्वदेवं भवति षष्ठे आभिप्लविके चतुर्थे ऽभिप्लवाभ्यासे। ननु क्वायमभिप्लवाभ्यासो यत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्ते। उच्यते। शुक्लपक्षमासांश्चतुरो ऽभिप्लवानुपयन्तीति समास इति वक्ष्यति गवामयने (१२.१९.९)। तत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्त इति।

२०. अग्निरिन्द्र इति चतुर्थे शं न इन्द्राग्नी इति वेत्येतयोर्वा व्यवस्थितो विकल्पः। प्रथममग्निरिन्द्र इत्येतत्पूर्वस्मिन्पटले। प्राग्विषु-

१ C D omit वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके।

मत इत्यर्थः। द्वितीयं यं न इन्द्राग्नी इत्येतदुत्तरे पटले। ऊर्ध्वं विषुवत इत्यर्थः।

२१. परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति वैश्वदेवमाभिप्लविकस्य षडहस्याह्नः पञ्चमे ऽभिप्लवप्रयोगे। पृष्ठ्यस्याभिप्लवःस्थाने तदभिप्लवायनमित्यचाचकार: (१३.१८.२०)।

१०.

१. पृष्ठ्याभिप्लवयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिजितमाह। अभिजिन्नामैकाहः। सर्वस्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवचयस्त्रिंशेषु सर्वशब्दो ऽयं। उभयसामा बृहद्रथन्तरसामेत्यर्थः। प्रत्यक्षं पृष्ठं बृहद्रथन्तरं पृष्ठं वास्य भवति संस्थया चाग्निष्टोमः। पूर्वकारिणामाधन्तमपि यदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम्।

२. प्र वो देवायाग्नय इति सूक्तं। यदाहिष्ठं तदग्नय इति तृचमित्येतदाज्यं भवति।

३. माधुच्छन्दसस्य गार्त्समदस्य द्वौ प्रउगौ संप्रवयेदिति।

४. प्रंसनक्रमो ऽयं। तथैव श्रुतिः। वायव्यां पुरोरुचं शस्त्वोभे वायव्ये तृचे इत्येवमाद्याह।

५. माधुच्छन्दस एव प्रउगे सति गार्त्समदं वैश्वदेवमुपरिष्टान्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पर्याहरेदित्युक्त्वाय माधुच्छन्दसं सारस्वतमिति प्रयक्रमः श्रुतेः।

६. ऐकाहिकं च यथोक्तं वा। ऐकाहिकं प्रातःसवनं स्यादिति सा स्थितिरिति श्रुतेः। होतुरेव प्रकरणात्।

७. माध्यन्दिने सवने ऽयं विशेषः। ऐकाहिकं जनिष्ठाउग्रीयं शस्त्वा ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति शंसेत्।

८. ऐकाहिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते।

९. रुहत्पृष्ठपक्षे ऽभिजिति। इन्द्र पिब तुभ्यमित्यस्योर्ध्वं जनिष्ठाउग्रीयं। या त ऊतिरित्यस्योर्ध्वं हैरण्यस्तूपीयम्।

१०. एकसूक्ते वा निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः। तस्मिन्पक्षे पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति मरुत्वतीयं शुद्धमेव। तथा नमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति निष्केवल्यं। पूर्वस्य पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इत्येतस्योत्तमामनुसृजति द्विपदेति कृत्वा अया वाजमिति।

११. मारुतादग्निष्टोमात्। अथ नित्यमेवैकाहिकं तृतीयसवनं स्यादिति या क्षितिरिति श्रुतेः।

११.

१. अभिजितो ऽनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण स्वरसामानो ऽवसरप्राप्ता उच्यन्ते। अप्तद्यस्तोमा इति स्तोमातिशंसनार्थं। स्वरसामान इति नामधेयं शास्त्रसंव्यवहारार्थं। एवं स्वरसाम्नां (१०. ९. ११) ते छन्दोमेषु (५) स्वरसामस्विवेवमादौ।

२. एवमेव श्रुतत्वात्।

३. स्वरसंज्ञानि पृष्ठान्येषामिति स्वरपृष्ठाः कौषीतकेर्भगवतो मतेन। स्वराणि त्वेव पृष्ठानि कुर्वीरिति ह स्माह कौषीतकिरिति (२४. ८) श्रुतेः।

४. त्रयाणामपि[1] स्तरपाणां यथानिर्दिष्टे दृहद्रथन्तरे पव-मानेषु गीयेते। न पृष्ठमाने[2]। तथापि योन्यनुशंसनं यथोपदिष्टं भवति। स्वमतोपदेशार्थं वचनम्।

५. अग्निष्टोमा इति येऽज्ञं ब्रह्मवर्चस्विनो[3] भवन्ति ये अग्नि-ष्टोमातुपयन्तीति श्रुतेः।

६. उक्थ्याः स्युरिति च स्माह कौषीतकिरित्येवमादि श्रियो विराजो ऽन्नाद्यस्योपाप्त्या इति (२४.८) श्रुतत्वात्।

७. आ यस्मिंस्त्वे मध्ये इति प्रथमस्य स्तरपाव आग्यमावद्राथ-न्तरं दृहदयो हि भागव इति द्वितीयस्य दृहदार्हतमग्न ओजिष्ठमा भरेति तृतीयस्यावद्राथन्तरमिति (२४.५) श्रुतेः।

८. यथोक्तानामाग्यानामेकैकस्योत्तमां योत्तमां चेत्युत्तमाः परिहाप्य शंसनं सर्वत्र।

९. माधुच्छन्दसः प्रथमस्य स्तरपावः प्रजगो गार्त्समदो द्विती-यस्यौष्णिह आत्रेयस्तृतीयस्येति (२४.५) श्रुतेः।

१०. क ई वीरः को अपश्यदिन्द्रमिति प्रथमस्य स्तरपावो मरुत्वतीयं कोति ककुत्कया शुभा सवयसः सनीळा इति द्वितीयस्य कयेति ककुत् गायत्साम नभन्यं यथा वेरिति तृतीयस्य ता कर्मा-षतरास्मा इति कर्मेति ककुदिति श्रुतेः (२४.५)।

११. एकस्यैव साम्प्रगाथस्यात्ययेऽपेचं बहुवचनं। प्राकृतसाम-प्रगाथशंसनादनन्तरं वक्ष्यमाणकान् ककुभः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान् शंसेत्।

---

१ A त्रयाणामपि [illegible] स्तरपाणा॰। २ D पृष्ठमाने। ३ A ॰वर्चस्विनो।

१२. कं नव्यो अतसीनामिति कद्वान्प्रगाथ इति प्रथमे श्रुतत्वात्। तथा कद्रू नवस्याकृतमिति कद्वान् प्रगाथ इति द्वितीये श्रुतत्वात्। तथा इमा उ त्वा पुरूवसो इति प्रगाथः पावकवर्णाः कवर्णा इति कद्वानिति तृतीये स्वरसाम्नि (१४.७) श्रुतत्वात्। कद्वत्प्रगाथादनन्तरं इहतस्य योनिं शंसेत्।

१३. यस्ते साधिष्ठो ऽवस इत्येतत्सूक्तमुत्तमामृचं परिहाप्यार्धर्चशं विग्रहारं त उपेति च प्रथमे स्वरसाम्नि शंसेत्।

१४. गायन्ति त्वा गायत्रिणो ऽप्रावित उदु नश्चित्तम इति आनुष्टुभत्रैष्टुभे[1] द्वितीये स्वरसाम्नि।

१५. इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरित्यानुष्टुभत्रैष्टुभे तृतीये स्वरसाम्नि निष्केवल्यसूक्ते भवतः।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष इहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाम्नो भवति नोत्तरः।

१७. यथायथा अपूर्व्यतैव श्रोत्रियः स्वरपृष्ठानां। स्वरपृष्ठाः कौषीतकेरिति ■ उक्ताः स्वरसामानस्तेषां त्र्यणामप्यविशेषेण।

१८. द्वे अनुष्टुभौ तृतीया इहती।

१९. वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वोक्तेन वह द्वितीयस्य स्वरसाम्नो मत्स्यपायि ते मह इति वा श्रोत्रियो भवति। एतास्त्वेव प्रथमां इहतीं तृतीयां करोति। द्वितीयतृतीये अनुष्टुभौ शस्त्वा।

२०. मतिं न इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ। वयं घ त्वा सुतावन्त इति इहती[2] तृतीयात्तुरूपस्य कार्या।

---

१ C D चानुष्टुभे। २ A om. बृहती।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिके द्वे अनुष्टुभौ शस्त्वा तृतीयामुत्सृज्य ततो अस्मा अस्मा इदन्धस इति बृहतीं तृतीयां करोति। एष स्तोत्रियस्तृतीयस्य स्वरसाम्नो ऽनुरूपश्च वक्ष्यमाणो यज्ञायज्ञा इत्येवमादिना सह विकल्पो ऽर्थात्।

२२. इममिन्द्र सुतं पिबेति द्वे अनुष्टुभौ। न इं वेद सुते सचेति बृहती तृतीयानुरूपस्य कार्या।

१२.

१. आदिबृहतीको मध्यबृहतीको ऽन्तबृहतीको वा यतोबृहतीकः स्तोत्रियस्ततोबृहतीक एवानुरूपो ऽपि कर्तव्यः।

२. धाय्यानन्तरं त्रिष्वपि स्वरसामसु कद्वतो यथोक्तान् शंसेत्। ततो रथन्तरस्य योनिं प्रथमे बृहतो द्वितीये बृहद्रथन्तरयोस्तृतीये।

३. [1]यत्र यत्रोभयोपदेशस्तत्रतत्र पूर्वं रथन्तरस्य शंसेत् ततो बृहतः।

४. योन्यनुशंसनानन्तरं यमिन्द्र दधिषे त्वमिति तृचः प्रथमे स्वरसाम्नि। स्वरन्ति त्वा सुते नर इति तृचो द्वितीये स्वरसाम्नि। दाना मृगो न वारण इति तृच एव तृतीये स्वरसाम्नि। तथैव श्रुतत्वात्।

५. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनां नवानामृचां प्रत्यहं तिस्रस्तिस्र ऋचः शंसेत्। पूर्वाणि च सूक्तानि। तद्यथा। यस्ते साधिष्ठ इति

1 C D insert धाय्यानन्तरं त्रिष्वपि स्वरसाम (!) कद्वतः।

प्रथमे। गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वितीये। इन्द्रं विश्वा इति तृतीये।

६. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनि तृचानि न वा शंसेत्। कथं कुर्यात्। तृचानन्तरमुभयानि सूक्तानि शंसेत्। तद्यथा। यस्ते साधिष्ठ इत्युत्तमां परिधाप्यावीयधमिति च प्रथमे। गायन्ति त्वापादित उदु नश्चित्तम इति द्वितीये। इन्द्रं विश्वाः सं च नो जग्मुरिति तृतीय इति।

७. अयमेव शंसनक्रमः स्वरयोनिषु बृहद्रथन्तरयोश्छन्दोगैः प्रापितयोः।

८. एकस्मिन्पक्षे प्रागानुष्टुभात् अपरस्मिन्पक्षे प्राक् तृचात् यदुक्तं तत्प्रगाथेन संशंसति। नान्तराह्वयत इत्यर्थः।

९. प्रथमात् त्र्यहात्पार्ष्ठिकाद्यथासङ्ख्यं तृतीयसवनानि बृहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाम्नां भवन्ति।

१० स्वरपृष्ठानां[1] स्वरसाम्नां पृष्ठ्यस्य षडहस्य समूळ्हस्य याः पूर्वस्य त्र्यहस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति।

११. स्वरयोनीनां च[2] स्वरसाम्नामेवं प्रतिपदः।

१२. यान्युत्तरस्य त्र्यहस्य तृतीयसवनानि तानि तृतीयसवनानि सानुचराणीति (२४.८) श्रुतेः।

१३. तुशब्दो मध्यमात्त्र्यहादित्यस्य विशेषणार्थः। तत्र यानि वैश्वदेवानि प्रस्तान्युक्तानि तेषामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य। स्वस्ति नो मिमीतामिति [illegible] तिस्रो ऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीति

1 C D om. स्वरपृष्ठानां। 2 C D om. स्वरयोनीनां च।

(१०.८.१०) यत्तु उक्थ्यं चोद्धृत्य प्र वः पान्तं रघुमन्यवो ऽन्ध इति प्रथमे स्वरसाम्नि वैश्वदेवं करोति। तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथे-मथेति द्वितीये। कदित्था नॄँः पात्रं देवयतामिति तृतीये। तथानि तत्र वैश्वदेवानि भवन्ति (२४.९) इति प्रकृत्य श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१४. वाशब्दो विकल्पार्थः। अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वा[1] वैश्वदेवं प्रथमे स्वरसाम्नि भवति।

१५. प्रथम एव स्वरसामनि। यस्मिन्कल्पे ऽग्निरिन्द्रो वरुण इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तय इति मारुतं भवति।

१६. देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति द्वितीये स्वरसाम्नि वैश्वदेवं भवति।

१७. उषासानक्ता बृहती सुपेशसेति तृतीये स्वरसामनि वैश्वदेवं भवति। तदे खलु प्रत्यक्षं वैश्वदेवान्येवावधीयेरन्नित्येवमादि (२४.९) प्रकृत्य कल्पान्तरं श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१३.

१. स्वरसाम्नामनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण विषुवान् वक्तव्यः। तदर्थमेकविंशस्तोममिदमहर्देवपृष्ठं पञ्चे[2] महादिवाकीर्त्यं वा। अग्निष्टोमो विषुवानिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम्।

---

१ OD om. वा   २ OD ॰पृष्ठपञ्चे।

२. नियमार्थमेतद्वचनं। पुरादित्यस्यास्तमयादेतदहः सम्पादयेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः।

३. अस्मिन्नहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः। सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति। सप्रातरनुवाकेन सपत्नीसंयाजेनैतेनाह्ना पुरादित्यस्यास्तमयात्समीप्सेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः।

४. महाराचे प्रातरनुवाको भवति। तदु ह स्माह कौषीतकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यथायथमेव तमुपाकुर्यादिति (२५. १०) श्रुतेः।

५. यस्मिन्पक्षे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्पक्षे अग्निं मन्ये ऽपि पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति।

६. अस्मिन्नहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे सङ्ख्याविकल्पाः। शतं द्विशतं विंशतिशतं वेति। अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंबध्यते। वाशब्दस्य।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं। जुषस्व न इत्येतदाग्नेयसूक्तं भवति।

८. सूर्यदेवत्यः पशुः सवनीयस्य पशोरुपालम्भ्यो न प्रधानः उपशब्दात्।

९. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति तिस्रो वपायाः पुरोडाशस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति। तिस्र उत्तरा याज्या अनेनैव क्रमेण। सौर्यस्येति वचनान्नेतरस्य सावनस्य।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति। तथा च श्रुतिः।

ते वा एते चत्वार एव पशव उपांशु भवन्ति। सौर्यः सावित्रः प्राजापत्यो वाग्देवत्य (२५.१०) इति।

११. समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्याज्यसूक्तं भवति।

१२. वक्ष्यमाणकः।

१३. प्रथमे वायव्यैन्द्रवायवे उत्तमं सारस्वतमिति मध्यमाच्छन्दोमात्। तथा चैव श्रुतिः। कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इति वायव्यमत एवोत्तरं तृचमैन्द्रवायवमुत त्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति।

१४. प्रथमाच्छन्दोमात्त्रीणि तृचानि भवन्ति। मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं। तथा चैव श्रुतं। उदां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणम्। आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम्। आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्नित्यैन्द्रमिति।

१५. आश्विने तयं विशेषः। क्रमणानां तृतीयामुत्कृष्य वि वेदुच्छन्त्यश्विना उषाश्च इति भानुमत्त्वती तृतीया कर्तव्या। तस्योर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेदिति भानुमती तृतीयेति (२५.२) श्रुतेः।

१६. प्र शुक्रैतु सदनादृतस्येति वैश्वदेवमिति (२५.२) श्रुतेः।

१७. वाशब्दो विकल्पार्थः। अस्मिन्नहन्येकाहिकं[१] प्रातःसवनं भवति पूर्वाह्णं वा। तदाहुर्नैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोहयति क्लृप्तच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति (२५.२) श्रुतेः।

१८. तस्य[२] प्र वो देवायाग्नये त्वं हि चेतवद्यश इत्येते उभे सदाज्यमिति (२५.२) श्रुतेः। तच्छब्दादयमितरः पक्षः।

१ C adds वा। २ A om तस्य।

१६. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसश्च प्रउगो भवति। माधुच्छन्दसे[1] वेति पारस्वतस्य विकल्पः। एवमेतत्पञ्चयत्युक्तं प्रातःसवनमुक्तम्।

२०. कया शुभा सवयसः सनीळा इति मरुत्वतीयम्। त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमिति आगतमिति श्रुतेः। अभिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेत्येतस्मिंस्त्रिष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः। ता वा उभय्यस्त्रिष्टुब्जगत्यः शस्यन्त इति (२५.३) च श्रुतत्वात्।

२१. आयन्त इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति। वक्ष्यति। एकशतं निष्केवल्यमिति। तत्र तावदयमस्त्रयोनौ इहति गीयमाने आयन्तीयः स्तोत्रियो भवति। न चेत्स्त्रयोनौ आयन्त इव सूर्यमिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५.१) श्रुतेः।

२२. यद् द्याव इन्द्र ते शतमित्यनुरूप इति श्रुतेः।

२३. अस्त्रयोनौ इहति[2] महादिवाकीर्त्यं वा वक्ष्यमाणकं पृष्ठं भवति[3]।

२४. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियो महादिवाकीर्त्यस्य पृष्ठस्य।

२५. चित्रं देवानामित्यस्य तृचस्य ये उत्तरे ऋचौ[4] तंसूर्यस्तेत्येवमादिके ते चानुरूपार्थत्वेन शस्येते।

२६. उत्सूर्यो बृहदर्चींष्यश्रेदित्येषा तृतीयानुरूपस्य कर्तव्या।

२७. वण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः। उदु त्यद्दर्शतं वपुरित्यनुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ वा भवतः।

---

१ C see h. ॰ सो।   २ C D om. पृष्ठं भवति।

२ C D बृहत्म्; see h. वा इ॰।   ४ C D om. ऋचौ।

२८. विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति स्तोत्रियस्तृचः। वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिव इत्यनुरूपः। एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पक्षे भवतः।

२९. विभ्राडा त्वा सुमनसः सुचक्षस इत्यनुरूपो वि सूर्यो मध्य इत्यनेन सह विकल्पते।

३०. अस्तयोनौ बृहति महादिवाकीर्त्यपक्षे बण्महाँ असि सूर्येति सामप्रगाथो भवति।

३१. सामप्रगाथः पूर्वेण सह विकल्पते।

३२. स्तयोनिपक्षे बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा सामप्रगाथं च बार्हतं ततो रथन्तरस्य योनिं शंसेत्। बृहत आतानं शस्त्वा रथन्तरस्य योनिं शंसतीति (२५.५) श्रुतेः।

३३. अस्तयोनिबृहत्पृष्ठपक्षे[1] सामप्रगाथादनन्तरमुभयोर्बृहद्रथन्तरयोर्योनी शंसेत्[२]। अथ बृहद्रथन्तरयोर्योनी शंसतीति श्रुतेः।

३४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथानन्तरं बृहद्रथन्तरयोर्द्वयोरपि साम्नोर्योनिं स्तोत्रियास्तोत्रिया होता शंसेत् महादिवाकीर्त्यपृष्ठपक्षं प्रस्तुत्यापि। अथ बृहद्रथन्तरयोर्योनिं शंसतीति श्रुतेः। तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य[3] त्रयः पक्षाः। तद्धैके त्रिष्टुप्सु कुर्वन्ति तथा बृहतीषु स्यादिति हैक आहुः तथा जगतीषु स्यादिति त्वेव स्थितमिति पक्षत्रयं (२५.४) श्रुतेः।

---

१ U D om. बृहत्पृष्ठ। २ C D om. the text from अथ to Sūtra 34 शंसतीति श्रुतेः C10 marg. महादिवाकीर्त्ये च। विभ्रायस्तयोनौ बृहद्रथन्तरयोर्योनी ..श्रुतेः। ३ महादिवाकीर्त्यस्य om. C D.

१४.

१. यद्येते इन्द्रद्युम्नान्तरे माध्यन्दिने पवमाने सामगाः कुर्युः ततो योन्यनुशंसनम्।

२. अयमप्युद्धृतइन्द्रद्युम्नान्तरपक्षः। एवमेते षट् पक्षाः। अक्ष-योनिपक्ष एकः। महादिवाकीर्त्यपक्षास्त्रयः। अयोनिपक्ष एकः। उद्धृतइन्द्रद्युम्नान्तरपक्ष एकः। एते सूत्रकारेण सूचिताः। छन्दोग-वशात्तु बहवो ऽन्ये ऽपि संभाव्यन्ते। तदप्युक्तमेव[1] स्तोत्रिये छन्दो-गमित्यादि।

३. इन्द्रः किल सुत्या अस्य वेदेत्युक्थमुखीया। त्रिषु कल्पेषु अयोनौ अक्षयोनौ उद्धृतइन्द्रद्युम्नान्तरे च।

४. शं नो भव चक्षसा शं नो अह्नेति महादिवाकीर्त्यपक्षे द्व्यमुक्थमुखीया।

५. यौमे च इन्द्राभि भूम्यार्थे इति चयोदशकं सूक्तं त्रैष्टुभं अयोनौ इहति भवति।

६. य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्यक्षयोनिपक्षे एकादशर्चं त्रैष्टुभं सूक्तम्।

७. य एक इद्धव्य इत्येतदेव सूक्तं भवति।

८. तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इत्येतत्सूक्तं त्रैष्टुभं पञ्चदशक-मुद्धृतइन्द्रद्युम्नान्तरपक्षे शंसेत्।

९. त्रैष्टुभादनन्तरमभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमित्येतज्जागतं सूक्तं पञ्चदशर्चं शंसेत्।

---

१ C ०वाको०।

१०. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीत्येतस्य चर्योदृग्वर्चस्य नव शस्त्वा सर्वहरेर्वा प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतस्य चयोदृग्वर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव शस्त्वा ततो निविदं शंसेत्।

११. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीत्येकविंशतिमृचो निविद्धानानन्तरं शंसेत्।

१२. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतस्य षड्चस्य सूक्तस्योत्तमां परिहाप्य पञ्च शस्त्वा ततः।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्यानन्तरमाहूय दूरोहणं रोहति। शंसनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति। तस्य स्वरूपमाह।

१४. हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षसदित्येतामृचं सप्त वाराञ्छंसेत् पच्छो ऽर्धर्चशस्त्रिपच्छो ऽवसानं चिपच्छो ऽर्धर्चशः पच्छ इति। अस्या दूरोहणसंज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा[1] तां दूरोहणानन्तरं शंसेत्।

१६. एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिष इति आगतं वस्रचमिति (१५.७) श्रुतत्वात्।

१७. पतङ्गमक्तमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः।

१८. उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिःशस्तया परिधानीययेत्यादि (१५.८) श्रुतेः।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वोक्तया रचनया निष्केवल्यमेतत्पैङ्ग्यं मतमिति पैङ्गी संपदिति (१५.७) श्रुतेः। संपदुपेतं च सूत्युक्तम्।

---

१ C D शिष्टं।

२०. अथशब्दो विशेषार्थः। सविशेषो ऽपि विधीयते।

२१. स्तोत्रियप्रभृति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्थमुखीयायाः।

२२. य उद्धृतश्छन्दस्यन्तरपक्षस्तस्मिन् चतुर्जनिचीयं त्रयोदशर्चं शंसेत्।

२३. चतुर्जनिचीयस्यैव एकादश शंसेत्। स्वयोनौ हृदयञ्च।

२४. चतुर्जनिचीयस्य नव शंसेत्। अन्यच पूर्वोक्ताभ्याम्।

२५. सख्येन दुष्टं साध्यं। अभि त्वं मेषमित्येतदुद्धृत्येन्द्र याहि हरिभिरिति पञ्चदश शंसेत्।

२६. प्र ते महे विदथे ऋषिर्नाभा सूक्तं। ऋषिर्वसुः। तस्यै-कादश[1] शस्त्वा निविदं दध्यात्।

२७. अभूरेको रयिपते रयीणामिति त्रैष्टुभं पञ्चर्चमेव प्र पूर्वीरित्येतस्य साध्यस्य स्थाने।

२८. त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यः। पतङ्गमक्तमसुरस्य माययेत्येतस्मात्पूर्वः शस्यः।

२९. एकाधिकं शतं निष्केवल्यं पैङ्ग्यमतेन कौषीतकिमतेन च श्रुतिरेव सूचीकृता।

३०. प्रथमादह्नः पार्ष्ठिकात्सावित्रं। युञ्जते मन उतेत्येतत्।

३१. द्वितीयात्पार्ष्ठिकाद्द्यावापृथिवीयं भवति। ते हि द्यावापृथिवी इत्येतत्।

---

१ A मह इत्येतस्य नवसूक्ते०।

१०. स्तुतर्जनिवो नरा अपसरीत्येतस्य यथोद्दर्चस्य नव शस्त्वा सर्वंवरेवा प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतस्य यथोद्दर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव शस्त्वा ततो निविदं शंसेत्।

११. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीत्येकविंशतिमृचो निविद्धानामन्तरं शंसेत्।

१२. विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते इत्येतस्य षट्कस्य सूक्तस्योत्तमां परिहाप्य पञ्च शस्त्वा ततः।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्यानन्तरमाहूय दूरोहणं रोहति। शंसनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति। तस्य स्वरूपमाह।

१४. हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षसदित्येतामृचं सप्त वाराञ्छंसेत् पच्छो ऽर्धर्चशस्त्रिपच्छो ऽनवानं त्रिपच्छो ऽर्धर्चशः पच्छ इति। अस्या दूरोहणसंज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा[1] तां दूरोहणानन्तरं शंसेत्।

१६. एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिष इति आगतं पञ्चमिति (२५.७) श्रुतत्वात्।

१७. पतङ्गमक्तमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः।

१८. उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिःशस्तया परिधानीयेत्यादि (२५.८) श्रुतेः।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वोक्तया रचनया निष्केवल्यमेतत्पैङ्ग्यं मतमिति पैङ्गी संपदिति (२५.७) श्रुतेः। संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम्।

[1] O D शिष्टो।

२०. अथशब्दो विशेषार्थः। सविशेषो ऽपि विधीयते।

२१. स्तोत्रियप्रभृति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्थमुखीयायाः।

२२. य उद्धृतरक्षदूथस्तरपक्षस्मिन् चतुर्जनिवीयं चयोदशर्चं शंसेत्।

२३. चतुर्जनिवीयस्यैव एकादश शंसेत्। स्वयोनौ वदथथ।

२४. चतुर्जनिवीयस्य नव शंसेत्। अन्यच पूर्वाभ्याम्।

२५. सर्वेण दृष्टं सार्ध्यं। अभि त्यं मेषमित्येतदुद्धृत्यैन्द्र याहि हरिभिरिति पञ्चदश शंसेत्।

२६. प्र ते महे विदथे चापिर्नाम सूक्तं। चापिर्वदः। तस्यैकादशं गत्वा निविदं दध्यात्।

२७. अभूरेको रयिपते रयीणामिति चैष्टुभं पञ्चर्चेनैव प्र पूर्वीरित्येतस्य वाक्यस्य स्थाने।

२८. त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यः। पतङ्गममानसुरस्य मायथेत्येतस्मात्पूर्वः शसः।

२९. एकाधिकं शतं निष्केवल्यं पैङ्ग्यमतेन कौषीतकिमतेन च श्रुतिरेव सूचीकृता।

३०. प्रथमादह्नः पार्ष्ठिकात्साविचं। युञ्जते मन उतेत्येतत्।

३१. द्वितीयात्पार्ष्ठिकाद्द्यावापृथिवीयं भवति। ते हि द्यावापृथिवी इत्येतत्।

---

१ A सह इत्येवस्य वषट्कृत्यै०।

२२. षष्ठात्पार्ष्ठिकादार्भवमारुते भवतः। किमु श्रेष्ठ इत्यार्भवं प्रयज्यव इति मारुतम्।

२३. देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं भवति।

२४. तृतीयात्पार्ष्ठिकाद्वैश्वानरीयं चाग्नं। वैश्वानराय धिषणामृतावृध इत्येतत्।

२५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियः। मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः।

२६. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति जातवेदसीयं भवति।

२७. गवामयनप्रयोगे विषुवतो ऽनन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः कार्याः। यस्तृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः स तृतीय इत्येवमावृत्ताः। अथ त्रीन् स्वरसाम्न आवृत्तानुपयन्तीति (२५. १०) श्रुतेः।

१५.

१. विश्वजित्संज्ञक एकाहः। सर्वस्तोमस्त्रिवृदादिभिस्त्रयस्त्रिंशान्तैः स्तोमैर्युक्तः। सर्वपृष्ठो रथन्तरादिभिः पृष्ठैः रैवतान्तैर्युक्तः। बृहत्पृष्ठो वा विकल्पेन। अग्निष्टोमः। यथोद्ग्रं वा एतं मासमाप्नुवन्ति यद्विश्वजितमुपयन्तीति प्रक्रम्य (२५. ११) श्रुतौ सर्वमाख्यातम्।

२. तस्याग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यमिति श्रुतेः।

३. तं हि चैतवद्यश इत्येतदाज्यं भवति। बृहत्पृष्ठस्य विश्व-

जितः। अग्निं नर इत्येतत्स्वसंयोगविहितं[1] परोक्षपृष्ठादिषु भवति। बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य यदि बृहत्प्रत्यक्षं ततस्त्वं हि चैतवदित्येतदाज्यम्।

४. सत्र सारस्वतेन भवति। सूत्रारम्भात्।

५. सतुर्विंशादन्यो माध्यन्दिनो भवति। माध्यन्दिनशब्देन निष्केवल्यमरुत्वतीये उच्येते।

६. वैराजस्य साम्नो यौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्खावुक्तौ तौ तथैव प्रस्तर सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनो ऽपि स्तोत्रियत्वविशेषात्[2]। सन्यूङ्खवैराजयोनिगतस्य वैराजस्य[3] न्यूङ्खो भवति। स्तोत्रिय एव न्यूङ्खस्योपदेशात्। तत्तत्स्थाने तु भवत्येव। न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्खमायेति (२५. ११) श्रुतेः। प्रगाथं चाग्निष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः शंसेत्। तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य योनिं बृहतश्च।

७. ऋतुपरादारभ्य षष्ठात्पार्ष्ठिकादैयूळ्हिकात्सामूळ्हिकाद्वा तृतीयसवनं भवति।

८. कया देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति। चाग्निकस्य विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य। उभयपृष्ठे ऽपि बृहति प्रत्यक्षे। तृचस्तु न निवर्तते पष्ठाह्निकः[4]।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवमेकाहस्य विश्वजितः।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते। पुरस्ता-न्मारुतस्य सूक्तस्य होता प्र वो महे मतय इत्येवमादिकमेवयामरुतं

---

१ A इत्येतत्स्व॰ C is not quite legible; but it seems to agree by alt. (स्वसं) with A. २ A त्वाविशेषात्। ३ A om. वैराजस्य। ४ C (orig) D षष्ठाहः।

शंसति । तत्तत्पृष्ठे ऽप्ययं धर्मो[1] विश्वजिति सर्वपृष्ठस्याविशेषत्वात्[2] । तनूपृष्ठपरोक्षपृष्ठे अच्छावाकस्य शिल्पत्वात् । विश्वजितीत्यतिरेको न[3] ऐकाहिकसात्रिकाहीनिकार्थत्वाद्विश्वजिद्ग्रहणस्य[4] । मारुतस्य सूक्तस्येति सूक्तग्रहणात् आवापोत्तरकालमेवयामरुत्तं । तथाग्निमारुते रौद्रीं शस्त्वा होतैवयामरुत्तं पङ्क्तिशंसं शंसतीति (२५. १३) श्रुतेः ।

११. जगतीशंसं पच्छः शस्यमित्यर्थः । अतिजागतत्वाच्च स्यात् । अन्यूङ्खमिति न्यूङ्खस्य प्रतिषेधान्नित्यो ऽस्य न न्यूङ्ख इत्येतत् ज्ञापयति ।

१२. पङ्क्तिशंसं वा शंसेत् । सह न्यूङ्खेन ।

१३. पङ्क्तिशंसमेव ।

१४. त्वमग्ने यज्ञानां होतेति क्रमेण द्वौ तृचावग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचार-स्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनसूत्रस्य सम्यं शिष्यहितेच्छया ।
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोच्चवम् ॥

---

१ C D om. धर्मो ।
२ C D om. त्व ।
३ C D °रेकात् ।
४ D om. स्य ।

अथ द्वादशो ऽध्यायः।

१.

१. श्रुतिक्रमेण येषामङ्गां होत्रमुक्तं तेषामेव होत्रकाणां यदङ्गत्वं तदुच्यते। तत्र होत्रकाणामित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ द्वादशाध्यायपरिसमाप्तेः तत्सामान्यमुच्यमानं होत्रकाणामेव भवतीति।

२. अयमप्यधिकारः। आ माध्यन्दिनेषु विकार इत्यतः (१२. ६. १)। अतश्च स्तोमातिशंसः प्रातःसवन एव। तथा च श्रुतिः। स्तोमातिशंसं प्रातःसवनेषु शस्त्रेति कर्मवचनादेतावत्कर्म यदितोच्यते। तेन चोक्थमुखानि न भवन्ति।

३. आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे। मित्रं हुवे पूतदक्षं। अयं वां मित्रावरुणा। पुरूरुणा चिद्ध्यस्ति। प्रति वां सूर उदिते। प्र वो मित्राय गायत। यदद्य सूर उदिते प्र मित्रयोर्वरुणयोः। ता नः शक्तं पार्थिवस्येति स्तोत्रिया मैत्रावरुणस्य भवन्ति। ननु षळेते भवन्तीति। उच्यते। दशरात्रे। कुत एतत्। आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयमिति प्राकृतयोरुपदेशात्। तथा हि दशानामङ्गां दशैव स्तोत्रिया यथासङ्ख्येन भवन्ति[1]। तथा चोक्तं। वचनलक्षणो विकार इति। तेन प्रायणीयोदयनीययोः प्राकृतक्रिया।

---

१ A ins. इति।

४. आ याहि सुषुमा हि ते। इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्। इन्द्रेण सं हि दृक्षसे। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः। उत्तिष्ठन्नोजसा सह। भिन्धि विश्वा अप द्विषः। प्र सम्राजं चर्षणीनां। तमिन्द्रं वाजयामसि। महाँ इन्द्रो य ओजसा। युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रिया दशरात्रे यथासंख्येन।

५. प्रातःसवने स्तोत्रिया अच्छावाकस्य दशाहानामङ्गां। तमीळिष्व यो अर्चिषा ता हि मध्यन्त ईळत इत्येतयोर्विकल्पो दशमे ऽहनि॥

२.

१. द्विरात्रप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु च। पृष्ठ्यस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंघातेषु सत्त्राहीनादिषु अनुरूपाः श्वोभाविसुत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति। यदि पुनः समानस्तोत्रियं श्वस्तनमहस्ततः[1] परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रियास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः। अपिमन्द्रात्परतरे ऽप्यहनि।

२. परे ऽहन्यसमानस्तोत्रिये।

३. नित्यानवश्यंभाविनो ये ऽन्येष्वपि स्तोमेषु न ह्रसन्ति[2] तानन्यान्छन्दसां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः। संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थं[3]। स्तोत्रियानुरूपौ च नित्यौ। छन्दोगानुविधानात्। ततः[4] स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः।

---

१ C अहःसमादिषु ततः प०; *over the line* अहे (?) D श्वादिषु म ततः।
२ M ते भवन्ति। ३ M om. शास्त्र। ४ C D M om. ततः।

४. प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीष इत्येवमादिकस्तृचः पर्यासो मैत्रावरुणस्य भवति ।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्ययं तृचः स्तोत्रियत्वे वा विनियुक्तो ऽनुरूपत्वे वा तदा काव्येभिरदाभ्येत्ययं तृचः पर्यासो भवति ।

६. विद्यमाने ग्रस्तनस्तोत्रिये काव्येभिरदाभ्येति वा पर्यासो भवति ।

७. उच्छेदभि श्रुतामघमित्ययं तृचः पर्यासो भवति ब्राह्मणाच्छंसिनः । यद्यपि विषुवति छन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथाप्ययमेव पर्यासो भवति ।

८. इन्द्राग्नी अवसा गतमित्येष तृचो ऽच्छावाकस्य पर्यासः ।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्यासं च वक्ष्यमाणं आवापस्थानं भवति । आवाप इति वक्तव्ये स्थानग्रहणं सर्वेण शस्त्रेण स्तोममतिशंसेत् ।

१० एकयर्चा द्वाभ्यां वा यथासंख्याविशिष्टं स्तोमं त्रिवृदादिक्रमतिशंसन्ति होत्रकाः । न स स्तोमो देवान् गच्छति यो नातिशस्यत इति श्रुतेः । [1]अदृष्टत्वान्मैत्रावरुणस्तोमातिरेकः वायस्तोमे ऽप्येवमेव[2] ।

११. अथवा शस्त्रेण त्रिवृति स्तोमातिशंसनं । ननु स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नित्यत्वादर्थसिद्धमेतत् । सत्यम् । त्रिवृतो ऽप्यंतराः स्तोमास्त्रिवृद्विकाराः । कुतो ह्यन्यं स्तोममाहरिष्यन्तीति श्रुतिवचनात् । त्रिवृत्येवायं धर्मो नान्येषु त्रिवृद्विकारेषु सूत्रारम्भात् ।

---

१ A अत्र इ॰ ।   २ C (orig.) [illegible] अदृष्टत्वाय C (sec. h.) adds इव M अदृष्टत्वादृवपसोम॰ ।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठे महानाम्नीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि। तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति। तच प्रशस्तस्य विहितत्वादुच्चारस्तो नियमार्थः।

१३. एकया[1] स्तोमातिशंसनं होत्रकाणां दशमे ऽहनि। अन्यत्र त्रिवृद्दशरात्रादयं नियमः।

१४. युवं दक्षं धृतव्रता। आ नो बर्हिः रिशादसः। यं रक्षन्ति प्रचेतसः। कया राधाम सखायः। ऋजुनीती नो वरुणः। मा कस्याद्भुतक्रतू मित्रो नो अत्यंहतिं। महि वो महतामवः[2]। सोमस्य मित्रावरुणा। ते नः सन्तु युजः सदा। प्र वो वां मित्रावरुणा। महि त्रीणामवो ऽस्तु। एता एकपातिन्यः। सूक्तादिमदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीग्रहणम्।

१५. काव्येभिरदाभ्येत्ययं तृचः। आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं तृचः। एवमेतौ तृचौ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यथा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा। सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्यो गायत्रो दाशतयीषु सर्वास्वेव बह्वृचशाखासु। दाशतयीग्रहणं काव्ययोराजानेष्वेवमादिनिवृत्त्यर्थं। बह्वृचग्रहणं सूत्रपाठक्रमार्थं। तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रियानुरूपान्यथाक्रमं प्रचिन्येकपातिनीस्ततस्तृचौ। तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये यास्छन्दोरूपयुक्ता अक्लो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्वेषु शस्त्रेषु।

---

१ C (orig.) D एकयर्चा।   २ M ०वो प्रवसः।

१७. दाशतयीष्विति वर्तते[1]। स्तोमातिशंसनाधिकार एव। सर्वास्वपि दाशतयीषु निपुणमन्विष्यमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि गायत्राणि। तेषां यथोपयोगं यथाछन्दो ऽनुरूपं स्तोमातिशंसनार्थमावापस्थाने शंसेत्। अत्र चाग्निस्वामिना तत्प्रख्यापनाय श्लोकाः कृतास्त उच्यन्ते।

सङ्ख्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदाध्यायक्रमेण तु[2]।
इन्द्र याहीति तिस्रः स्युः सूक्ते च द्वे सरूपेति ॥१॥
युञ्जन्तीति तृचो ज्ञेयः सूक्तानि त्रीण्यथेन्द्रमित्।
सुकमा त्वा वहन्तु स्वादा व इन्द्रं त्रिपद्यकम् ॥२॥
तृच इन्द्रो दधीचः स्यादिन्द्रो अङ्ग महत्तृचः।
वार्चंत्याय दशकमिन्द्र त्वा त्रीणि सूक्तानि ॥३॥
इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धानावन्तमतस्तत्।
त्रीणि सूनेकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चसमुद्धरेत् ॥४॥
वामं वाममयेतद्दित्कनीनकेव वङ्कचम्।
अपोषा इति चोपस्थे द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
य आनयत्परा चिंशम्[3] व इन्द्राय मादनम्।
इदं वसो सुतं सूक्तं द्वे अन्त्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
एका च स्वादवः सोमा महाँ इन्द्र इति सूक्तम्।
तृचं विनान्त्यं यदिन्द्राहं प्र सम्राजं ततः सूक्ते ॥७॥

---

1 M om. दाशतयीष्विति वर्तते।

2 I am not able to account for all the readings in these partly obscure verses.

3 C D च आनयत्पर°।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठे महानाम्नीषां मैत्रावरुण इत्येवमादि। तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति। तच शस्त्रस्य विहितत्वात्तूचारम्भो नियमार्थः।

१३. एकया[१] स्तोमातिशंसनं होत्रकाणां द्वयह्ने ऽहनि। अन्यच विहद्गराचाद्यं नियमः।

१४. युवं हवं धृतमता। आ नो बर्हीं रिशादसः। यं रचन्ति प्रचेतसः। कया राधाम सखायः। ऋजुनीती नो वरुणः। मा कस्याद्भुतक्रतू मित्रो नो अत्यंहतिं। महि वो महतामवः[२]। सोमस्य मित्रावरुणा। ते नः सन्तु युजः सदा। प्र यो वां मित्रावरुणा। *महि चौणामवो ऽस्तु। एता एकपातिन्यः।* सूक्तादिमहिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीग्रहणम्।

१५. कार्व्येभिरदाभ्येत्ययं तृचः। आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं तृचः। एवमेतौ तृचौ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यजा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा। समस्तासिंश्चमित्रावरुणदेवत्यो गायत्र्यो दाशतयीषु सर्वास्वेव वक्ष्यमाणास्। दाशतयीग्रहणं काव्ययोराजानेष्वेवमादिनिवृत्त्यर्थं। सङ्ख्याग्रहणं सूत्रपाठक्रमार्थं। तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रियाद्रूपान्यथाक्रमं प्रचिपेदेकपातिनीस्ततृचौ। तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याश्छन्दोरूपयुक्ता अक्षरो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्वेषु शस्त्रेषु।

---

१ C (orig.) D एकयर्चा।   २ M ०वो प्रथमः।

१७. द्वागतयोश्चिति वर्तते[1]। स्तोमातिशंसनाधिकार एव। सर्वास्वपि द्वागतयोषु निपुणमन्विष्यमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि गायत्राणि। तेषां यथोपयोगं यथाछन्दो ऽनुरूपं स्तोमातिशंसनार्थमावापस्थाने शंसेत्। अत्र चाग्निस्वामिना तत्प्रख्यापनाय श्लोकाः कृतास्त उच्यन्ते।

सङ्ख्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदाम्नायक्रमेण तु[2]।
इन्द्र याहीति तिस्रः स्युः सूक्ते च द्वे सुरूपेति ॥१॥
युञ्जन्तीति त्र्यो ज्ञेयः सूक्तानि चीण्यथेन्द्रमित्।
सुतमा त्वा वहन्तु स्वादा व इन्द्रं चिपञ्चकम् ॥२॥
त्वप इन्द्रो दधीचः स्यादिन्द्रो अङ्ग मघत्वपः।
वार्षंहत्याय दशकमिन्द्र त्वा चीणि सूक्तानि ॥३॥
इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धानावन्तसुतस्तस्य।
चीणि सुनेकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चमुद्धरेत् ॥४॥
वामं वाममथैतद्वेत्कनीनकेव वक्रुचम्।
अपोषा इति चोपस्थे द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
य आनयत्परा विंशत्य[3] व इन्द्राय मादनम्।
इदं वसो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
एका च स्वादवः सोमा महाँ इन्द्र इति सूक्तम्।
त्र्यचं विनान्त्यं यदिन्द्राहं प्र सम्राजं ततः सूक्ते ॥७॥

---

1. M om. द्वागतयोश्चिति वर्तते।
2. I am not able to account for all the readings in these partly obscure verses.
3. C D य आनयत्परा॰।

आ यादि सुषुमान्याभ्यां[1] प्र कृतान्यथ सूक्ते द्वे।
धृतस्रस्त्वावतः पुरु उत्वा मन्दन्तु सूक्ते द्वे ॥८॥
अभि प्र गोपतिं इत्य उत्तिष्ठन्नोजसा निरुः।
अतः पञ्च नवर्चानि।
अज्ञानः पुरोवाग्रं स्वावधान्यं बला तु नः ॥९॥
आ प्र द्रवेत्यग्निर्मेधा पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।
दार्षिभ्रसूक्तमुद्देत्या अर्न लेष पञ्चकम् ॥१०॥
ईङ्खयन्तीर्भवेत्सूक्तं स्यात्तं त्यमिदतस्तथा।
आ यदिन्द्रस्य दद्वहे न हि घस्तव नो मम ॥११॥
यज्ञानाभिन्नभेदाच्च द्वचौ त्याज्यौ मतौ मम।
इयत्तु ते चतुर्थवं सूक्तले गण्यतामिदम् ॥१२॥
यश्च ते स्वादु च इत्यमिति स्यात्तस्य चिन्मतिः।
तामघे अनु हि देदे यज्ञगायोत्तरे ततः ॥१३॥
यान्तमित्युत्तरे तस्य गणे गायत्री चाग्ने दे।
गायत्रीवचने कार्यं प्रतिविद्धो यतो ऽध्यायः ॥१४॥
तिस्रो महत्तौयास्तु महत्त्वं हवामहे।
न गण्या मित्रदेवत्या न वा चेमं नु मायिनं ॥१५॥
यज्ञादद्देति मास्त्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता।
क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्यादयनं तु तत् ॥१६॥
[2]अन्ताध्वनिं त्यजेत्तस्मादितो आ भातिमित्येका।

---

१ C D सुषुमेणाभ्यां D प्राकृतान्यायसूक्ते द्वे M सषुवेनाभ्यां प्राकृतान्याथाद्वे।
२ D अन्त॰।

इन्द्र सोमं पिबाथ स्वा पिबन्तु ब्राह्मणानि तु ॥१७॥
इन्द्र[1] विश्वानि गव्येषु विश्वामित्रो ऽथ प्रियम् ।
इम स्तवाम्लमिंद्रं वं नह्यंतो[2] याथ चैव च ॥१८॥
वह जहस्थ उदगिति चैका चैकपातिन्यः ।
महधान्य[3] इति चैषा[4] महत्त्यैकपातिनी ॥१९॥
तं त्वा महत्ती परीतीयमपि स्वात्पतितुं[5] तत् ।
वात्याविशेषणमिदं तद्वानीं त्रीवन्योच्यते ॥२०॥
यो यजातीति चोत्तमं तु तुविशुष्म न यस्य ते ।
स्वादिष्ठयसु ते तथा चाभिष्टये सदा ॥२१॥
देवा[6] एते च संख्याख्याः सूक्तानां चोदना यतः ।
आगतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यतः ॥२२॥
गायत्रमध्ये यानुष्टुप्तस्यास्तामपि न त्यजेत् ।
अर्थवादे यतश्चाह गायत्रीत्वमनुष्टुभः ॥२३॥
[7]इत्याम्नस्यायुष्यार्थप्रायाद्दोषकतुल्यनात् ।
पर्यायेषु प्रयत्नात्तु या भवेषु तथा भवेत् ॥२४॥
अर्थवादाश्च तत् कुर्यात् गायत्र्या अपि संपदम् ।
दशमे ऽहनि सुखार्थं तत्र चेत्स्यादिहापि सः ॥२५॥
[8]मध्यादोद्ध्रियमाणायामेकमेव भवेत्सूक्तम् ।
ज्ञापकं त्वं सु मेषं जामतं नवमं[9] विना ॥२६॥

---

१ C D इन्द्रं। २ A इन्द्र वं न ह्यंति या०, C इन्द्रं वम् ह्यंतीया०, D इन्द्र वं नह्यंतीयाच। ३ C D महधान्य०। ४ C चैषां, C D ०त्यैकपा०। ५ A पतितुं। ६ C D देव। ७ C D इत्यामंत्यायुष्यार्थप्रायोदोषक०। ८ C मध्यादोद्ध्रि०, D मध्याधोध्रिय०। ९ C (in marg.) ०र्मी।

उद्धृत्यान्त्या ऋचः सर्वगायत्र्यो चैव मध्यमा[1] ।
यथान्तरेषु शस्यन्तामिति चेत्तन्न युज्यते ॥२७॥
वशो हि विविधच्छन्दा[2] यत्र आरण्यके श्रुताः ।
वाजेन्द्र इव इत्येषा पर्याये यत्र उद्धृता ॥२८॥
प्राभृते शस्यते वापि वचनं कार्यवद्भवेत् ।
सूक्तैकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्प्रयोजनम् ॥२९॥
रैवतस्य तु तृचाः स्यादे अपेतो जन्य इत्यपि ।
इन्द्रस्य नः शुनाशीरीये नाय दाशतयो[3] हि ॥३०॥
वायःस्तोत्रे प्रयोक्तव्याः सर्वशब्दो यतस्ततः ।
दयोर्हैपिकयोर्यच प्रोक्तं दाशतयीष्विति ॥३१॥
छन्दोरूपान्विता आर्षा कर्तव्याः श्रुत्यनुपदात् ।
विशुकाम् द्वयविंशत्या प्रयोज्यानां शतानि षट् ॥३२॥

१८. इहेन्द्राग्नी तोशेत्येवमादिके पक्षे स्तोमातिशंसनाया-च्छावाकस्यावापे भवतः ।

१९. पन्तोम आ सुते नर इत्येते द्वे भवतः ।

२०. उप स्रवेषु वप्सत इत्येका भवति । एकेति नियमार्थं । ततो यद्यपि च्छन्दोगा महाव्रत आ सुते सिञ्चत श्रियमिति स्तोत्रियं कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रयोक्तव्या ।

२१. जुषेथां यज्ञमिष्टय इति षष्ठावापिक्यः ।

२२. षट्चत्वारिंशत्स्वप्यपि दाशतयीष्वैन्द्राग्न्यो गायत्र्यस्तासां यथास्तोमातिशंसं छन्दोरूपसंपन्ना आवपेदच्छावाकः । इन्द्रे अग्नेयं

1 C चैवमध्यमौ । 2 C D विविध० । 3 A दाशतया ।

वामस्य वामस्य ता ऊवे ता हि शश्वन्त इत्येताः षड्गायत्र्यः षड्ढ्योपदेशात् ।

२३. [1]तस्य ता नः शर्म पार्थिवस्य युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं ता हि शश्वन्त ईळते नमोभिश्च यो अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति (२५.१५) श्रुतेः । तत्पृष्ठे परोक्षपृष्ठे चैत एव ।

२४. षडहस्याह्नः पार्थिकस्य स्तोत्रियास्थानानुरूपान् ज्ञात्वा तत इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां[2] ये स्तोत्रियास्थानावापे शंसन्ति । इतरे पञ्च तदुक्तमिति (२५.१५) श्रुतेः ।

२५. आवृत्तास्तृचेष्वावृत्तस्तोमेषु विश्वजित्येवावृत्तेषु स्तोत्रियेष्वित्यर्थः । तस्मात्त चतुरावृत्तृचो भवतीति श्रुतेः ।

२६. एकाहभूतस्य[3] विश्वजित आवृत्तस्तोमेष्वपि ऊर्ध्वानेव शंसेत् ।

२७. त्रिकैः पर्यासैः परिदधाति । एवमेव श्रुतेः ।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सवनानि चतुर्विंशतेरेवाह्नां वक्ष्यमाणानि तेषु विकारो अत उच्यते । विकारवचनादनुक्तं प्राकृतम् ।

२. शस्त्राणां यान्यन्यानि सूक्तानि तानि पर्यासमंज्ञानि भवन्ति । उत्तरयोरित्यप्राकृतस्यापि तृतीयसवनस्य ग्रहणं यथा स्यादिति ।

---

१ A शौनकाचार्यमित्यनुवर्तते तस्य । २ C D पञ्चानां । ३ D M om. C in marg.

१८. सर्वेषां होत्रकाणां[1] यच्चतुर्थषष्ठयोरह्नोः शस्त्रं तदुत्तमे छन्दोमे यथास्थं[2] भवति।

१९. त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्याहीनसूक्तस्थाने भवति। यत्र यस्मिन्नहनि होताहीनसूक्तं शंसेत्। तद्यथा। नवमे ऽहनि विषुवन्महाव्रतयोश्च। यद्यपि च चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रतीये ऽहनीति श्रुतेस्तथाप्यविरोधः अहीनसूक्तानि सर्वैकाहिकानि शंसन्तीति श्रुतेः।

२०. त्वेह यत्पितरश्चिन्न इन्द्रेत्येता एकविंशतिश्छंदश्छन्दोमेषु चिष्वपि पुरस्तात्पर्यासस्य मैत्रावरुणः शंसेत्।

२१. मा चिदन्यद्वि शंसतेति स्तोत्रियः प्रगाथः। मा भेम मा श्रमिष्मेत्यनुरूपः प्रगाथः। एतौ दशमे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य भवतः। अशंसेति वचनात् स्तोत्रियानौ रथन्तरक्रियायां वामदेव्यमेवास्य भवति।

२२. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिति चास्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा भवति।

४.

१. उक्तं दशानामह्नां मैत्रावरुणस्य माध्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्मणाच्छंसिन उच्यते। कं नव्यो अतसीनामित्ययं प्रगाथो ब्राह्मणाच्छंसिनो माध्यन्दिनेष्वनुरूपादनन्तरो नान्यस्मात्तेन न द्विश्छन्दो-

---

१ M om. सर्वेषां होत्रकाणां। २ A C D om. छन्दोमे, M om. यथास्थं।

मेषु । कद्वानिति तस्य संज्ञा । ऐकाहिकस्य स्थान इत्यैकाहिक-निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीत्युक्थमुखीया भवति । चशब्दा-दनन्तरमेव । तत इयमपि तद्विधिष्यते । छन्दोमेषु यदार्षेये सूक्ते तदार्षेये उक्थमुखीये इतरयोरिति (२८. ४) श्रुतेः । तृतीयमेव युक्ता वचनाच्च ।

३. उद् ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येत्यहरहः पर्यास एव भवति । छन्दो-मेषु तद्विधिष्यते । सदैवास्य पर्यासत्वे[1] विनियोगत्वात् ।

४. वयं घ त्वा सुतावन्तः क ईं वेद सुते सचेति स्तोत्रियानु-रूपौ तृतीये ऽहनि भवतः ।

५. पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमद्वितीययोश्छन्दोमयोः ।

६. तुशब्दो विशेषार्थः । को ऽयं विशेषः । मध्यमे छन्दोमे पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

७. यदिन्द्र प्रागपागुदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः । त्रीपरिष्टो[2] ऽनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे छन्दोमे भवतः[3] । स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियानुरूपग्रहणमविपर्यासार्थम्[4] ।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश शंसेत् तृतीये पार्ष्ठिके ऽहनि[5] । तृतीयवचनादयं[6] विधिर्मध्यमे छन्दोमे न भवति । पूर्व एव तु भवति ।

---

१ C (orig.) D पर्यासे, A -योगात् । २ A चपरि॰ M चपरिष्टा॰ D om. ३ C om. मध्यमे छन्दोमे भवतः D om. the whole passage. ४ C विपर्यस्तार्थं, M विपर्यस्तार्थम् । ५ C D om. पार्ष्ठिके ऽहनि । ६ C D तृतीयवचनाद्.

९. विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थे ऽहनि स्तोत्रियः कार्यः।

१०. तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं मत्स्यपायि ते महः अस्मामस्मा इदन्धस इति अंशार्धा ऽनुरूपः।

११. कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आ यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः। एतौ प्रिस्वतृचौ भवतः।

१२. य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि।

१३. इन्द्रो मदाय वावृधे मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमे ऽहनि भवतः।

१४. आ याहि सुषुमा हि ते। यो न इन्द्राभितो जन इत्येतौ प्रिस्वतृचौ पञ्चमे ऽहनि भवतः।

१५. यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य पञ्चमे ऽहनि भवति।

१६. सुरूपकृत्नुमूतय इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठे ऽहनि भवतः।

१७. त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इत्येतत् प्रिस्वतृचं षष्ठे ऽहनि भवति।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सुरूपकृत्नुमूतय इत्यत आरभ्य षष्ठे ऽहनि भवति।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम्।

२०. आयन्त इव सूर्यं शग्ध्यू षु इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथा उत्तमे छन्दोमे। यत्प्रथमयोरह्नोः शस्त्रं[1] तत्र समानम्।

---

[1] A. शस्त्रमित्यादि।

२१. त्वं महाँ इन्द्र यो ह शुष्मैरित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तस्य[1] स्थाने शस्यते।

२२. इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्नेत्येतत् सूक्तं त्रिष्वपि च्छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति।

२३. उदु त्ये मधुमत्तमाः उदिन्न्वस्य रिच्यत इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ द्वमे ऽहनि क्रियेते।

२४. त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्ययं वा स्तोत्रियो द्वमे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति।

२५. उत्तमा च त्रिकद्रुकीयस्य। तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं। विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमित्येष संचार्यो ऽनुरूपः।

२६. रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा। द्विपदायत्रणादोन्यतुग्रंसनयोग्यत्वे ऽपि नापरा प्रक्षेप्तव्या।

५.

१. कद्रू न्वस्याकृतमित्ययं कदाप्रगाथो ऽच्छावाकस्यानुरूपादनन्तरो भवति। अच्छावाकाधिकारो ऽन्तरेण प्रायणीयोदयनीयाविति यावत्।

२. उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्युक्थ्यमुखीया भवति।

३. अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यहरहः पर्यासः।

४. त्वामिदा ह्यो नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ भवतः।

---

१ M. °त्येतत्स्थान्। च°।

५. अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मा इति सूक्तं द्वितीये ऽहन्येतच्छस्त्रम्।

६. तरणिरित्सिषासतीति स्तोत्रियः। नरोभिर्वो विदद्वसु-मित्यनुरूपः।

७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन ग्रस्तेन सह तृतीये ऽहनि भवति।

८. यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः। नकिष्टं कर्मणा नशदित्यनुरूपः।

९. अधायोरिन्द्रश्चर्कश इति तृचः। इन्द्र सोममिमं पिबेति तृचः। एतौ भिन्नतृचौ।

१०. सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि पूर्वोक्तेन स्तोत्रियादिना सह भवति।

११. स्वादोरित्था विषूवत इति स्तोत्रियः। इत्था हि सोम इन्मद इत्यनुरूपः।

१२. यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति तृचः। अव यत्त्वं शतक्रत-विति तृचः। एतौ भिन्नतृचौ।

१३. कदा भुवद्रथक्षयाणि ब्रह्मेति पञ्चमे ऽहनि भवति।

१४. उभे यदिन्द्र रोदसी इत्येतौ आवापक्रमेण स्तोत्रियानु-रूपौ भवतः। उभे यदिन्द्रेति स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूप इत्येवं नोक्तम्। कथं नाम छन्दोगानां स्तोत्रियक्रमान्यत्वे तथैव प्रस्ता श्रेषो ऽनुरूपः स्यादिति।

१५. विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरव इत्येतास्तिस्रः शिल्पम्।

१६. ग्रावद्भिर्दुहितुर्नेष्यं गादित्येतत्सूक्तं च मिश्रं षष्ठेऽहनि भवति[1]।

१७. ग्रावद्भिरित्येतत्।

१८. नकिष्टं कर्मणा नशदिति स्तोत्रियः। न त्वा बृहन्तो अद्रय इत्यनुरूपः। एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः।

१९. उभयं शृणवच्च न इति स्तोत्रियानुरूपौ मध्यमे छन्दोमे भवतः।

२०. यत इन्द्र भयामहे इति स्तोत्रियानुरूपौ उत्तमे छन्दोमे भवतः।

२१. त्रिष्वपि छन्दोमेषु यथोक्ताः।

२२. इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इत्येतत्सूक्तं त्रिष्वपि छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति।

२३. अया वाजं देवहितं सनेमेत्येषा द्विपदा दशमेऽहनि भवति।

२४. ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं भ्रय इद्वाद्ध इत्येतत् पूर्वं द्वयोरैकाहिकयोः। पश्चाद्द्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात्।

६.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः। सर्वे चकाराः सावचर्यसमुच्चयार्थाः।

२. अन्तरेणोक्थमुखीयां[2] प्रतिशोचकं सूक्ते च प्रक्षेपः पर्यासस्यावापस्य स्थानम्।

---

१ A. सूक्तं मिश्रं च। २ C D M om.

१८. [1]आमसूक्तादनन्तरमहीनसूक्तानां शंसनं कृत्वा ततो होत्रका ऐकाहिकीभिर्ऋग्भिः परिदधति। या एकाहे परिधानीयास्ताभिः परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः।

१९. एकाहभूतस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्यैकाहिकान्पर्यासान् सकृत्स्थानेवोर्ध्वमहीनसूक्तेभ्यः शंसेयुः।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते। विश्वजित्युक्थेषु क्रियमाणेषु माध्यन्दिने सवने वालखिल्या वृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य यथोक्तान्परिशेषान्माध्यन्दिने सवने होत्रकाः शंसन्ति।

२. विश्वजिति[2] षष्ठादह्न उक्थ्यानि भवन्ति।

३. प्रदेशान्तरार्था अपि परिभाषेयं। तदर्थो ऽपशब्दो विशेषाधिकारार्थः। यद्दिशब्दो ऽपि तृतीयसवनातिदेश एवेत्येतत् ज्ञापयितुं नाङ्गः पृष्ठ्याहान्यनुपूर्वमित्यादौ (१४. १८.२)। षष्ठाह्निकं तृतीयसवनं अपर्वपृष्ठे ऽहनि अन्यस्मिन्नहनि प्रदिष्टं। तद्यथा वाजपेये पुरुषमेधे गर्गत्रिरात्रे पञ्चरात्रादिषु द्वितीयादह्न उक्थ्यानि भवन्ति।

४. परोक्षपृष्ठे विश्वजिति प्रतिशिल्पानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते।

५. शंसतीति मैत्रावरुणस्य प्रतिशिल्पक्रियोच्यते[3]। उद्धृत्य वालखिल्याः पिबा सुतस्य रसिन इत्येन्द्रान् प्रगाथाञ्छंसति। यावत्य

१ M कृतमावपनार०। २ C D विश्वजिदिति। ३ C D ०क्रियं।

उद्धियन्ते प्रगाथर्चा अपि तावत्यः प्रतिशिल्पवचनात्। ततो माध्यन्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्छंसति। तृतीयसवने त्रयस्त्रिंशदृचान्[1] तत्परिमाणत्वात्। पिबा सुतस्य रसिन इति पञ्च। यदिन्द्र प्रागपागुदगिति सप्त। वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणेत्येकः। उभयं शृणवच्च न इति नव। तरोभिर्वः सप्त। यो राजा चर्षणीनामिति त्रयः[2]। विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः। यार्हताः प्रगाथाः प्रतिशिल्पत्वात्।

६. वृषाकपिं मधुमन्तमनुद्धृत्य वृषाकपिसंमिता एव न्यूङ्खवर्जिता इन्द्रो मदायेत्येवमाद्याः पङ्क्तीरैन्द्रीः शंसति[3]। इन्द्रो मदायेति चतुर्दश स्वादोरित्थेति तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका अस्मा इत्काव्यं वच इत्येका प्रो अस्मा उपस्तुतिमिति षट् उज्जातमिन्द्र ते शव इति तिस्रः आ तू सुशिप्र दंपते कन्या वारवायतीति द्वे नकिर्देवा मिनीमसीति च नूनं तं नव्यमिति च। उत्तमा या पङ्क्तिरिति व्यपदेशात्।

७. अच्छावाकस्तु प्रतिशिल्पक्रियायां विष्णुन्यङ्गमेव शंसति।

८. इति यदुक्तमेतत्परोक्षष्ठे भवति।

८.

१. अथानन्तरं विश्वजिच्छिल्पे यो विधिः स उच्यते।

२. ऐकाहिकाः प्रगाथाञ्छस्त्वा ततो ऽनन्तरं मैत्रावरुणो वालखिल्याः शंसति। ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं। अच्छावाको

---

१ C तृचा°। २ C (orig.) D तिस्रः।

३ C (orig.) D om. the text from वृषाकपिं to शंसति।

विष्णुन्यङ्गमिति । होता नाभानेदिष्ठं। ऐकाहिकवचनमग्निष्टोमस्यैव विश्वजितो ऽधिकारार्थं। यद्यपि श्रुतौ स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा वालखिल्याः शंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकालमात्रं तद्विश्वजित्प्रकारादूर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिल्पविधानं। अहर्गणे चोर्ध्वमुक्थमुखीयायाः परिभाषितत्वात् । ऊचान्वा वालखिल्यादीन् शंसेत् ।

३. ऊचपचे वालखिल्यानां चतुर्थत्वं भवति ।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां चयस्त्रयस्तृचास्तदर्थां वीप्सा । होत्रका विश्वजिति सामसूक्तादीनां[1] त्रींस्त्रींस्तृचान् शंसन्ति । होत्रकाधिकारे पुनर्होत्रकग्रहणं होतुर्नाभानेदिष्ठार्थम्[2] ।

५. य एव विश्वजिति त्रींस्त्रींस्तृचान् होत्रकाः शंसन्ति सामसूक्तानां यथायथं ऊचशंसनेन चयस्तृचा एवमहीनसूक्तानां पर्यायाणामित्येष विकारो नियमतः। उत्तरस्तु विकल्पेन। विश्वजिच्छिल्पग्रहणं होतुरपि यथा स्यात् ।

६. येषु निविद्धीयते तानिविद्धानीयांस्तृचान् होता शंसेत् । आ यद्दुवस्याद् दुवसे न कारुरिति[3] अनुत्तमा ते मघवन् नकिर्न्वित्येका कयाशुभीया एवं ऊचः क्रियते। अनुत्तमा त इति परिधानीयोत्तराः पूर्वाः शस्त्वा यथास्मिन् धीयते निविदित्यविशेषेणोक्तत्वात् ।

७. युवोर्यदि सख्यायास्मे इति नाभानेदिष्ठस्य यस्तृचस्तोदितः सो ऽयमेव कर्तव्यो निविद्धानीय इति ।

---

१ A साम॰ C सम॰। २ A ॰दिष्ठस्यार्थम्। ३ C D ins. इ।

८. ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमतो न द्वचः। युवोर्यदीत्येका[१] शस्त्वा तत्र एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टे शंसति।

९. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इत्येतत्तृचं[२] सामूह्निके वैयूह्निके वा तृतीयसवने निविद्धानीयं कर्तव्यम्। तृचवचनं विकल्पबाधनार्थं क्रियते।

१०. प्र वो मह इत्येवयामरुत्सूक्तं शंसेत्। चकारो माहनान्तरेण सह[३] समुच्चयार्थः।

११. प्रातःसवने यदुक्तं विश्वजित इतरेषां पञ्चानां स्तोत्रियाद्यंशमिति तस्यापवादः। यथास्तोमं छन्दोगवशेन होतुर्होत्रकाणां च प्रातःसवनं भवति। पञ्चाप्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम्।

९.

१. होत्रकाधिकारोऽनुवर्तते। तत्र आग्न्याधेयिकं तृचकृतमिह न भवति। त्रिवृद्वग्रराजस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः। तृचकृतं शस्त्रं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादौ परिशिष्टसूक्ते[४] होता होत्रकाश्च आज्यानामाद्यांस्तृचान् शंसेयुः।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुत्तमांस्तृचान् होता शंसेत्।

४. यानीतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषामेकैकां शंसेयुः शिष्टतृचानां च।

---

१ M युवोर्यदीति सप्तर्चा; om. तत्र एतत्सूक्तं। २ M inserts नियमतः।
३ C D om. सह। ४ A C D परिशि०।

५. षष्ठस्याह्नः समानं विश्वजिच्छिल्पेन शस्त्रं शिल्पानाम्। षष्ठग्रहणादन्यत्रापि षष्ठे ऽहन्यग्निष्टोमसंस्थे शिल्पानामेव भावार्थे[1] आरम्भः। सर्वस्वे द्वादशरात्रे चाहीने अद्वादशरात्रे ऽपि सत्त्वे तुश-ब्दात्पूर्वमित्याविरोधो न्याय्यः[2]।

६. समानमेव विश्वजिच्छिल्पेन शौचवृक्षादारम्भः[3]।

७. समानं विश्वजिच्छिल्पेन।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदीयाय-शस्त्राय प्राग्विषुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेषु अभीवर्ताख्यमन्वायातयेयुस्ततो ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विशेषः स उच्यते। यस्मिन् स्तुवते छन्दोगाः स एव स्तोत्रियः कार्यः श्वःस्तोत्रियो ऽनुरूपः कार्यः[4]। न षष्ठे[5] ऽन्वायातनं तत्र स्तोत्रियानुरूपाणां प्रत्यक्षमिष्टत्वात्। एकान्नविंश-तेरेवाह्नामन्वायातनम् तत्र चतुरुत्तरं शतं प्रगाथानामैन्द्रा[6] बार्हताः प्रगाथा द्वादशयोर्व्विति छन्दोगानाम्।

त्वमङ्गैकस्ततः[7] सत्र त्वामिद्धि हवामहे।
पयोदश च मो षु त्वा तृतीयां त्वत उद्धरेत्॥
उदु त्यद्दर्शतं लेको द्वौ तु मा चिदिति स्मृतौ।
पिबा सुतस्येति दश यदिन्द्र प्रागपाक्तथ॥
वास्तोष्पते ध्रुवेत्येको न हि ते शूर चापरः।
न भागे[8] द्वितीये तु तरोभिर्वो विदद्वसु॥

---

१ A सर्वभावार्थे। २ CD न्यायः। ३ A शौनल्लात् CD शौचवृक्षात् M शौच०। ४ CD कर्तव्य। ५ A षष्ठे। CD षष्ठे। ६ M प्रगाथानामैन्द्राणां विषये। चतुः-शतमैन्द्रा०। ७ CD त्वमङ्ग प्र शंसिष इत्येक। ८ CD भाग।

यो राजेति त्रयो ज्ञेया विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः ।
तं वो दस्मं तु पञ्च स्तुरा नो विश्वास्विति त्र्यः ॥
त्वामिदा ह्यो ऽथ चत्वारः स्वादिष्ठो वयमद्यानिति ।
सं मा तपन्ति[1] कवयो[2] विज्ञेयाः सप्तविंशतिः ॥
वालखिल्ये प्रगाथा ये षड्विंशेन विवर्जिताः ।
नकिः सुदास इत्येको द्वौ चापि बृहदिन्द्राय ।
एवं[3] मरुत्वतीयेषु न हि ते विपरीतताः[4] ॥
सूर्यदेवौ च विज्ञेयावुदु त्यं वयमहाँ अपि ।
सर्वे एते ऽपि कर्तव्या नान्यथास्ति चतुःशतम् ॥
अन्यशाखाश्रयाभावा छान्दोग्ये गणना भवेत् ।
अथर्ववेदे त्वपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः ॥

९. एतदपि परमतमेव । यदिवाशब्दात् कदाचिच्छन्दोगा गवामयने तत्प्रकृतिषु च संवत्सरसत्रेषु माध्विपवतः षट्प्रगाथेनेयुः । द्वादशभिरेतव्यमिति[5] छन्दोगानां वचनम् । तस्मिन्पक्षे वक्ष्यमाणाः षट्प्रगाथा अन्ये संप्रयोक्तव्याः[6] ।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे तृतीये ऽहनि बृहत्यो भवन्ति । विकल्पार्थं सूत्रम् । न चात्र शःस्तोत्रियक्रिया । बृहत्य एवानुरूपः । एवं सति पृष्ठस्यापि विकल्पेनान्यायतनम् । नित्यमभिप्लवे[7] ऽन्यायतनम् । तृतीये ऽहनि बृहतीविकल्पः ।

---

१ C मतर्यंति कवयो विज्ञेया ; in marg. भा as insertion between म and त ' D मतर्यंति कवयो वि॰ । २ A कवये । ३ C D एव । ४ C D परिताः । ५ C D एतव्यमिति । ६ M व्यत्यासे प्रयोक्तव्याः । ७ C D चाभिप्लवेन ।

चतुर्विंशे ऽभिजिति स्वरसामसु नित्यमन्वायातनम्। न प्रायणीये। प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्येति सूत्रातिरेकात् (१३.१९.७) न च्छन्दोमेषु प्रदेशे तु नित्यमेव च।

११. तं वो दस्ममृतीषहमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः। अभि प्र वः सुराधसमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। प्र सु श्रुतं सुराधसमित्यनुरूपः। आ त्वा सहस्रमा शत- मिति स्तोत्रियः प्रगाथः। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः। यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः प्रगाथः। नकिष्टं कर्मणा नश- दित्यनुरूपः। न त्वा बृहन्तो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः। त्वमिन्द्र यशा असीत्यनुरूपः। त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्विति स्तोत्रियः प्रगाथः। पिबा सुतस्य रसिन इत्यनुरूपः। षडेते प्रगाथाः।

१२. विषुवति यदि च्छन्दोगा आदित्यव्रताख्यं साम कुर्युः तत उत्तमे स्वरसाम्नि विषुवतः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः।

१३. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियः। उत्तरे पोतूर्यौ हृचदधीचीति वतीयानुरूपश्चेति (११.१२.२५.२६) तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात्।

१४. विषुवति। ब्राह्मणाच्छंसिनो गवामयने यदि विकर्ण- मन्वायातयेयुः चित्रं देवानामित्यनयोरेवान्वायातयेयुः। प्रकृतत्वात्। तत्र[1] प्रस्तुतमेव ग्रहणम्।

१५. वण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः। उदु त्यद्दर्शत- मित्यनुरूपः। विकर्णश्चेत्यनूच्यमाने[2] पूर्वसूत्रस्यायमर्थ इति विज्ञायते।

१ C D om. तत्र। २ A चानुच्य° C विकर्णश्च चानूच्यमाने।

१६. प्रगाथग्रहणमनुवर्तते। इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं स्तोत्रियो विकर्णस्थान्यस्य चोर्ध्वं विषुवतः। भेदेनोपदेशात्। इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेत्यनुरूपः।

१७. पौरुमीळ्हादीनि सामानि नामविशिष्टानि यदूर्ध्वं विषुवतो ऽभीवर्तस्थाने ऽप्यायातयेयुश्छन्दोगा इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्यचैव कुर्युः तत्रायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विषुवतः।

१०.

१. होत्रकाणामिति वर्तते। उक्तो माध्यन्दिनेषु सवनेषु विकारो होत्रकाणाम्। अथेदानीमवसरप्राप्त उक्थेषु यः प्राकृताद्विकारः स उच्यते। तार्तीयसवनिकान्युक्थ्यसंस्थानि होत्रकशस्त्राण्युक्थान्युच्यन्ते। साकमश्वं मैत्रावरुणस्येत्येवमादिना सूत्रजातेन। तद्विषयो विकारः। विकारवचनादनुक्तं प्राकृतं। चतुर्थे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ प्रयोजनम्[1]।

२. अन्येषां जागतानां पचे विधानार्थं सूत्रम्। द्वितीयं नित्यवचनं नित्यपरिमाणान्येवेत्यवधारणार्थम्। तत्र प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि वृद्धसंप्रदायानुगमादैन्द्राणि जागतानि लिख्यन्ते। एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति मैत्रावरुणस्य द्वितीये ऽहनि वृधायव इति वृषण्वत्। तृतीये अयावति प्रथमो गोषु गच्छतीत्ययावत्। चतुर्थे जघान एव व्यबाधत स्पृध इति जातवत्। पञ्चमे अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति वृषभवत्। अष्टमे तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते

---

1. cf. ११. ११. C Comm.

मध्विति स्वर्जितं मह्यीति महद्वत्। नवमे एवेवापागपरे सन्तु दूढ्य इति द्यौः क्रन्ददिति दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम्। चतुर्विंशे आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति समविन्दन्त भोजनमिति संवत्। प्रथमे स्वरसाम्नि यो न इन्द्राभितो जन इति वृकायुरिति कद्वत्। द्वितीये स्वरसाम्नि उभे यदिन्द्र रोदसी इति तमीं शधीति कद्वत्। तृतीये स्वरसाम्नि अव यत्त्वं शतक्रतो इति कद्वत्। अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः। ऐन्द्राणि जागतानि। प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमिति वृषं द्वितीये ऽहनि इन्द्रे वचं भरतीति वज्रवत्। तृतीये ऽहनि विविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति त्रिवत्। चतुर्थे यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति परि कुत्सादिन्द्र मह्यीति परिवत्। पञ्चमे विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णव इति वृषभायेति वृषभवत्। षष्ठमे नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति धिषणा तित्विषे मह्यीति महद्वत्। नवमे अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रती-त्यस्माकमंग्रमुद्वा भरेभर इति निवृत्तिः। चतुर्विंशे प्र ते नावं न समने वचस्युवमिति संबाधादिति संवत्। प्रथमे स्वरसाम्नि वेद्यान उप शृतमा इति शकराविति कद्वत्। अथाच्छावाकस्यैन्द्राणि जागतानि। द्वितीये ऽहनि अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति पयोदम इवं यदिन्द्र श्रवसावधीरहिमिति इववत्। तृतीये त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमित्यष्टौ द्योश्चिदस्यामवां अहेः स्वनादिति च पञ्च हवनश्रुदं रथमिति रथवत्। चतुर्थे अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरित्येकादश। एता विश्वा सवना तूतुमा कृष इति द्वे। चिताय गा अजनयमिति आतवत्। पञ्चमे ऽयं दां गृणते पूर्व्यं वस्वित्येकादश।

प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति च द्वे स्थाहै गवामूधःक्षिति पद्युमत् । सप्तमे तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ । अनानतमनुभजरा स्वर्वतीति पञ्च मखिमानमातिरदित्यावत् । अष्टमे प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति चथोदश मह इति मरुद्वत् । नवमे अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वच इति नव दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रो दिव इति तदस्युत्य लोकस्य रूपमिति । चतुर्दिशे न्यू षु वाचं प्र महे भरामह इत्येकादश । मा नो ऽस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसीति द्वे । समिन्द्र राय इति संवत् । प्रथमे स्वरसाम्नि पृष्ठा प्र इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति नव । अभी दधामीति चतस्रः । ते इत्काममिति कद्वत् । द्वितीये स्वरसाम्नि य इन्द्रवानि समिथानीति चतस्रः । एय प्र पूर्वीरिति षट् । युनज्मि ते ब्रह्मणेत्येका इमां ते धियमित्येका । मघः सु वो अरमिति चैका कृणोति युध इति कद्वत् । तृतीये स्वरसाम्नि तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति द्वे । अभ्राज एवेति पञ्च । तव त्य इन्द्र सख्येषु वह्नय इति षट् । क्षयान इति कद्वत् । सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छंसिनश्चैकाहिके । तत्रैव च यस्मात् । पृष्ठ्ये यानि तान्येवाभिप्लवे । अभिजिदिषुवद्विश्वजिन्महाव्रतेषु चातुर्विंशिकान्येव तद्विलोपदेशात् । पृष्ठ्याभिप्लवप्रथमयोर्द्व्यमे चाहान्येकाहिकानि । उत्तमे चाभिप्लविके द्वितीयात् तार्तीयकानि । यत्तदित्यारम्भात् । विश्वजिति सर्वपृष्ठे परोक्षपृष्ठे च नेदं[1] विद्यते । षष्ठे ऽहन्यभावात् । बृहत्पृष्ठपरोक्षपृष्ठेभ्य-

---

१ A नैव ।

स्त्वन्यप्रकारे[1] विश्वजिति द्वितीयादेव। उक्थविकार[2] उक्थवचनात्। अन्यस्मिन्नहनि संघातमापद्यमाने आगतविशेषः। स्तोमातिशंसने प्राकृते एतेषां लक्षामेकाहीभवतामपि[3] अहःसवनोपदेशे (१४. १. २) च सहोचं। तदित्यारम्भात्। प्रस्तानिदेशो[4] ऽपि यदा सहोचस्य प्राप्तिः।

३. उक्थेष्विति वर्तते। प्र वो वाजा अभिद्यव इति स्तोत्रियः। प्र वः सखायो अग्नय इत्यनुरूपः। गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरमेवा यातिं द्रोणसाचं सचेतसमिति तृचः।

४. प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरमिति सूक्तं। इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमापेति च। मैत्रावरुणग्रहणमितरयोर्निवृत्त्यर्थं। अहनि द्वितीय इति नियमार्थम्।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्यामित्ययं पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरह्नोर्मध्यमे च छन्दोमे। न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं क्रमभेदात्।

६. मैत्रावरुणस्येत्यनुवर्तते[5]। पुनीषे वामरक्षसं मनीषामिति पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु।

७. ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छतीति तृचः।

८. धीरा त्वस्य महिना जनूंषीति सूक्तम्। इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति च [6]तृतीये ऽहनि।

---

१ M ॰न्यप्र॰ C D ॰नन्यप्रकारेषि। २ M उक्थाधिकारे उक्तव।
३ A रेकाहिकीर्ले भवति मामपि C D रेकाहिकीर्ने भवतामपि चहः। सवनो (D चहः सव॰)। ४ A प्रस्तानिदेशो C प्रस्तानिदेशो D प्रस्तापि देशो।
५ om. in C D M. ६ A ins. ततः पर्यास इति।

९. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽहन्निति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो मज्ञान एव व्यवाघत स्पृध इति तृचः।

१०. रदत्पथो वरुणः सूर्यायेति सूक्तम्। श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इति च। ततः पर्यास इति चतुर्थे ऽहनि।

११. आ ते अग्न इधीमहीत्येका। सो अग्निर्यो वसुरित्येका। अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका[१]। अयं क्रमः स्तोत्रियः।

१२. आ ते अग्न ऋचा हविरित्यनुरूपः। पङ्क्तिषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति पञ्चमे ऽहन्निति (२०. २) श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति तृचः।

१३. प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय। ततः पर्यास इति पञ्चमे ऽहनि।

१२.

१. द्विपदाः षष्ठे स्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषां होत्रकाणां [illegible] केवलं मैत्रावरुणस्य।

२. अग्ने त्वं नो अन्तम इति स्तोत्रियो द्वैपदस्तृचो भवति मैत्रावरुणस्य।

३. आम्नायक्रमेण या चतुर्थी तां तृतीयां करोति।

४. अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इत्ययमनुरूपो भवति।

५. वालखिल्या ऋचो ऽभि प्र वः सुराधसमित्यष्टौ सूक्तानि।

---

१ M inserts इति।

तच्छंसनं विहारश्चेति विधीयते। स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा वाल-खिल्याः शंसतीति श्रुतेः।

६. विहारो नाम अन्यदीयस्य सूक्तस्य अन्यदीयेन पादादिना संधायाधानम्[१]। तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते। पच्छः प्रथमे इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्येते। प्रथमद्वितीये सूक्ते पादंपादं विहरन् शंसति।

७. अर्धर्चमर्धर्चं विहरन् तृतीयचतुर्थे सूक्ते शंसति।

८. ऋचमृचं विहरन् तृतीये सूक्ते शंसति। विलापेक्षं तृतीयत्वं। पञ्चमषष्ठे इत्यर्थः।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यस्येत्[२]। अष्टमं शस्त्वा सप्तमं शंसेत्।

१०. विहृतास्वन्यथाप्येवमेव प्रतिगरणम् प्रतीचितव्य इति सूत्रारम्भः।

११. वाक्यद्वय प्रतिगरः। तत्रायं विभागविनियोगः। मोदा मोदैव मदे इत्यवसाने मोदा मोदैवो यो ३ इति शुतान्तं प्रणवे।

११. त्यमू षु वाजिनमिति तार्क्ष्यं तस्यानुवादेन शंसनं विधायोत्तमां परिशिष्येत्येवमादि विधीयते। उत्तमां सुक्तादावं करोति। ततो दूरोहणं शंसः प्रउचिषदिति। यथा विषुवति शंसनमस्यास्तथात्रापि शंसति। यथा विषुवतीत्युक्तमाहावस्य नित्यार्थम्।

१२. तार्क्ष्यः प्रकृतस्तस्योत्तमामृचमुपसंशस्य तत ऐकाहिकौ

---

१ B संधाय मानं। २ C in marg. सप्ताष्टिमयोस्ता अर्धं आवध्ने इति श्रुतेरन्यः।

तृचौ शंसति। ऐकाहिकौ प्राकृतावित्यर्थः। तौ चर्षणीधृतमस्तभ्नाद् द्यामिति।

१४. ऐकाहिकाभ्यां तृचाभ्यामनन्तरास्तिस्र ऋचोऽस्माकमत्र पितर आयचिति।

१५. इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति सूक्तं शंसेत्। ततः पर्यासमिति षष्ठे इत्युपसंहरत्येतद्दर्शयति। नात्र चतुःसूक्तान्युक्थानीति नियमः।

१६. आ ते वत्सो मनो यमदिति स्तोत्रियः। आग्निरगामि भारत इत्यनुरूपः। एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः।

१७. पर्यासं चीणि च पूर्वाण्यैकाहिकान्यन्तरेणेमानि वां भागधेयानि सिस्रत इति पञ्च शंसेत्। युवां नरा पश्यमानास आप्यमिति पञ्चैव[1]। षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसतीति (१०. १०) श्रुतेः। चतुर्विंशे शस्तं प्रथमाच्छन्दोमादित्यतिदेशः।

१८. प्रेष्ठं वो अतिथिमिति स्तोत्रियः। प्रियो नो अस्तु विश्पतिरित्यनुरूपः। मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। ततोऽनुरूपादनन्तरं आगतं तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते मध्विति।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति स्तोत्रियः। यदी घृतेभिराहुत इत्यनुरूपः। प्रगाथौ काकुभौ। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्।

२०. पूर्वाभ्यां सह विकल्पः। ततो आगतमेवैवापागपरे सन्तु दूढ्य इति।

---

१ A has वा instead of आप्यमिति and inserts [after पश्यमानास] चर्षणीधृतमित्यादीनि चीणि सस्त्वेमानि वामिति पञ्च युवां नरेति [illegible] पञ्च मरुत्वा पर्यासश्च शंसेदित्यर्थः।

२१. न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युमित्युभयोश्छन्दोमयोर्मध्यमोत्तमयोः सूक्तशेषो द्व्यर्चः ।

२२. इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमापेति मध्यमे छन्दोमे ।

२३. श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे छन्दोमे ।

२४. इमा उ वां भृमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयोश्छन्दोमयोः । उक्तान्युक्थानि मैत्रावरुणस्य । ब्राह्मणाच्छंसिन इदानीं वक्तव्यानि । तदर्थमाह ।

१२.

१. एवा ह्यसि वीरयुरिति स्तोत्रियः । एवा ह्यस्य सूनृतेत्यनुरूपः । गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽहनीति श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरं आगतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमिति । एवैवापागपरे सन्तु दूढ्या इति केचित्[1] । तद्विचार्यम् ।

२. यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि । ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यधिकार आ अच्छावाकसम्बन्धात् ।

३. यस्तस्तम्भेति षळुत्तरयोरपि छन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये भवन्ति ।

४. यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाच्छंसेत् । तृचपर्यं षष्ठे चोर्ध्वं तृचेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते ।

५. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरह्नोर्मध्यमे च छन्दोमे भवति ।

---

[1] केचित् C in marg. D om.

६. अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति पर्याय इतरेष्वह:सु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः। तमभि प्र गायतेत्यनुरूपः। उष्णिह एताः। ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहन्येनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वयमेनीति (११.८) तुल्यच्छन्दसः प्रसङ्गं वयमगमनम्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। चिविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति केचित्। तदपि विचार्यम्।

८. अभर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति।

९. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति। स्तोत्रियानुरूपावत्र नोक्तौ उक्थेषु विकारवचनात्[१] (१२. १०. १)। प्राकृतौ वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदमिति (९. ३. २)। उष्णिक्षु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहनीति श्रुतेः। उष्णिक्ककुभस्तुल्याक्षरत्वात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। यो गो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति। परि कुक्षादिशा गहीति परिशत्। अपरे जज्ञान एव व्यबाधत स्पृध इति वदन्ति।

१०. उदप्रुत इत्येव।

११. प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिद्व क्रुध इत्येतेभ्यः।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः। तमभि प्र गायतेत्यनुरूपः। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णव इति।

१३. यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि मध्यमे च च्छन्दोमे यज्ञे दिव इति।

---

१ M ॰च विकार इति विकारवचन॰।

२१. न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युमित्युभयोश्छन्दोमयो-र्मध्यमोत्तमयोः सूक्तेभ्यो दशर्चः।

२२. इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमापेति मध्यमे छन्दोमे।

२३. अश्वी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे छन्दोमे।

२४. इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-श्छन्दोमयोः। उक्तान्युक्थानि मैत्रावरुणस्य। ब्राह्मणाच्छंसिन इदानीं वक्तव्यानि। तदर्थमाह।

१२.

१. एवा त्वामिन्द्र वीरयुरिति स्तोत्रियः। एवा ह्यस्य सूनृते-त्यनुरूपः। गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरं जागतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुति-मिति। एवैवापरापरे यन्तु दूत्या इति केचित्[1]। तदविचार्यम्।

२. यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि। ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यधिकार आ अच्छावाकग्रहात्।

३. यस्तस्तम्भेति षळुत्तरयोरपि छन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये भवन्ति।

४. यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाच्छंसेत्। द्वयग्रहणं षष्ठे चोर्ध्वे द्वयेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते।

५. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरह्नो-र्मध्यमे च छन्दोमे भवति।

---

१ केचित् C in marg. D om.

६. अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति पर्याय इतरैश्चत्वारःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः। तम्वभि प्र गायतेत्यनुरूपः। उष्णिह एताः। ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहंसेनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वयमेनमिति (१०.९) तुल्यच्छन्दसः प्रसंगं बयगमनम्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति केचित्। तदपि विचार्यम्।

८. अमर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति।

९. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति। स्तोत्रियानुरूपावस्य नोक्तौ उक्थ्येषु विकारवचनात्[1] (११. १०. १)। प्राकृतौ वयमु त्वामपूर्व्यं यो न इदमिदमिति (९. ३. २)। उष्णिहु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहनीति श्रुतेः। उष्णिक्ककुभ-मुख्याचरत्वात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति। परि कुक्षादिश गहीति परिवत्। अपरे जग्मान एव ब्बाधत स्पृध इति वदन्ति।

१०. उदप्रुत इत्येव।

११. प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिद्व ऋषा इत्येतेभ्यः।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः। तम्वभि प्र गायतेत्यनुरूपः। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विषे ह्यस्मै यवताय पृष्णव इति।

१३. यस्ते दिवो नृषदने पृथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि मध्यमे त्र च्छन्दोमे यस्ते दिव इति।

[1] १. M. ०व विकार इति विकारवचन०।

१४. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्वैपदः स्तोत्रियः कार्यः।

१५. तृतीयमनुरूपतृचः। इमा नु कमिति द्वैपदस्य तृचस्योत्तरे द्वे अया वाजं देवहितं सनेमेति तृतीयानुरूपस्य कार्या।

१३.

१. अथ प्राच इन्द्र विश्वो वनिषानिति सूक्तं सुकीर्तिसंज्ञितं शस्त्वा षड्विंशं वृषाकपिं शंसेत्। वृषाकपिर्नाम वि हि सोतोरसृक्षतेति सूक्तमृषिनाम्ना निर्दिश्यते। तं षड्विंशं न्यूङ्खयति। कथमित्याह। मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरक्षरयोर्न्यूङ्खं विशेषयन्नाह।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति। वैराज उभयस्वरूपस्तुर्य ऽक्षरि। स पूर्वस्मिन् न्यूङ्खस्थाने द्वितीये ऽक्षर इत्यर्थः[1]। द्वितीयस्थाने[2] स्वरूपं उदाहरत्यन्यथापि व्यञ्जनान्ते सन्धिविशेषज्ञापनार्थं। मदहृषाकपो ३ ओ ३[3] अर्यः पुष्टेषु मत्सखेत्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम्।

३. प्रतिमृष्टानि यावत्तावत्प्लावते शंसिता। तदुभयमुदाहरति।

४. वैराजं द्वादशौकारं न्यूङ्खमुक्त्वा ततो मदेय मदैवो ओ ओया मोदैव एवं प्रतिमृष्टानि।

५. तदिति वाक्योपादाने। यत्र शाखान्तरीयमहः[4] सर्वाह-न्यूङ्खपदे उपद्रुतसन्धियुक्तमक्षरं तस्मात् यथा चतुर्थमहस्तैत्तिरीयाणां

---

१ M om. द्वितीये ऽक्षर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने। २ A द्वितीये। ३ C D कपो ओ ओ; see, h. कपो ३ ओ ओ ३। ४ B M D सर्वाहन्यू A सर्वाहन्यू।

सर्वन्यूङ्खम्। उपद्रुतो नाम सन्धिर्बाष्कलानां प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं। न घ्नते आन्तस्य सख्याय देवा इति। अभिनिहित उक्तः सन्धिः प्रातिशाख्ये। अथाभिनिहितः सन्धिरित्येवमादिना ग्रन्थेन (२. १३)। तस्योदाहरणं। परे ऽवर उभया अमित्रा इति संपत्ते प्रयोगः। प्रश्लिष्ट उक्तः। समानाक्षरे सस्थान (२. ६) इत्येवमादिना ग्रन्थेन प्रातिशाख्ये प्रतिपादितः। तस्योदाहरणं। माघेषवो ऽवीरता परि त्वेति। अथ क्षिप्रसन्धिः। समानाक्षरमन्तःस्थां (८) स्वामित्येवमादिना[1]। तस्योदाहरणं। स्वश्वासः सुचेतुनेति प्रगाथे[2]। सन्धिवचनं कृत्रिमस्वाभाविकयोरुभयोर्ग्रहणार्थं। न्यूङ्खनीयस्य पादस्यादाविति[3] न मध्ये। उपातीत्यातिक्रम्य तदुपद्रुतादिसन्धियुक्तं। द्वितीये प्रदर्शनार्थं द्वितीयवचनं। हर्यश्वाद्रिरित्युदाहरणं[4] ज्ञापकं। य्वा ण्वो३ इति क्षिप्रस्योदाहरणम्। क स्वो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्[5]। कृत्रिमस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेषणार्थम्। ततस्तृतीये ऽध्यक्षरे सन्ध्ये एव[6] (?)। यस्येदमप्यमिति। यथा त्वं देव मघवन्नः सुपूद इति बाष्कलिकायां[7] लक्षणसुक्तं[8] तस्य परिहरणार्थम् संनिपातसन्धियोगयोः सन्धिं[9] न्यूङ्खेदिति ततो ऽच दकारे न्यूङ्खः स्यात्। शौनकेन

---

१ A ins. उक्तः। २ A प्रगाथः। ३ C (orig.) D पादस्येत्यादाविति। ४ C D ॰हरण॰। ५ A ॰दर्शनार्थं। द्वित्वं तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयान्तयोरिति (१०. ५. १०) विदं द्वितीये ऽक्षरे इति पुनर्द्वित्वं तु कृत्रिमस्य विशेषणार्थं। तेन यावस्य यस्येदमित्यादौ तृतीयस्यापि सन्धिं कृत्वा द्वितीयत्वं संपाद्य तत्र च(?) न्यूङ्खयेत् त्वं देवेत्यत्र तु लक्षणान्तरात् त्वं देव इति यदाभाव इति दकार एव द्वितीयं इति फलितो ऽर्थः विशेषणार्थम्। ततस्तृतीये ऽक्षरे सन्ध्ये एव न्यूङ्खयेत्। यस्येद॰। ६ C D सन्ध्येव। ७ A C D बाष्कलिकायां M बाष्कलिकायस्तु C in marg. ॰कायां। ८ C D लक्षणसुक्तस्य। ९ C D संधिं न्यूङ्खेदिति।

स्वविशेषेण न्यूङ्खस्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति[1] तच्च न युक्तं क स्यो इत्युदाहृतत्वात् ।

६. अथ यत्र स्यादिति ब्रुवन् कचिच्छाखान्तरे पञ्चालपदवृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति ज्ञापयति। तथा च मो इत्युदाहरणपाठः। शाकलाभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं[2] ये अस्या आचरणेषु दधिरे इत्यकारे न्यूङ्खः। ननु अकार एवात्र द्वितीयः तत्रैव न्यूङ्खेन भवितव्यं। किमर्थं सूत्रमेतत्। उच्यते। सूत्रारम्भादेवं[3] ज्ञायते। सन्ध्यक्षराणामपि न्यूङ्खने[4] पादे विकर्षो भवति। तेन एकार एव द्विधाकृते तृतीये भागे न्यूङ्खः प्राप्नोति। स मा भूदिति विवृत्तिप्रत्यये न्यूङ्खयेदित्युक्तं। यस्येदमर्थं हविः पदायुक्तमनेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्यूङ्खः स्या श्वो इत्युदाहरणतुल्यत्वात्। मुष्को श्वो इदस्या यवस इत्यकृत्वा[5] सन्धिं उपद्रुतादिपरिसंख्यानात्। विश्वस्याविति सानुनासिकेन[6] प्रत्यादानं पराङ्गत्वात्[7]। प्र श्रो श्रो श्रो श्रो३ श्रो श्रो श्रो श्रो३ श्रो श्रो श्रो श्रो३ धीयेति रेफस्वरभक्तिद्वकारेण पराङ्गपत्वे न लोपः। विष्णो श्रो श्रो श्रो३ इत्येवमादिषु तु लोप[8] एव पराङ्गत्वात्[9]।

७. तं इष्टाकर्पिं ग्रस्ता कुन्तापं शंसति। तमिति साहचर्यार्थम्।

---

१ C D ॰भिप्राप्नोति। २ A ॰प्रत्यये हस्ते यथुंद॰ M परे उदा॰। ३ A ॰भादेत-सतदन्तारीतिम्। ४ A न्यूने। ५ C D त्वा न सन्धिं। ६ A सानुनासिकेन। ७ C D M पराङ्गत्वात्। ८ C D लुबोप M पक्षो॰। ९ C D M पदाङ्गत्वात् C (in marg.) प्रत्यादानं पराङ्गत्वा देव प्र श्रो श्रो श्रो३ धीयेति कारः क्रमशः पूर्वोच्चरस्य '' तस्य लोप॰।

१४. १५.

Without commentary.

१६.

१. उक्तानां च तिस्रो नाराशंस्यः। ततस्तिस्रो रैभ्यः ततः कारव्यास्तिस्र एव। ततस्तिस्र इन्द्रगाथास्तिसृष्वानन्तरा भूतेच्छदः।

२.[1] शस्त्वा ततोऽनन्तरं वक्ष्यमाणाश्चतस्रः पारिक्षित्यस्तासां तृतीये पादे प्रथमचतुर्थयोरक्षरयोर्वैस्वर्यं कुर्यात्। उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः।

१७.

१. एताश्चतस्रः पारिक्षित्यः।

२. वैस्वर्यानन्तरमेव प्रतिष्ठणातीत्यर्थः[2]।

३. पारिक्षितीः शस्त्वा तत एतशप्रलापो वक्ष्यमाणो विंशतिपदः। तमेतशप्रलापं निविच्छंसं शंसति।

१८.

१. इत्येतशप्रलापः।

१९.

१. षट्पदेयं तस्यां द्वाभ्यांद्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यां प्रणौति।

२. त्रिष्टुबेषा।

---

१ M inserts भूतेच्छदः। २ M ०मनन्तरे स्वसाम इत्यर्थः।

३. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति।

४. इयं गायत्री।

५. इत्येतास्तस्य आदित्या अङ्गिरसः।

६. एवाह जरितरोथा मोदैवेत्यवसाने तथा च जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे भुताज्जतान्येषां पाठात्[१]। अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्[२] भुतं न पठन्ति।

२०.

१. दिश्यां क्लृप्तीः शंसतीति श्रुतेः।

२. एताः पञ्च दिश्यां क्लृप्तयः संज्ञया।

२१.

१. जनकल्पाः शंसतीति श्रुतेः। पञ्चेति संदेहव्युदासार्थम्। अत इति क्रमार्थम्।

२. एता जनकल्पाख्याः।

३. पतस्रः प्रवल्हिकासंज्ञा अतस्त्रयस्य प्रतीराधा अनन्तरं[१] प्रतिविष्कंसं शंसेत्।

१ M कुताज्ञातान्ये०। २ C प्रकृतिदृष्टे D प्रकृतिदृष्टं (?)।
१ C D अवमानकेनान्तरं।

२२.

No commentary.[१]

२३[२].

१. इति चतस्रः प्रवह्लिकाः।

२. एतास्तिस्रः प्रतीराधाः।

३. अलाबूनि जरितरित्येवमादीनामेकैकस्याः नित्यं प्रतिगरं ओथा मोदैव इति ब्रूयात्। अध्वर्युः प्रतीचितव्यः।

४. इयमतीवादा। प्रवह्लिकाः प्रतीराधामतीवादामाहनस्या इति श्रुतौ संज्ञाकरणात्।

५. पत्नी यियस्यमाना[३] जरितरोथामोदैवेत्यवधाने। होता विद्धी मे जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे एवमस्यामतीवादायां प्रतिगृणन्तं प्रतीचेत।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा दशाहनस्यासंज्ञाः शंसति।

२. अष्टौ एताः। ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः।

३. कपृन्नरः कपृथमुद्दधातन। यद्ध प्राचीरजगन्तेति द्वे इति श्रुतेः। एवमेताः पूर्वाभिरष्टभिः सह दश।

४. तासामाहनस्यानां तृतीये पादे न्यूङ्खः कर्तव्यो यथा वृषाकपावुक्तः।

---

१ vers 7 is left out in all MSS. २ C (in marg.) कश्चिद्यमेधादौ कुर्यायभिमेथनमध्वर्युप्रत्ययाद्वदा तदर्थमिह पाठः। ३ C ययस्या०।

५. कपृन्नरः कपृथमुद्दधातनेत्येतस्या द्वितीयद्यमयोरन्तरयोर्यथा वृषाकपौ तथा न्यूङ्खः कर्तव्यः।

६. इतरासामाह्वनस्थानां द्वितीये ऽर्धर्चे वैराजन्यूङ्खमुक्त्वा तृतीयस्य पादस्यान्ते आनुष्टुभेन न्यूङ्खेनावसाय तत उपरितनं पादं शंसेत्। चतुर्थः पादः संतानायोत्तरस्या चयः कर्तव्यः[1]।

७. अथ प्रतिगरे विप्रश्नतयः[2] चय इकारा हृस्वाश्चतुर्थः प्लुतः। एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ। ततः किमयमिदमाशो मो मोथा मोदैवेति प्रतिगृणाति।

२५.

१. आह्वनस्थानन्तरं दधिक्राव्णो अकारिषमित्येकां शंसेत्। दाधिक्रीं शंसतीति (३०. ८) श्रुतेः। एकाग्रहणं वृषाग्रहानिरासार्थम्।

२. सुताशो मधुमत्तमा इति तृचं। प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति तृचं। यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावेति तृचं। अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तृचं। एतानि[3] पूर्वं च यदुक्तमिमा नु कमित्यारभ्य एतत्षष्ठं भवति।

३. त्वं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः। तदिन्द्राव आ भरेत्यनुरूपः।

४. स्तोत्रियानुरूपादनन्तरं प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इत्येतदेव पञ्चर्चं सूक्तमैन्द्रं आगतं भवति। न विकल्पो ऽन्येन सह। प्र

---

१ C D चथोचर्तव्यः M चथथर्तव्यः। २ C D om. अथ प्रतिगरे विप्रश्नतयः। ३ M ins. तृचानि।

मंहिष्ठाय दक्षते दक्षद्य इति पक्षषं विस्तावद्यावन्मैत्रावरुणस्येति (२०.८) श्रुतिवचनमेवंविषयमेव।

५. यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेत्येका शस्यते। सा चाच्छावाकस्य स्थाने गण्यते। चत्वारि सूक्तानि ब्राह्मणाच्छंसी शंसति प्रथमे छन्दोम इति श्रुतेः।

६. एन्द्र नो गधि प्रिय इति स्तोत्रियः। एदु मध्वो मदिन्तरमित्यनुरूपः। मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरं आगतं ऐन्द्रं। नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति। अमाचं त्वा धिषणा तित्विषे महीति मरुद्वत्। शेषं पुरस्तादुक्तं यस्तस्तम्भेत्यादि।

७. उष्णिक्षु ब्राह्मणाच्छंसिन इति श्रुतेः। प्रायण्यादित्यमनसः[1]। एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखाय इति स्तोत्रियः। सखाय आ शिषामहीत्यनुरूपः। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रतीत्यस्याकमंग-सुद्दशा भरेभर इति निहवितः। शेषमुक्तम्।

२६.

१. इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति स्तोत्रियः। इन्द्रमीशानमोजसेत्यनुरूपस्य प्रथमा। ये पूर्वे अग्यास्तवाद्यं शूरेत्येते[2] ते उत्तरे भवतो द्वितीये ऽहनि[3]। एवमयं तृचः। अग्निं दूतमित्याग्नेयत्वाद-

1 M ०स्याव दै॰ C D om. प्रायण्यादित्यमनसः। 2 C D M om. सवादं शूरेत्येते।
3 C D M om. द्वितीये ऽहनि C (orig.) M भवत एव न।

नन्तरस्य। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। अभि त्वं मेषं पुरुहूत-मृग्मियमिति पर्योदश। त्वं यदिन्द्र यवसा वधीरहिमिति वृत्रवत्।

२. नू मर्तो दयते सनिष्यन्नित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रादनन्तरं द्वितीयचतुर्थयोरह्नोः प्रथमोत्तमयोश्च च्छन्दोमयोः प्रथमम्।

३. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रा-दनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेषु[१]।

४. उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमित्येतत्तृचं पर्यासात्पूर्वं भवति सर्वेष्वहःसु। सर्वग्रहणमितरेषु इत्यस्यास्तुप्तिर्मा भूत्[२]।

५. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्येष सर्वदाच्छावाकस्य पर्यासो भवति। अत्र सर्वदाग्रहणादुर्वं यज्ञायेत्यस्य कश्चिदपंसन-मपि। तथा च षष्ठे ऽहनि परो मात्रयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनः-शंसनम्।

६. अध्री त्वं तिरश्चा इति स्तोत्रियः। आमुत्करे अध्री इवमित्यनुरूपस्तृतीये ऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं त्वं स्तु मेषं महया स्वर्विदमित्यष्टौ। यौ चिदवामवा अहेः खनादिति पञ्च। इवनश्चदं रथमिति रथवत्।

७. इममिन्द्र सुतं पिबेति स्तोत्रियः। पिबा सोमं मदाय कमित्यनुरूपः चतुर्थे ऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। अयं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरेकादश। एता विश्वा सवना तूतुमा कृष इति द्वे। चिताय गा अजनयमिति जातवत्।

१ C D ॰ष्टकेषु। २ C D M om. इत्यस्यानुप्तिः। ३ A M षष्ठ॰।

८. असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियः। इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः पञ्चमे ऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्वित्येकादश। प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति द्वे स्वाहैँ गवामुधःस्विति पञ्चमत्।

९. प्र व इन्द्राय बृहस्तमायेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः। अनुरूपो विश्वतोदावन्विश्वतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि। षष्ठग्रहणमुपरिष्टादिह चोच्यमानमतिरिच्यते। तस्य प्रयोजनं[1] इन्द्रमीशानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२९. १)। अनारभ्यवादाशङ्का च न[2] कार्या। सर्वेष्वहःसु स्तोत्रियानुरूपविधानात्।

१०. एवयामरुत्[3] प्र वो महे इति यथा वृषाकपिनैव शस्त्वा ततो ऽनन्तरं। यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्येत्येवमादयतिदिश्यते (१३. १)।

११. इह महो ओ ओ ओ३[4] ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ महे मधोर्मदस्य मदिरस्य मदैवो ओ ओथा मोदैव एवं प्रतिगरणात्यध्वर्युः प्रतीचितव्यः।

१२. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीति सूक्तमेवयामरुतो ऽनन्तरं शंसेत्।

१३. नमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तमृतुर्जनित्रीयानन्तरं शंसेत्।

---

1 A ins इन्द्रं विया। 2 M तु। 3 A om. एवयामरुतं।
4 C adds one ओ more.

१४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तं तमस्य द्यावापृथिवी इति शस्त्वा ।

१५. प्र वः पान्तमन्धसो धिया यत इति सूक्तं विष्णोर्नुकीयादनन्तरं शंसेत् ।

१६. प्र वः पान्तमन्धस इत्येतत्सूक्तं छन्दोमेषु च शस्यते न केवलमत्र ।

१७. प्र वः पान्तमन्धस इत्येतस्य तिस्रः शंसेत् प्रथमे छन्दोमे । तुशब्दो नियमार्थः । ततो न सूक्तं विकल्प्यते ।

१८. उरुं यज्ञायेत्यस्यानृचात्पूर्वं भवामित्रीयमुत्तरयोश्छन्दोमयोर्भवति । तत्रैव नोच्यते । षष्ठे ऽप्यहनि भवामित्रीयं कथं नाम स्यादिति । तत्र शाखान्तरादिकल्पेन प्रकरणपाठस्य[1] कारणाद्विशापि सूचितमेव ।

१९. नू मर्तो दयते सनिष्यन्निति सूक्तं । परो मात्रया तन्वा वृधानेति सूक्तं उत्तमामृचमुद्धृत्य शस्यते । उरुं यज्ञायेत्यस्य सूक्तस्य[2] शंसनं कृत्वा न पुनरिति (26.5 Comm.)। षष्ठ इत्युपसंहारात् विष्णोर्नु कमितीतरेष्वित्यस्य[3] विशेषेणाप्युक्तं[4] भवति । ननु[5] भवत्येव नू मर्तः परो मात्रयेति । [6]सत्यम् । चोदनाक्रमेणानुरूपादनन्तरं पुनर्मा[7] भूत् ।

---

१ C D ०पाठाकरणात्वे०; C in marg. स्य । M पाठाच । २ A कयस्य परो मात्रयेत्यस्य सूक्तस्य । ३ A ०रेष्वेत्यवि०, B रेष्वित्यस्य वि० । ४ A ०प्युक्तं चामतं च । ५ A न ननु । ६ A मात्रयेति नू मर्तोऽसन्निन् यदि कुतो विष्णोर्नु कमिति चेत् । सत्यम् । ७ A पुनर्विष्णोर्नु कमिति मा भूत् । पर्यायस्तु भवति यदायतनात् स्तुतपर्यायो शीलाकरति भवेत् ।

२०. यदिन्द्र चित्र मेहनेति स्तोत्रियः। यदिन्द्र ते चतस्र इति अनुरूपः। प्रथमे छन्दोमे। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ। अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीति पञ्च। ओजो मिमानो मंहिमानमतिरदित्यावम्।

२१. पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियः। अस्यैव यः पूर्वतृचः सो ऽनुरूपः। तृतीया तु प्रथमा। उत्तरयोरान्नायकमः। मध्यम इति मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। प्र ते मह्ने विदथे शंसिषं हरी इति चयोदश। मह इति मतद्वत्।

२२. गायन्ति त्वा गायत्रिण इति स्तोत्रियः। अनन्तर एवानुरूपः। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वच इति नव। दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रः। दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम्।

२७.

१. उक्थेषु विकार इत्यनुवर्तते। द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानां षाष्ठिकानां छन्दोमानां चोपदिष्टान्युक्थानि। तान्येवैतरेषामुपदिश्यन्ते। चतुर्विंशे ऽहनि प्रथमात् छन्दोमाच्छस्त्रं सर्वेषां होत्रकाणां भवति। षट्‌त्रिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसति चत्वारिंशतं ब्राह्म-

पाच्छंसी चतुश्चत्वारिंशतमच्छावाक इति (३०.१०) लिङ्गात्। प्रस्तवग्रहणात्सकल्पानि स्तोत्रियानुरूपौ चानुवृत्तेः[1]। सर्वग्रहणमच्छावाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

२. यच्चतुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्ष्टिकानां शस्त्रं तदवशिष्टं चतुर्णामाभिप्लविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम्।

३. तृतीयप्रभृतिभ्यः पार्ष्टिकेभ्यः स्वरसामसु यथासङ्ख्येन शस्त्रम्।

४. अभिजिदादीनि यदि परमतेनोक्थ्यसंस्थान्यहानि कुर्युस्तत्रस्तात्तुर्विंशिकानि सहेन्द्रेभ्यः आगतेभ्यः सकल्पान्येवोक्थ्यानि कार्याणि। अन्यसंस्थेषूक्थ्यवत्सु न्यायकल्पितानि। नकाह्निकान्युत्तरचैकाह्निकवचनात्। न्यायकल्पे वृद्धसंप्रदायो लिख्यते। जागतविशेषपर्यासवैष्णवविपर्यासः[2]। वैष्णवे विपर्यासो[3] योऽग्निर्भीयोर्वयज्ञायज्ञियस्थानि[4] चतुःसूक्तान्येव। आगतपर्यासयोर्मध्ये मैत्रावरुणस्य मध्यमे द्वे आगते। ब्राह्मणाच्छंसिन उदगुतीयं योऽग्निर्भीयात् पूर्वं। अच्छावाकस्य न्यायक्लृप्तमेव महाव्रतीयमहरिति वा। अहर्वचनस्य कृत्स्नार्थस्य पुरुषमेधीयमध्यमे प्रतिषेधार्थं आरम्भः। स हि षोडशिसंस्थो दिवसः संज्ञापकस्थापितत्वात्। अन्यसंस्थस्य न्यायकल्पनात्।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव। ऐकाह्निकान्येव न न्यायक्लृप्तानि। प्राक्षेषु पुनर्वचनात्।

---

१ C D ०कल्पावनुरूपौ। २ A वैष्णवपर्यासः। ३ C विपर्यासो M विपर्ययो। ४ C (orig.) ०स्थानि H ०संस्थानि।

६. ततो ऽप यदीत्यनुवर्तत एव। अथ यद्युत्तममाभिप्लविकमुक्थ्यं कुर्युः ततो द्वितीयस्याह्नः पार्ष्ठिकस्य यत् तृतीयसवनं होत्रकाणां होतुश्चोक्तं तदुत्तमस्याभिप्लविकस्य भवति। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशो ऽध्यायः समाप्तः।

अथ त्रयोदशो ऽध्यायः।

१.

१. अभिजिदादयो ऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्थ्यान्युपदिष्टानीति। अत इदमाह। पूर्वकारिणश्छन्दोगा अध्वर्यवः। उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्गम्यते। न हि यज्ञपद्यं[1] स्तोमस्तवनं च शस्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं। यदि पुनस्ते छन्दोगाध्वर्यवो ऽस्वश्रुतिकत्वादनुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति। उक्त एव न्यायो यथाश्रुतमनुष्ठेयं 'कल्पशस्त्रैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं[2]। शाखान्तरविहिते तदा कल्प्यं[3] वा स्यात्। सूत्रारम्भयत्नात्। अथोदाहरणं। यदि त्रिकद्रुकीयास्त्वष्टाचत्वारिंशेन स्तुवत तदा रात्रिपर्यायं च शंसति असंलोपाय ऐन्द्री त्रिष्टुब्भवति। याज्या पिबा सोमं मदत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा महती भवति। यानि चोक्तमस्य छान्दोमिकस्य[5] निष्केवल्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोमसामान्यात्। पूर्वैव तु याज्या। यदोक्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारद्वाजकानां। तथाश्विनीभिः स्तोममतिशंसेदाश्विनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः। सवनच्छन्दोवशात्। तत्र त्रिषु षष्टिशतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः। संभवे सहक्रियान्याय्या। आ वां रथं

१ C D om. यच्च। २ A कल्पमाशोर॰। ३ D यदि॰।
४ A ॰विहिते तदा कल्प्या वा ऽस्यात्। ५ C D om. स्य।

पुरुमायं मनोजुवमिति द्व। अयोध्यग्निर्म्न उदेति सूर्य इति चतस्रः। अश्वदिदं वयुनमो षु भूयतेति पञ्च। कः खिद्धुचो निहितो मध्ये अर्णस इत्येका। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमित्येका। एष स भानुरुदियर्ति युज्यत इति षट्। यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विनेत्येका। उभा हि दस्रा भिषजा मयोभुवेति पञ्च। यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथ इति पञ्च। युञ्जुमंरथः पिप्रयो भिरश्विनेत्येका। एता वा याज्याः। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमिति याज्या। उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपदिति वा महती।

२. दृष्टीनां ग्रन्थ्वंतादिनि[१] क्रियमाणे हविषां यागकालेण दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैस्त्वांशुतायां च मन्त्रादेः शब्दस्य। एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत। तदुक्तं सुर्यादात्मीयमुपदिष्टमप्युपेचेत। यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवत्वादस्य।

३. स्तोमियादिषु च्छन्दोगमनुविदधीत। उपदिष्टमप्यात्मीयं नाद्रियेत तत्प्राधान्यात्।

५. छन्दोगानुविधानस्यायमपवादः। अचोदाहरणं। सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे जुहुमसाइ श्रविश्रवाइ श्रविश्रवाइ श्रविश्रवाइ[२]।

६. पूर्वस्मान्नादरे[३] प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं। अथवा विपर्यासमनुविदध्यादेव।

७. येन तृचाभि हर्यश्च हंसीत्येवमादिको न्यूङ्खनीयः पादो

१ D ग्रन्थतानि कि॰ C in marg. एतावच्चे। तेषां परि।
१ A om. श्रवि श्रवाइ।   ३ A ॰न्नादरे।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

१.

१. अभिजिदादयोऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्थ्यान्युपदिष्टानीति । अत इदमाह । पूर्वकारिणश्छन्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्गम्यते । न हि ग्रहग्रहणं[1] स्तोत्रोपस्तवनं च शस्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते छन्दोगाध्वर्यवोऽस्वश्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथास्तुतमनुशस्तं [2]कल्पमन्त्रैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं[3] । शाखान्तरविहिते तदा कल्प्यं[4] वा स्यात् । सूत्रारम्भयत्नात् । अथोदाहरणं । यदि त्रिकद्रुकीयाश्चष्टाचत्वारिंशेन स्तुवता तदा रात्रिपरिशेषं च शंसति असंलोपाय ऐन्द्री त्रिष्टुब्भवति । याज्या पिबा सोमं मरुत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा मरुती भवति । यानि चोत्तमस्य छान्दोमिकस्य[5] निष्केवल्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोमसामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यदोत्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारद्वाजकानां । तत्राग्निनीभिः स्तोममतिशंसेदाग्निनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः । सवनश्छन्दोगवशात् । तत्र त्रिषु षष्टिशतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सकृत्क्रियान्याय्या । आ वां रथं

---

१ C D om. ग्रह । २ A कल्पमात्रैर॰ । ३ D भवि॰ ।
४ A ॰विहिते तदा कल्प्या वा स्यात् । ५ C D om. स्य ।

पुरुमायं मनोजुवमिति द्वे। अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्य इति चतस्रः। अभूदिदं वयुनमो षु भूषतेति पञ्च। कः स्विद्वृचो निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमित्येका। एष स भानुरुदियर्ति युज्यत इति षट्। यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विनेत्येका। उभा हि दस्रा भिषजा मयोभुवेति पञ्च। यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथ इति पञ्च। शुम्भुमंहसः पिप्रथो निरश्विनेत्येका। एता वा याज्याः। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमिति याज्या। उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपदिति वा महती।

३. दृष्टीनां प्रभ्यतादिनि[1] क्रियमाणे हविषां यागक्रमेण दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैस्त्वांशुतायां च मन्द्रादेः शब्दस्य। एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत। नदुक्तं सुर्यादात्मीयमुपदिष्टमप्युपेक्षेत। यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवलादस्य।

४. स्तोत्रियादिषु छन्दोगमनुविदधीत। उपदिष्टमप्यात्मीयं नाद्रियेत तत्प्राधान्यात्।

५. छन्दोगानुविधानस्यायमपवादः। अथोदाहरणं। सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे जुहमसि यविद्यवाद यविद्यवाद यविद्यवाद[2]।

६. पूर्वेणानादरे[3] प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं। ऋचां विपर्यासमनुविदध्यादेव।

७. येन दृचापि वर्यश्च इंद्रोत्येवमादिको न्यूङ्खनीयः पादो

[1] B प्राश्यतानि क्रि॰ C in marg. एतावच्च। वेदां परि।
[2] A om. यवि यवाद। [3] A ॰णादरे।

विकर्षेण पूर्येत। ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा न्यूङ्खनीयं संपादयेत्। तथा निरिष्टिः पुत्रमा च्यावयोतय इति। संख्यानमात्रमेव विकर्षस्यात्र विधीयते। न तु विकृष्टप्रयोगः। ननु न्यूङ्खाधिकार एवास्य विधानं युक्तं। उच्यते। इह विधानस्यैतत्प्रयोजनं न्यूङ्खनीयपादव्यतिरेकेणान्यत्र न्यूङ्खने पादे छन्दोगैर्विकृष्टे तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं यथा स्यादिति। अस्योदाहरणं। मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्य इति।

८. अयं च न्यूङ्खसंबन्धो विशेषः प्रसङ्गादिहोच्यते[१]। न्यूङ्खनीयात्त्वरादूर्ध्वं यानि समानि च्छन्दोमानानि तेनैव स्वरेण तुल्यं छन्दोमानं कुर्वन्ति। तदङ्गानीत्यर्थः। तानि लुप्येरन् अदर्शनं[२] तेषां कार्यमित्युक्तं भवति। व्यञ्जनग्रहणादनुस्वारस्य लोपो भवति। अस्योदाहरणं। चतुर्थे ऽहनि न्यूङ्खे मातरस्तुवाके तपूंष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानिति।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो म्रियेतलिंगेभ्यस्तं कारयेदिति श्रुतेः। पशुलिंगेभ्य एव तत्प्रकृतत्वात्।

२. यद्युपाकृतः पशुः कम्पते तत्र आज्याहुतिं होता जुहुयात् यस्माद्भीषावेविषा इत्येवमादिना मन्त्रेण।

३. उपाकृते वाश्यमाने यस्माद्भीषावाशिष्ठास्ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात्।

---

१ A विशेषप्र॰। २ C in marg. यथान्यथाभावस्य।

४. पलायितुं प्रवृत्ते।

५. उपाकृते पशावुपविष्टे।

६. यस्माद्भीषा संज्ञप्ता ततो नो इत्येवमादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात्। उपाकृते स्वयंमृते पशौ।

७. यद्रूपः यद्देवत्यो पशुः पूर्वः। पशुशब्देऽनुवर्तमाने पुनःपशुशब्दात् शाखापशुष्वप्येतन्नैमित्तिकं न वेपमानाद्याज्याहुतयः।

८. उपाकृतस्य मृतस्यायं विनियोगो वचनात्।

३.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु मृते पशौ तेनैव संस्थाप्यं कर्म। यदि त्वप्येकयैवाभिया प्रीतः स्यात्तेनैव प्रचरेयुरिति वा स्थितिरिति श्रुतेः (१८. १२)।

२. अवदाने जिह्वादौ नष्टे अनुपलभ्यमाने। दुष्टे शिष्टभक्षणायोग्ये। विमथिते। उपलभ्यमान[1] एवाप्राप्ये भ्रंशिते वाज्यं प्रतिनिदध्यात्। इति प्रतिनिधेयनियमः।

३. पूर्वसूत्रस्यैकदेशस्यायमपवादः। हृदयस्य नाशे ऽन्यमालभेत। न तु दुष्टविमथितयोः। तत्र हि आज्यं प्रतिनिधानमेव। अन्यवचनात्[2] पूर्वस्योपलक्षणं वक्तुं छागमिति। आलभेत प्रतिनिदध्यादित्यर्थः। प्रतिनिध्यधिकारादालभतिः[3] प्रतिनिध्यर्थः। अतो नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः। वपापशुपुरोडाशयोर्न पुनःक्रिया

१ C ॰लभ्यमाना। २ A ॰न्यवचनात्।
३ A ॰आलभति, C D ॰भर्ति।

ष्टतत्वात्[१]। सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारद्वाजवचनात्। अभिगोरावृत्तिः संशासनत्वात् उपप्रैषस्य च तादर्थ्यात्।[२] मनोतापर्यग्निकरणानामावृत्तिः। संनिपातात्।

४. यदीच्छेद्यजमानो ये मे पशुमध्यं मिताररत न आर्तिं माप्नुयुरिति ततः स्रुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदित्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रीये आज्याहुतिं [२]जुहुयात्। होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषितत्वात्।

५. अष्टापदीं गर्भिण्यामित्यर्थः। वशायामनूबन्ध्यायामिति विशिष्टचोदना। चोदितायामष्टापद्यां सत्यामेतद्गर्भस्य[३] वपो वपारूपं फलीकरणानां फालीकरणम्। फलीकरणा मध्यमाद्धापुष्यास्ते हि स्वविष्टान्फलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणा अवकया[४] इति प्रसिद्धास्तान्गर्भे च। इतिशब्दश्च स्वार्थे। आग्नेयेऽग्नौ अपयितेतरस्य वपाप्रधानस्विष्टकृदादेराहुतिजातस्य वषट्कारेषु वपास्पुपजुहुयात्।

४.

१. अनपवृत्ते यूपकर्मणि स्वरुहोमे यदि यूपविरोहणं स्यात्तस्मात् बहुरूपमनेकवर्णं पशुमालभेत। पशुबन्धं कुर्यादित्यर्थः। अहर्गणेष्वन्येऽहनि स्वरुहोमस्तथोर्ध्वं स्वरुहोमकालादिरोहणे उत्तरे पशावाम्नायानन्तम्।

---

१ A नस्त॰। २ A ins होता।
३ A एतदवयेस, C म नदयर्भेस, D म तद्भस्य। ४ D चवकया M om.

२. वपायाः पुरोडाशस्य पश्वोः पुरोऽनुवाक्ये यथासङ्ख्येन ।

३. प्र सू महे सुशरणाय मेधामिति वपाया याज्या । प्रथमभाजं यशसं वयोधामिति पुरोडाशस्य याज्या देव त्वष्टरिति पशोर्याज्या ।

५.

१. क्रियमाणकर्मज्ञानगोचरे देवयजनान्तर्ये विद्विषाणयोर्यजमानयोः सत्ययोरङ्गयोः संनिपातः । एककालोपनिपातः पदार्थानां । तं संसव इत्याचक्षते याज्ञिकाः ।

२. इतरापेक्षं[1] पूर्वत्वम् ।

३. याः काश्चिदाहुतीः ।

४. प्रातःसवनादावाज्याहुतीर्जुहोति संवेशायेत्येवमादिना मन्त्रेण ।

५. माध्यन्दिने सवने एतावान्मन्त्रविकारः ।

६. त्रिष्टुभे जगत्या इति नोक्तमखिलार्थं इकारस्य ।

७. इतरथाऽकारिणमध्वर्युमितरोऽध्वर्युर्हतमिच्छन्प्राजापत्याभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः प्रातःसवने आज्याहुतीर्जुहुयात् । अस्वामिकोऽपि वधःफलवचनात्[2] ।

८. होतारं हतमिच्छन् होता माध्यन्दिने सवने प्राजापत्याभिस्तिसृभिराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

---

१ C D ॰पेक्षं ।　　२ A वध फलं प्र वचनात् ।

९. उद्गातारं मृतमिच्छन् तृतीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभिस्तिसृभिराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

१०. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं ब्रह्मा जुहुयात् ।

११. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं यजमानो जुहुयात् ।

१२. सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्थान् मृतानिच्छन्तः सयजमानकाम् सर्वे सयजमानकाः[1] । प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं जुहुयुः ।

१३. संसवे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति वचनात् । संसवायज्ञाः कुर्युः ।

१४. आभीकादीनां साम्नामुपदेशः । एतेषु यस्य कयाशुभीयादीनि कथं नाम स्युरिति ।

१५. कया शुभा सवयसः सनीळा इति मरुत्वतीयं भवति । प्रक्रान्तनिवृत्त्यर्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम् ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ।

१७. ममाग्ने वर्च इति ।

१८. यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरितरे तत उत्तरां संस्थां कुर्यात् । अग्निष्टोमे प्रक्रान्ते उक्थ्यादिकम् ।

---

1 A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्वं प्रातरनुवाकमिति संसवदोषनिवृत्त्यर्थं । प्रथमारब्धकाः सयसां वदनात् पूर्वं प्रातरनुवाकारम्भात्.प्रकृतौ विहितमर्यादान् देवाः प्रातरनुवाकारम्भं करिष्यन्तीति मत्वा ततः पूर्वमेवमहानिशि प्रातरनुवाकारम्भं कृत्वा समापनकालात् पूर्वमेव समापयेयुः ।

१९. तस्यैवाह्नो ऽभ्यासेन द्विरात्रकरणम्[1]। विशेषणानुपदेशादन्यः सोमः क्रेतव्यो ऽहरन्तरत्वात्। तत्रानुकथयाप्यायनप्रणयनानि सांनिपातिकानि कर्तव्यानि प्रतीताव्यक्तत्वात्। सोमस्यैव केवलस्य प्रणयनं। तत्राग्नेयीरप प्रियमिति चोद्धरेत्[2]। यथासवनविधि पन्नाग्नीध्रप्रणयने[3] सोमो जिगाति गातुविदित्येवमादिनां प्रावपरिधानीयायाः उद्धारः। तत्र चाग्नीध्रकमीप एव परिधानं प्राङ्मुखस्यार्थस्य परिसमाप्तत्वात्। एवमिहापि यावदर्थं कर्म। नैवाचाश्वमेधधर्मो भवति निमित्तो कर्मान्तरत्वात्। आश्विनं निर्वचनमेव समाप्त्यपेक्षितत्वात्। समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमपरङ्गत्वात्[4]।

२०. संस्रवधर्मरहितं प्रक्रान्तशब्दाभिधायकमहरभ्यासेनाहरन्तरं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधतुष्टये संस्रवाहनि तस्याभ्यासः तादृशस्यैवाभ्यासो न युज्यते। प्रतिनिधौ तत्कालादिति न्यायात्। तेन पूतीकैरनुष्ठीयमाने संस्रवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः।

२१. वाशब्दः पक्षान्तरे। तस्यामग्निष्टोमादिकायां संकल्पितायां संस्थायां भूयसीः संकल्पितयज्ञचोदिताभ्यो बहुतरा दक्षिणा दद्यात्।

२२. स्रवन्त्यो वा विहरन्ति। स्रवन्त्य आपो नदीतडागादिस्थाः संस्रवन्त्यो विहरन्ति। विच्छिन्दन्तीत्यर्थः। वायुर्वान्तरावर्ती विहरत्याकाशस्येति वा संख्यानं भावयेत्। चकारः सर्वत्र विद्धियाणामित्यस्य प्रापणार्थः।

———

1 A C D M ०याभं क० । 2 C M वे० । 3 A यथासवनविधि० M यथा स च विधिवप०, C D यथासवनवि० । 4 C पूर्वं D om. once पूर्वं ।

६.

१. क्रीत इति विशेषणादक्रीतापहारे चोदितकालात्यातिनयनमपि[1]। सोमभावे सर्वास्ववस्थासु करिष्यमाणप्रयोजने। अपहृत इत्यपशब्दादृश्यमाने विनाप्यपहरणेन। अमेध्यसंसृष्टे[2] तु शक्ये अमेध्यापनयने शुद्धिः कार्या।

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः।
तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु॥ इति

सर्ववचनात्। अभिषुतेषु दुष्टे परित्यागो ऽपहृतवच्च कर्म। अन्यमाहृत्येत्यन्यस्याहरणमात्रम्। न क्रयः। अभिषुणुयादिति प्रागभिषवात्क्रीतापहृतस्य लब्धस्यापि तेन सह समुच्चयः। उभयोः संस्कृतत्वात्।

२. सोमाहरणशालिने मूल्यनिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा मूल्यार्थिने किंचिद्दद्यात्। न तु शास्त्रीयम्।

३. यजेतेति वाक्यशेषः। अभिषुणुयादिति यागचोदनानुवर्तत एव। अनुपलभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिषुत्य यजेत्[3]। पूतीका रोहितवर्णाश्चापि[4]। अर्जुनो ऽपि वृक्षजातिरेव। तत्पुष्पाण्यपि शुक्लानि।

४. द्रव्याणां पूर्वोक्तानां यागसाधनानामभिषुतानामयं संस्कारः। प्रतिदुहा धारेण सद्योदुग्धेन प्रातःसवने श्रीणीयात्। मिश्रयेत्। शृतेन तप्तातञ्चनेन माध्यन्दिने श्रीणीयात्। दध्ना तृतीयसवने।

---

१ All MSS कालात्या॰ or कालाया॰। २ A ॰स्पृष्टे [illegible] शक्ये।
३ A वा यजेत। ४ M रोहितव॰, C रोहितव॰ (?) D रोहित॰।

५. एका स्त्रीगौर्देया। दक्षिणाग्रहणात् प्राकृतस्य दाक्षिणस्य निवृत्तिः। अवभृथादुदेत्य तदन्तं कृत्वा पुनर्दीक्षेत तादृशेनैव क्रतुना।

६. तत्र तस्मिन् पुनर्यज्ञे प्रकान्तक्रतुदक्षिणां दद्यात्। पुनर्यज्ञो ह्येष तत्र क्रतुप्रायश्चित्तिरिति[1] शतपथश्रुतेः (४. ५. १०. ६)। एकस्यामपि लाङ्गतौ पूतीकादिभिः कृतायामेतत्प्रायश्चित्तम्। अनेकयागाभ्यस्ते ह्येतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति चोदनैक्यात्।

७. दुष्टे ऽपि कुर्यादिति वाक्यशेषः।

८. सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तत्र दाक्ष्याभावे। यच्च गां दक्षिणां दद्यादित्ययं विशेषः। शेषं पूर्ववत्।

७.

१. प्रातःसवनात्सोमो ऽतिरिच्येत। ततो वक्ष्यमाणं कर्म।

२. अस्ति सोमो अयं सुत इति स्तोत्रियः। आम्नायक्रमेण उत्तरो ऽनुरूपः। स्तोत्रग्रहणं पूर्वत्राधिकारविच्छेदात्।

३. वक्ष्यमाणाभिरन्याभिश्चैवंदेवताभिः[2] सह स्तोत्रियानुरूपाभ्यां सोमातिरंसनम्। ऐन्द्रावैष्णवीभिरिति सप्तार्थे तृतीया।

४. विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नैघण्टुके [3]ऐन्द्रावैष्णवयुक्ता। अन्यत्राप्येवं स्वरूपस्य परिग्रहः। कथं नाम स्यादिति।

५. इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्सूक्तम्। अतो देवा अवन्तु न इति पञ्चचः एताः सूक्तासंभवात्[4]।

---

१ A om. क्रतु॰। २ C D ॰भिस्तैवंदेवताभिः। ३ A ins. ऐन्द्रे। ४ A स्वरूपसं॰।

६. अतो देवा अवन्तु न इत्येतस्य पञ्चर्चस्योत्तमया परिधाय विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्येतया यजति।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म। सोमाधिकारो होत्रग्रहणं चानुवर्तते।

२. अपमर्दो अभि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः। उत्तरो ऽनुरूपः।

३. त्रिष्टुबर्थं वचनम्। अस्येदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका। दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रेत्येका। सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्यष्टौ। उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमिति तिस्रः। सूक्तमेव गायत्र्यः। एताः छन्दसी वत्। अर्यमा वरुणश्चेति पन्थामित्येका। वर्धान्त्यं विश्वे मरुतः सजोषाः। मीतये वरुणं मित्रमिन्द्रमित्येते विकल्पिते।

४. या विश्वासां जनितारा मतीनामिति यद्वा इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वामित्येतयोरन्यतरा[1]।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवनयोः भक्षं तथेहापि द्रष्टव्यम्। आश्विनादतिरिक्त इति विशेषस्मात्।

२. प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति स्तोत्रियः। प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेत्यनुरूपः।

---

1 C D omit.

३. जगत्यर्थं आरम्भः । प्र वः पान्तमन्धसो धियायत इति तिस्रः सूक्तं वा । आ वो विवाय सचथाय दैव्य इत्येका । सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेत्येका । समस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका सूक्तं वा । मरुल्लिङ्गान् परित्यजेदन्यास्त्र ।

४. त्रैषमित्या समरणं त्रिमीवतोरिति ।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव । आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात् । तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते वक्ष्यमाणं शस्त्रम् ।

२. अच स्तोत्रियानुरूपौ प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट प्र तद्विष्णुरिति तृतीयसवनत्वाविशेषात्[1] । स्तोमातिशंसनायाश्विन्यः[2] प्रचुरा एव ।

३. अविशेषाद्या काचित् ।

४. पर्यायैरस्तुते यथादित्य उदियात्ततः पञ्चभिः स्तोमैः पञ्चकैः स्तोमैर्वोत्तरकेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी । स्तुवते छन्दोगाः ।

५. आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्[3] आद्ये द्वे ऋचौ । आगतानामिति नोक्तं त्रिष्टुप्परिहारार्थम् । ततो मां धुरिन्द्र नामा देवतेत्युद्धार्या ।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः । अशस्तापि चतुर्दशीं त्र्यथोद्यता परिधानं नित्या इति वचनात् ।

---

[1] C D ०नत्वाविशेषात्, A M ०नत्वादिशेषात् । [2] A स्तोमातिशंसे तु नाप्यश्वि० ।
[3] A न्यायात् ।

७. छन्दोगाः स्तुवते तथैव शस्त्रम्।

८. होत्रे वा प्रथमानां स्तोतॄणां छन्दं भवति। तथैव[1] शस्त्रम्।

९. छन्दस्तवनशंसने कर्तव्ये।

१०. छन्दस्तवनं शंसनं च।

११. आश्विनमप्येतावत्परिमाणमभिव्योषे कार्यम्।

प्रतानि चौणि यथा च[2] व्युष्टायामाश्विनं भवेत्।
प्रत्यचाणामृचां भाष्य छन्दीनां च संपदा ॥१॥
प्रतिपञ्चिर्नवोपेत्यग्निमीळे पुरो भव।
ता राजाना चतस्रस्तु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥
यो मर्त्येष्विति चैका स्यादगन्मेति तृचः स्मृतः।
प्रगाथो उभे विवस्वत्स्यादेष एव कतुप्रजनः ॥३॥
एते द्वे प्रथमग्निः षट् त्वामग्ने द्वे तृचं पुरः।
सप्त वेदिषदे ज्ञेयास्तृचे मेति[3] अनस्य च[4] ॥४॥
अग्निं तं द्रप्स तिस्रः कः पञ्च चोत सखायोति।
उषो भद्रेभिरा सूक्तमेकोपो रुरुचे तथा ॥५॥
प्रति स्तोमेभिरुषसं सूक्तमुपो यदद्य दे।
उपस्तिष्ठ एता उ चतस्रः शुमेदे द्रप्स ॥६॥
अश्विना यज्वरीरिषस्तिस्र एका न यत्परः।
दूरादिहेव षट्त्रिंशदुदीराथां दृषाष्टौ च ॥७॥
आ मे हवं नवैका नः को वामद्य चतस्रस्तु।

---

१ A नवैव। २ A यथा, C यथा, M यथानि। ३ C °तृचे मेति, A तृचमेति।
४ A चानस्य च।

एका भात्यग्निरुषसां नासत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥
का राधद्व मध्वस्तु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा।
तं युञ्जाथां नवा मे हवं नासत्या पञ्चपञ्च[1] ॥९॥
युवोरु षू रथं त्रिश्चिदेका तिस्रः समानसु।
नव प्रति,प्रियतमं तुभ्यं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥
मक्तुभियेत (?)[2] ता ज्ञेया गायत्र्येकोष्णिहा परे[3]।
अनुष्टुबुष्णिहौ च द्वे बृहत्युष्णिगनुष्टुभः[4] ॥११॥

११.

१. सत्त्रे गणयज्ञे वा। यदि दीक्षितो म्रियेत कथं स्यादित्यत आह।

२. दग्ध्वा निर्मथ्येन ग्रामिणाग्ना आवृतेन लौकिकेन वा ग्रामान्तरात्। अस्थीन्युपनह्य ततः पुत्रं[5] भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सांनिपातिकैः संज्ञप्तं तेन सह यजेरन्।

३. पुत्रं भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सह यजेरन्नित्येतन्निरसेत्[6] कल्पान्तरमेतदारभ्भदात्[7]। दग्ध्वास्थीन्युपनह्येत्येतदस्मिन्नपि पक्षे भवत्येव। अभिषुत्य सोमं राजानमगृहीत्वा पश्चाद्दक्षिणापरस्यां वेदिश्रोण्यां यजमानास्थिकुम्भं निधाय तस्मिन्देशे दक्षिणापरे वेदिश्रोण्या देशे छन्दोगाः सार्पराज्ञीभिरायं गौरित्येताभिः परा-

---

1 C in marg. मे सोमतादृशाष्टौ चान्वयं सूक्तः। 2 C D चकुभीयेत। 3 A परो।
4 C D उष्णिग्विष्टुभः। C in marg. त्रिचं देवानामित्यादि चान्यांत प्रक्तिव दित्यर्थः।
5 C तत्। 6 C D M निरासेन। 7 C D M °द्वादशमन्दात्।

चीभिरनावृत्ताभिः स्तुवते। तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोपविश्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम्।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सार्पराज्ञीभिः पराचीभिः स्तुवते।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति भ्रमन्ति सव्यानूरूनपाघ्नानास्ताडयन्ति[1]। सव्यैरेव पाणिभिः।

६. आयं गौरिति स्तोत्रदेश[2] एव प्राचीनावीती दक्षिणामुख इति शाखान्तरात्। निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा। न प्रमाणाद्भूयः। अपरिमितेष्टके[3] ऽग्नौ श्रुतिदर्शनाद्वैपरे[4] च यथा नवम्यां यथेति(?)।

८. नियमतो ऽस्थिवहनि भवन्ति।

९. मरणात्संवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयुरितरे यजमानाः। अस्थिमतो याजयेयुरिति केचिदाहुः।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्तूयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदध्युः।

११. तदीयाम्।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः। पूर्वपदलोपेन। तस्मिन् दीर्घे सोमनाम्नि सतीति[5] शाखान्तरात्। नैमित्तिकमुच्यते।

---

१ C D om. ताडयन्ति। २ A स्तोत्रमेव। ३ A अपरिमिते इष्टके। ४ D अग्निदर्शनादिति वैपरेव। यथा नवाम्यां यथेति। C like D, M •दर्शनादिवैपरेव। यथा नवाम्याचयेति; in marg. वे। ५ A om. इति।

२. विधुं दद्राणं समने बहूनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन साम्ना¹ पृष्ठं ब्राह्मणाच्छंसिने स्तुवते छन्दोगाः। स एव स्तोत्रियः कार्यः।

३. महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृगिति। पूर्वो ऽनुरूपः शंसितव्य-स्ततः स्तोत्रिय इति। संदेहो मा भूदिति वचनग्रहणम्।

४. यावद्गौरथैकवचनमविवक्षितं। किं तत्र भवतीत्यत आह।

५. सवनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूत्रारम्भः।

६. अथैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उग्राय तवसे सुवृक्तिमिति। यदि पुनः कलशदरणं यावद्दरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं न्याय्यम्।

७. उभयोरपि यावद्दरणकलशदरणयोः।

८. त्रिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात्।

९. अभ्युन्नीतं नाराशंसमन्तःपरिधि भक्षमिति जुहुयात् हुता-हुतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण।

१०. शुक्के² नाराशंसे वक्ष्यमाणकं विधापराधे नैमित्तिकम्।

११. यं यत्रं जघन्यं ग्रहीयान्तस्मात्स्वमर्धादूनमुपवाते नाराशंसे सोमचमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराशंसमन्यं वा प्राजापत्याभि-र्हिरण्यगर्भ इत्याद्याभिस्तस्रभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन ³प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-पूर्वार्धे उपरवाख्ये अवटे ऽवनयेत्।

१३. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्टादववर्षणं भवति तस्य भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेन्दुरिन्द्रमित्यादिना

---

१ A साम्नो। २ A शुक्के। ३ A inserts प्रतिमन्त्रान्तेन।

धीभिरनावृत्ताभिः स्तुवते। तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोपविश्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम्।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सर्पराज्ञीभिः पराचीभिः स्तुवते।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति भ्रमन्ति सव्यानूरूनपाघ्नानास्ताडयन्ति[1]। सव्यैरेव पाणिभिः।

६. आयं गौरिति स्तोत्रदेश[2] एव प्राचीनावीती दक्षिणामुख इति शाखान्तरात्। निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा। न प्रमाणाद्भूयः। अपरिमितेष्टके[3] ऽग्नौ श्रुतिदर्शनादेवरे[4] च यथा नवम्यां यथेति(?)।

८. नियमतो ऽग्निचयनानि भवन्ति।

९. मरणात्संवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयुरितरे यजमानाः। अग्निमतो याजयेयुरिति केचिदाहुः।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्तूयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदध्युः।

११. तदीयान्।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः। पूर्वपदलोपेन। तस्मिन् दीर्णे सोमनाशे सतीति[5] शाखान्तरात्। नैमित्तिकमुच्यते।

---

१ C D om. ताडयन्ति। २ A स्तोत्रयेष। ३ A अपरिमिते इष्टके। ४ D श्रुतिदर्शनादिति वैपरेव। यथा नवाभ्या यथेति। C like D, M ॰दर्शनाद्विवैपरेव। यथा नवाभ्यायथेति; in marg. वे। ५ A om. इति।

२. विधुं दद्राणं समने बहूनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन साम्ना[1] पृष्ठं ब्राह्मणाच्छंसिने भुवते छन्दोगाः। स एव स्तोत्रियः कार्यः।

३. महत्साम गृह्णं गृहस्णुगिति। पूर्वो ऽनुरूपः शंसितव्य-स्ततः स्तोत्रिय इति। संदेहो मा भूदिति ह्यचग्रहणम्।

४. याज्यैत्येकवचनमविवक्षितं। किं तत्र भवतीत्यत आह।

५. स्वयनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूत्रारम्भः।

६. असैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उग्राय तवसे सुवृक्तिमिति। यदि पुनः कलशदरणं ग्रावदरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं न्याय्यम्।

७. उभयोरपि ग्रावदरणकलशदरणयोः।

८. त्रिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात्।

९. अभ्युन्नीतं नाराशंसमन्तःपरिधि भस्मनि जुहुयात् द्रप्स-स्कन्नेत्येवमादिना मन्त्रेण।

१०. शुष्के[2] नाराशंसे वक्ष्यमाणकं विधपराधे नैमित्तिकम्।

११. यं यर्त्र जघन्यं प्रदीयाचत्तान्यमर्धादूनमुपवाते नाराशंसे सोमचमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण।

१२. दुष्टं सोमभविशेषात् नाराशंसमन्यं वा प्राजापत्याभि-र्हिरण्यगर्भ इत्याद्याभिस्तदृग्भिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन [3]प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-पूर्वार्ध उपरवास्ये प्रवटे ऽवनयेत्।

१३. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्टाद्दवर्षणं भवति तस्य भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेन्दुरिन्द्रमित्यादिना

१ A साम्नो। २ A शुष्के। ३ A inserts प्रतिमन्त्रान्तेन।

भक्षणं कुर्यात् । कृत्स्नं वेदमस्तमसाद्यमित्यादेश्च ध्यानं युगपत् कार्यम् ।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयाद्यस्य चमसो ऽभ्युपाहृतः ।

१५. उत्तरमिवावछायेति[1] (?) छन्दोगानां । तेन वाक्येन वावछाय सदसो निर्हरेदभ्युपाहृतं चमसम्[2] ।

१६. य एते चिद्भिश्रिष इत्यनेन तृचेन महावीराख्यं[3] भिन्नपात्रमनुमन्त्र्य तत आहुतीर्जुहुयात् । निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्[4] ।

१७. त्रयस्त्रिंशत्तन्तव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्तेन मन्त्रेणैकाम् । द्वितीयां यस्य द्रोहो वितत इत्यादिना स्वाहाकारान्तेन मन्त्रेणैते आज्याहुती होता जुहोति । चशब्दादध्वर्युश्च । समाप्तोक्ता ।

१३.

१. यदीति वचनाविशिष्टं न स्वयमुत्पाद्यम् । सत्राय दीक्षितः सत्रार्थं दीक्षादिषु प्रवृत्तक्रियः । अयमब्दाहृदबुद्धिरपि कथंचित्साम्युत्तिष्ठेदपरिसमाप्तसत्रस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत् । ततः सोममपभज्य सोमं विभज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन ऋत्विभिरङ्गीकृतं क्रीतमक्रीतं वा विश्वजितातिरात्रेण यजेत सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेनेति विशिष्टो विश्वजिद्यागो नैमित्तिकः । सत्राङ्गं

---

१ A चि था॰ । २ C निर्हरेच्चसा अभ्युपाहृतं । D निर्हरेच्चमसा अभ्युपा॰ ।
३ C D महावीरपात्र भिन्नम् । ४ A नष्टत्वात्, M ॰त्वर्थं नोपदि॰ ।

चोच्यते। अनिष्टप्रथमयज्ञस्याहिताग्नेः सत्त्रिणः सामुत्थाने आग्नेयीष्टिः सर्ववेदसदक्षिणा भवति। अनाहिताग्नेराग्नेयश्चरुरित्येवं[1] केचिदाहुः।

२. संकल्प्यापि सत्त्रमकुर्वन् विश्वजितातिरात्रेण यजेत। वाशब्दो विकल्पार्थः॥

[2]उक्तो द्वादशाहः सत्रौत्तसद्धर्मातिदेशश्च केषांचिदङ्गाम्। तदनन्तरं ते चेदनुपदिष्टं कुर्युरित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमित्तिकान्युपदिष्टानि। तत्र द्वादशाहो ऽहर्गणः। अहर्गणानां च कानिचित्सत्त्राणि केचिदहीनाः। अस्ति तेषु धर्मभेदः। तत्र द्वादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे। तस्याप्यनेन विशेषेण सत्त्रत्वं। सत्त्रसंज्ञस्तु यो ऽहर्गणस्तस्य धर्मविशेषा वक्तव्यास्तानाह।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होत्रादयो यथोपदिष्टाः[3] सत्त्रार्थमासीरन्। य ऋत्विजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः[4] सत्त्रमासीरन्निति शाखान्तरश्रुतेः। आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा[5] दीक्षिता इत्येतदेषामेव विशेषणत्रयम्।

२. सत्त्रे गृहपतिरोधो[6] नास्ति। यथा साध्यं याजमानं च मयोदमिति ब्राह्मणः। अशक्ते तु यौगपद्ये सति आर्त्विज्यस्यानु-

---

१ C D अनाहिताग्नेराहिताग्नेश्चरुरि (चरुरि॰ ?.)　२ C D om. the passage beg. with उक्तो and ending with तानाह। ३ C D यथोदिष्टा। ४ A यजमान। ५ A ins. एवत्रेणनता। ६ A गृहपदीनिरो॰, M गृहपतिः रा॰।

रोधेन क्रिया। यथा होतुरिलोपह्वानं मयीदमिति जपश्च। तथार्त्विज्यमिलोपह्वानं कृत्वा तस्यानुरोधेन[1] पश्चान्मयीदमिति जपः।

३. दीक्षणानुपूर्व्यं दीक्षणाक्रमः। तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षेत[2] इत्येवमादिकः। तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति याजमानमार्षेयाभिव्याहरणादि।

४. परार्थानि कल्पर्थान्यौदुम्बरीसंमानादीनि[3] तानि मुख्यः प्रधानः कुर्यात्। स च एकः कुर्यात्। तथा च कात्यायनः[4] परार्थमेकः[5] कृतत्वादिति (१२. १. १४)।

५. केचिद्वाराग्रंथकल्पाः केचित्तनूनपात्कल्पाः केचित्तूभयकल्पाः[6] मन्त्रकल्पे द्वैधे[7] भूयसां यः कल्पस्तत्साधर्म्यमितरेषाम्।

६. ऊनेषु दाक्षिणेष्विति सत्यसति वा[8] दक्षिणाहोमे कालावधिरयं[9]। दक्षिणापथेन दक्षिणामार्गेण। ते प्राश्नासदर्शी दक्षिणेमान्नीभतीर्थेन कृष्णाजिनानि धून्वन्तयाजयन्तो दीक्षिताः प्रतिदिनमेवं [10]जपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम्।

७. उत्थाय परिसमाप्य सत्त्रमग्निष्टोमसंस्थः सहस्रदक्षिणः पृष्ठशमनीयाख्यः कार्यः। सत्त्रिणः सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति शाखान्तरश्रुतेः। स काममेव पृष्ठशमनीयेन यजेत कामं न यजेत (१८. २४. २०) यदि तु यजेरन्नेत एवास्य सत्त्रिण ऋत्विजः स्युरित्यारण्यके वचनात् पृथक्पृथक् पृष्ठशमनीय इत्येवावसीयते।

---

१ C D तस्यानुपरोधेन। २ A प्रथमं दीक्षित। ३ C D M समादीनि।
४ C D M कात्यायना। A कण्वायनः। ५ M एव instead of एक।
६ C D M om. उभयकल्पा, B (in marg) ॰भयाख्यन्। ७ A मन्त्रकल्पद्वैध॰।
८ A om सत्यसति। ९ C D M ॰विधिरयं। १० A एव नमन्तो गच्छेयुरिद॰

५. अनुयाजेष्विष्टेष्वित्यनेनोभयं प्रतिपाद्यते। सत्यनुयाजयागे व्यूहनमिष्टेषु चानुयाजेष्विति व्यूहति प्रेरयतीत्यर्थः। स्रुचौ वक्ष्यमाणे। ननु तस्मादेव सिद्धम्। सत्यम्। अधिकारनिषेधार्थमेतत्। कथं व्यूहति। अग्नेरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जुहूं प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन। अग्निरग्नीषोमावित्यादिना मन्त्रेणोपभृतं प्रतीचीं गमयति न्युब्जेन सव्येन हस्तेन। आत्मार्थमाशीर्योगात्। ततोऽनेकयजमानत्वे सर्वे यद कुर्युः। अशक्ये चान्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः।

६. यायाप्रधानदेवता[1] तांतामुपलक्ष्य व्यूहनं कार्यम्। मान्त्रमेवैतद्दीक्षितायमार्थमनावाप्यार्थं बोध्यते।

७. पूर्वं गृहपतेरिति यः पत्नीसंयाजेषूक्तः सोऽस्यावधित्वेन गृह्यते। तस्मिन्निष्टे गार्हपत्ये स्रुवेण जुहुयादेवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात्। प्राग्गृहपतेरिति नोक्तम्। यत्रैव गृहपतियागस्तत्रैवैता आहुतयो यथा स्युरिति। आहुतिधर्मा होमद्रव्यं च परिभाषासिद्धम्। मन्त्रानिदानीमाह।

१०.

१. प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्वं[2] द्वितीयास्तृतीयेषु पराक्रमध्वं तृतीयाश्चतुर्थेषु पराक्रमध्वं चतुर्थाः पञ्चमेषु पराक्रमध्वं पञ्चमाः

---

१ A C (sec. b) यथाप्रधान। २ H adds यम धर्माणामधिपते इन्द्र ज्येष्ठाना-मधिपते प्रजापते प्रजानामधिपते देवा देवेषु पराक्रमध्वम्।

५. अनुयाजेष्विष्टेष्वित्यनेनोभयं प्रतिपाद्यते। सत्यनुयाजयागे व्यूहनमिष्टेषु चानुयाजेष्विति व्यूहति प्रेरयतीत्यर्थः। स्रुचौ वक्ष्यमाणे। ननु तस्मादेव सिद्धम्। सत्यम्। अधिकानां प्रतिषेधार्थमेतत्। कथं व्यूहति। अग्नेरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जुहूं प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन। अग्निरग्नीषोमावित्यादिना मन्त्रेणोपभृतं प्रतीचीं गमयति न्युब्जेन सव्येन हस्तेन। आत्मार्थं आशीर्योगात्। ततोऽनेकयजमानके सर्वे सह कुर्युः। अध्वर्यं चान्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः।

६. याया प्रधानदेवता तांतामुपलक्ष्य व्यूहनं कार्यमित्येवमेवैतदद्दीक्षितायनार्थममावास्यार्थं चोच्यते।

७. प्रतीत्यप्रतेरिति यः प्रतीचीं दिशं युदुहति। यज्ञोपवीती पूर्ववत्।

७. उदीच्येत्येवमादिना मन्त्रेणोदीचीं दिशं युदुहति पूर्ववत्।

८. ऊर्ध्वयेत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वां दिशं युदुहति। मन्त्रलिङ्गात्। इतिकरणो मन्त्रान्तप्रदर्शनार्थः। अर्थभेदात्तु प्रतिदिशं पयोक्तो मन्त्रभेदः।

९. उक्तार्थमेतत्। पूर्णपात्राभिमर्शनमाशीर्योगादात्मार्थम्। दिशां युदुहणमपि तत्संयोगात्।

१०. विष्णुक्रमान् क्रमत इत्येवमन्तं सूत्रम्। अबन्तानि खण्डशो व्याख्यायन्ते। क्रमार्थश्चायं प्रत्ययः। आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येवमाद्याभिस्तिसृभिर्युदुहणमेषा अपो ऽभिमृश्य।

११. अच्छायं वो मरुतः श्लोक एतु। यथोरोजसा स्कभिता

रजांसीत्याभ्यां मन्त्राभ्यां ता अपः प्राचीर्निनीयोदीचीर्वेति द्विविकल्पः ।

१२. समुद्रं व इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रहुता अपो ऽभिमन्त्रयेतानुपस्पृशन्[१] । अभिमन्त्रणं तदभिमुखेन भूत्वा मन्त्रोच्चारणम् ।

१३. शं नो देवीरभिष्टय इत्येवमाद्याभिस्तस्भिरपो ऽभिमन्त्रयेत् ।

१४. समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः संवर्चसेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्राणानुपस्पृशेत् । प्रत्यृचमेतेन मन्त्रेण ।

१५. अनु म इत्येवमादिना मन्त्रेण मुखमण्डलं पाणिना विशोधयति ततः ।

१२.

१६. विष्णुक्रमाख्यं क्रमणं करोतीत्यर्थः । क पुनस्तत्करोतीत्यत आह ।

१. वेदेर्यो दक्षिणश्रोणिदेशो दक्षिणापरः कोणः । तस्मादारभ्य क्रमते तावद्यावदाहवनीयः ।

२. स्थानाद्दक्षिणं पादं गमनाभिमुखमुद्यम्य वेदेस्त्रिभागमात्रे स्थापयेत् । दिवि विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण । तस्माद्भ्यो हीनतरं सव्यं स्थापयेत् ।

३. अन्तरिक्षे विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण द्वितीयं क्रमणं कुर्यात् ।

---

१ B अप उपस्पृशन् ख० ।

४. पृथिव्यामित्येवमादिना मन्त्रेण तृतीयं क्रमणं कुर्यात्।

५. दिक्षु विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण तिर्यक्पादं निदधाति। न तु क्रामति परस्मैपदोपदेशात्।

६. तमहमित्येवमादिक[1] उदर्को वाक्यशेषः। समानस्तुल्यः। सर्वेषु मन्त्रेषु प्रयोक्तव्य इत्यर्थः।

७. अगन्म स्वरित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिशमीचते।

८. ईक्षत इत्यनुवर्तते। सं ज्योतिषाभूमेत्यनेन मन्त्रेणाहवनीयमीचते। वरुणप्रघासेष्वाहवनीयौ द्वौ। तयोर्द्वयोरपीक्षणमविशेषात्। ऊहश्च न भवति। ज्योतिःशब्दस्य दीप्तिवाचकत्वात्।

९. ईक्षत इति वर्तते। समहमित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीमेव दिशमीक्षते। एवकाराच्च पूर्वेण सह विकल्पः।

१०. अपतीति सूत्रच्छेदः। व्यवस्थानि तु खण्डशो व्याख्यास्यन्ते। एवं च निर्देशः क्रमार्थः। स्वयंभूरित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठते। दर्शनगोचरं गत्वा। कुत एतत्। अथात्रैवेत्येवमादिना ग्रन्थेन महाव्रते विशेषात्।

११. ऐन्द्रीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणं बाहुमावर्तमानमन्वावृत्य। होत्रवदिति नोक्तम्। तत्रावर्तनमात्रमत्र न भ्रमणमिति विशेषात्[2]।

१२. सव्याङ्गुला एत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति शेषः। कथमुपतिष्ठते तूष्णीं मन्त्रेण वेत्यत आह।

१३. अग्ने गृहपत इत्येवमादिको मन्त्रो गार्हपत्योपस्थाने।

---

१ C °त्येवमादिना। २ C °मविशेषात्।

४. संस्कार्यं वापयित्वेत्यर्थः। रोमनखानीति रोमशब्दः केशश्मश्रोरप्युपलक्षणार्थः। प्रेतग्रहणं पत्न्या अपि पूर्वमारिण्याः क्रियार्थम्।

५. आप्लुत्य[1] प्रेतमनुलेपनपुष्पादिभिरलंकृत्य। एतद्गृहे कृत्वा अन्यदवक्ष्यमाणदेशे कर्तव्यम्। कः पुनः स देश इत्यत आह।

६. किं कुर्यादित्यत आह।

७. इत उत्तरं प्राचीनावीतिना कर्तव्यम्। कुत एतत्। आचारार्थवादमन्त्रलिङ्गेभ्यः। अपेत वीत वि च सर्पतात इत्यादिना पूर्वोक्तं देशं पलाशशाखया विमृज्य।

८. स्फ्येन करणभूतेन उन्मृज्य उद्धृत्येत्यर्थः। अभ्युक्ष्य। अद्भिरुपसिच्येत्यर्थः। कृत्वैवं देशसंस्कारं ततः।

९. प्राग्दक्षिणाभिमुखीं प्राग्दक्षिणाग्रैः काष्ठैश्चितिं[2] कृत्वा।

१०. तस्या एव काष्ठचितेः पुरस्तादाहवनीयं निदध्यात्। पश्चाद् गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निम्। अत्र एवोद्धरणं कृत्वा शकटेन नीयन्ते। अग्नयो यजमानस्य शाखान्तरात्[3]।

११. काष्ठचितिमारोपयितुं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्तरेण यजमानशरीरं नयेत्। ननु प्राप्त एव न्यायतो यजमानस्य संचरः। उच्यते। प्रवासे मृतस्याहृतस्य व्यवेतो ऽग्नीन् प्रवसति तेन चैवोत्सृज्यत इत्याहवनीयं दक्षिणाग्निं चान्तरेणाहरणाशङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थे वचनम्।

---

१ A C आङ्गाव। २ Com. काष्ठैः। ३ A om. the words from यत्र to शाखान्तरात्।

१२. काष्ठचितौ उत्तानं शवं निपात्य ततः।

१३. दक्षिणतश्चितेः पश्चाद्वा गां चानुस्तरणीमजां वा। अनुस्तरणीति तस्याः संज्ञा। वक्ष्यति। अनुस्तरण्या गोश्चर्माधिपवणमिति। अजां छागीं रोहिणीमेव। अनयोरन्यतरां दक्षिणमुखीं प्रोक्ष्य प्रकर्षेण गले गाढं बद्धेत्यर्थः। ननु उभः कुम्भपूरणे स्मर्यते। सत्यम्। अनेकार्था हि धातव इत्यदोषः। प्रयोगश्च संदृश्यते। दाषा यदीं सुमनुभ्यमवाधुरिति। ननु छान्दसप्रयोगदर्शनात्तत्रैवायं साधुः कथं सूत्रकारेण प्रयुक्तः। उच्यते। वेदार्थव्याख्योन्मुखानां नायं दोषः।

१४. तस्या अनुस्तरण्या जीवन्त्याः संज्ञप्ताया वा वृक्कावुद्धृत्य पाण्योरादध्याद्दक्षिणे दक्षिणं सव्ये सव्यमिति संलग्नावुद्धृत्यासुद्धरेत्। पृष्ठतः पृष्ठेनेत्यर्थः।

१५. तौ वृक्कौ दक्षिणप्राचीपदुष्णौ कृत्वा तत आति द्रव सारमेयौ श्वानाविति द्वाभ्यामृग्भ्यां हस्तयोः प्रेतस्य निदध्यात्। अनाहिताग्नेरौपासने ऽप्याधार्यविकारत्वात्[१]। पिण्डपितृयज्ञवदिति सर्वमेतद्भवतीति वृद्धसंप्रदायः।

१६. प्राणायतनानि[२] मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ तेष्वेकैकं हिरण्यशकलं निदध्यात्।

१७. अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्वेत्यनया ऋचा अनुस्तरणीवपया शवस्य मुखमण्डलं प्रच्छाद्य ततः।

१८. दक्षिणे हस्ते ऽयाष्याग्नेय्यभिमुखानि कार्याणि प्रेतपादौ चेति देवयुवं जुहूमाग्नेय्यां सादयतीति शेषः[३]। जुह्वादीनामनेकत्व-

---

१ B C (in marg.) पूर्वाधिकारत्वात्। २ B om. प्राणायतनानि। ३ C has only दक्षिण हस्ते जुहूं सादयतीति; in marg. चाग्नेय्यां। देवयुवं corrected A देवय।

संभवे सर्वेषां यथास्थानं प्रतिपत्तिरविशेषात्। सत्त्रेषु सत्त्रिणां साधारणान्यन्यानि पात्राणि भवन्ति। तेषां सत्रान्त उत्सर्गः। तादर्थ्यात्[1]। मृतस्य सत्त्रिणो मृतस्य स्वैरेव पात्रैर्दाहः। अपि वान्यानि पात्राणि साधारणानि कुर्वीरन्निति मीमांसकाः। संस्थितदर्शपूर्णमासस्य कृतप्रयोजनान्यपि धारयेद्दाहाय। अनाहिताग्न्यग्निहोत्रायणिनोः स्थालीपाकपूर्णाहुतिस्रुचौ जुह्वविकारत्वात्। एतेन पृषदाज्येन च पूरयित्वा सादयेच्छ्रुत्यन्तरात्। आनुलोम्येन च न्यायात्।

१९. सव्ये पाणौ प्रवस्योपभृतं कुर्यात् पूर्ववत्।

२०. ध्रुवां एतेन पृषदाज्येन च पूरयित्वा प्राग्दक्षिणाग्रौमेवोरसि[2] सादयेत्।

२१. तथैव पूर्णामनुलोमां च कण्ठे स्थापयेत्।

२२. अग्निहोत्रहवणीमैडिकं च वपाया उपरि नासिकयोः प्रदेशे स्थापयेत्। ननु नासिकयोरित्युक्ते वपाया उपरीति कथं गम्यते। वपया मुखं प्रच्छाद्येति पूर्वविधानात्। एवं च सत्यन्येष्वपि प्रदेशेषु वस्त्रान्तर्हितेषु सादनं युज्यत[3] एव।

२३. प्राशित्रहरणपात्रं दक्षिणे कर्णे निदध्यात्।

२४. प्रणीताप्रणयनं सव्ये कर्णे निदध्यात्।

२५. पुरोडाशकपालानि शिरसि स्थापयेत्।

२६. स्तस्तु[4] ग्रावाण इति केचित्पठन्ति। स च पाठः सम्यगसम्यगिति श्रुतितो निर्णयः।

---

१ B om. तेषां to तादर्थ्यात्। २ C (in marg.) चाद्देयप्राग्। ३ C (sec. h.) प्रयुज्यत। ४ C दृषद in marg. स।

२७. समवत्तधानीमित्तापाचीमुदरे कुर्यात्।

२८. निदध्यात्। पात्र्यावित्यविवक्षितं वचनम्।

२९. पूर्ववत्।

३०. कल्पर्थस्य कृष्णाजिनस्य प्रतिपत्तिर्न पुरुषार्थस्य।

३१. उपस्थ उपस्थः। तस्मिन्नरणी निदध्यात्। अत्रापि द्विवचनमविवक्षितम्।

३२. ऊर्वादयोरप्युलूखलं निदध्यात्। अष्ठीवतोर्मुसलम्। अष्ठीवच्छब्देन[1] गुल्फसन्धी उच्येते।

३३. शूर्पं च शकटं च शूर्पशकटे। ते पादयोर्निदध्यात्।

३४. पादतोऽग्निहोत्रपात्राणि उपवेषस्थालीकूर्चादीनि। अनाहिताग्नेः[2] पार्वणपितृयज्ञपात्राणि। विकारैकत्वात्।

३५. जुह्वादीनि सर्वाण्युरीतत्योर्भ[3] तानीति। एतेन पृषदा- ज्येन चासंस्कृतेनाप्रदेयमात्। सर्वाणि पूरयित्वा पात्राणीतराणि च। तानीति वचनात्।

३६. अयं वै त्वमित्येवमादिकया षट्पद्या उपोहन्ति। प्रापयन्त्यग्निभिराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याख्यैर्यजमानशरीरम्। पुत्रादयो यथाधिकारम्[4]। असौ स्वाहेत्यसावित्यस्य स्थाने प्रेतनामग्रहणं प्रथमान्तं सामर्थ्यात्।

---

१ A inserts here अष्ठीवन्तौ जानुनी इति पञ्चमाद्ये यद्विजानमिति मन्त्रभाष्ये। अष्ठीवद्भ्यां जानुभ्यामित्यष्टमे कश्यामिति मन्त्रभाष्ये च। २ B ॰ग्नेः सर्वेण पितृ पितृ॰। ३ C सर्वाणि पुरीतत्य The reading of B I have not noted. ४ B यथाविकारम्।

१५.

१. मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इत्येवमाद्या दश जपित्वा सव्यावृतः सव्यं बाहुमन्वावृत्यानवेक्षमाणाः[1] पृष्ठतो ऽनिमीलयन्तः शीघ्रं प्रक्रामन्ति। प्रागुदङ्मुखाः।

२. मृत्योः पदं योपयन्तो यदैतेति द्वाभ्यामृग्भ्यामनुमन्त्रयते प्रक्रामतः पुरोहितो ऽन्यो वा।

३. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येतत्सूक्तम्। यमा च सोम जेषि चेति सूक्तम्। आभ्यां सूक्ताभ्यामुदकं संपृणन्ति। स्नान्तीत्यर्थः। कथं स्नान्ति। शिरांस्युदके नमनेनाप्रवेशयन्तः असंधावमानाः परस्परमङ्गान्यननुघर्षयन्त इत्यर्थः।

४. प्रत्यायन्तीति सूत्रच्छेदः। अवान्तानि तु खण्डश उच्यन्ते। असाविति नामधार्ं सपिण्डा उदकाञ्जलिमेकं दद्युः।

५. उदकादुत्क्रामन्ति। आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येवमादिना मन्त्रेण।

६. अहतमधौतं नवं वासः परिधायानन्तरम्।

७. तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमुपस्थाय ततः।

८. कनिष्ठो ऽग्र इतरे तमनु। एवं प्रत्यागच्छन्ति गृहान्। सपिण्डा बहुवचननिर्देशात्।

९. एकस्मिन्नुदपात्रे दूर्वाकाण्डानि यवा धान्यत्वेन प्रसिद्धाः। सर्षपा ओषधिविशेषाः। एतत्त्रयं निक्षिप्यार्द्रे अशुष्के गोमये

---

[1] C orig. ॰वेक्ष॰।

निधाय ततः अश्मन्वती रीयते संरभध्वमित्येवमादिना मन्त्रेणाभ्युक्षमश्मानमग्निं च यञ्च पूर्वोक्तमुदपात्रमेतत्त्रयमपि संस्पृशन्ति सपिण्डाः।

१०. अधःशय्या भूमौ शयनम्। आसनमप्यध एव। अन्यत्र साहचर्यदर्शनात्। ब्रह्मचर्यमचाराश्लवणं तद्वर्जता। भावप्रत्ययनिर्देशो लिङ्गसङ्ख्ययोरविवक्षार्थः। ततश्च सर्वे सपिण्डास्तत्स्त्रियश्च व्रतानि कुर्युः। प्रत्यूहनमकरणं नित्यानां कर्मणां सन्ध्योपासनादीनां दृष्टार्थानां च यथाप्राप्तानां च कृषिनिकर्तनादीनाम्। किमविशेषेण। नेत्युच्यते। वैतानवर्जम्। वैतानं त्रेताग्निकर्म। तस्याप्रतिबन्धः[1]। कियन्तं कालमेतानि व्रतानि। उच्यते। एकरात्रमेकमहोरात्रमित्यर्थः। त्रिरात्रं वा। एवमेव नवरात्रं वेति विकल्पः। आ वा संचयनाद्व्रतानि। अस्थिसंचयनं वक्ष्यति। अपरपक्षे संचित्येत्यादिषु। आ वा तस्माद्व्रतानि भवन्ति। स्मृतिविहितस्य वचनमन्यथाकरणे प्रायश्चित्तार्थम्।

११. अघशब्देनात्र मरणमुच्यते। येष्वहःसु सपिण्डमरणं संवृत्तं तान्यघाहानि। कतमानि पुनस्तानि। मरणादारभ्यैकरात्रादीनि। यानि व्रतैर्व्याप्तान्युक्तानि तानि न वर्धयेयुर्नाभ्यधिकानि कुर्युः। कर्मानधिकारवत्तैर्न व्याप्नुयुरित्यर्थः। एतदनेनोच्यते[2]। यद्यपरपक्षो ऽन्तर्नवाहं[3] भवति तत आ वा संचयनादित्ययं पक्षो ऽङ्गी-

---

१ C तस्य प्रतिषेधः। २ A C (orig.) यनेनोच्यते B C (sec. h) अन्येनोच्यते।
३ B ऽर्वाक् नवाहं C orig. ऽमरं वाहं।

कर्तव्यः। अथ चेदूर्ध्वं नवाहान्नादर्तव्यः। वर्णाचयस्याप्येतदसंयोगविधानात्। इति ह स्माह कौषीतकिरिति स्वपक्षदृढीकरणार्थं श्रुतिप्रदर्शनम्।

१२. अरण्ये निखनन्तीति सूत्रच्छेदः। अपरपक्षः कृष्णपक्षस्तस्मिन् या अयुजो विषमसङ्ख्याका रात्रयो मरणादारभ्यैकत्रिपञ्चसप्तसु संचयनमस्थ्नां संगोपनं पूर्वं पलाशपुटे तन्त्रान्तरदर्शनात्।

१३. यं त्वमग्ने समदह इत्येताभ्यामृग्भ्यामुदकेन क्षीरमिश्रेणास्थीनि निर्वापयेत्। तापमुपशमयेदित्यर्थः। विगततापानामपि निर्वापणमविशेषात्[1]।

१४. शरीरशब्देनास्थीन्युच्यन्ते। तान्यनन्तरं पुराणे घटे प्रक्षिपेत्।

१५. उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीत्यनेन मन्त्रेण तं घटं मृल्लोष्टेनापिदध्यात्।

१६. उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा निबाधथा इत्यनेन मन्त्रे खाते सुरङ्गायामित्यर्थः। तस्यां निखाय प्रवेश्य ततः।

१७. उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठत्वित्यनेन मन्त्रेण परिमिते ऽवदध्यात्। परिमितं चित्यकं कुलकं श्मशानमित्येको ऽर्थः। तच्च परिमितद्वारं क्रियते। तत्रास्थिकुम्भं सुरङ्गायां[2] प्रवेश्यावस्थापयेत्।

१८. यदेतत्संचयनं निखननोपलक्षितमेतदरण्ये कुर्वन्ति।

१९. अग्निभिः संस्कुर्वन्तीति सूत्रान्तः। उपलभ्यमानानि शरीराण्येवाहृत्य यथोक्ता क्रिया। शरीरेष्वदृश्यमानेषु पुरुषास्थि-

---

१ C निर्वापम्; in marg. वेप। २ C सुरङ्गयां A सुरङ्गायां।

समानसङ्ख्याकैः पलाशवृन्तैः प्रतिनिधिकरणम्। तदुच्यते। त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानि विन्यस्तव्यानीति वाक्यशेषः। कथमित्याकाङ्क्षित आह।

२०. वक्ष्यति। पुरुषाकृतिं कृत्वेति। तस्या आकृतेः शिरसि कर्तव्ये चत्वारिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात्।

२१. ग्रीवायां कर्तव्यायां दश यथाप्रदेशं निदध्यात्।

२२. बाह्वोः कर्तव्ययोः शतं निदध्यात्। किं विशिष्टयोर्बाह्वोः। अंसान्वयोः। एकोऽसशब्दोऽसफलकवचनः। अपरोऽसनिर्धातुरनुशब्दपूर्वो गत्यर्थः। तेनैतदुक्तं भवति। अंसानुगतयोः अंसस्थितयोरिति यावत्[१]।

२३. उरःस्थले कल्पयितव्ये त्रिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात्।

२४. जठरमुदरं तस्मिन् कल्पयितव्ये यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृन्तानि निवेशयेत्। पलाशवृन्तानि लौकिकेन शब्देन पलाशविटकान्युच्यन्ते।

२५. वृषणप्रदेशे षट् पलाशवृन्तानि अवस्थापयेत्।

२६. चत्वारि पलाशवृन्तानि शिश्ने कल्पयेत्।

२७. ऊर्वोः कर्तव्ययोः शतं पलाशवृन्तानि निवेशयेत्।

२८. द्वयोरपि जानुजङ्घाष्ठीवत्समुदाययोः त्रिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात्।

२९. पादयोरङ्गुलीषु च सर्वासु यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृन्तानि निवेशयेत्।

---

१ II स्थान्।

२०. अविकलाङ्गे यजमाने प्रमीत एवं चोथि पद्दिग्नतानि। विकलाङ्गे ऽपि सञ्चयादानिराकृतेः प्रतिनिधिलात्।

२१. उक्तया पलाशवृन्तरचनया पुरुषाकृतिं कृत्वा तत ऊर्णासूत्रैः स्थूलास्थूलमध्यमैः स्नायुवत्परिवेष्ट्य क्रमेण यवचूर्णैर्मांसवद्धिभिन्नैः प्रलिप्य सर्पिषाभ्यज्यानन्तरमग्निभिर्दाहादिसंस्कारेण संस्कुर्वन्ति पुत्रादयः। एवमेव शाखान्तरविहितत्वात्। जीवतः कर्माणीत्युक्तम्। यदा पुनर्जीवत एव पत्नी म्रियेत ततो यजमानेन किं कर्तव्यमित्यत आह।

२२. अग्निन्याक्षो नियोगत्रयमुच्यते। पूर्वमारिण्या अग्निसंस्कारो ऽन्यानयनमाधानं[1] च। तत्र पूर्वमारिण्या अग्निसंस्कारायाथाकाम्यं वचनात्। अन्यानयनमर्थाचिन्नं पुनराधानं तु विधीयत इति। शांतपनेन वेति। संतापजैरित्यर्थः। संतापजैरितिकर्तव्यता[2] यजमानदाहविषया शतपथे पठ्यते। इहाप्यविरोधात्सैव द्रष्टव्या। इत्यमेव कुर्यात्तिष्ठ एव स्थालीरेष्टवै ब्रूयात्तासु गोमयानि च शुल्वकानि चावधाय नाना चिम्बग्निषु प्रवृञ्ज्यात्। ते ये ततः संतापादग्नयो जायेरंस्तैरेनं दहेयुरिति[3] (१२.५.२.२)। इतरेषां परित्यागः कृतार्थत्वात्।

१६.

१. परिधिकर्मेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्। परिधि-

---

१ A पुनराधानं च। २ A C संतापजैरितिकृत॰ B not quite legible. ३ B दहेयुः।

मेध्यत्वं शान्तिरनिष्टान्तर्धानमित्येको ऽर्थः। तदर्थं कर्म परिधिकर्म। तद्भूतापवर्गं कर्तव्यम्। अतान्युक्तान्यधःशयादीनि। तदन्ते प्रेतकर्म कृत्वा प्रत्येनसा सपरिवारेण गृह्ये ऽग्नौ कर्तव्यम्। प्रत्येना मृतस्य प्रत्यनन्तरो रिक्थभागुच्यते। कथं कर्तव्यमित्यत आह।

२. अनड्वान् बलीवर्दः। तदीयं चर्म रोहितं वर्णतः। तत्पश्चादग्नेरुदग्ग्रीवं प्राग्ग्रीवं वोपरिलोम चोपस्तीर्य तस्मिन्रिक्थभाजः सर्व एवोपविशन्ति। दर्भेषु चोदगग्रेषु प्रागग्रेषु[1] वा।

३. जुहोतीति सूत्रान्तः। ये चर्मण्युपविष्टास्तांश्चाग्निं[2] चान्तरेणास्थाने घृताभ्यक्तं स्थापयित्वेदमन्यत् प्रतिश्रुतहोमविधेरभ्यधिकम्।

४. अन्या रथाङ्गेन प्रविद्धास्ताः परिधिवदाक्रमय्यस्य पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्च कृत्वावस्थाप्येत्यर्थः।

५. कृत्वेति वर्तते। शमीमयमनियतसङ्ख्याकमिध्मनार्थं पालाशं वेध्मं च तूष्णीं प्रोक्षितमग्नौ प्रक्षिपेत्।

६. वरणविकारेण कंसविकारेण वा स्रुवेण वक्ष्यमाणा आज्याहुतीर्जुहोति।

७. दक्षिणं पाद तिर्यञ्चमितरस्य जङ्घाया अधो न्यस्येतरं चैवमेवेतरस्य एवमासीनः कृतोपस्थ उपस्थकृत् उच्यते। इत्थंभूत ऋत्विक् जुहोति। किं चान्यत्। समन्वारब्धेषु यानि कर्माणि प्रत्येनसा सहोपदिष्टानि तेष्वन्वारब्धेषु। चशब्दात् कृतोपस्थेष्वन्वारब्धेष्विति लभ्यते। कतमे पुनस्ते आकृतिमन्त्रा इत्याकाङ्क्षित आह।

८. इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि इत्येवमादिकाम्। याजु-

1 C om. प्रागग्रेषु वा। 2 A C तांश्चाग्निं रिक्थं चा°।

वेदिकां[1] परेतु मृत्युरित्येवमादिकां द्वितीयाम्। अप नः शोशुच-दघमिति सप्तम्यै नय यस्त्वा हृदा त्वं नो अग्न अधरादित्येता[2] आरण्ये ऽग्न्यन्वाधान उक्तास्ता इहातिदिष्टा यायारण्ये इग्न्यन्वाधान इति।

८. तूष्णीमित्येवमन्तं सूत्रम्। खण्डशस्तु व्याख्या क्रियते। इादश कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थं सङ्ख्यावचनम्।

१०. यथाज्यानुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यामृग्भ्यां दक्षिणसंयमनु चर्मोपविष्टानीक्षते।

११. अञ्जनं चैककुदादि इत्येन संमृश्य[3] ततः।

१२. दर्भशलाकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मण्युपविष्टानाम-क्षीण्यनक्ति दक्षिणं पूर्वं सव्यमुत्तरमिमा नारीरविधवाः सुपत्नीरि-त्यनेन मन्त्रेण।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात्।

१४. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्याभ्यामृग्भ्यां शावको ऽनुमन्त्रयते। प्रत्येनःप्रभृतीनुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्यान्। एवं च सति नैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्योत्थातव्यमिति गम्यते।

१५. अनडुहो वा पुच्छमन्वारभ्यानुत्तिष्ठतो ऽनुमन्त्रयते।

१६. अनड्वान् प्रकटवाहः। नवं वस्त्रम्। कांस्यस्य स्रुवो यदि हतः स एव देयः।

---

[1] B om. याम्यांवेदिकां। [2] C अधरादिति वा इत्यभितितेता आरवे। [3] B संमृश्य।

१७. दक्षिणतो ऽग्नेर्वस्त्रहिरण्यादिवित्तमवस्थाप्य[1] प्रत्येनाः पेत्वकर्णापाकरणसमर्थैः त्रिः प्रदक्षिणं धनं करोति।

१८. यदेतत्परिधिकर्माक्रमेतत्प्रत्येनस्मि सति भवति।

१७.

१. गार्ह्यकर्मप्रसङ्गेनार्थं[2] शूलगवाख्यः काम्यः शाखापशुरिहोच्यते। श्रुत्यन्तरोक्तत्वात्। स्वशाखायामप्यथ यत्त्वेरग्निभिर्यजमानं संस्थापयन्तीत्यस्यानन्तरं (कौ० ब्रा० ६.१०) प्रजापतिः प्रजाःसृष्ट्वा-मस्तपो ऽतप्यतेत्युपक्रम्य भवशर्वादीनां नाम्नां शूलगववपाहोममन्त्रदृष्टानामर्थवाददर्शनादिहैव सूत्रकारेणोक्तः। तत्र रुद्रं गवा यजत इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यको यागो विधीयते। स्वस्त्ययनायानर्थोपशमनायेत्यर्थः।

२. प्रसिद्धा ह्यस्य शाखान्तरेष्वप्येषा संज्ञा। रौद्राश्च भूरिशः शूलाद्यो रोगाः। या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परीत्येवमादिभिर्मन्त्रलिङ्गैस्तत्रतत्र दृश्यन्ते। तन्निवारणार्थं चैतत्कर्म भवतीत्येतदपि संज्ञया ज्ञापितं भवति। इतिकर्तव्यतामिदानीमाह।

३. शुक्लपक्षे शुक्लपक्ष इत्यर्थः। उपोष्येति पूर्वेद्युर्व्रतं यथोक्तं कृत्वा। पुण्ये नक्षत्रे पुष्यादौ। प्रागुदीच्यां दिशि एतत्कर्म भवति।

४. क्रमेणैवमादीन्पदार्थान् कृत्वा नियुनक्ति मन्थनमावसथ्य-

---

१ C वस्त्रहिरण्या०। २ II गार्हपत्य० C गार्ह्ये।

६. उपस्तीर्य वपामवधाय ततोऽभिघारणमस्या आज्येन कुर्यात्।

७. यावतामहमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन वपां हुत्वा ततः।

८. आहुत्यनन्तरं पलाशपर्णानि[1] तस्मिन्नेवाग्नौ प्रक्षिपेत्।

९. वपाश्रपण्यौ चानुप्रहरेदाध्वर्यवोक्तलक्षणे। तथैवानुप्रहरेद्यथा तेषामुक्तम्।

१०. दशांयत इत्यनेन मन्त्रेण वपाश्रपण्यनुप्रहरणादनन्तरमुत्तरामाज्याहुतिं हुत्वा तथैव पर्युक्षति। यथा पूर्वमुक्तं शिवंशिवमिति त्रिः पर्युक्षति। आज्यग्रहणमसंदेहार्थम्। उत्तराग्रहणमन्येष्वपि शाखापशुषु भावार्थम्।

११. स्थालीपाकग्रहणं तद्धर्मप्राप्त्यर्थम्। पश्चिमाग्निग्रहणं पूर्वोऽग्निरवधिकृतत्वान्मा भूत्।

१२. तस्यैवाग्नेरुत्तरतोऽवदानानि श्रपयेत्। मांसमिति नोक्तम्। कथं नामावदानधर्मा आध्वर्यवोक्ता भवेयुरिति।

१३. यो ऽसौ स्थालीपाकः शृतः तं च यूषं च। यूषशब्देन रसोच्यते। मांसमङ्गेभ्योऽवखण्ड्यास्यां[2] च संस्कृतं पाठक्रमेण पात्रान्तरे[3] समस्य जुहूा स्थालीपाकधर्मवत्पूर्वेऽग्नौ शंयोःशंयोरिति मन्त्रेण[4] त्रिः पर्युक्षणं कृत्वा जुहोति। कुत एतत् पूर्वेऽग्नाविति। अग्नौ पश्चिम इति वक्ष्यमाणत्वात्।

---

१ [illegible] पलाशादि। २ C स्वखण्ड्यावखड्य B and A are corrupt. ३ A inserts एकदेशतः। ४ From शंयोः to कृत्वा om. in C.

१६.

१. स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतयः। स्थालीपाकधर्मेण जुहुयात्।

२. शंयोःशंयोरिति त्रिः पर्युक्षेत्यर्थः।

३. तान्येवावदानानि स्थालीपाकादीनि। न तु आघनीमेव केवलाम्। न च संनीतावमिश्रं संनीयेति वचनात्।

४. जुहोतीति शेषः।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मेणैव। स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा[1] आहुतीर्जुहोति।

६. शंयोःशंयोरित्यहुते हुते चाविशेषात्[2]।

७. अनुदिशतीति सूत्रान्तः[3]। पश्चिमादग्नेरारभ्य यावद्विकर्तनप्रदेशस्तावत्प्रागुदीच्यभिमुखानि[4] षट् पलाशपत्राणि मध्यमानि निदध्यात्।

८. तेषु पर्णेषु लोहितमिश्रमूवध्यमवदध्यात्।

९. तदूवध्यं लोहितमिश्रं रुद्रसेनाभ्यो ऽनुदिशेत्। अनुदेश इदमस्येदमस्येत्यवधार्य समर्पणम्।

१०. षडेता रुद्रसेनाः। षडेव पर्णानि निहितानि। तच यथासङ्ख्यमनुदेशो युज्यते। आघोषिण्य इति स्त्रीलिङ्गामन्त्रितबहुवचनान्तः साकाङ्क्षः। तथा प्रतिघोषिण्यः। एवं संघोषिण्यः। तथा विचिन्वत्यः। एवं श्वसनाः। षष्ठस्तु निराकाङ्क्षो मन्त्रः। तदीयो

---

१ A C om. धर्म। २ C om. चाहुते। ३ MSS. om. अनु। ४ C (in marg.) षा instead of च।

वाक्यशेषः सर्वेष्वनुवक्तव्यस्तुल्ययोगित्वात् । अतश्चैवं प्रयोगः । आघोषिण्य एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहा । एवमितरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

११. रुद्रं मन्त्रवर्णात् । यजमानस्य यस्य प्रकृतो[1]ऽनुपदेशकः ।

२०.

१. भूपत इत्येवमादिना मन्त्रेण नम इत्येवमन्तेन कर्तृयजमानौ प्राङ्मुखौ रुद्रमुपतिष्ठेते । असंयुक्तं प्रधानस्येति न्यायात्[2] ।

२. कद्रुद्राय प्रचेतसे । इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने । आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः । एतानि सूक्तानि रुद्रस्यैवोपस्थाने विनियोक्ष्यामि । सूक्तानीति वचनात् यद्यपि प्रथमे सूक्ते तिस्रः सौम्यस्तथापि सकलस्यैव विनियोगः ।

३. शेषस्य गवादिदानम् । प्राक् सव्ये पाणौ ये कुशास्तान्दक्षिणेनाग्ने संस्थेत्येवमादिकर्मणः (१.८.१२) । न त्वन्या आज्याहुतयो गृह्योक्ताः परिसंख्यातत्वात्[3] । कुशानुप्रहरणं[4] समिदाधानं च पूर्वेऽग्नौ । तत्राहुतिभूयस्त्वात् । अपरे "कुशानुप्रहरणमन्यतरस्मिन्निच्छन्ति[5]" । समिदाधानं तूभयत्र । पर्युक्षणं नेच्छन्ति । हूतत्वात् । न्याय्यमेव[6] तु नित्यं पर्युक्षणम् । अतुल्यत्वादितरस्य । अत्र पद्धतिः ।

पूर्वेद्युरुपोष्य प्रातरावसथ्यं कृत्वा । तमरण्योः समारोप्यायं ते योनिरिति यथोक्तम् । ततः प्रागुदीचीं दिशं गत्वा दीर्घचतुरस्रे उपलिप्ते पश्चार्धेऽग्निं मथित्वा । ततो लेखाकरणाभ्युक्षणाग्निप्रणयन-

---

१ B प्रकृतौ । २ B न्यायात् । ३ B °त्वात् । ४ C कुशानुप्र° । ५ C अन्यतरस्मिन् । ६ A न्याय्यमेव ।

परिसमूहनादि। ततस्तस्याग्निप्रणयनम्। तस्याप्येषैवेतिकर्तव्यता। अस्यैव दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुत्तरतः प्रणीताः। अत्रैव स्तरणं पवित्रच्छेदनमभ्युक्षणं ताभ्यां पर्युक्षणमाज्यस्याज्यादानमधिश्रयणं पश्चिमे ऽग्नौ। उद्वासनमुत्पवनं प्रोक्षणमेतद्गृह्योक्तं कृत्वा तत आज्यस्य बर्हिष्यासादनम्। पूर्वस्याग्नेः पुरस्तात्पलाशशाखानिखननं। पशोरेकदर्भेनोपस्पर्शनमुपाकरणम्। प्रोक्षणं प्रोक्षणावशिष्टाभिरद्भिः। द्विगुणरशनया व्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तराशृङ्गमभिदक्षिणं बद्ध्वा नियोजनं यथासूत्रम्। तत उल्मुकेन त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निकरणम्। पशोरालम्भनस्य च ततो यथासूत्रम्। पर्युक्षणान्ते सव्येन कुशानादाय दक्षिणेन मूले स्रुवं विष्णोर्हव्यं रक्षेति। ततो या तिरश्चीत्यादि यथासूत्रम्। अवदानानामाध्वर्यवः क्रमः श्रपणं च। दक्षिणादानं प्राक् कुशप्रतिपत्तेः।

४. अमन्त्रिकाः पाकयज्ञिका आवृत उपाकरणप्रोक्षणपर्यग्निकरणरूपा अतिदिश्यन्ते। यथायथमुपदेशस्ततो ग्रहीतव्याः। आध्वर्यवे च सः।

५. यद्यपि श्रौते पशौ यूपवृक्षविशेषाः[1] प्रमाणविशेषाश्च अभ्यञ्जनादयश्चाग्निनियमाश्च सन्ति तथापि शाखापशुषु पलाशशाखैव। इति देवतायै वपामिति। इतिकरणस्तद्धर्मप्रापणार्थः। देवतावचनं यावतामस्तमीय इत्यस्य[2] निवृत्त्यर्थम्। देवतायै हविः स्विष्टकृते चेति वचनात् वनस्पतियागवपापशुपुरोडाशनिवृत्तिरपि[3]। ननु केन

---

१ A यूपे instead of यूपः। २ B यथे C यर्थः instead of यस्य। ३ A om. वपापशु B om. वपा C has वपापशुपुरोडाशयोर्नि-।

वनस्पतियागपशुपुरोळाशयोः शाखापशुषु प्राप्तिः। उच्यते। श्रौता अपि शाखापशवो[1] ऽवकीर्णिप्रभृतीनां लौकिके ऽग्नौ भवन्ति। तत्रास्ति प्राप्तिः[2]। ननु भूमौ पशुपुरोळाशश्रपणं[3] कात्यायनेनोक्तमवकीर्णिपशोः। सत्यम्। मनुना तूक्तम्। (११.११८)।

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे।
पाकयज्ञविधानेन यजेत नैरृतं निशि॥ इति॥

ननु[4] पाकयज्ञविधानेन पशुपुरोळाशवनस्पत्योः कुतः प्राप्तिरिति। उच्यते। कात्यायनीये प्रत्यक्षा श्रुतिः। मानवे त्वानुमानिकीति। सत्यमेव। तथापि वनस्पतेः प्रतिषेधार्थमेतद्वचनम्। देवतायै हविः स्विष्टकृते चेति। गार्ह्ये तु नानया परिसङ्ख्यया निवार्यते। अप्रकृतत्वात्तस्य। संनिपत्योपकारकमपि शूलगवोक्तमन्येषां पशूनां न प्रतिषिध्यते। कुतः। आरादुपकारकाणां परिसङ्ख्यानात्। अतो ऽन्येष्वपि पशुषु यथाप्राप्तं कर्म लिख्यते। तत्रार्घ्यपशुवर्जं पूर्वेद्युरुपवासः आवसथ्यसमारोपो मन्थनं प्रणयनं परिसमूहनं ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनं प्रणीताप्रणयनं स्तरणं पवित्रच्छेदनं आज्यस्थाल्यादानं पवित्रे ऽग्नावधिश्रयणमुदासनमुत्पवनं प्रोक्षणं शाखानिखननं उत्तरतस्तस्याः पशोरुपस्थापनं तृणेनोपस्पर्शनं अमुष्मै त्वा जुष्टमुपाकरोम्यमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यमुष्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मीति यथादेवतं पलाशशाखायां नियोजनं पर्यग्निकरणं उदग्नयनं संज्ञपनं पुरस्तान्नाभेर्वपोत्खेदनं वपाश्रपण्योः प्रच्छादनं प्रक्षालनं

---

१ A C om. शाखा। २ A om. प्राप्तिः। ३ A om. पशु। ४ B C अतः instead of ननु।

पूर्वे ऽग्नौ श्रपणं अभिघारणं उद्वासनं नमो विष्णोर्हस्तो ऽसीति कुशस्रुवयोरादानं आघारौ महाव्याहृतिहोमः ततस्त्रिषु पलाशपर्णेषु संक्षेपूपस्तरणं[1] वपावधानं अभिघारणं ततो ऽमुष्मै स्वाहेति देवतामुद्दिश्य होमस्ततः पलाशानुप्रहरणं वपाश्रपण्योश्च ततः पश्चिमे ऽग्नौ स्थालीपाकश्रपणं उत्तरतो ऽवदानश्रपणं स्थालीपाकयूपमांसाज्यादीनां संनयनं ततः स्रुचावदानधर्मेणामुष्मै स्वाहेति देवतामुद्दिश्य होमस्ततः स्विष्टकृत्ततो महाव्याहृतयः ततः सर्वप्रायश्चित्तं ततः प्राजापत्यान्तं कृत्वा ततो दक्षिणादानं ततः सव्ये पाणौ ये कुशा इत्यादि अग्नेर्वासो ऽसीति ततः [2]पर्युक्षणमिति।

६. ये पश्वर्थाः स्थालीपाका येषां वा पशुना सह विकल्पः यथाष्टकायां गोपशुरजपशुः स्थालीपाको[3] वेति (सू० ३.१४.३) तेषामाग्नेयः सौम्यश्चाज्यभागौ। प्राप्तयोरेवाज्यभागयोः पुनर्वचनं शाखापशुषु प्रतिषेधार्थम्। देवतायै वपामिति चरोरुपरि या त्वगिव वा वपाकारसामान्येन[4] वपोच्यते। तां देवतायै जुहुयात्। देवतायै हविः स्विष्टकृते चेति परिसंख्यानात् स्थानापत्तेः प्राप्तानां पशुधर्माणां प्रतिषेधार्थं। आव्याहुतिश्चैवंप्रकारेष्वेव स्थालीपाकेषु स्विष्टकृदनन्तरं पाठक्रमादनुमतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण स्रुवः पात्रमिति गार्ग्येषु वचनात् स्रुवेण होतव्या।

---

१ A सीवितेषु। २ B ins. समिदाधानं। ३ B पशुः स्था०। ४ A वा वपाकारसामान्येन वपोच्यते।

भिर्मन्त्राव्याहृतिभिश्चतुर्थं पिबेत्। प्राशनत्रयस्य पश्चान्मधुपर्कशेषस्य कियतो ऽपि पानं कृत्वा ततः।

१६. मधुपर्कोच्छिष्टं ब्राह्मणाय प्रदद्यात्। लिङ्गमत्राविवक्षितम्।

१७. सर्वं वा मधुपर्कं पिबेत्।

१८. अप्सु वा प्रक्षिपेदिति शेषप्रतिपत्तिपक्षत्रयम्।

१९. शं नो देवीरभिष्टय इत्यादिकाभिश्चतसृभिर्वं गिमतर:-स्थानमभिमृशेत्।

२०. समानं तुल्यमित्यर्थः। ब्रह्मत्वविहितेन वा याजमान-विहितेन वा प्राणसंमर्शनमविशेषात्। अत एव च समानमुरोऽभि-मर्शनादीति नोक्तम्। शाङ्खचर्याद्याजमानेनैव [1]नियमो मा भूत्।

२१. समानं चमन्द्राद्याजमानविहितेन। अन्यथासंभवात्[2]।

२२. अनन्तरमर्घदाता गौरित्येव वक्तव्यम्। यद्यपि गोछाग-स्थालीपाकानां विकल्पितानामन्यतमस्योपादानं कृतं तथापि गौर्गौ-रित्येवं वाच्यम्। अतः प्रागेतस्माद्गोमवदनात्तूष्णीमर्घं आसीत।

२३. इयं गौस्त्वदर्थमस्माभिर्दातव्येत्यनेनाभिप्रायेण गौरित्यर्घ्यं इममर्थं बोधितः।

२४. अर्घ्यः प्रतिब्रूयात्। ओं कुरुतेति। यथाभिलषितं[3] संपादयतेत्यर्थः। ओमित्येतस्य श्रुतिरभ्यादानार्थत्वात्।

२५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामित्येवमादिकामृचं जपित्वा ततः ओमुत्सृजत तृणान्यत्तु एवं वा ब्रूयात्।

---

१ B नम, इति। २ A अन्यथासं॰। ३ B ॰लषितम् A ॰लषितं।

२६. कूर्चादीनि यथाकालमर्घप्रदो[1] वेदयेत । त्रिस्त्रिर्वेदयेतेति तन्त्रान्तरात् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारसदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये चतुर्थो ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य सम्यं शिष्यहितेच्छया ।
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोत्सवम्[2] ॥

---

१ A. अर्घपायप्रदो B अर्घाघार्घप्रदो । २ om. in A (B?)

अथ पञ्चमो ऽध्यायः ।

१.

[1]उक्तानि प्रागैष्टिकानि कर्माणि[2] सौमिकानि कर्माणि । सोमस्यावसरः । तदर्थमाह ।

१. श्रुताध्ययनग्रहणधारणश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानवन्तो ब्राह्मणा ऋषय इहोच्यन्ते । कुतः । को न ऋषिर्भविष्यतीति न एतानननूचानानपश्यन्निति निरुक्तदर्शनात् । शतपथश्रुतेश्च । यो वै ज्ञातो ऽनूचानः स ऋषिरिति । तेषां पुत्रा आर्षेयास्तान्पूनस्तरुणाननूचानानध्ययनव्याख्यानक्षमानृत्विजो यजमानो वृणीते । यज्ञव्यापारायाभिप्रपादयतीत्यर्थः । सोमेन यक्ष्यमाणः । सोमेन यक्ष्य इत्यभिप्रवृत्तः[3] । (आप॰ग॰ १.२३.१) ।

२. चतुरो महर्त्विजो वृणीते । सर्वान् वा सदस्यसप्तदशान् । उभयं शाखान्तरात् ।

३. चन्द्रमा मे दैवो ब्रह्मा एतदुपांशु । त्वं मानुष एतदुच्चैर्ब्रूयात् । एवं ब्रह्माणं वृणीते मन्त्रलिङ्गात् ।

४. एवं सर्वान् वक्ष्यमाणानृत्विङ्नामान्तं मन्त्रमुपांशूक्त्वा शेषमुच्चैरिति ।

---

१ B ins. अथ । २ B C add सौमिकानि कर्माणि, C has ऐष्टिकानि कर्माणि in marg. ३ C ॰आप॰ in marg. instead of ग ।

५. उद्गातारं वृणीते मन्त्रवर्णात् । नो दैव इति द्वियजमानके । नो दैव इति बहुयजमानके[१] । एवं सर्वेषु वरणमन्त्रेषु पूर्वेषु चोत्तरेषु च ।

६. अनेन मन्त्रेण होतारं वृणीते मन्त्रवर्णादित्युक्तम् ।

७. वायुर्मे इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्वर्युं वृणीते ।

८. प्रजापतिर्मे इत्येवमादिना मन्त्रेण सदस्यसंज्ञकं वृणीते । प्रजापतिर्नो दैव इति द्वियजमानके । नो दैव इति बहुयजमानके । अयमुपद्रष्टा[२] भवति । सर्पत्सु न शून्यं सदस्कुर्यादिति छन्दोगानाम् ।

९. ऋतवो [redacted] इत्येवमादिना मन्त्रेण होत्राशंसिनो वृणीते । होत्रका होत्राशंसिन उच्यन्ते ।

१०. भर्गो म इत्येवमादिकं मन्त्रं वृत ऋत्विक् जपित्वानन्तरं जपात्पृच्छति यदि पूर्वं न ज्ञातो यो ऽयं यज्ञः कर्तव्यः । किमय-महीन उत नेति । कश्चिच्छब्दः किंशब्दस्यार्थे । अनुदेश्यः स उच्यते यः कृत्वान्यस्मै जीवते मृताय वा अनुदिश्यते । यथा कात्यायनेनोक्तम् । उखा चेद्विभिद्येत म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्याहृता दग्ध्वा नेदिष्ठर्षिं चित्वा तमस्मा अनुदिशेदित्येक इति[३] । न्यस्ता-र्त्विज्यस्तु न्यस्तं परित्यक्तमार्त्विज्यं यस्मिन्नन्येन केनचिद्यजमानस्य दोषेण । नीतासु दक्षिणासु यः शेषः स नीतदक्षिणो यज्ञशेषः । एवं दृष्टादृष्टदोषपरिहारार्थम् । यद्येतेषामन्यतमो न भवति ततः प्रतिशृणोति । इतरथा प्रत्याचष्टे । प्रतिश्रवः क्रियाभ्युपगमः । प्रत्याख्यानं तद्विपर्ययः ।

---

१ B ins. सर्वेषां । २ C अयमपि द्रष्टा । ३ का० २५. ६४ १।

२.

१. ऋत्विग्वरणादनन्तरं देवयजनजोषणम्। महर्त्विजो यजमानस्य प्राक्प्रवणं देवयजनं जोषयेरन्। शाखान्तरात्।

२. पूर्वोत्तरयोर्दिशोर्यदन्तरालं तदवनतं देवयजनं यशस्कामस्य कुर्यात्।

३. यस्मिन्देवयजने स्थितो होता सामिधेन्याद्यनुब्रुवन्नाहवनीयमादित्यमपश्यन्नदीतडागादिष्ववस्थिताः पश्येत्तद्ब्रह्मवर्चसकामस्य देवयजनं भवति।

४. शुक्लपक्षे दीक्षाप्रक्रमः। पुण्ये नक्षत्रे पुण्यादौ समापनं च सोमस्य।

३.

१. अपराह्णे दीक्षणीयासंज्ञका अग्नाविष्णुदेवताका इष्टिर्भवति। संज्ञाकरणं चित्रविधि[1] दीक्षणीयेत्येवमाद्यर्थम्।

२. नियमार्थं वचनम्। पूर्वकारिवशाद्धविरन्तरे ऽपि।

३. पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति श्रुतेः।

४. इष्टिर्विशिष्यते। उपांशुहविरियमिष्टिर्यच्चापि बहूनि हवींषि भवन्ति।

५. मेद्धो अग्न इमो अग्न इति विराजौ स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये भवतः शाखान्तरात्[2]।

---

१ A ins. दीक्षणीया पूर्वाह्णे। २ C om. शाखान्तरात्।

६. नित्ये वा स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये भवतः। विराजौ स्विष्टकृतो वेति सूत्रे कर्तव्ये विराण्नित्ययोस्तुल्यताप्रज्ञापनार्थं सूत्रभेदः। अतश्च यत्र यातयामत्वदोष आशङ्क्यते तत्राविनियुक्तयोः क्रिया सिद्धा भवति।

७. *उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण* इदं मे देवा हविर्जुषन्ताम्। एता इडायां तिस्र आशिषः। एतासां स्थाने ऽसौ यज्ञपागुर उद्वचमग्रीव इत्येतानि[1] षट् पदानि भवन्ति। उपहूतो ऽयं यजमान इत्यस्य प्राकृतस्यैव पाठः कर्तव्यः। इतिकरणस्य विस्पष्टार्थः। इडायामुक्तो विशेषः। सूक्तवाके उच्यते। उत्तरां देवयज्यां भूयो हविष्करणमायुः सुप्रजास्त्वं दिवं धामेति पञ्चाशिषो नामधेयग्रहणानन्तराः। तासां स्थाने ऽसौ यज्ञपागुर उद्वचमग्रीवेति षट् पदानि भवन्ति। तथा[2] वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण यजमाननामधेयग्रहणमुत्सृज्य तस्मात्पूर्वं पदत्रयं गृहीत्वा सूत्रकारेण प्रयोगः प्रदर्शितः। आशास्त इति चावसानार्थं पठन्ति। एवं व्यवस्थितमिडायां सूक्तवाके च कुर्यात्। प्राकृतीदवनिक्ता-पुरोडाशेडायाः। तृतीयसवने भवा तार्तीयसवनिकी। पुरोडाशेडा सवनीयपुरोडाशसंबन्धिनी इडा। *प्राक् तस्मादसुर उद्वचमग्रीवे*-त्येवमादि यथोक्तं कर्तव्यम्।

८. वक्ष्यत्याग्नेयः सवनीय इत्यादि। अतस्तद् ये इष्ट-कालेषु चोदकप्राप्तं यजमाननामधेयं प्रतिषिध्यते।

९. इयं दीक्षणीया इष्टिः पौर्णमासवद्भवति। तदेव

१ A C om. इति। २ B तथा।

श्रुतत्वात्। आहवनीयोपस्थानमप्रतिषिद्धमासीत्तदथनेन प्रतिषिध्यते। चशब्दादयमपि दीक्षणीयाधर्मो न केवलं पौर्णमासीविकारादयः।

४.

१. दीक्षणीयानन्तरं नवनीताक्तं स्नाञ्जनं निर्वृत्तवापनवाचमं त्यक्ताङ्गुलिं यजमानं शालां प्रवेश्याध्वर्युरौद्ग्रभणानि जुहोति। तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो म इत्यादिकैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चैवाहुतीरनुमन्त्रयेत। याजमानमेतच्च चौचम्।

२. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः।

३. एकदीक्षे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्ग्रभणानन्तरं कुर्यात्। एतदपि याजमानं चशब्दात्।

४. मनो दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति वाक्यशेषः।

५. वाचं दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते।

७. बहवो दीक्षासंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु। तदभिप्रायेणोक्तम्। अपरिमिता दीक्षा इति। दीक्षाधर्मयुक्तान्यहानि दीक्षा इति उच्यन्ते। तासां दीक्षाणामपवर्गे परिसमाप्तावित्यर्थः। [1]प्रायणीयसंज्ञका इष्टिर्भवति। इष्टिग्रहणं विस्पष्टार्थम्।

---

१ A ins. यज्ञः श्रोभूते।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः। हविष्पदेभ्यो याज्यानुवाक्यानियमार्थः।

२. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्याह। पथ्यायाः स्वस्तेः पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु। याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नय सुपथा राये अस्मान्। याज्याग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा। याज्या या ते धामानि हविषा यजन्ति।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं। याज्या य इमा विश्वा जातानि।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्। याज्या महीमू षु मातरं सुव्रतानाम्।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशसामिधेनीका भवति।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुहविष्ट्वम्।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरात्।

१०. त्वां चित्रश्रवस्तम इत्युक्तः पुरोनुवाक्या। यदाहितं तदग्नय याज्या।

११. शंय्वन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः। एतावन्तो वैशेषिकाः प्रायणीयाधर्मा नान्य इति वशब्दः। अतस्त्र ये ऽस्मिन् प्रकरण उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिश्यन्ते। नान्ये आग्निपामनिर्वचनमित्येवमादयः।

श्रुतत्वात्। आहवनीयोपस्थानमप्रतिषिद्धमासीत्तदप्यनेन प्रतिषिध्यते। चशब्दादयमपि दीक्षणीयाधर्मो न केवलं पौर्णमासीविकारादयः।

४.

१. दीक्षणीयानन्तरं नवनीताक्तं कृताञ्जनं निर्वृत्तवापनवापनं त्यक्ताङ्गुलिं यजमानं शालां प्रवेश्याध्वर्युरौद्ग्रभणानि जुहोति। तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो म इत्यादिकैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चैवाहुती-रनुमन्त्रयेत। याजमानमेतच्च चोक्तम्।

२. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः।

३. एकदीक्षे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्ग्रभणानन्तरं कुर्यात्। एतदपि याजमानं चशब्दात्।

४. मनो दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति वाक्यशेषः।

५. वाचं दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते।

७. बहवो दीक्षासंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु। तदभिप्रायेणो-क्तम्। अपरिमिता दीक्षा इति। दीक्षाधर्मयुक्तान्यहानि दीक्षा इति उच्यन्ते। तासां दीक्षाणामपवर्गे परिसमाप्तावित्यर्थः। [१]प्राय-णीयसंज्ञका इष्टिर्भवति। इष्टिग्रहणं विस्पष्टार्थम्।

---

१ A ins. यथा चोभूते।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः। हविरुपदेशो याज्यानुवाक्यानियमार्थः।

२. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्याह। पथ्यायाः स्वस्तेः पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु। याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नय सुपथा राये अस्मान्। याज्या अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा। याज्या या ते धामानि हविषा यजन्ति।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं। याज्या य इमा विश्वा जातानि।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्। याज्या महीमू षु मातरं सुव्रतानाम्।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशसामिधेनीका भवति।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुहविष्ट्वम्।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरात्।

१०. त्वां चित्रश्रवस्तम स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या। यदाविष्टं तदग्ने याज्या।

११. शंय्वन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः। एतावन्तो वैशेषिकाः प्रायणीयाधर्मा नान्य इति चशब्दः। अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरण उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिश्यन्ते। नान्ये आशिषामनिर्वचनमित्येवमादयः।

६.

१. प्रायणीयानन्तरं सोमक्रयः। ततः परिवहनम्। तत्र होतुः संप्रेषितस्यानुवचनम्। तदेतस्मिन्नवधौ भवति। राजानमिति सोमस्य पर्यायो ऽन्यस्मिन्प्रदेशे संव्यवहाराय।[1]

२. शकटचक्रयोस्तलतोः प्रतिहन्तुं वर्त्मनी उच्येते। तयोरन्तरेण तिष्ठन् भद्रादभि श्रेय इत्यादिकामनुब्रूयात्।

३. इमां धियं शिक्षमाणस्य देव वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान सोम यास्ते मयोभुव इति चतस्रः। एताः शकट्यन्तरेण वर्त्मनी अनुसंयन्ननुब्रूयात्।

४. शालां पूर्वेणाध्वर्यवः शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति प्रवेशयन्ति शालायां सोमम्। इष्टपेये तु सद्मागारं नयन्ति। तथापि कथं नाम होताग्नियादित्याध्वर्यवस्य शालामपेत्यादेरुपदेशः।

५. येनाध्वर्य्वादयो प्रव्रजेयुर्यथाहवनीयं पूर्वेण वापरेण वा तेनानुसमियाद्धोता।

६. या ते धामानि हविषा यजन्तीति गृहीतसोमाग्नप्रपद्यमानामनुप्रपद्य ततः।

७. येन प्रव्रजेयुस्तेनानुसमियादिति यद्यपरेणाप्याहवनीयं गतस्तथापि प्रत्येत्याग्रेणाहवनीयं दक्षिणामुखः स्थित आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमिति परिदध्यात्।

८. उपसृष्टाय उत्सृज्यते वाग्यमादेः।

---

१ II °प्रदेशे C (orig.) °शदे।

९. उपसर्जनीरधिश्रयति मदन्तीरित्यातिथ्यायां। मदन्त्य आध्वर्यवोक्ता[1] मदन्त्याख्या आपः। ताभिरुदकार्यं उदकप्रयोजनमुपस्पर्शनादि कुर्यादत ऊर्ध्वमाग्नीषोमप्रणयनात्।

७.

१. सोमपरिवहनादनन्तरमातिथ्यानामेष्टिर्भवति[2]। वैष्णवी विष्णुदेवत्यमस्यां हविः कर्तव्यम्। संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्।

२. वार्त्रघ्नावाज्यभागावित्युक्तं भवति।

३. प्रधानयाज्यानुवाक्ये। विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति पुरोऽनुवाक्या। प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति याज्या।

४. होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्य यज्ञः सुहिरण्यो अग्न इति संयाज्ये इति श्रुतेः।

५. अग्निमन्थनीयानुवचनमासन्ने हविष्यभिन्दष्ट[3] इत्यभिप्रायः। एवं व्रतप्रदाणाभावात्तुदन्तिर्यजमानस्य मदर्थिता भवति। तथा च कात्यायनः। अन्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानब्रह्मवरणानि दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानीयायाः सोमे कृतत्वादित्यत्र आह।

६. इयमिष्टिरेवंधर्मिका भवति।

७. एवमेव श्रुतेः।

---

१ B om. मदन्त्याख्या। २ C (in marg.) •समयात् instead of •वहनात्
३ C (in marg.) ष्ट instead of न्द।

८.

१. आतिथ्यानन्तरं सर्वे सयजमानका ऋत्विजो मदन्तीरुपस्पृश्य वक्ष्यमाणं तानूनप्त्रावमर्शनं कुर्युः। सर्ववचने होतैव केवलः स्यात्परिभाषितत्वादिति।

२. अनाधृष्टमित्येवमादिना मन्त्रेण तानूनप्त्र्यमाज्यमृत्विजो यजमानश्च समवमृशन्ति। तदाज्यं च विशेष्यते। सहिरण्यं ध्रुवाया आगतं प्राचीस्थं बर्हिषि स्थापितं सत्। सहिरण्यमिति हिरण्यस्याप्राधान्यात् पक्षे केवलमपि। ध्रौवमाज्यमिति पूर्वकारिवचनात् सर्वेषामाज्यग्रहणमिति ज्ञापनार्थम्। बर्हिष्यासन्नमिति निराधारशङ्कया प्राचीस्थमित्युक्तम्।

३. तानूनप्त्रावमर्शनादनन्तरं मदन्तीरुपस्पृश्याग्रेणाहवनीयं परीत्य अंशूनुपस्पृशन्तस्त्रिपर्वाणः सोमांशवस्तानुपस्पृशन्तो राजानं सोमं स्पर्शनेन मन्त्रेण चाप्याययन्ति। यजमानषष्ठा होतृब्रह्मोद्गात्राग्नीध्राध्वर्यवः। अंशुरंशुष्ट इत्येवमादिना मन्त्रेण। अत्र मन्त्रे सुत्यापदस्य विकृतौ सुत्याद्वित्वे सुत्याबहुत्वे च साधारणे सोमे वचनोहः[1]। सुत्ये उदृचं सुत्या उदृचमिति।

४. सोमाप्यायनं कृत्वा तत्रैव स्थिता उरोऽभिमर्शनं कुर्वन्ति यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण।

५.[2] उपस्पृश्येति स्पष्टसिद्धस्य वचनं निह्नवाङ्गार्थम्। सोमाप्याययितार उरोऽभिमर्शनं कृत्वा मदन्तीरुपस्पृश्य प्रत्येत्य निह्नुवते।

---

१ A B (sec. h.) ०मत्रा वोरः। २ A om. the comm. on 5. 6 and the beginning of 9, 1.

यज्ञं परिभूय यद्दक्षिणतः सोमाप्यायनाय गतास्तद्दुरितं[1] नमस्कारेणापनयन्तीत्यर्थः। कथं तदित्यत आह। दक्षिणोत्तानाभ्यापाणीन्। दक्षिणा उत्ताना इतरे तद्विपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशान्प्रस्तरे कृत्वा निह्नुवते पौर्वाह्णिके निह्नवने[2]। सव्योत्तानानपराह्णे। आपराह्णिके निह्नवने[2]। एष्टा राय इत्येवमादिना मन्त्रेण।

६. आप्यायनमुरोऽभिमर्शनं प्रस्तरे निह्नवनमित्येवमाद्युपसद्युपसदि[3] प्रतीष्टि परिसमाप्त्यनन्तरं कर्तव्यम्। आतिथ्यानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण प्रवर्ग्यो वक्तव्यो यतो ऽतस्तमाह।

८.

१. प्रवर्ग्य इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्। तद्रहितः प्रथमप्रयोगो भवति। तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति (कौ॰ ८.३) श्रुतेः।

२. अधिगतसकलवेदार्थस्यानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः प्रयोगो भवति। कामं तु यो ऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यादिति श्रुतेः।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः। सूत्रारम्भो होतुस्तत्र पश्चादुपवेशनं कथं नाम स्यादिति।

४. अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः। क्त्वानिर्देशः क्रमार्थः। महावीरपात्राणि प्रवर्ग्योपयोगीनि। तेषु साद्यमानेषु पूर्वेण द्वारेण पत्नीशालां प्रविशेत्। न्यायप्राप्तमप्येतदुच्यते। यदा मध्यन्दिने प्रवर्ग्य-

---

१ C (in marg.) परीतो। २ A B निह्नुवने। ३ B इत्येतदुप॰।

८.

१. आतिथ्यानन्तरं सर्वे सयजमानका ऋत्विजो मदन्तीरुपस्पृश्य वक्ष्यमाणं तानूनप्त्रावमर्शनं कुर्युः। सर्ववचने होतैव केवलः स्यात्परिभाषितत्वादिति।

२. अनाधृष्टमित्येवमादिना मन्त्रेण तानूनप्त्राख्यमाज्यमृत्विजो यजमानश्च समवमृशन्ति। तदाज्यं च विशेष्यते। सहिरण्यं ध्रुवाया आगतं प्राचीस्थं बर्हिषि स्थापितं सत्। सहिरण्यमिति हिरण्यस्याप्राधान्यात् पक्षे केवलमपि। ध्रौवमाज्यमिति पूर्वकारिवशात् सर्वेषामाज्यग्रहणमिति ज्ञापनार्थम्। बर्हिष्यासन्नमिति निराधारशङ्कया प्राचीस्थमित्युक्तम्।

३. तानूनप्त्रावमर्शनादनन्तरं मदन्तीरुपस्पृश्याग्रेणाहवनीयं परीत्य अंशुरंशुरुपस्पृशन्तस्त्रिपर्यायः सोमांशवस्त्रानुपस्पृशन्तो राजानं सोमं स्पर्शनेन मन्त्रेण आप्याययन्ते। यजमानषष्ठा होतृब्रह्मोद्गातृप्रतिप्रस्थात्राध्वर्यवः। अंशुरंशुष्ट इत्येवमादिना मन्त्रेण। अत्र मन्त्रे सुत्यापदस्य विकृतौ सुत्याद्वित्वे सुत्याबहुत्वे च साधारणे सोमे वचनोहः[1]। सुत्ये उदृचं सुत्या उदृचमिति।

४. सोमाप्यायनं कृत्वा तत्रैव स्थिता उरोऽभिमर्शनं कुर्वन्ति यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण।

५.[2] उपस्पृश्येति शङ्खाभिङ्गस्य वचनं निह्नवाङ्गार्थम्। सोमाप्याययितार उरोऽभिमर्शनं कृत्वा मदन्तीरुपस्पृश्य प्रत्येत्य निह्नुवते।

---

१ A II (sec. h.) °वचनोहः। २ A om. the comm. on 5. 6 and the beginning of 9, 1.

यज्ञं परिभूय यद्दक्षिणतः सोमाप्यायनाय गतास्तद्दुरितं[1] नमस्कारेणापनयन्तीत्यर्थः। कथं तदित्यत आह। दक्षिणोत्तानान्पाणीन्। दक्षिणा उत्ताना इतरे तद्विपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशान्प्रस्तरे कृत्वा निह्नुवते पौर्वाह्णिके निह्नवने[2]। सव्योत्तानानपराह्णे। आपराह्णिके निह्नवने[2]। एष्टा राय इत्येवमादिना मन्त्रेण।

६. आप्यायनपुरोऽभिमर्शनं प्रस्तरे निह्नवनमित्येवमाद्युपसद्युपसदि[3] प्रतीष्टि परिसमाप्त्यनन्तरं कर्तव्यम्। आतिथ्यानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण प्रवर्ग्यो वक्तव्यो यतो ऽतस्तमाह।

८.

१. प्रवर्ग्य इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्। तद्रहितः प्रथमप्रयोगो भवति। तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति (कौ॰ ८. ३) श्रुतेः।

२. अधिगतसकलवेदार्थस्यानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः प्रयोगो भवति। कामं तु यो ऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यादिति श्रुतेः।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः। सूत्रारम्भो होतुस्तत्र पश्चादुपवेशनं कथं नाम स्यादिति।

४. *अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः। क्वानिर्देशः क्रमार्थः।* महावीरपात्राणि प्रवर्ग्योपयोगीनि। तेषु साद्यमानेषु पूर्वेण द्वारेण पत्नीशालां प्रविशेत्। न्यायप्राप्तमप्येतदुच्यते। यदा मध्यन्दिने प्रवर्ग्य-

---

[1] C (in marg.) परीतो। [2] A B निह्नुवने। [3] B इत्येतदुप॰।

खरणमाग्नीध्रीये भवति तदा तस्मिन् प्रवेशो दक्षिणेन द्वारेण भवायात्।

५. आहवनीयखरपात्राणामुत्तरत इति नोक्तम्। कश्चित्सर्व-थासंभवात्। तद्यथा। आग्नीध्रीये आहवनीयो नापि द्वौ खरौ। यथासंभवं संचर आहवनीयायसमासाल्लभ्यते[१]।

६. प्रवर्ग्यप्रचारप्रदेशस्य पश्चात्संनिधावुपविशेत्।

७. अध्वर्युणा।

८. अर्धर्चं संदधदेकैकां मकारान्तप्रणवावसानयुक्तामभिष्टौति।

९. एकशतपञ्चाशको ऽयमनुवाकस्तस्येयं प्रथमा।

१०. शाखान्तरीयत्वात्सकलपाठः।

११. विकल्पितान्तश्च शाखान्तर आख्यानात्[२]। ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति प्रतीकग्रहणात् सावित्रीः प्रथमा अभिष्टौतीति च श्रुतेः (कौ० ८.२)।

१२. अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्येतां महावीरमुखे ऽज्यमाने ऽभिष्टुयात्। स यदेतां होताभ्याहाञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इति तदेतं प्रवरणीयं महावीरमाज्येन समनक्तीति शतपथ-श्रुतेः (१४.१.२.१३)। अध्वर्युश्रुतिविभागात्[३] पूर्वमभ्यञ्जनादारब्धव्यम्।

१३. सं सीदस्व महाँ[४] असीति खरस्थयोर्मुञ्जप्रज्वलयोरुपरि महावीरे साद्यमाने ऽभिष्टुयात्।

१४. भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ तपो ष्वग्ने अन्तरौ[५]

१ A आहवनीयादीनामसमासाते, [illegible] (sec. h) च्च over सास and भ over भ।
२ [illegible] (in marg) व्याख्यानात्। ३ C om. श्रुति। ४ C महे। ५ C अन्तरं।

अभिचान् यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने। एतास्तिस्रो ऽङ्गारेषूपोह्यमानेष्वभिष्टुयात्।

१५. कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्येवमाद्याः पञ्चाभिष्टुयात्।

१६. परि त्वा गिर्वणो गिरः। अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः। एते अभिष्टुयात्। ऐन्द्रावभिरूपे अभिष्टौतीति (८. ४) श्रुतेः।

१७. शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्। अर्हन्बिभर्षि सायकानि धन्वेति। पौष्णीं च रौद्रीं चाभिरूपे अभिष्टौतीति श्रुतेः।

१८. पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया इत्यं सूक्तम्। सद्यो द्रप्सस्य धमतः समस्वरन्निति नवकं सूक्तम्। एते अभिष्टौति।

१९. पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते द्वे ऋचौ[1]।

२०. वि यत्पवित्रमित्यादिकां कल्पनामभिष्टौति। ता द्वादश पावमान्य इति (८. ५) श्रुतेः।

२१. अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा इत्येतदष्टकं सूक्तमभिष्टौति[2]। नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतां वर्जयित्वा[3]।

२२. गणानां त्वा गणपतिं हवामह इत्येकोनविंशतिकं सूक्तम्।

२३. बृहद्वदेम विदथे सुवीरा इति एतदवसरप्राप्तं पठन् वीरकामायै पत्न्यै यथाभिलषितं वीरं पुत्रं ध्यायात्।

२४. का राधद्धोत्राश्विना वामिति एता नवाभिष्टुयात्।

२५. आ नो विश्वाभिरूतिभिरित्येतास्तिस्रो ऽभिष्टुयात्।

१ C adds ता द्वादश पावमान्य इति श्रुतेः। २ C om. अभिष्टौति। ३ C इत्येतामुद्धृत्याभिष्टुयात्।

२६. प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वमिति पञ्चर्चं सूक्तं पौर्वाह्णिके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात्।

२७. आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति पञ्चर्चमेवापराह्णिके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात्।

२८. ईळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तय इत्येतत्पञ्चविंशतिकं सूक्तं सर्वमुत्तमेन स्वरेणाभिष्टुयात्। उत्सृज्य मध्यमां वाचम्[१]।

२९. अप्नस्वतीमित्येतां पठित्वा द्युभिरक्तुभिरित्येतां परिधिव्याध्वर्युणा कथितो घर्मे दत्युक्ते ऽरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय इत्येतामभिष्टुयात्। क्वानिर्देशः क्रमार्थः।

३०. ईळेद्यावीयस्योत्तमयानुवचनं परिसमाप्य। अथापि परिधायेति क्रमार्थो निर्देशः।

३१. अनुवचनान्ते सदन्तौपस्थ्योत्थाय ततो ऽवकाशानामनुवाकेनाध्वर्युवोक्तेन महावीरमुपस्थाय सदन्तौपस्थ्योपविशति[२]।

१०.

१. अथस्त्रिंशदुत्तरा अभिरूपा दोहनीया अभिष्टौतीति सूत्रत्वात्। दोहनीयावसर इदानीम्। तत्र यदा गामाह्वयत्यध्वर्युर्दोहाय तदा उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतामित्येतामभिष्टुयात्।

२. हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनामित्यागच्छन्त्यां गवि।

३. गवीत्यनुवर्तते। अभि त्वा देव सवितरित्येतामनुब्रूयात्। अभिधीयमानायां बध्यमानायामित्यर्थः।

---

१ A B om. उत्सृज्य मध्यमां वाचम्। २ The Comm. on 31 is om. in B.

४. समी वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव मातृभिरिति द्वे। अथैते अभिष्टुयात् उपसृज्यमानायां गवि। सवत्सीक्रियमाणाया-मित्यर्थः।

५. यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरित्येतामभिष्टुयात्। वत्से स्तनं ग्टह्णति सति।

६. गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तमित्येतामभिष्टुयात् स्तनादुन्मुच्य वत्से नीयमाने।

७. नमसेदुप सीदत संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु इत्येते दोग्धर्युपसीदत्यभिष्टुयात्।

८. दोहेन गामुप शिक्षा सखायम्। दुहन्ति सप्तैकाम्। आ दम्नभिर्विवस्वतः। आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः। समिद्धो अग्निर-श्विनेति कल्पजा। समिद्धो अग्निर्वृषणा रयिर्दिव इति कल्पजैव। तदु प्रयक्षतममस्य कर्म। एताः सप्ताभिष्टुयाद्दुह्यमानायां गवि।

९. अधुक्षत्पिप्युषीमिषम्। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते। एते अभिष्टु-यादुत्तिष्ठति सति दोग्धरि।

१०. उप द्रव पयसेत्यादिकां कल्पजामाह्रियमाणयोः पयसो-रभिष्टुयात्। ननु कतमे एते द्वे पयसी। उच्यते। येनैव क्रमेणा-ध्वर्युर्गां दोग्धि तेनैव क्रमेण प्रतिप्रस्थाता अजां मयूखे बद्धा दोग्धि। अतो गव्यं आजं च द्वे पयसी।

११. केषां चिदध्वर्यूणामानीय पयसी खरस्थ एव महावीरे आसेकक्रिया। तत्रासिच्यमानयोः पयसोर्यथासंख्यमा सुते सिञ्चत श्रियमित्येकश्विना नूनमश्विनोर्ऋषिरित्यपरस्मिन्नभिष्टुयात्।

१२. उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेत्युद्यम्यमाने खरान्महावीरे।

१३. वाजसनेयके पयआहरणादनन्तरं खरान्महावीरमुद्यम्योपयमन्यामाधायासेकः। तत्रासेकोद्यमनकर्मणोर्विपर्यासे यथाकर्माभिष्टुयात्।

१४. अनन्तरं यागार्थमध्वर्य्वादय[1] आहवनीयं प्रयन्ति तेषु प्रवृत्तप्रजनेषु[2] प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतामभिष्टुयात्।

१५. नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतामृचमनुसंयत्स्वभिष्टुयात्। कानुसंयत्स्विति चेत्। येषु प्रव्रजत्सु पूर्वोक्ता।

१६. यत्र तस्य संभवः। क्व च तस्य संभवः। सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्ये क्रियमाणे सदसि होतृषदनमस्ति। तत्राग्नीध्रीयाद्यजतिदेशमनुगत्य प्रत्येत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य होतृषदन उपविश्य वक्ष्यमाणं कर्म करोति। अन्यथासमसाधम्। आसीनमन्यायमिति परिभाषितत्वात्।

१७. अध्वर्युणा संप्रेषितः।

१८. उभा पिबतमश्विना गायत्री। तप्तो वां घर्म इत्यादिका कक्षजा त्रिष्टुप्। आभ्यामेकीकृत्य मध्ये ऽनवानन् वषट्कुर्यात्। ताभ्यां यजेत् त्रिष्टुब्वतीभ्यां पूर्वाह्ण इति (८.७) श्रुतेः।

१९. घर्मस्याग्ने वीहीत्यनेनानुवषट्करोतीति पूर्वाह्णे पौर्वाह्णिके प्रवर्ग्यचरण इत्यर्थः।

२०. यावदुक्तमेव। नाभ्यधिकं सामिधेन्याद्यपीत्यथशब्दस्यार्थः।

---

१ A यदाषिक्तयोः पयसोर्होमार्थम्, B (in marg.) आसिच्यमानयोः पयसोः।
२ A प्रव्रजत्सु।

२१. अस्य पिबतमश्विना गायत्री। यदुस्रियास्वाहुतमित्येवमादिका जगती कल्पजा। जगतीभ्यामपराह्ण इति श्रुतेः।

२२. यथा पूर्वाह्णे।

२३. स्वाहाकृत इत्येवमाद्युभयत्र श्रर्धयुज्यविधानात्।

२४. सखे सखायमभ्या ववृत्स्वेत्येतामागच्छति सत्यभिष्टुयात्। उत्तरपूर्वार्धे गत्वाध्वर्युरागच्छति। सो ऽस्याभिष्टवावधिः।

२५. साद्यमाने इति महावीरं खरे सादयत्यध्वर्युस्तस्मिन्नवधौ गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षतीत्येतामभिष्टुयात्।

२६. आवर्तनं महावीरपात्रस्य न्युब्जताकरणम्। तत्कुर्वति सत्यध्वर्यौ तं घेमित्था नमस्विन इत्येतामभिष्टुयात्। प्रागाथस्याष्टमं मण्डलं तत्रभवा प्रागाथिका।

२७. तदाध्वर्यूणामग्निहोत्रावृता होमस्ततः पुरा हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यमित्येतामभिष्टुयात्।

२८. कृतयोपस्य प्राणभक्षो ऽवघ्राणमात्रमित्यर्थः।

२९. शाखान्तरादुभयोस्तानेव समुपलक्षयेति।

३०. एवमेव द्रष्टव्यम्।

३१. कृतं हविरित्येवमादिको भक्षमन्त्रः। ययोरेव भक्षस्तयोरेवायं भक्षमन्त्रः। न केवलस्य यजमानस्यानन्तरत्वात्।

३२. आ यस्मिन् सप्त वासवा इत्येवमादिकां कल्पजामभिष्टुयात्। संघाद्यमानेषु अध्वर्युणा महावीरपात्रेषु।

३३. सूयवसाद्भगवती हि भूया इत्याशीर्वत्या परिदधातीति (८, ७) श्रुतेः।

२४. महन्तीरुपस्पृश्य वाग्यमादुत्सृज्यते। शान्तिकरणं शुक्रिय-सूचं (वा० ३६. १) वाचमित्यादिकमध्वर्युवशादाद्यन्तयोर्भवत्येव।

२५. सुत्ये प्रवर्ग्यो वा भवत्यहन्यहनि यावत्सुत्यम्। आग्नीध्रीये प्रवर्जनम्। होमस्त्वाहवनीय एव। स्तुते बहिष्पवमाने पौर्वाह्णिकः प्रचारः। माध्यन्दिने पवमाने आपराह्णिकः। एवमेव सुत्यात्। पूर्वकारिवशात्तु क्रिया।

२६. आतिथ्यानन्तरं तानूनप्त्रमाप्यायनोरोभिमर्शनप्रस्तरेनिह्नवनं तत्कालोपसदा चरन्ति। प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे। प्रवर्ग्यवति तु प्रवर्ग्यं संस्थाप्य।

११.

१. उपसत्स्वरूपमिदानीमुच्यते। उपसद्याय मीढुष इत्येतास्तिस्रः सामिधेनीराह पूर्वाह्णे। पौर्वाह्णिक्यासुपसदीत्यर्थः। कथं पुनराह। अर्धर्चं संदधदनुच्छ्वसन्नेकैकां सप्रणवां मकारान्तप्रणवावसानां त्रिरुक्त्वा तृतीयेन वचनेनोत्तरां संधायावस्येत्।

२. सामिधेनीराहेति संबध्यते। इमां मे अग्ने समिधमित्येतास्तिस्रः आपराह्णिक्यासुपसदि।

३. अनवानमेकैकां सप्रणवां त्रिरुक्त्वा तृतीयेन पूर्वस्या वचनेन प्लुतप्रणवान्तेनोत्तरां संधायावस्यति द्वे अनुच्छ्वसन्पठतीत्यर्थः।

४. तृतीयायास्तृतीये वचने यः प्रणवस्तेनाग्निमावह सोममावह विष्णुमावहेति संदध्यात्। यथापठितमेवैतच्चाभ्यधिकं[१] परिसंख्या

---

१ A मान्यदधिकं।

नात्। प्रणवेन संधानोपदेशात् अग्ने महाँ असीत्येवमादेरावह देवान्यजमानायेत्येवमन्तस्य चाभावः। तिस्र एव देवता व्यवस्था-वाहयेत्।

५. स्रुगादापनेनाग्निर्देवेत्यादिना सकलेन स्रुचावादाय। आ-दायेति निर्देशः क्रमार्थः।

६. तस्माद् तत्रोपांशु चरेयुरिति श्रुतेः (८.१)।

७. अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् अग्नेः पुरोनुवाक्या। य उग्र इव शर्यहेति याज्या।

८. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूः सोमस्य पुरोनुवाक्या। अषाल्हं युत्सु पृतनासु पप्रिमिति याज्या।

९. यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे विष्णोः पुरोनुवाक्या। तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विदेति याज्या।

१०. यावदादिष्टं यावदुक्तमित्यर्थः। प्राकृतस्य स्विष्टकृदादेर्नि-वृत्त्यर्थं वचनम्।

११. अग्नेर्य उग्र इवेति पुरोनुवाक्या। अग्निर्वृत्राणीति याज्या। सोमस्याषाल्हं युत्स्विति पुरोनुवाक्या। त्वं सोम क्रतुभिरिति याज्या। विष्णोस्तमु स्तोतारः पूर्व्यमिति पुरोनुवाक्या। यः पूर्व्यायेति याज्या। एवमापराह्णिके उपसदि विपर्यासः। एवमियमिष्टिदर्य-नैकोपसद्गृह्यते[१]। इतरे अप्येवमेव द्रष्टव्ये।

१२. इमां मे अग्ने समिधमित्येतास्तिस्रः सामिधेनीर्द्वितीये ऽहनि पौर्वाह्णिक उपसद्यरणे ऽनुब्रूयात्।

१ A मध्या।

१३. द्वितीय एवाहन्यपराह्ने उपसद्याय मीढुष इत्येतास्तिस्रः सामिधेनीरनुब्रूयात्। शेषं पूर्ववत्।

१४. येनैव प्रकारेण प्रथमे ऽहन्युपसत्तेनैव तृतीये ऽप्यहनि कर्तव्या। एवमेतास्तिस्र उपसदः स्वश्रुतौ। श्रुत्यन्तरे तु ज्योतिष्टोम एव द्वादशाम्नाताश्च त्रिमयमेव त्रिको दण्डकलितवत् चतुरावर्तेत ततः स्वस्थानस्था द्वादशसंख्यापूरणमिति संशय आह।

१५. या प्रथमे ऽहनि सा चतुरहं क्रियते। या द्वितीये साप्येवमेव चतुरहम्। या तृतीये सा चतुरहमिति। एवमेताः स्वकालाः स्वस्थानस्था[1] एव विवर्धेरन्नेवं क्रमो न बाधितो भवति। तुशब्दः संशयव्युदासार्थः।

१६. प्रत्यहं वा विपर्यासं कुर्यात्। यद्युपसदो विवर्धेरन् एवमपि श्रुतत्वात्। केचित्तु श्रुतिमन्यार्थां मन्यमानाः पूर्वपक्षमेतदिच्छन्ति। सिद्धान्तसूत्रं[2] तु पूर्वम्।

१७. शोभाविन्यां सुत्यायां यदहस्तदुपवसथशब्दवाच्यम्। तस्मिन्प्रातरुभे पौर्वाह्णिकमुपसत्करणमापराह्णिकं च समाप्य। ततो ऽन्यत्कर्म।

१२.

१. *अग्निप्रणयनं चातुर्मास्यवदुक्तं तद्दिहोपवसथे ऽहनि भवति। प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे।*

---

1 B om. स्था। 2 C om. सूत्रं। 3 C om. तु।

२. [1]उपवसथे प्रातः सप्रवर्ग्ये यज्ञे प्रवर्ग्योपसदौ समस्य[2] महावीरपात्रोद्वासनं भवति।

३. तत्र महावीरपात्रोद्वासने प्रस्तोता सामगानं करोति। किं ततः।

४. तत्र तस्मिन्प्रस्तोतुः सामगाने होतुरपि निधनोपायः। सामनिधनोपगमनं पठनं होतुरपि भवति। होतृवचनं ब्रह्मादिनिवृत्त्यर्थम्। तत्र प्रस्तोता साम गायति तत्र होतुर्निधनोपाय इति सूत्रद्वयकरणं सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यपक्षे तत्रैव प्रवर्ग्योत्सादनं तत्रापि होतुर्निधनोपाय इति ज्ञापनार्थम्।

५. ननु भक्ष्यावसरत्वादप्रवर्ग्ये[3] च विधानान्न प्राप्नोति। उच्यते। श्रुतावविशेषेण व्याख्यातम्। ब्रह्म वा अग्निस्तस्मादुपवसथे ऽग्निं प्रणयन्तीति। तत्प्रवर्ग्योत्सादनादूर्ध्वमुपवसथे यथा स्यादिति सूत्रारम्भः। येषामपि सौत्ये ऽहनि महावीरपात्रोद्वासनं तेषामप्युपवसथ एवाग्निप्रणयनम्। व्याख्यातवचनात्।

१३.

१. श्रुतिक्रमेणाग्निप्रणयनादनन्तरं हविर्धानप्रवर्तनमाह[4]। हविर्धानप्रवर्तनमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्। तदर्थमामन्त्रितो ऽऽहूतो होता यत्करोति तदुच्यते।

२. हविः सोमाख्यं धीयते ऽवस्थाप्यत इति। हविर्धाने शकटे

---

१ C (in marg.) क्रमो न नाधिको भवति। २ A C (sec. h.) समाप्य। ३ C (in marg.) सप्रवर्ग्ये। ४ C om. श्रुति॰ माह।

उच्येते। ते प्राची शालामग्रेणाध्वर्युणावस्थापिते तयोर्दक्षिणस्योत्तरं वर्त्मोत्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् होता हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेषितः। किं करोतीत्यत आह।

३. अपेतो जन्यमित्येवमादिना मन्त्रेण लोष्टं प्रक्षिपेत्। कथम्। दक्षिणपादाग्रतलेन प्रतीचीं दिशं प्रति।

४. प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति तिष्ठन्ननुब्रूयात्। आसीनन्यायप्रतिषेधार्थं पुनस्तिष्ठद्वचनम्।

५. द्यावा नः पृथिवी इमं तयोरिद्घृतवत्पयः। यमे इव यतमाने यदैतम्। एताभ्यां दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मोपसंलग्नो ऽनुसंयम् अनुब्रूयात्। स प्राञ्चं दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मोपनिश्रयेतेति (८.४) श्रुतेः।

६. अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्येतामनुब्रूयात् छदिषि कीलादावुपरि दीयमाने[1]।

७. विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्येतामनुब्रूयात्। परिश्रीयमाणयोः रज्जुभिर्बध्यमानयोर्हविर्धानयोः।

८. नाभिर्यज्ञस्येत्येतस्मिन्नन्तरे नभ्यम्। तत्स्थयोर्हविर्धानयोरा वामुपस्थमद्रुहेत्येतामनुब्रूयात्। यदैने नभ्यस्थे कुर्युरथा वामुपस्थमद्रुहेति (८. ४) श्रुतेः।

९. केचिदध्वर्यवो नभ्यस्थकर्म पूर्वं कुर्वन्ति। ततो मध्यमस्य छदिष आरोपणम्। तत्र कर्मविपर्यासे ऽध्वर्युवशादाथाकर्म। आ वामुपस्थं पूर्वाधि द्वयोरित्युत्तरा।

---

1 C मिथेकिलं आदावुपरि दीयमाने।

१०. परि त्वा गिर्वणो गिर इत्येतया परिधाय परिसमाप्यानुवचनं ततो ऽन्यत्कर्म।

११. यत्र स्थितेनानुवचनस्य प्रथमोक्ता तत्र स्थित्वा उत्सृज्यते व्यवायवागयमनक्रमणादिनियमात्। यत्र तिष्ठन्तत्स्थित्वेत्यनुवादपरेण स्थानविधानमतो नार्थोऽन्यथाः।

१४.

१. श्रुतिक्रमेणाग्नीषोमप्रणयनं वक्तव्यम्। तस्य तावदवधिमाह। मितेषु निष्पादितेषु। यज्ञागारेषु सदोहविर्धानाग्नीध्रेषु अग्नीषोमौ प्रणयन्ति। तत्राग्निमाग्नीध्रीयं प्रणयन्ति। सोमं हविर्धानम्। ततः किमित्यत आह।

२. तत्प्रभृतीत्यग्नीषोमप्रणयनप्रभृतीत्यर्थः। आनूबन्ध्यायाः संस्थानात्। वक्ष्यति। मैत्रावरुणी वशाऽनूबन्ध्येति। आ तदीयव्यापारपरिसमाप्तेः। अन्तरेण मध्ये चात्वालोत्करौ तीर्थं प्रवेश इत्यर्थः।

३. कर्म कुर्यादिति वाक्यशेषः।

४. उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं आग्नीध्रशरणस्थमग्निं तदस्योत्तरेण गत्वा ततः।

५. अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चाध्वर्यू। तावुत्तरेण यज्ञपात्राणि चान्तःपात्यदेशस्थानि[1] तानि चोत्तरेण गत्वा। पूर्वया द्वारा शालां प्रविश्य। अयं यज्ञसंचरः सूत्रान्तरे प्रसिद्धः। तत्प्रतिपत्त्यर्थमस्यत्रायोदाहरणप्रपञ्चार्थं चोक्तम्।

---

१ C चात्वादेश०।

६. शालामुखे भवः शालामुखीयो ऽग्निस्तस्य पश्चादुपविश्य संप्रैषमपेक्षेत इति शेषः।

७. इति कार्यान्तरे। तेन[1] कदाचिदध्वर्युवमाद्ग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रह्रियमाणायेति वेति।

८. एतामेवासीनः शेषमनुवचनस्य तिष्ठन्।

९. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति लिङ्गादुत्तिष्ठन्तु।

१०. प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां प्रव्रजत्सु लिङ्गादेव।

११. होता देवो अमर्त्य इत्ययं तृचः। उप त्वाग्ने दिवेदिव इति तृचः। एतौ तृचावनुसंयन्ननुब्रूयात् लिङ्गाम्नायाच्च।

१२. होता देवो अमर्त्य इत्यस्य तृचस्य तृतीयायामृचि भृतानां गर्भमा दध इति यः पादस्तं ब्रुवन् गर्भकामायै पत्न्यै गर्भमियं लभतामिति ध्यायादुत्तरेण सदो ऽनुसंयन्। उदरं वै सद इति सामान्यात्[2]।

१३. आग्नीध्रीयप्रकरणे ऽध्वर्यवो ऽग्निं निदधति स्थापयन्तीत्यर्थः। अतःप्रभृत्याग्नीध्रीये प्रायश्चित्तमाध्वर्यवं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः।

१४. अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तद्वच इत्येतामाग्नीध्रीय आहुतौ हूयमानायामनुब्रूयात्। तां संप्रत्येतामनुब्रूयात्। अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तद्वच इति तस्या एवैषा याज्येत्यर्थवादादाहुतिग्रहणाच्च तदाहुत्तावावृत्तिः। (कौ० ब्रा० ८. ५)

१५. उत्तरेणाग्नीध्रीयमग्निं अनुसंयन्। सोमो जिगाति गातुविदित्येतांस्तिस्रो ऽनुब्रूयात्।

---

१ A इति प्रकारे। २ A सामान्यश्रुतेः।

१६. उप प्रियं पनिप्नतमित्याहवनीये हूयमानायामाहुताव-नुब्रूयात्। अस्यामप्याहुतिरेव[1] प्रयोजिका। अर्थवादात्।

१७. तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनेति हविर्धानं प्रपाद्यमाने सोमे ऽनुब्रूयात्। व्रजं [redacted] विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुत इत्येतद् ध्रुवम् गोष्पदं गृह्णीयादिति वृद्धवार्त्ता।

१८. अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासीत्यनुब्रुवन्ननुप्रपद्य ततो ऽन्यत्कुर्यात्।

१९. दक्षिणे ऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधा-तीत्याध्वर्यवे निदृष्टे श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम्। गणानां त्वा गणपतिं हवामहे। अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा इत्येता उत्तरतो दक्षिणस्यानसो दक्षिणामुखस्तिष्ठन्ननुब्रूयात्।

२०. एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तमित्याशीर्वत्या परिदधातीति (९.१) श्रुतेः।

२१. मध्याद्धविर्धानयोर्यदागारं तस्य पूर्वस्यां द्वारि। प्रवे-शनिष्क्रमणाविरोधेन वहिरुपविशतीति। विनापि कर्मणेहोपवेशन-विधिरयम्।

२२. यद्यपरया द्वाराध्वर्युभिः सोमः प्रपाद्यते ततस्तेनैव होता-नुप्रमियान्न ब्रह्मयजमानौ होतृवचनात्।

२३. प्रपाद्यमाने ऽनुप्रपद्येत्येवमाद्यपरयापि द्वारा प्रपाद्यमाने पूर्वेणैव तुल्यम्।

२४. दक्षिणेन बाहुना आवृतो दक्षिणावृत्। तादृशो ऽपरया

१ C श्वसा त्वाहु॰।

द्वारा निष्क्रम्य ततः सव्यावृत्त्युत्तरेण हविर्धाने हविर्धानशकटोपलक्षितमागारमुत्तरेण गत्वा तत्रैव पूर्वस्मामेव द्वार्युपविशति।

१५.

१. अग्नीषोमदेवताकेन पशुना सोमाविति सौत्ये यजते। य एवासौ सोमस्योपवसथे अग्नीषोमीयस्तमेव तेनाप्नोतीति लिङ्गात्। ननन्वयोपवसथशब्देन पौर्णमास्यमावास्ये उच्येते। सत्यम्। प्रधानयागात्पूर्वमहस्सुत्याद्युपवसथशब्दवाच्यम्। तथापि तत्समानमेव। ननूपवसथशब्दो ऽतिरिच्यते। प्रकृतत्वात्। सत्यम्। अग्नीषोमीयस्यैवार्थं कालनियमो यथा स्यात्। नान्येषां तत्प्रकृतीनाम्। तथा च निरूढेष्वायमाग्नयोर्यजन इतीत्यार्थस्वेवाग्नीषोमीयधर्मा नान्येषु।

२. यूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्युक्तः अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यन्वाह।

३. उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः उच्छ्रयस्व वनस्पते। समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताज्जातो जायते सुदिनत्वे अह्नाम्। ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये। ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना। इत्येता अनुब्रूयात्।

४. परिवीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिधाय परिव्ययमाणानुवचनम्। यूपायाज्यमानायेत्येवमादिसंप्रैषग्रहणं प्रयोजकार्थम्। अतस्तदभावादुपशये ऽपि यूपधर्मप्राप्तिः।

५. ऋजुकायावस्थो ऽग्निमन्थनीया अन्वाह। तिष्ठन्निति वचनान्न पश्चाद्वेदेः। अन्वाहेति वचनात् मति मन्थने। मन्थनमन्तित्यर्थः।

६. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्येतया परिदध्यात्तं मर्जयन्तेति महदुक्ता । एतया त्वत्र च चातुर्मास्येषु चाथ यत्र पशुरालभ्यते तदेतां पराचीमनूच्य यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति त्रिष्टुभा परिदधातीति (८.२) श्रुतेः ।

७. अत्रैव तिष्ठन्नाग्निमिधेनीरन्वाह[1]। मनोतासूक्तादनन्तरं श्रुतानुक्तत्वात् । स एव क्रमो मा भूदिति वचनम् । नन्वाकृतिचपणार्थत्वादिभाव्य श्रुतिक्रमात्र तत्रैवेध्माधानमनुवचनं च युक्तम् । उच्यते । नैभस्य[2] हविःश्रपणार्थत्वेन[3] सङ्घानियमात् । मनोतायामवदानार्थत्वादवदानेनार्थवादार्थं[4] । तत्र श्रुतिः ।

८. पशुशब्दः प्रधानावदानवचनम् । अतः प्रधानावदानदेवताभावाह्य प्रत्यवहितं वनस्पतिमावाहयेत् । एवमेव श्रुतत्वात् ।

९. प्रकृतिवदध्वर्युमाग्नीध्रं च संमृश्य यत्पुरोवो रित्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा तिष्ठति ।

१०. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो मैत्रावरुणाय दण्डं समर्पयति ।

११. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यथार्थम् । याहयं प्रतियच्छार्थत्वादूह्यं विपरिणम्य दक्षिणपूर्वार्धे होतुस्तिष्ठन् प्रतिगृह्णीयात् ।

१२. दण्डं प्रतिगृह्य मैत्रावरुणो दक्षिणादुदक्षिणेन होतारं गत्वायतः स्थितः पूर्वो होतुः प्रतिपद्यते ।

---

१. C om. अत्रैव •न्व । २ A C (sec. h.) पाकृति instead of हवि । ३ A एवं । ४ B •वदनार्थं ।

१२. उत्तरेण हविर्धाने इति हविर्धानागारमुत्तरेण दक्षिणे-नाग्नीध्रीयं धिष्ण्यमदूरे गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्य मैत्रावरुणः होता तु[१] होतृषदने एवमनेन क्रमेण संचरप्रवेशनोपवेशनानि कृत्वा एकादश वक्ष्यमाणकान् प्रयाजान्यजति। कथमित्यत आह।

१६.

१. प्रैषा होता यक्षदग्निमित्येवमादयः पाशुकाः। होता यक्षदिन्द्रं हरिवानित्येवमादयश्च सौमिकाः प्रादिष्टाः। ते सर्वे एव मैत्रावरुणस्य भवन्तीति लाघवार्थं परिभाषणम्।

२. समिधे च प्रदाने पुरोनुवाक्या मैत्रावरुणस्य भवन्ति। चकारः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः।

३. प्रयाजाधिकारादूर्ध्वम् उच्यते मैत्रावरुण इति यावत्। यथा प्रैषा मैत्रावरुणस्य तथानुवचनान्यपि। पर्यग्निकरणादीनि तस्यैव भवन्ति।

४. प्रैषानुवाक्यानुवचनानि प्रह्वाणः कुब्ज इव तिष्ठन्दण्डाव-ष्टम्भस्थो मैत्रावरुणो ऽनुब्रूयात्।

५. समिध्य प्रेष्येति विशिष्टेन संप्रैषेण संप्रेषितो होता यक्ष-दग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धमित्येवमादिना प्रैषसूक्तेनोभयत्रा तनूनपान्नराशंसान्यतरप्रयोगेण प्रत्येकमुत्तरेषु[२] प्रेष्यप्रेष्येत्युक्तो मैत्रा-वरुणः प्रेष्यति। प्रैषानाहेत्यर्थः।

---

१ C om. होता तु। २ B ins. प्रैषेषु।

६. दाशतयीषु दशैवाप्रीसूक्तानि। तेषां सामान्यविनियोगार्थमेतत्सूत्रम्। तेन इतं मिमिक्षे देव त्वष्टर्यद्ध चारुत्वमानडित्येतयोर्विशेषविनियोगे सति प्रयाजस्य उद्धारः। एतयोः स्थाने ऽन्यार्षेये कर्तव्ये। यातयामत्वदोषपरिहारार्थेति वृद्धसंप्रदायः।

७. यदार्षेयो यजमानस्तदार्षेय्या आप्रियो भवन्ति। तद्यथा। वैश्वामित्रस्य यजमानस्य समित्समित्। वासिष्ठस्य जुषस्व न इति।

८. अथवा समिद्धो अद्य मनुषो दुरोण इत्येताः सर्वेषां भवन्ति। येषामपि समानार्षेयमाप्रीसूक्तमस्ति। अब्राह्मणस्य तु समिद्धो अद्येत्येतदेव भवति। न पुरोहितार्षेयम्। प्रवरमात्रस्य तदीयस्य वचनात्।

९. यस्तु नाराशंसयाजी[1] संभवत्स्वार्षेयनाराशंसस्तस्य सैव कार्या समिद्धो अद्य मनुष इत्यसंभवान्नाराशंस्याः। अत्रोदाहरणम्। आत्रेयस्य समिद्धो अद्येति वैकल्पिके प्रयोगे नराशंसः सुषूदतीति भवति। येषां सा न विद्यते तेषां वासिष्ठी। निरुक्ते तथा दृष्टत्वात्।

१०. दशभिः प्रयाजैश्चरित्वा पर्यग्नये ऽनुब्रूहीत्येवं[2] संप्रेषितो ऽग्निर्होता नो अध्वर इत्याद्यास्तिस्र ऋचो ऽन्वाह मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात्।

११. उप प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्यध्वर्युणा संप्रेषितो मैत्रावरुणो ऽजैदग्निरसनद्वाजमित्येवमादिकमुपप्रैषसंज्ञकं प्रैषमाह।

१२. उक्ते मैत्रावरुणेनोपप्रैषे दैव्याः शमितार इत्यादिक-

---

१ A संभवत्स्वार्षेयेना॰, C ॰र्षेये॰। २ A ॰त्यध्वर्युणोक्तो।

मध्रिगुसंज्ञं प्रैषं होतानुब्रूयात्। उक्तवचनादध्रिगोराद्यत्तावुपप्रैष-स्यावृत्तिः।

१७.

१. मेधपतिशब्दस्योहविकारो वच्यत एव।

२. [1]अस्मा इति पुल्लिङ्गैकवचनम्। [1]आभ्यामिति द्विवचनम्। [1]एभ्य इति बहुवचनम्। तत एवं पशुद्वित्वे पशुबहुत्वे च वच-नोहः। एकस्मिन्स्त्रीपशौ अस्या अग्निं भरत। द्वयोः आभ्यामग्निं भरत। बहुषु आभ्यो अग्निं भरत। पुल्लिङ्गपशुद्वित्वे अन्वेनौ माता मन्यतामिति। बहुत्वे अन्वेनान्माता मन्यतामिति। स्त्रियाम्। अन्वेनां माता। द्वित्वे अन्वेने माता। बहुत्वे अन्वेना माता। मन्यता-मित्यस्यानूहो जातिनामभिः समानाधिकरणत्वात्।

३. पुरुषे एकस्मिन्नालभ्यमाने उदीचीनां अस्य पदो निधत्तात्। पुरुषपशुद्वित्वे[1] उदीचीनां एनयोः पदो निधत्तात्। पुरुषबहुत्वे उदीचीनां एषां पदो निधत्तात्। स्त्रिया एकत्वे उदीचीनां अस्याः पदो निधत्तात्। स्त्रीपशुद्वित्वे उदीचीनां एनयोः पदो निधत्तात्। बहुत्वे उदीचीनां आसां पदो निधत्तात्। ननु चास्येति प्रथमा-देशस्तेन द्विवचने अनयोरिति प्राप्नोति। नेत्युच्यते। अस्मा अग्निं भरतेति प्रथमकथनादन्वेनमिति च प्रकृतत्वात्। चरकाणां[2] चानु-दात्तपाठादन्वादेशो ऽस्यशब्दः। पृथिवीं शरीरमिति पश्वेकत्वे। शरीरे शरीराणीति द्विबह्वोः।

---

१ O ins, अ। २ O om पाद। ३ [illegible] च कारकाणां।

४. एकधैकधेति वक्ष्यत्येव। अस्येति पूर्ववदूहो विकारेषु। पुराशब्दो ऽव्ययम्। तस्य द्विवचनबहुवचनयोर्विशेषाभावात् वीप्सया द्वित्वबहुत्वप्रदर्शनमन्यथानभिधानात्। पिश अवयवे पिश च्छेदने वा धातुः। अतो निरवयवां वपामुत्खिदतादच्छिन्दन्त इति वेति। अपिशस इत्येकवचने प्राप्ते ऽपिशस इति बहुवचनं तेनायथार्थनियमादनूह्यम्[१]। वपामुत्खिदतात्। वपे उत्खिदतात्। वपा उत्खिदतात्। यथावचनं विकारेषु। अन्तरित्यव्ययम्। तस्य वीप्सयैव द्वित्वबहुत्वयोरभिधानम्[२]।

५. अस्येति प्रदर्शितम्। द्वित्वे वचसी बहुत्वे वचांसि। प्रशसेति प्रकृष्टेन शासेनेति[३] केषां चिन्मतिः। अपरेषां प्रशस्तौ बाहू इति। तत्रश्चोदनासंदेहादनूहः। बाहुमिति बाहुबहुत्वे। दोषाणीति बहुवचनं तद्बहुत्वे। कश्यपेवांसानच्छिद्राः श्रोणीः कवषोरू स्रेकपर्णाष्ठीवतः। पश्वनेकत्वे बहुवचनान्येतानि। ननु छान्दस आकारः सर्वासां विभक्तीनामविशेषेण स्मर्यते। किं तचोद्येन। उच्यते। शसादिप्रतिषेधो ज्ञापकम्। भवत्येवंरूपाणामूह इति।

६. षड्विंशतिशब्दस्योपरिष्टाद्विचारः करिष्यते। अस्येति हतविचारम्। अनुष्ठ्येत्यव्ययं निश्चयेनेत्यर्थः। गात्रंगात्रमिति वीप्सयैवाभिहितत्वादविचारः। अस्येति पूर्ववत्। अनूनमित्यस्याविकारः। प्रकृतावनूहितत्वात्।

---

१ C (orig.) ०नियमनादूह्यं alt. to नियमादनूह्यं। २ A ०धानं, C ०धानात्। ३ A शासनेनेति।

७. उवध्यगोहमिति वक्ष्यति। पार्थिवमित्यस्येहानूहः। उवध्यविशेषणत्वात्।

८. अस्नेति विकारेषु यथासमाम्नातमिति वक्ष्यति।

९. वनिष्ठु स्थूलान्त्रम्। पशुनैकत्वे तस्योहः। अस्नेति पूर्ववदूह्यम्। मा राविष्ट मा छिन्धीढेत्यर्थः। ततश्च पशुद्वित्वे वनिष्ठू एनयोर्मा राविष्ट। बहुत्वे वनिष्ठूनेषां मा राविष्ट। स्त्रियाम्। अस्या एनयोः आसामिति यथोक्तम्। वनिष्ठुसंनिधानादुरूकेण वपाभिधानमिति मीमांसकाः। तस्माद्वपाभिधानं। सर्वबहुत्वादुरु करोतीत्युरूकम्। हविरभिप्रायं नपुंसकम्। अत ऊहः। उरूकै उरूकाणीति यथावचनम्। नेदस्माकमपि पुत्रे वा पौत्रे वा रविणा छेत्तेत्यर्थः। रवच्छिद्यादित्यर्थः। हे शमितारो युष्माकमपि कन्यापशवेत्यभिप्रायः। न्यूने ऽध्रिगौ नवैवोच्चारयः। तदधिकारे सत्यध्रिगुवचनात्। नवकलो ऽध्रिगाववानिति (१०.४) श्रुतेः। हृदयनाम्नेऽन्यमालभेतेति वपानिवृत्तौ पुरा नाभ्या अपिशसो वपामुत्खिदतादुरूकं मन्यमाना रत्युद्धरेत्। प्राशा अग्निं भरतोवध्यगोहमस्वा रवः संभृतादिति च हतत्वात्। तत्र षष्ठ उच्चावे मध्ये ऽवधानम्। मृतेन संस्थापने सर्वमध्रिगुं ब्रूयात्। अनन्तरायस्तु तर्हि यजूंषि जपेदिति शतपथे (१.१.२.८) पाद्यां हविर्ग्रहणे आग्नेयजुषां दर्शनात्।

१०. अध्रिगो शमीध्वमित्यादिना त्रिः परिधाय तत उभावापापयेत्युपांशु जपेत्।

११. नेदस्य संज्ञप्यमानस्याध्वना अयामेति शतपथे (३.८.१.१५) सर्वेषामविशेषात्संज्ञप्यमानस्येक्षणप्रतिषेधः।

१२. पृषदाज्यावेक्षणमेव न सर्वप्रायश्चित्तमपि । प्रायश्चित्तवचनात् ।

१३. यां कांचिद्वैष्णवीमित्यविशेषात् । प्रथमं वा नियम्येति न्यायादिदं विष्णुर्वि चक्रम इति ।

१८.

१. स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति संप्रेषितो मैत्रावरुणो जुषस्व सप्रथस्तममित्येकां इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीति पञ्चकं सूक्तमन्वाह ।

२. स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति संप्रेषितो होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्येति प्रेष्यति ।

३. आप्रीणां विनियुक्तानामविनियुक्तोत्तमा याज्या ।

४. समिद्रू उत्तमः प्रयाजः । तं वपां चान्तरेण होतृमैत्रावरुणयोर्वाग्यमनं भवति । स स्वाहाकृतीश्च वपां चान्तरेण वाचं विसृजेतेति (१०.५) श्रुतेः ।

५. तौ न पशौ न सोमे करोतीति वचनात् । सवनीये[1] चावाहनश्रुतेरथावाहन आवह देवान्यजमानायाग्निमग्न आवह वनस्पतिमावहेति दर्शनात् ।

६. यदि यजति ततो ऽग्निः प्रत्नेन सोम गीर्भिरित्येवेति । श्रुत्यन्तरादयं विकल्पः ।

७. ये दार्शपौर्णमासिका निगमा आवाहनादयस्तेष्वाज्यभागदेवते अग्नीषोमौ निगच्छतः । यथायथं निगमान् लभेते इत्यर्थः ।

---

१ C (in marg.) चावाहनं । वा instead of चावाहन॰ ।

ननु सिद्धमेवैतदिज्यमाना देवता निगच्छन्तीति वचनात्। सत्यम्। सवनावाहनश्रुतिदर्शनादाज्यभागयोर्यागपक्षे ऽपि निगमाभावसंदेहः स्यात्। स मा भूदिति सूत्रारम्भः। ननु तस्या आवाहनश्रुतेः का गतिः। उच्यते। नैतावन्मात्रं विवक्षितम्। प्रधानादनन्तरं वनस्पतेरावाहनमिति। दार्शपौर्णमासिका निगमास्तेष्विति बहुवचनश्रुतिर्गम्यमानविशेषणत्वादविवक्षितम्।

८. दार्शपौर्णमासिकान्निगमादूरभवेषु प्रैषेषु नाज्यभागौ निगच्छतः। शाखान्तरेष्वन्यथापाठात् संदेहो मा भूदिति स्पष्टार्थं सूत्रम्।

९. अग्नीषोमाविमं सु म इति वपायाः पुरोनुवाक्या कर्तव्या।

१०. होता यक्षदग्नीषोमौ छागस्येत्येष प्रैषो भवति।

११. युवमेतानि दिवि रोचनानीति याज्या। वपाया इत्येतत्प्रकृतमेव। विकारेषु यथाचोदितम्[१]। पशुद्वित्वे छागयोर्वपयोर्मेदसोः[२]। पशुबहुत्वे छागानां वपानां मेदसाम्[३]। एकदेवत्ये जुषतां द्विदेवत्ये जुषेतां[४] बहुदेवत्ये जुषन्ताम्।

१२. मैत्रावरुणः पूर्वस्ततो होतेति। यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्य चात्वालं गत्वा तस्मिन्निदमापः प्र वहतेति ऋचेनोपस्पृश्य मार्जयित्वेत्यर्थः। अथ चात्वाले मार्जयन्त इति शतपथश्रुतेः शान्तिराप इति च वाक्यशेषादद्भिर्मार्जनं तत्कालोपसृज्येते होतृमैत्रावरुणौ। व्यवायादेर्नियमात्।

---

१ B यथादेवतम्। २ B om. वपयोः resp. वपानां C मेदसः। ३ C मेदसः।
४ C om. द्वि॰ जु॰।

१८.

१. पशुपुरोळाशप्रचारायाध्वर्युणामन्त्रितौ होतृमैत्रावरुणौ चात्वालोत्करावन्तरेण प्रविश्याग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुत्तरेण होतृधिष्ण्यं चोत्तरेण गत्वा यथाधिष्ण्यमुपविशतः।

२. पशुपुरोळाशस्याप्यन्वाधानादीन्यङ्गानि प्राप्तानि प्रतिषिध्यन्ते। पश्वर्थान्यङ्गानि[1] पशुपुरोळाशस्याप्यर्थं प्रयोजनं साधयन्ति। य एव पशोस्तैरर्थः क्रियते स एव पशुपुरोळाशस्यापीति। कुतः। विभवात्। विभवः सामर्थ्यम्। दृष्टादृष्टसंबन्धिन्युपकारे कर्तव्ये। पशुप्रयुक्तान्यपि समर्थानीत्यर्थः।

३. तत्रोदाहरणम्। अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोळाशमन्वञ्चि देवसूभ्यो हवींषि इति वक्ष्यति। तेषां च प्रैषरहितं प्रदानम् पशुपुरोळाशस्य च सप्रैषम्। तत्र स्विष्टकृति संदेहः। किं पशुपुरोळाशस्विष्टकृदिळाभक्ष इत्येवमादिर्भवतु पशुपुरोळाशप्राधान्यात् किं वा ऐष्टिको देवसूहविषां भूयस्त्वादिति। तत्र सूत्रेणैव निश्चयः। पुरोळाशस्विष्टकृत्समवाये ऽपि। पशुपुरोळाशस्विष्टकृदिळाभक्ष इत्यादिर्भवति समवाये ऽपि। बहुत्वे ऽप्येषामाम्नानाम्[2]। कुतः। प्राधान्यात् पशुपुरोळाशस्य। तत्रैव देवसूहविषां प्रक्षेपात्। तथा च तत्रैव माध्यन्दिनश्रुतिः। आश्राव्याहाग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येति। यत्पुनः सपशुषु चातुर्मास्येषु कात्यायनवचनं पशुपुरोळाशमनु हवींषि

---

१ A पशुप्रयुक्तानि यान्यङ्गानि तानि पशुपुरो°, C om. पशुपुरो° साधयन्ति।
२ A B (orig) om. एषाम्।

निर्वपति तेषां खिष्टकृद्यस्त्वादिति युक्तं तत्। तेषां[1] तत्र प्राधान्यात् भूयस्त्वात् [2]न्यायस्य परिपुष्टत्वादिति[3] हेत्वर्थः।

४. प्रयोगः कर्तव्य इति वाक्यशेषः। अन्वायातानि हवींषि अतुल्यानि। अतस्तेषामतुल्यानामनूहेन प्रयोगः कार्यः। कस्मायमूहप्रतिषेधः। हविरभिधानत्वेति ब्रूमः। यद्ययमूहप्रतिषेधो न स्यात् तत्रचरुपुरोळाशानामन्वायातने अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचंश्चरुपुरोळाशानिति प्राप्नुयात्। न चेष्यते। तदर्थं प्रतिषेधः क्रियते।

५. नेति प्रतिषेधस्य सन्तीत्यनेन सह संबन्धः। निगमा निगदाः। आवृत्त्यपेक्षं बहुवचनम्। खिष्टकृन्निगदस्य चायं प्रतिषेधः। केषाम्। पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम्। यदि पुनः कथं चिदिष्यावृत्तिर्भवति हविषो नाशदोषापहारनिमित्ता ततः खिष्टकृन्निगदो भवत्येव। कुतः। पशुतन्त्रे चोद्यमानानामिति विशेषणात्।

६. अग्नीषोमा यो अद्य वामिति [4]पशुपुरोळाशस्य पुरोनुवाक्या भवति।

७. होता यक्षदग्नीषोमौ पुरोळाशस्य इत्येवमादिकः प्रैषो भवति। पुरोळाशयोः पुरोळाशानां जुषतां जुषन्तामिति यथाप्राप्तो विकारेषूहः।

८. अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न इति पशुपुरोळाशस्य याज्या।

---

१ A स्वात्यायकानां चातुर्मास्यदेवतानां तेषां। २ C प्राधान्यभू० B C ०न्यायस्य०। ३ C ins. तत्र। ४ C om. पशु।

६. इलामग्ने पुरुदंसं सनिं गोरिति पशुपुरोलाशस्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या भवति ।

१०. होता यक्षदग्निं पुरोलाशस्येत्येवमादिकः पशुपुरोलाशस्य स्विष्टकृतः[1] प्रैषो भवति ।

११. अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्त इति याज्या ।

१२. समार्जनान्तामिलां निर्वर्त्य पशुना चरन्ति । क्रमार्थं सूत्रम् ।

१३. मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्युक्तस्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेत्येतन्मनोतासूक्तमन्वाह । मनोतेति संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१४. अग्नीषोमा य आहुतिमित्येषा पश्वोः पुरोनुवाक्या । प्रधानपश्ववदानानामित्यर्थः ।

१५. होता यक्षदग्नीषोमौ छागस्येत्येवमादिकः प्रैषो भवति देवतान्यत्वे प्रातिपदिकोहः । एकत्वबहुत्वयोर्वचनोहः । छागस्येति द्वित्वबहुत्वयोर्वचनोहः । स्त्रियां लिङ्गोहः । मेषादिषु प्रातिपदिकोहः । पुनश्चान्य ऊहविकारो वक्ष्यते ।

१६. अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्येत्यस्या याज्याया अर्धर्चे तावद्विरमेद्यावद्वसाहोमः ।

१७. कृते वसाहोमे अस्या एव याज्याया उत्तरार्धर्चान्ते वषट्करोति प्रधानयागाय ।

---

१ C om. स्विष्टकृतः ।

१८. देवेभ्यो वनस्पते हवींषीत्येवमादिका वनस्पतेः पुरोनुवाक्या।

१९. होता यक्षद्वनस्पतिमित्येवमादिकः प्रैषः। अत्र छागस्येति यथाविकारमूह्यम्। छागयोश्छागानामिति। तवैतौ पशुद्वित्वे तवैतान्पशुबहुत्वे। स्त्रियां तवैतामिति एकत्वे तवैते इति द्वित्वे तवैता इति बहुत्वे। रभीयांसं वक्ष्यति।

२०. वनस्पते रशनया नियूयेत्येवमादिका याज्या भवति।

२१. पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठेति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या कार्या। प्रकृतिसिद्धस्याप्युपदेशो नियमार्थः। ततो बार्हस्पत्यमैत्रावरुणयोर्विराजौ।

२२. छागस्येति विकारेषूह्य ऊहः।

२३. ये यजामहे ऽग्ने यद्द्येति याज्या। निगदप्रतिषेधः शाखान्तरात्।

२४. इडामुपह्वयमानस्येयत आरभ्य मार्जनपर्यन्तं कर्म कृत्वा, तत एकादशानुयाजान्यजति।

२०.

१. देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यादित्येवमादिभिरेकादशभिर्यजेत्यन्तैर्मध्ये ऽनवानं[१] प्रेष्यति मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात्। वसु वार्याणि यजमानाभ्यां वसु वार्याणि यजमानेभ्यो यथाविकारमूहः।

---

१ C °वमादिभिर्यजेत्यन्तैर्मध्ये ऽनवानं।

२. प्रथमद्वितीयौ तु पश्वन्तरेणेत्येवं नवसु यथाक्रमेण प्राप्ते-ष्वाह[1]।

३. अष्टमनवमौ देवो नराशंसो देवो अग्निरित्येतावन्तरेणा-गन्तू वक्ष्यमाणौ भवतः। आगन्तुवचनातिरेकादिष्टकापशौ द्वाद-शानुयाजके अत्रैवागन्तुप्रक्षेपः[2]।

४. देवो वनस्पतिरिति नवमः। देवं बर्हिर्वारितीनामिति दशमः।

५. सूक्ता प्रेष्येति संप्रेषितो ऽग्निमद्येत्यादिकं सूक्तवाकप्रैषमाह। द्वियजमानके। अग्निमद्य होतारमवृणीतामिमौ यजमानौ पचन्तौ पक्तीः पचन्तौ पुरोळाशं बध्नन्तावग्नीषोमाभ्यां छागम्। बहुयज-मानके। अग्निमद्य होतारमवृणतेमे यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोळाशं बध्नन्तो ऽग्नीषोमाभ्यां छागम्। पुरोळाशद्वित्व-बहुत्वयोः। पुरोळाशौ पुरोळाशान्। देवतापदमूह्यं यथादैवतम्। छागद्वित्वबहुत्वयोः। छागौ छागान्। स्त्रियां छागां छागे छागाः। सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नीषोमाभ्यां छागेन। देवतापद-मूह्यं यथादैवतम्। छागद्वित्वबहुत्वयोः। छागाभ्यां छागैः। स्त्रियां छागया छागाभ्यां छागाभिः। अघत्तां तं मेदस्तः[3]। एकदेवत्ये। अघत्तं मेदस्तः। बहुदेवत्ये। अघसंस्तं मेदस्तः[4]। पशुद्वित्वबहुत्वयोस्तौ मेदस्तः तान्मेदस्तः[5]। प्रति पचताग्रभीष्टामित्यत्र पचतेत्योकारान्तं[6]

---

१ C प्रोक्षेत्याह। २ B ॰श्यागन्तुक। ३ B ins. प्रति पचताग्रभीष्टामवीवृधेतां पुरोळाशेन। ४ A ins अघसत्तं मे अघसंस्त म इति वा। ५ A ins ते मेदस्तः। ६ B ॰त्याका॰।

वाजसनेयिनां। प्रत्यपभीष्टां पचतो यजमानस्येत्यर्थः। अपि वा मेदसश्च पयोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यादिति चोदनार्थदेशात्पचते-त्यनूह्यम्। अग्रभीष्टामित्युपरिष्टादच्यति[1]। अवीवृधेतामिति च। पशुपुरोलाशद्विलवकुलयोः। पुरोलाशाभ्यां पुरोलाशैः। तामद्य त्वये आर्षेय ऋषीणां नपादित्यग्निमार्थत्वादनूह्यानि[2]। अवृणीतायं यजमान इत्यूहेन। प्रदर्शित ऊहः पूर्वंच। ता या देवा देव दा-नान्यदुरित्ययथार्थत्वादनूह्यम्। तान्यस्मै। द्वियजमानके तान्याभ्यां। बहुयजमानके तान्येभ्यः।

६. प्रवङ्नेनोक्तं यन्यवाधवाय। अग्निमद्य होतारमवृणीतायं *सुन्वन्यजमान इत्येवमादिकं लौकिकवाक्यं सवनीयपशौ ब्रूयात्।* अथापि द्वियजमानके। अग्निमद्य होतारमवृणीतामिमौ सुन्वन्तौ यजमानौ पचन्तौ पक्तीः पचन्तौ पुरोलाशौ बध्नन्तौ। यथादेवतं। छागौ छागान्। इन्द्राय सोमं सुन्वन्तौ भृज्जन्तौ हरिभ्यां धानाः। बहुयजमानके। अग्निमद्य होतारमवृणतेमे सुन्वन्तो यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोलाशान् बध्नन्तः। यथादेवतं। छागौ छागान्। इन्द्राय सोमं सुन्वन्तो भृज्जन्तो हरिभ्यां धानाः। अवी-वृधेतामिति द्विवचनं सवनीयदेवतां पशुपुरोलाशदेवतां चाभि-प्रेत्य। कुत एतत्। ऐतरेयश्रुतेः। सवनीयस्य चेत्पशुपुरोलाशं कुर्युरवीवृधेतां पुरोलाशैरित्येवं ब्रूयात्। सवनीयैरेवेन्द्रो वर्धते पशुपुरोलाशेन पशुदेवतेति।

७. होता शंयोर्वाक उक्ते यथाप्रपन्नं येनैव मार्गेण प्रविष्टस्ते-

---

१ C उपदेशाद् instead of उपरिष्टाद्। २ C प्रधान instead of प्राधेन।

नैवोपनिष्क्रम्योत्सृज्यते। ध्वायश्रमणवाग्यमादिभ्यः। उत्सृज्यते[१] मैत्रावरुणः। नाच हृदयशूलोपस्थानापेचा।

८. शालामिति पत्नीशालोपलक्षणम्। तां होता गत्वा पत्नीसंयाजान्तमग्नीषोमीयमस्तमितै समापयति। शालाग्रहणं सदस्येवावस्थितस्य पत्नीसंयाजा मा भूवन्। होतृग्रहणमुत्सृज्यते मैत्रावरुणः शालां गत्वेति संदेहव्युदासार्थम्।

दिरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चमो-
ऽध्यायः समाप्तः।

---

१ C उत्सृज्यते।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१.

१. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजत इत्यत आरभ्य यः पश्वर्थतया कर्मकलाप उक्तः [१]स एवान्येषां पशूनां प्रकृतिर्द्रष्टव्यः । कुतः । प्राथम्याद्बहुपाकत्वाच्च । ऊहयोग्यं मन्त्रजातं प्रायेण दर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीये च पश्वाम्नातं यतो ऽतो[२] विकृतिषूहचिन्ता प्रस्तूयते ।

२. ऋषीणामिदमार्षम् । किं पुनस्तत् । यथाम्नातमध्ययनं मन्त्राणाम् । [३]अभिधायकमनभिधायकं वा नोहितव्यं प्रकृतौ । कुतः । अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । तेन घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमित्येकवचनं द्वयोः स्रुचोरादापने ऽनभिधायकमपि[४] सत् यथाम्नातं भवति । आर्षमाम्नानं मन्त्राणां प्रकृताविति यस्माद्वैदिक ऊहः । अतो ऽस्य विनाशे सर्वप्रायश्चित्तम् ।

३. यथार्थमिति योयो ऽर्थस्तं तमभिधातुम् । उत्तरस्यां तताविन्युत्तरस्यामिज्यायां विकृतावित्यर्थः । अर्थस्य विकारो[५] ऽर्थविकारः । स च क चिद्द्रव्यान्यत्वेन क चिल्लिङ्गान्यत्वेन क चित्सङ्ख्यान्यत्वेन क चिद्वचनान्यत्वेन क चित् प्राकृतद्रव्याभावेन । तस्यार्थविकारस्योत्पत्तिरूपेणानभिधानात्[६] । उत्पत्तिः प्रकृतिः । तद्रूपेण वैकृतस्यार्थ-

१ C चपशवन्ये॰ । २ B इतो । ३ B C ॰यिकम् । ४ C om. अ । ५ यथार्थमिति यो ऽर्थविकारः स च क॰ । ६ C om. अ ।

स्यानभिधानात्। शब्दविकारमनार्षं वैकृतार्थाभिधायकं क्रियमाणमूहं ब्रुवते याज्ञिकाः। रूढा हि तस्येयं संज्ञेत्यर्थः। तदन्वाख्यानं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्। ऊहेह्विदेवतबहुदेवतेषु। यथार्थमूह इत्येवमादिषु द्रष्टव्यम्[1]।

४. अथाधत्तं यजमानाय शंयोरिति द्वियजमानकबहुयजमानकेषु यजमानस्य विकारे प्राप्ते वचनादूहस्यानभिधाने[2] ऽपि विकारो न विद्यते। यूयते[3] वा एतदृचो ऽवरं यदूहति। तस्मादृचं नोहेदिति श्रुत्यन्तरे प्रतिषेधात्।

५. आवह देवान्यजमानायेति प्रकृतौ। द्वियजमानके विकारे यजमानाभ्याम्। बहुयजमानके यजमानेभ्य इति। ननु यथार्थसुत्तरस्यां तताविति लक्षणारम्भाद्बर्हिरादिभिः प्रतिषेधाच्च विनाप्युदाहरणेन सिद्धमेव। सत्यम्। प्रयोगनियमार्थस्त्वारम्भः। अतः अकर्तृभिप्राये ऽप्यनुद्देशे कृत्वा चिन्तया क्रियायां यजमानशब्द एव प्रयोक्तव्यो न प्रयोगान्तरमिति वक्ष्यमाणस्य शब्दविकारस्य संक्षेपतः प्रयोजनमुच्यते[4]। प्रयोगनियमार्थमाचार्येण सूत्रं कृतम्। अतो ऽयं यथापठितः कर्तव्यो ऽन्यत्र लाक्षणिकः।

६. आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति प्रकृतावग्नीषोमाभिप्रायं द्विवचनम्। एकदेवत्ये पशौ मेधपतये। बहुदेवत्ये मेधपतिभ्यः। प्रयोगनियमार्थं वचनम्। एतेन स्त्रीपशौ मेधापतिरिति[5] न

---

१ B adds ऋचु द्रष्टव्यम्। cf. Comm. on I, 15, 5. २ C ऽभिधाने। ३ A यूयति, [illegible] C ह्रूयते। ४ A ins श्रुत्यन्तर एवमेव पाठत (न्यायात्?)। ५ C मेधप०।

भवति। यत्राभिधाने तु मेधशब्दे विवक्षिते देवतायाश्च स्त्रीत्वे सति मेधपत्न्या इति प्रयोगसंदेहो मा भूदिति।

७. मेधपतिभ्यां मेधमित्यत्र मेधमित्येतत्पशुपदम्। तत्पशुद्वित्वे मेधौ। बहुत्वे मेधानित्येवं प्रयोक्तव्यम्[1]। अनारभ्याद्यन्नाभिधानमिति गम्येत प्रकरणात्। ततो ऽनूहः स्यात्तस्मात्सूत्रारम्भः। स्त्रीपशौ मेधाम्। द्वयोर्मेधे। बह्वषु मेधाः। के चिन्मेधशब्दं जातिवचनं मन्यन्ते। तेषां स्त्रीपशौ मेधीं मेध्यौ मेधीरिति। एवं छागमेषिणां सूत्र एवोह[2] ईदृशः पठितः।

८. आत्तामद्येत्यस्य विकारः। एकदेवत्ये आददद्य। बहुदेवत्ये आदन्नद्येति। प्रयोगनियमार्थं सूत्रम्। श्रुत्यन्तरात्। भूते अनद्यतने लङ् स्यात्। तत्राघसदघसन्निति प्राप्नुयात्। ननु आत्तामद्येति प्रकृतौ लुङः प्रयोगादाददादन्निति युक्तमेव। उच्यते। छान्दसः प्राकृतः प्रयोगः। ऊहेन तु लाक्षणिकेन भवितव्यम्। स मा भूदिति सूत्रारम्भः[3]।

९. घस्तां नूनमित्यस्य विकारः। एकदेवत्ये घस्तु नूनम्। बहुदेवत्ये घसन्तु नूनमिति। प्रयोगनियमः श्रुत्यन्तरात्। लाक्षणिकं अन्तु नूनमिति। तच्च कर्तव्यम्। छान्दसमपि सूत्रोक्तं कर्तव्यम्। सूत्रारम्भसामर्थ्यात्।

१०. अघत्तां तमित्यस्य विकारः। एकदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः। बहुदेवत्ये अघसंस्तं मेदस्तः। अघसतामिति न्याय्यं द्विवचनम्। अघत्तामिति छान्दसम्। मन्त्रे घसह्वरेति (पा० २.४.८०)

[1] C प्रोक्तव्यं। [2] C एव चोहः। [3] Com. स० श्रा०।

लोर्लुकं कृत्वा अघस्तामिति न सकारस्य तकारोत्पत्तिः। अदृष्टो वर्णव्यत्ययस्तस्यालाक्षणिकत्वात्। एकवचनबहुवचनयोः सकारस्य श्रवणं युक्तम्। अघसद्घसन्निति।

११. अघत् एकदेवत्ये। अघसन् बहुदेवत्ये। रूपद्वयमेतच्छान्दसं अघस्तामिति भाषातस्य वर्णव्यत्ययस्य छान्दसत्वसामान्यात्। श्रुत्यन्तराद्वा प्रयोगनियमनङ्गीकृत्याचार्येणोपदिष्टम्[1]।

१२. उपाव स्वद्रभीयांसमिति[2] पशुविशेषणम्। तस्य पशुद्वित्वे रभीयांसाविव कृत्वी। बहुत्वे रभीयस इव कृत्वी। उपमानस्य संप्रत्यर्थे वोपमार्थे वोभयथा दर्शनात्। यत्र पशेणाप्यार्षेचोदनानुषङ्गः स्यात्स पशो ज्यायानिति ऊह एव न स्यात्। दृश्यते च श्रुत्यन्तरपाठात्। तदर्थः सूत्रारम्भः। स्त्रीपशावपि केचिदिच्छन्ति। रभीयसीमिव रभीयस्याविव रभीयसीरिवेति।

१३. अघभीष्टामिति देवतावचनम्। अघभीदित्येकदेवत्ये। अघभीषुरिति बहुदेवत्ये। इकारप्रतिषेधार्थं सूत्रम्। अघद्योभन्त्सद्घ्रीति प्रकृतौ इकारस्य भावं छान्दसं विकृतावपि वचनात्तादृशमेव भवति।

१४. अवीवृधेतामिति देवताभिधायकम्। एकदेवत्ये अवीवृधत। बहुदेवत्ये अवीवृधन्त। हेतुकर्तृसंभवाद्णिजन्तादेव णिचः स्थाने चङ कृतो व्यत्ययेन। लाक्षणिकं तु अवर्धिष्ट अवर्धिषतेति। तन्मा भूदिति सूत्रारम्भः।

१५. तदश्यादिति सूक्तवाके यजमानस्याशीर्वचनम्। तद्बहु-

---

1 A om. कृत्वी। 2 A ins. कृत्वीति रभीयांसमिव।

यजमानके अश्यास्युरिति भवति। प्रदर्शनार्थमेतत्। तेन द्वियजमानके अश्यास्तामिति सिद्धं भवति। आशिषां सूक्तवाके परिगणनादनाशीरर्थमेतत्पदमिति। व्यत्ययेन च श्नुशब्दस्य[1] लोप इति मन्यमानः कश्चिदश्नुयातामश्नुयुरिति द्विवचनबहुवचने कुर्यात्। तन्निवारणार्थं सूत्रम्।

१६. तद्वध्यास्सूक्तवाक एव। तत्र पूर्वोक्त एव न्यायः। अध्यास्तामिति द्वियजमानके।

१७. यचदचौकमतेति यजमानाभिधायि। तत्र द्वियजमानके यचदचौकमेताम्। बहुयजमानके[2] यचदचौकमन्तेति। अचकमेता द्विवचनमचकमन्तेति बहुवचनं लाक्षणिकम्। तत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् बाध्यते।

१८. इतीतिप्रकारे[3] अनेन प्रकारेण यजमानाभ्यां यजमानेभ्य इत्यादिकः शब्दविकारः कर्तव्यः। वक्ष्यति। अजदग्नीषोमीया इति। तत्र होता अजदग्नीषोमौ छागस्य छागस्येति वीप्सया चाभिधानं प्राप्नोति। प्रकृतानां अजदग्नानां। बहुवचनेन वा छागानामिति। तत्र बहुवचनेनैवाभिधानं कार्यम्। कुतः। यजमानाभ्यां यजमानेभ्य इति दर्शनात्। एवं च सति प्रातिपदिकोपपदौ परस्मैपदमात्मनेपदं च कालपुरुषा उत्पत्तिवद्भवन्ति। न विक्रियन्ते ऽर्थभेदात्। तेषु विक्रियमाणेष्वन्य एवार्थः संपद्यते। शब्दविकार इति। यः शब्दो विकर्तुं शक्यते स एव विकर्तव्यो नाव्ययम्।

---

१ C (orig.) वाक्य in marg. चनोः°, A वसुम°। २ B om. बहुयजमानके।
३ C °प्रकरणे।

तद्दीप्यैवानेकार्थाभिधायकं भवति। ततः पुरापुरा नाभ्याः। अन्तरन्तरेवेत्यादि सिद्धं भवति।

१९. स्तृणीत बर्हिः। सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। दिशः श्रोत्रम्। वातं प्राणम्। अन्तरिक्षमसुम्। एकधास्य त्वचं। पुरा नाभ्याः। अन्तरेवोष्माणम्। माता मन्यतामित्येवमादीनि ज्ञातिनामानि। श्येनमस्य वक्षः। प्रशसा दोषणी। कश्यपेवांसा। कवषा चेकपर्णेति पदद्वयम्। ऊवध्यगोहं पार्थिवम्। अश्वा रवः संसृजतादित्येतानि सूत्रपठितानि विकारे ऽप्यनूह्यानि। यथासमाम्नातम्। प्रकृतिवद्विकारेषु भवन्ति। नेति वक्तव्ये यथासमाम्नातवचनमधिकारार्थम्।

२०. चोदनाशब्देनात्राभिधेयमुच्यते। न तु क्रियाप्रवर्तकं वचनम्। तत्र प्रकाशस्य संदेहे यथाग्ने त्वं सूक्तवागसि तदस्मै देवा रासन्तामित्येवमादौ अग्निपदे आहवनीये चोद्यगुणविशिष्टे वा[1] विकृतिष्वपि यथासमाम्नातं कर्तव्यम्।

२१. शेषशब्द एकदेशवाची। भूतशब्द उपमायाम्। शेषभूतानि शेषतुल्यानि साकांक्षस्य मन्त्रस्य निराकांक्षीकरणानि। अपूर्वाणि पूर्वमन्त्रमध्ये अपठितानि तानि यथासमाम्नातं भवन्ति। यत्र न समाम्नातानि तत्र न भवन्तीत्यर्थः। तत उपकृतौ वायुरिन्द्रवायू सह प्राणेन सह वर्चसा तयोरप्युपकृतः सह प्राणेन सह वर्चसेत्येवमन्तो मन्त्रो न भवयामीत्यधाधारः।

२२. आय इत उत्तरो वक्ष्यमाणको ग्रन्थः। तत्र निगदा यजुर्विशेषाः। ते च यथासमाम्नातं भवन्ति। यच्छन्दाश्चिविदश्च।

---

१ B om. अग्निपदे° शिष्टे वा।

प्रैषास्त्वन्ते प्रतीकग्रहणात्। य एते प्रैषाश्च निगदाश्चेति च व्यपदेशात्। आद्यग्रहणाद्ग्रे महाँ ऋषि ब्राह्मण भारतेत्येवमादीनामूहः।

२३. *एकधास्य त्वचमाच्छ्यतादित्येकधाशब्दस्यानेकपद्यौ वीप्सा।* अव्ययत्वादयत्नसिद्धे सूत्रारम्भः इति समासेन वेत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यादिति। तेन द्विधा त्रिधेत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति।

२४. षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इत्यत्र षड्विंशतिशब्दस्यानेकपद्यौ वीप्सा।

२५. अनन्तरसूत्रवद्यथोक्तमिलिकरणेन परामृश्यते। तद्दा भवति। समासेन वा प्रयोगः सङ्ख्यासंकलनेनेत्यर्थः[१]। तद्यथा। द्विपद्यौ द्वापञ्चाशदेनयोर्वङ्क्रयः। एतच्छ्रौतिप्रशते[२] इत्येकादश्चिन्याम्[३]।

२६. वङ्क्रीसङ्ख्यासंकलनस्य प्रयोगः। एष शोभनतरः पचो ऽभिप्रेत आचार्यस्य। तदर्थं न्यायवचनम्।

२७. एकदेवतद्विदेवतयोश्चाभिधेययोः शब्दान्तरयोः शब्दान्तरेण परामृश्यमानयोर्बहुवद्वचनं कार्यम्। तद्यथा। निरूढपशुबन्धे यूहनमिन्द्राग्नी वनस्पतिस्तमपनुदन्त्विति। नन्वेतदुदाहरणं प्रकृतिवत्सिद्धम्। उच्यते। मन्त्रगते ऽभिधाने क्वचिदन्यथापि दर्शनात् संदेहः स्यादिति। तद्यथा। उपहूतौ वायुरिन्द्रवायू इति प्रक्रम्य तयोरन्त्रुपहूत इति द्विवचनेनैव[४] परामर्शात्तदेवं संदेहो मा भूदिति सूत्रम्।

---

१ A B संकलने०। २ B ०ने शते A ०ति ह शते। ३ A ins अंमिनिमतम्। ४ B om. हि।

२८. समानजातीययोः पुंस्त्रियोः सह वक्तव्ययोः[1] पुंवत्प्रयोगः कार्यः। तद्यथा। मेषश्च मेषी च मेषौ।

२९. अपिशब्दो विकल्पार्थः। तरशब्द ईषदर्थे। अन्यतरस्यां शब्दप्रवृत्तौ मिथुनेषु[2] पुंवद्भावैकशेषौ न भवतः। इन्द्रेन्द्राण्याविति यथा पितरावित्यत्र भिक्षाय्यामपीति[3] समासविकल्पार्थं सूत्रम्।

३०. करत एवाग्नीषोमावित्यत्रायमेवशब्दो देवतानामधेयेन सहाकारान्तः संधीयमानो दृष्टः। वानस्पत्यमैत्रावरुणादिप्रैषेषु मकारान्तः। तस्य विकृतिषु व्यवस्था क्रियते। देवतानामधेयस्य स्वरादेर्द्विदेवत्यस्य यत्संधानं एवंशब्देन करतशब्दपूर्वेण तल्लुप्तमकारेण कार्यम्। ततः सामर्थ्यादकारेण सन्धिर्भवति। तद्यथा। करत एवाग्नीषोमौ। करत एवाश्विनौ। करत एवेन्द्राग्नी। करत एवेन्द्रवायू इति। स्वरादेरिति वचनादिह न भवति। करत एवं मित्रावरुणा। द्विदेवत्यस्येति वचनादिह न भवति। करदेवमग्निरिति।

३१. पशुबहुत्वे ऽपि सति यः सूक्तवाकप्रैषे बभ्रुश्शब्दो ऽसौ सकृदेव भवति। न प्रतिपशु आवर्तते।

३२. सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदित्येतत्पशुभेदे ऽपि सकृद्भवति। व्याख्यातो ऽग्नीषोमीयः प्रकृतिः पशूनामिति सर्वविधानां पशूनां प्रकृतिमभिधाय तत्प्रसङ्गेनोभयविधानात्।

३३. रौक्यादादित्योदगयनस्यादावन्ते च तयोरेवाह्नोरैन्द्राग्नो निरूढपशुबन्धः कार्यः। कुतः। श्रुत्यन्तरात्। निरूढो नित्य इत्यर्थः।

---

१ B om. सह वक्तव्ययोः। २ A C (sec. h.) षि instead of षु। ३ A C (sec. h.) भिक्षयोरपीति।

२४. प्रतिसंवत्सरं प्रावृषि शरदि वसन्ते वेति शाखान्तरोक्तानामन्यतमस्मिन् कार्यः।

२५. त्रयस्त्रिंशत्पशुभाजना इति श्रुतौ परिगणनात् शाखान्तरचोदितेषु काम्येष्वनुष्ठानसंदेहो[1] मा भूदिति सूत्रारम्भः। श्रुतौ तु स्वशाखादृष्टानां परिगणनमर्थवादार्थम्।

एकादश्यग्नीन्द्रौ पर्जन्यो वायुस्त्वष्टा प्रजापतिः।
सूर्यमित्रावरुणौ यमश्च पितरो ऽदितिः॥१॥
शुनासीरौ त्रयस्त्रिंशदेते वै पशुभाजनाः।
गुणादेषाममन्यत्वमश्विनौ कमजापती ॥२॥

२६. सर्वे पशवो ऽग्निप्रणयनादयो हृदयशूलोपस्थानान्ताः [2]सोमार्थमग्नीषोमीयं सवनं च मुक्त्वा। प्रणयनस्य सोमार्थस्य विभवन्यायात्। हृदयशूलोपस्थानमनयोः प्रतिषिध्यते शाखान्तरात्। स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्येति शतपथश्रुतेः।

२७. पश्वधिकारो ऽनुवर्तते। पशुना स्वतन्त्रेण यक्ष्यमाणस्य प्रागग्न्याधानात्। आग्नावैष्णवी प्रयस्वती इष्टिर्भवति। पशुना यक्ष्यमाण आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति चरकाणाम्। सोमतन्त्रस्थेषु पशुषु नेष्यते। न एकमतं प्रयाजानुयाजा भवन्तीति श्रुतौ ज्ञापकात्। तथा पशुमत्सु चातुर्मास्येषु पूर्वेद्युः पाशुकं कर्मेति वदन्नेतत् ज्ञापयति। गुणभूतेषु पशुषु नाग्नावैष्णवी भवति। अतो नोत्सर्गपश्विष्टकापर्यैन्द्रापौष्णसौत्रामणीविशाखयूपर्तुपशुषु। चकारादन्वारम्भणीया चेति। चशब्दो वाशब्दस्यार्थे के चि-

१ B om. काम्येषु। २ C om. च।

दाङ्गः। वक्ष्यमाणसंयोगेनाग्नावैष्णवी पठिता। आरम्भसंयोगेनान्वारम्भणीयेति। प्रथमप्रयोगे विकल्पोऽयम्। सर्वास्वेव विकृतिषु प्रथमप्रयोगेऽन्वारम्भणीयां केचिदाहुः। अपरे याज्ञिका विकृतिष्वन्वारम्भणीयां नेच्छन्ति। अनयोपपत्त्या। इयं ह्यारम्भणीया उपदेशेन दर्शपूर्णमासयोरङ्गमतिदेशेन[1] विकृतीनाम्। बहिश्च प्रयोगात्क्रियते। सा प्रकृतेर्दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेश्च सौर्यादीनां तन्त्रेण विज्ञायते। कथम्? उच्यते। यथैव यूपस्याकर्मकत्वादिति। यूपः प्रकृतेरग्नीषोमीयस्य विकृतेश्च सवनीयानूबन्ध्ययोस्तन्त्रेण भवति। एवमियं[2] तन्त्रेण प्रकृतिविकृत्यर्था भविष्यति। ननु च सर्वविकृतीनां प्रक्रान्तत्वात्प्रक्रान्तापरिसमाप्तिदोष एवं प्राप्नोति। नेत्युच्यते। नैष दोषः। सर्वविकृतीनां[3] कर्तुमशक्यत्वात्। एवं च इष्ट्यावृत्तौ सकृदारम्भसंयोगादिति सकृदारम्भणीया लभ्यते। इतरथास्या आवृत्तिः स्यात्। यत्त्विदमत्र व्याख्यायते अप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुः प्रवर्तनमारम्भः द्वितीयादिप्रयोगे च नाप्रवृत्तपूर्वः कर्ता अत आरम्भाभावात्प्रयाजवदारम्भणीया चेति तदयुक्तम्। यस्मात्प्रथमो हि पदार्थः कर्मण आरम्भ उच्यते स पुनःपुनरपि क्रियामारभमाणस्य भवत्येव। प्रतिदिनमपि पाकं कुर्वन् पाकमारभत इत्युच्यते। कूपे च प्रस्तस्य समाप्ते कूपान्तरं प्रक्रममाणो कूपान्तरं प्रारभत इत्युच्यते। एवं च चातुर्मास्याभ्यावृत्तौ तदारम्भणीया वैश्वानरपार्जन्याया आवृत्तिः सिध्यति इतरथा हि द्वितीयादिप्रयोगे आरम्भत्वाभावाच्च[4] स्यात्। कृतत्वात्।

---

१ C इति देशेन। २ C स्वयम् instead of इयम्। ३ C (orig.) प्रकृतीनां।
४ C om. च।

३८. चोदकप्राप्तमपि[1] यदेतदेव उच्यते। दीक्षणीयाधर्मप्रायणार्थम्। एवमेव शाखान्तरश्रवणात्। ततो ऽपराह्णे पौर्णमासीविकारः पञ्चदशसामिधेनीकोपांशुहविर्विराजौ स्विष्टकृतौ नित्ये वेत्येते विधयः सिद्धा भवन्ति। कल्प्या चेयमिष्टिर्यचन्द्रात्।

३९. प्रकृतादग्नीषोमीयादन्यस्मिन्पशौ सूक्तवाके नामग्रहणं यजमानस्य कार्यम्। यजमानस्य निर्वचनं चाग्नेयामिति। आम्नातौ यवनिक्या इत्येवमाद्युक्ते ऽपि अन्यत्र चाग्नीषोमीयादित्युच्यते। तेन विशेषवचनात्सामान्यस्य बाधो मा भूदिति।

४०. वक्ष्यमाणमनुवचनं प्रातरनुवाकः। तत्प्रभृति यान्यादिप्रदिष्टानि आदिं (ऋच) म्वद्धोता विनियुक्तानि तानि शस्त्रानुवचनयोः सूक्तानि सकलानि वेदितव्यानि। इह परिभाषा सूक्तसकलप्रदेशप्रसङ्गात्[2]।

४१. शस्त्रानुवचनेभ्यो ऽन्यत्रादिप्रदेशे ऽप्येका प्रतीयात्।

२.

१. ऊर्ध्वमर्धरात्रान्मध्यरात्रम्। तस्मिन् प्रातरनुवाकार्थं होतान्वितो ऽपेणाग्नीभीयं धिष्ण्यं तिष्ठन् प्रपदः अपपक्षो स्थितः प्राग्दिगुपस्थानादेवमवस्थो जपति।

२. भूः प्रपद्य इत्येवमादिकं पितृभ्यः प्रतिनमस्कारेभ्यो वो ऽपि नम इत्येवमन्तं मन्त्रं प्रपदो जपति। नमः पितृभ्य इति प्राचीनोपवीती।

---

[1] C om. पि। [2] B अप्रसङ्गात्।

२. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः यथारूपं च मन्त्रलिङ्गेभ्यो देवताः।

३.

१. अस्यां मे प्राच्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीम्। तदभिमुखो ऽन्यदिक्स्थे ऽपि चन्द्रमसमुपतिष्ठते।

२. अस्यां मे दक्षिणस्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणां यथारूपमुपतिष्ठते। दक्षिणामिति नियमार्थम्। नैर्ऋत्यां स्मृतिरिति संदेहः स्यात्।

३. अस्यां मे प्रतीच्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं यथारूपमुपतिष्ठते।

४. उदीच्यनुवादः सव्यावृद्विधानार्थः।

५. उपतिष्ठत इति सर्वत्रानुवर्तते। दिगनुवादः प्राङ्गित्यस्य विधानार्थः।

६. अस्मिन्मे अन्तरिक्ष इत्येवमादिना अन्तरिक्षमुपतिष्ठते। प्राङ्केवाधिकारात्[१]।

७. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषो ऽनुवर्तत एव।

८. एषद्रयन्तरे म इष्यत आरभ्य सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेह-समित्येतयर्चा सह जपित्वा। अनन्तरं किं करोति।

९. जपानन्तरं दक्षिणेन वाङ्नाहृत्याग्नीध्रीये ऽग्नौ भूर्भुवः स्वरित्येवमादिकैर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः पलाहुतीः स्रुवेण हुत्वा ततः सव्यावृद्विधानयोः पूर्वस्यां द्वार्युपविशेत्।

---

१ O अभिधानात्।

१०. देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्युक्तो हिंकारमपि मध्यमेन स्थानेन कृत्वा प्रातरनुवाकाख्यमनुवचनमाह ।

११. प्रातरनुवाके याः पङ्क्तयस्तासामयं धर्मः। त्रीन्पादानर्धर्चे धायावस्येत् द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रणुयात् ।

१२. अनूच्येत्येतदित ऊर्ध्वमनुवर्तते । यावत्प्रतिमियतममिति । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इत्येतामपोरेवतीसंज्ञिता[1] त्रिरनूच्य तत आग्नेयं क्रतुमन्वाह। अथोषस्यमिति प्रागत आग्नेयः क्रतुरुच्यते। अथात्रैष्टुभमिति प्रागतो गायत्रमुच्यते । अनयोः संज्ञाकरणं वाक्यार्थं शास्त्रसंव्यवहारार्थं च ।

४.

१. नवर्चं सूक्तम् ।

२. नवर्चं सूक्तम् ।

३. द्वादशर्चं सूक्तम् ।

४. अयं न त्वा वारवन्तमित्येता ऋचो दश ।

५. पञ्चकं सूक्तम् ।

६. पञ्चर्चं सूक्तम् ।

७. नवर्चं सूक्तम् ।

८. दूतं वो विश्ववेदसम् । अष्टकं सूक्तम् ।

९. अग्ने मृळ महाँ असि । अष्टकं सूक्तम् ।

१०. अर्चन्तस्त्वा हवामहे । षट्कं सूक्तम् ।

---

१ A रेवतीरित्येतत्संज्ञिता, C (in marg) ॰वती रित्येताम्।

११. अग्निं स्तोमेन बोधय। षडृचं सूक्तम्।

१२. उपसद्याय मीळ्हुषे। पञ्चदशर्चं सूक्तम्।

१३. इमे विप्रस्य वेधसः। त्रयस्त्रिंशदृचं सूक्तम्।

१४. समिधाग्निं दुवस्यतेति। त्रिंशदृचं सूक्तम्।

१५. अग्निं हिन्वन्तु नो धियः। पञ्चर्चं सूक्तम्।

१६. आग्नये वाचमीरय। पञ्चर्चं सूक्तम्।

१७. त्वमग्ने यज्ञानामित्यत आरभ्य षड्विंशतिस्तृचः।

१८. अथशब्दः क्रमनियमार्थः। संज्ञाकरणं लाघवार्थम्। संव्यवहारार्थं च।

१९. ते ते अग्ने त्वोताः शाखान्तरे सूक्तादिस्ततः[1] सूक्तप्रतिषेधार्थमेकेत्युक्तम्।

२०. होताजनिष्ट चेतनः। अष्टर्चं सूक्तम्।

२१. त्वं हि क्षैतवद्यश इत्येता ऋचो नव।

२२. अग्ने कदा त आनुषगित्येवमाद्याः पञ्च।

२३. क्रमार्थोऽथशब्दः। संव्यवहारार्थं संज्ञा। लाघवार्थं छन्दोवचनम्।

२४. समस्य यदियुना सखिभुधमित्येता ऋचः पञ्च।

२५. यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा। श्रीण्येतानि सूक्तानि। एकपञ्चाशदृचः।

२६. प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमित्यादीनि पञ्च सूक्तानि। त्रिंशदृचः।

---

१ C om. सूक्तप्रतिषेधार्थम्।

२७. अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात्। एवमादीनि सप्त सूक्तानि। एकोनपञ्चाशदृचः।

२८. अगन्म महा नमसा यविष्ठं त्रिकं सूक्तम्।

२९. उक्तार्थम्।

३०. एना वो अग्निं नमसा द्वादशर्चं सूक्तम्।

३१. प्र वो यज्ञं पुरूणां विंशत्यृचं सूक्तम्।

३२. अग्ने विवस्वदुषस एता ऋचो द्वादश।

३३. सखायस्त्वा ववृमहे। एता ऋचो ऽष्टौ।

३४. अदर्शि गातुवित्तमः। एता ऋचः सप्त।

३५. समिद्धमिद्धमिध्यते। एतास्तिस्र ऋचः।

३६. अयमग्निः सुवीर्यस्येति षड्ढं सूक्तम्।

३७. उक्तो ऽर्थः पूर्ववत्।

३८. सूक्तं नवकम्।

३९. ईळिष्वा हि प्रतीव्यं सूक्तं त्रिंशदृचम्।

४०. पुरु त्वा दाश्वान्वोचे। सूक्तं त्र्यृचम्।

४१. पूर्ववदुक्तो ऽर्थः।

४२. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते। एताः सप्त ऋचः।

४३. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति सूक्तं सप्तर्चम्।

४४. यज्ञेन वर्धत जातवेदसं त्रयोदशर्चं सूक्तम्।

४५. जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविः। षड्ढं सूक्तम्।

४६. व्याख्यातमेतत्।

४७. अग्निं तं मन्ये यो वसुः सूक्तं दशकम्।

५.

१. क्रतुं वक्ष्यामीति शेषः। अनुवचनैकदेशस्य वक्ष्यमाणस्य संज्ञा प्रागाश्विनात्।

२. अथशब्दः क्रमार्थो ऽनुवर्तते। गायत्रमिति संज्ञा चान्वर्था।

३. कस्य उषः कधप्रिय इति तिस्र ऋच एताः।

४. प्रति ष्या सूनरी जनी चत्वकं सूक्तम्।

५. क्रमार्थो ऽथशब्दः। संज्ञार्थं चानुष्टुभमिति।

६. उषो भद्रेभिरा गहि सूक्तं चतुष्कम्।

७. उष्णिहमिति वर्तते।

८. उपो रुरुचे युवतिर्न योषेत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि। जनविंशतिरेताः।

९. उक्तार्थः।

१०. प्रत्यु अदर्शीति सूक्तं षट्कम्।

११. सह वामेन न उषः। षोळशर्चं सूक्तम्।

१२. कृतव्याख्यानम्।

१३. उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्र ऋचः।

१४. उक्तार्थम्।

१५. एता उ त्या उषसः केतुमक्रतेति चतस्र ऋचः।

१६. कृतव्याख्यानम्।

१७. महे नो अद्य बोधयेति दशर्चं सूक्तम्।

६.

१. क्रतुमन्वाहेति वाक्यशेषः।

२. वक्ष्यमाणम्।

३. अश्विना यज्वरीरिष इत्येवमाद्यास्तिस्र ऋचः।

४. प्रातर्युजा वि बोधयेत्येतास्तस्र ऋचः।

५. अश्विनावर्त्तयावया एतास्तिस्र ऋचः।

६. एषो उषा अपूर्व्या पञ्चदशकं सूक्तम्।

७. गोमदू षु नासत्या एते द्वे ऋचौ।

८. दूरादिहेव यत्सती एता ऋचः षड्विंशत्।

९. उदीराथामृतायते अष्टादशर्चे सूक्तम्।

१०. आ नो रत्नं नासत्या नवकं सूक्तम्।

११. कृतव्याख्यानम्।

१२. पयोविंशत्यृचं सूक्तम्।

१३. पञ्च सः परावतीत्येते सूक्ते दशके। अनूच्येत्येतदनुवर्तत एव।

१४. कृतव्याख्यानम्।

१५. आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति द्वे सूक्ते पञ्चके।

१६. नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृञ्जे एतानि चौणि सूक्तानि। एकषष्टिरेताः।

१७. वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता तिस्र ऋचः।

१८. युवो रजांसि सुयमासो अश्वा इति द्वे सूक्ते। ऊनविंशतिरर्चः।

१८. तं सुष्टुयां ममसो यो जवीयानिति द्वे सूक्ते। द्वादश ऋचः[1]।

२०. ग्रावाणेव तदिदर्थं जरेथे अष्टकं सूक्तम्।

२१. धेनुः प्रत्नस्य काम्यान्दुहाना नवकं सूक्तम्।

२२. क उ श्रवत्कतमो यज्ञियानां द्वे सूक्ते सप्तके।

२३. कुह स्विदोषा ... सुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्तेति द्वे सूक्ते। अनूच्येति वर्तते। परिहाप्य परित्यज्येत्यर्थः। यं वां प्रतेत्येनां[2] प्रकरीसुक्ता अन्यां विंशतिमाह।

२४. आ वामित्येवमादीनि पञ्च सूक्तान्यनूच्य एकविंशदेता ऋचः।

२५. उक्तार्थमेतत्।

२६. इमा उ वां दिविष्टय इति षड्कं सूक्तम्।

२७. अयं वां मधुमत्तम इत्यस्य सूक्तस्य प्रथमामुक्तवा। ततस्तृतीया। ततः पञ्चमीत्येवं तिस्रः।

२८. उक्तार्थम्।

२९. युवोरु षू रथं हुवे एताः पञ्च।

३०. व्याख्यातम्।

३१. चिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा द्वादशकं सूक्तम्।

३२. ईळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तये पञ्चविंशकं सूक्तम्।

३३. यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथ इति द्वे सूक्ते चतुर्दशके। घोषा। समानमु त्यत्पुरुहूतमुक्थ्यमिति ह्वचं[3] तत्पुत्रः। एवं सपुत्रायां घोषायामेकत्रिंशत्।

१ A om. द्वादश०। २ A ins. पदपदं। ३ B ह्वच सूक्तं C (in marg.) सूक्तं।

३४. उक्तार्थम्।

३५. प्रति प्रियतमं रथं नवकं सूक्तम्। सह त्रिर्वचनेनैकादश। इति एतदेव प्रातरनुवाकानुवचनम्। आद्यन्तयोस्त्रिर्वचनेन वृद्धिः[1]।

३६. उत्सृज्य वाचं मध्यमाम्। उत्तमेन स्थानेन[2] प्रति प्रियतममित्यनयोत्तमया परिदध्यात्। अभूदुषा रुशत्पशुरित्याग्नेय्या परिदधातीति (११.६) श्रुतेः। तस्यां वाचमुत्सृजतीति च।

३७. परिधानानन्तरमया वाजं देवहितं सनेमेत्येतां द्विपदां जपति।

३८. इति प्राग्द्विपदायाः सहस्रपरिमाणः[3] प्रातरनुवाकः। संज्ञाकरणं संव्यवहारार्थम्।

३९. वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहार्थः। विनापि कामसंयोगम्। एतस्य सहस्रस्य सूक्तोक्तस्य यानि छन्दांसि तेषामपरित्यागेन प्रतिच्छन्दस। प्रतिपत्समारोहणीयानां वाद्यन्तानामित्यर्थः। षड्धिकानि त्रीणि[4] शतान्यनुब्रूयात्। तानि च वृद्धैः कल्पितान्युच्यन्ते। तत्र के चिद्वृद्धौ श्लोकौ पठन्ति। ताविमौ।

> आद्यन्तयोः प्रतिच्छन्दः सूक्तस्यापि वोभयम्।
> षष्ठ सप्तेति[5] यत्तस्माद्वादशानुष्टुभान्तम् ॥१॥
> अग्निमीळेय ईळिष्व नासत्याभ्यां पुरश्च यत्।
> अश्विना दाशुषश्च एवं षड्त्रिंशतत्रयम् ॥

---

१. C om आद्य॰ वृद्धिः। २. C om स्थानेन। ३. C ॰प्रमाणः। ४. C षड्विंशतानि।
५. A तस्मात् C सप्तात् or सप्तात् B तस्मात्।

अन्ये तु दण्डकं पठन्ति। सो ऽप्युच्यते। आपो रेवतीस्त्रिवं-चनमुपप्रयन्तो नवाग्निमीळे नव तमु ला पाथ्यो वृषेति त्रयोदश होताजनिष्टेत्यष्टौ अग्ने कदा त आनुषगिति दश यो मर्त्येष्विति विंशतिरगन्म महेति तिस्रः एना वो अग्निं द्वादशायमग्निः सुवीर्यस्येति षट् त्वामग्ने मनीषिण इति नवेळिष्वेति चिंशत्पृक्ष त्वेति ह्यचं वेदिषद इति सप्त जनस्य गोपा इति षलग्निं तं मन्य इति दश कस्त उप इति तिस्रः प्रति त्या सूनोषो भद्रेभिश्चतुष्कमुपो रुरुच इत्येकोनविंशतिः प्रत्यु अदर्श्यायतीति षट् षच वासेन पोशग्रोपस्-थ्वितमिति तिस्रः एता उ त्या इति चतस्रो महे नो अद्येति दशाश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः प्रातर्युजेति चतस्रः आश्विना-वश्वावत्येति तिस्रः आ मे हवं नवा नो विश्वाभिरिति त्रयोविंशतिः कूष्ठो देवाविति दश भातीति दश नासत्याभ्यामिति पञ्चविंश-तिरतारिष्मेत्येकादश याभिः कण्वमित्येका युवोरु षू रथमिति पञ्च त्रिश्चिन्नो अद्येति द्वादश समानमु त्यं ह्यचं प्रति प्रियतममिति नवोत्तमा त्रिरेवं षष्टिश्च त्रीणि च शतानि।

४०. वाशब्दो विकल्पार्थः। ऊर्ध्वं शतात्र शतमेवेत्यभिप्रायः। याथाकामी यजमानः अनुक्तानां सह्यानामन्यतमामप्रीकुर्यात्।

४१. सर्वेषु पचेषु पाह्लानि सूक्तानि[१] नोद्धरेत्। विंशोत्तर-शतः प्रातरनुवाक उच्यते। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति तिस्रः उपप्रयन्तो अध्वरमिति नवाग्निमीळे पुरोहितमिति तिस्रः स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः तेते अग्ने त्वोता इत्येका

१ C om. सूक्तानि।

कतावानं विचेतममिति चतस्रः सखस्य यद्दियुना मस्मिन्नूधनित्येका स भक्षा विश्वा दुरितानि साह्वानिति द्वे एना वो अग्निं नमसेति तिस्रः स त्वं नो रायः शिशीहीति चतस्रस्त्वामग्ने मनीषिण इति तिस्रः स चन्द्रो विप्र मर्त्य इत्येका वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति तिस्रस्त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमित्येका अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश कस्य उप इति द्वे आ द्यां तनोषि रश्मिभिरित्येका उषो भद्रेभिरा गहीत्येका व्युच्छन्ती हि रश्मिभिरित्येका उषो ददृचे युवतिर्न योषेत्येका अश्वावतीर्गोमतीर्न उषास इत्येका प्रत्यु अदर्श्यायतीत्येका सं नो राया बृहता विश्वपेशसेत्येका उषस्चित्रमा भरेति तिस्रः एता उ त्या उषसः केतुमक्रतेत्येका अधि पेशांसि वपते नृतूरिवेत्येका प्रात्रे नो अद्य बोधयेति दशाश्विना यज्वरीरिष इत्येका युञ्जाथां रासभं रथ इति तिस्रः आ नो विश्वाभिरूतिभिरित्येका कं याथः कं ह गच्छथ इत्यष्टौ आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति नव अबोध्यग्निरिति तिस्रः इमा उ वां दिविष्टय इति द्वे याभिः कण्वमभिष्टिभिरित्येका युवोरु षू रथं हुव इत्येका जुजुराणा चिदश्विनेत्येका चित्रिश्नो अद्य भवतं न वेदसेति द्वे अध्वर्यू वा मधुपाणिं सुहस्त्यमित्येका प्रति प्रियतमं रथमित्येकादश एतद्विंशतिशतम्।

त्यजेदनुष्टुभः सप्तमताद्वैविंशकाद्बुधः।
त्रिष्टुभौ[1] द्वे जगत्येका एवं दशशतं भवेत्॥

---

१ त्रिष्टुभौ A [illegible] (in marg.)

सप्तविंशतिशतान्यनुब्रूयादित्यनापि वृद्धसंप्रदायो लिख्यते। अर्चन्तस्त्वेत्यतः प्रभृति शतमग्ने वचनूनपञ्चाशत् प्र वो यज्ञमिति विंशतिरेति प्र होतेति भद्रा नो यानं दिवस्परीति विंशतिर्वाणेवेत्यूनपष्टिरोले द्यावापृथिवी पूर्वचित्तय इति पञ्चविंशतिरेतस्मिन् सप्तत्वादुद्धृते सप्तविंशतिशतानि भवन्ति।

४२. पुरोदयादध्वर्यंव उपांशुनाम्नो यहस्य होमकालं संभावयिष्यन्तीति मन्यमानः सङ्ख्यादिनियममुत्सृज्यापि परिदध्यात्।

४३. उदिते अन्तर्यामग्रहहोम आध्वर्यवः। आ तस्य परिसमाप्तेर्वाग्यमनं होतुः।

७.

१. अप इष्य होतरित्येवमुक्तो ऽध्वर्युणा होता प्र देवत्रेत्येतत्सूक्तं पञ्चदशकं द्वादशीं परिहाप्य वक्ष्यमाणेन क्रमेणानुब्रूयात्।

२. [illegible] देवत्रेत्यतस्त्रिर्वचनमगणयित्वा[1] नवानूच्य ततो ऽध्वर्युणा[2] आहूतावप्सु क्रयमाणायासेकादशीमनुब्रूयात्।

३. आनीयमानास्वप्सु दशमीमनुब्रूयात्। अप इष्य होतरित्युक्त इति संप्रैषवचनादवगम्यते।

४. प्रति यदापो अदृश्रमायतीरिति दृश्यमानासु अप्सु तदाधारेषु सामर्थ्यात्।

५. मैत्रावरुणचमसस्य वसतीवरीणां च संपर्के क्रियमाणे समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इत्येतामनुब्रूयात्।

---

१ Com प्रैषवेनेत्यनम्। २ Com. ऽध्वर्युणा।

६. आपो न देवीरुप यन्ति होत्रियमित्येतामनुब्रूयात्। होतृचमसे ऽवनीयमानास्वपु।

७. आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था इत्यनुब्रूयाद्वसतीवरीनयमानास्वपु। आ धेनव इति सूक्तादिप्रदेशात् सूक्तं प्राप्नोति। तन्निवृत्त्यर्थं सर्वासुक्तेत्युक्तम्। एकासुक्तेत्यर्थः। चतुर्गमन्तेन प्रणवेनावस्येत्।

८. अध्वर्यवेषीरपा ३ इत्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युं पृच्छेत्। अभ्यावृत्य तिष्ठन्तमध्वर्युं वचनात्।

९. अध्वर्युः प्रत्याहोतेव नन्नमुरिति।

१०. अध्वर्यवेषीरपा इत्यध्वर्युणा पृष्टेनोतेव नन्नमुरिति प्रत्युक्तस्ताध्वर्यवाधावेत्येवमादिकं निगदं[1] प्रतिपद्यते। निगदग्रहणं यस्य पीता मद इत्यस्या अपि निगदप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनाविवाक्ये न संपादनम्। निगदत्वात्।

११. उपविशतीति सूत्रच्छेदः। अम्नयो यन्त्यध्वभिरित्येतां अर्धर्च चोत्तरस्या उक्त्वा ततः।

१२. उपोत्थाय तत्रस्मिन्नेव प्रदेशे ऽध्वर्युमन्वारभ्य तदभिमुखः स्थित्वोत्तराम्। कस्याः। अम्नय इत्येतस्या अर्धर्चायाः। ततस्तानो दिवमन्वध्वरमित्यर्धमपो देवीरिति च सकलामेवमध्यर्धामनूच्य।

१३. प्र देवत्रेत्यस्य प्रकृतत्वात् उपोत्तमाम्। तदवस्थ एव चशब्दात्।

१४. यद्योपोत्तमानूक्ता तयैवोत्तमया परिधाय परिसमाप्य प्र देवत्रेत्यादिकमनुवचनं ततः।

---

१ C om. निगदं।

१५. पर्यावृत्य प्राङ्मुखः स्थित्वा यत उपोत्थितस्तस्मिन्नेवोपविशत्यन्यस्यानुपदेशात्[1]।

८.

१. प्राणं म इत्यादिना मन्त्रेणोपांशुसंज्ञकं ग्रहं हूयमानमनुप्राणिति। अनुनिश्वसितीत्यर्थः।

२. अपानं म इत्यादिना मन्त्रेणान्तर्यामसंज्ञकं ग्रहं हूयमानमन्ववानिति। प्राणमन्तः प्रवेशयतीत्यर्थः।

३. उत्तरेणाहवनीयमन्तर्वेद्येव बहिष्पवमानाख्येन स्तोत्रेण स्तुवते छन्दोगाः। सूत्रारम्भो ऽस्य प्रदेशस्यास्यसंज्ञार्थः। स्तोत्रस्य चास्य बहिष्पवमानसंज्ञार्थः यावच्च स्तुवते तावन्मैत्रावरुण आस्ते। न तूपवेशनप्रसवमात्रम्[2]।

४. ओं स्तुतेति सूत्रान्तः[3]। स्तुवत्सूद्गातृषु दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोपविश्य वक्ष्यमाणेन क्रमेण जपप्रसवौ कुरुतः। प्राङ्मुखो मैत्रावरुण उपविशेत् परिभाषितत्वात्। ब्रह्मणो वचनं यजमाननिवृत्त्यर्थम्। स उद्गातृसमीपे उपविशेत्। औपगात्रं ह्यस्य भवतीति श्रुतेः।

५. ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरित्युक्तौ एवमुद्गातृभिर्ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोक्तावनन्तरं कुरुतः।

६. आयुष्मत्य इत्यादिकं प्रसवे इत्येवमन्तमेकारान्तं[4] मन्त्रं जपित्वा ततः।

---

1 A C (orig.) चान्यस्यादुपदेशनात्। 2 C (in marg.) प्रवेश instead of प्रसव। 3 A om. ओं ॰सूत्रान्तः। 4 B om एवमन्तम् C om. मन्त्रं।

७. ओं स्तुतेति स्तुतादिना सवनधर्मेणैकस्वर्यमाहतुः।

८. यः पूर्वोक्त आयुप्रत्य इत्यादिजपपूर्वः ओं स्तुतेत्येष प्रसवः सर्वेषां स्तोत्राणां पारिभाषिकः। ननु अनुक्त एवायं प्रथमदृष्टत्वादितरेषु बुद्धिमान्वेष्यति। नेति ब्रूमः। आनुमानिको बुद्ध्यन्वयः पारिभाषिकेण प्रत्यक्षविहितेन [१]बाध्यते। तदर्थं वचनम्।

९. असतो मेत्यादिकं मृत्योर्मामृतं गमयेत्येवमन्तं मन्त्रं यजमानो जपेत्। कस्मिन्नवधौ। पवमानानुपसरिष्यन् पवमानानुपयास्यन्नित्यर्थः[२]।

१०. श्येनो ऽसीत्यादिकं यशसोदृचमित्यन्तं मन्त्रं यजमानो जपेत्। स्तुते बहिष्पवमाने।

११. सुपर्णो ऽसि पत्वा त्रिष्टुप्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेत्। स्तुते माध्यन्दिने पवमाने[३]।

१२. सखासि पत्वा जगच्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेत्। स्तुते आर्भवे पवमाने।

१३. [४]श्येनो ऽसि पत्वा गायत्रच्छन्दा इति निराकाङ्क्षे ऽपि[५] मन्त्रे यो ऽयमनु त्वा रभ इत्यादिक उदर्को ऽभ्यधिक इव मन्त्रः समान इतरयोरपि मन्त्रयोः। व्यूढच्छन्दस्यपि दशरात्र एतेषामूहः। सर्वस्वारादिषु चाविकारः। कुतः। उत्तरयोः पवमानयोश्छन्दोबहुत्वे ऽपि सति सर्वेषामनुपलक्षणात्[६]।

---

१ A बाधेत। २ C उपवासयम् पवमानानित्यर्थः। ३ C om. स्तुते माध्यन्दिने। ४ C ins. समान उदर्कः। ५ A निराकाङ्क्षे योऽपि मन्त्रे योऽयं ऽयम् C ०काङ्क्षे ऽपि मन्त्रयोर्यो ऽयम्। ६ A C (sec. h.) om. च्च।

२. चतुर्दशस्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति ।

३. विपृथुरिति विलम्बयन्त्व[1] उपद्रामाजीर्णचक्रः । सप्रतोदः सह प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते । प्राणकेनैतावता विशिष्टो रथः । अन्यद्रज्ज्वादिकं[2] न भवति । सेषुधन्वा । सह इषुधा धन्व अस्मिन्नसौ सेषुधन्वा रथः । धन्वशब्दो नकारान्तो धनुःपर्यायः[3] ।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां व्रात्यस्तोमानां समूल्हाद्दिरात्राच्छस्त्रं भवति । समूल्हग्रहणं व्यूल्हनिवृत्त्यर्थम् ।

७३.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाशस्त्रं यत्पूर्वसूत्रं भवति ।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं च । नाकसदोऽपरे नव यज्ञाः । न तेषु व्रात्यस्तोमशब्दः । [तेषामपीदमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं] ते च शाखान्तरीयाः[4] ।

३. पञ्चाक्षसुत्यनर[5] एकः प्रथमः । अनन्तरं सपुरोळाशो द्वितीयः । वनिष्ठुसवस्तृतीयः । ब्रह्मसवश्चतुर्थः । चन्द्रसवः पञ्चमः । भूमिसवः षष्ठः । ओषधिसवः सप्तमः । ओदनसवो[6] ऽष्टमः । वनस्पतिसवो

---

१ Corrected. A विलंबयन्नुपवामा॰ M विलयपयन्नुपवामा॰ C D विलपयन्नुपवामा । २ A ॰द्रज्वा॰ C D (?) रज्वादिकं M रज्वा॰ । ३ C D धनुष ।
४ A om. the words from तेषाम् to शस्त्रं and has only ते शाखान्तरीयाः ।
५ C D पञ्चाक्षसुत्य एकः । ६ C ओदनि ।

नवमः । केनचिद्योगेन शाखान्तरीयाण्येतानि । एतेषामपि क्रतूनां पूर्ववत्स्तोमदक्षिणाशस्त्रम् ।

७४.

१. स्तुतिरूपो[1] ऽयमर्थवादः । प्रजापतिः किल परमेष्ठी प्रतिष्ठाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यज्ञक्रतुमपश्यदयममन्त्रः ।

२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।

३. यः कश्चिदधिकारी ।

७५.

१. चतुस्तोमा अनन्तरमुच्यन्ते ।

२. चतुस्तोमानां नामानि वचनाधारेण । स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः । षडेते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

३. विध्यर्थो ऽर्थवादः ।

४. प्रत्येकमहःशब्दवचनात् । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७६.

१. वक्ष्यमाणा अन्नाद्यकामस्य । तत्रायमर्थवादः ।

२. उक्तो ऽर्थवादः ।

---

1 M परकति C (*orig.*) परकृति; *in marg.* परक॰ D परकरूपो ।

२. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतत्।

७७.

१. उत्तरे।

२. स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः।

३. एवंसंख्याका अर्धमासस्तोमाः[१]।

४. अर्थवादो ऽयं स्तुत्यर्थः।

५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम्।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. तेनैतत्स्तोमेनैश्वर्यकामो[२] यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. अर्थवादो ऽयं विधिस्तावकः।

३. विधिरयम्।

८०.

१. वक्तव्या इति वाक्यशेषः।

---

१ A om. 3. 4. २ C in marg. वत्सयंज्ञोपेतैः।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहानुक्ता वाजपेयमाह ।

१०

१. सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः । स शरदि शरत्संज्ञके कालौ भवति । वचनाच्च वसन्ते । प्रौष्ठपदीमारभ्य कार्त्तिकीं[1] यावत् शरत्प्रसिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमारभ्य वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं यावत् ।

२. स वाजपेयो नित्यो ऽपि फलश्रवणात् चक्राद्यकामस्य यजमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्वचनयाह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यक्ष्यमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्वं संवत्सरम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकेर्यज्ञैर्यजते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अपत इत्यर्थं वाज इत्यनर्थान्तरम् । अन्नः वाजः पाज इत्यन्ननामसु पाठात वाजो ऽन्नम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः ।   । ततो वाजसंज्ञको य

---

१ A कार्त्तिकी C   the   ls

bers 449b

i

६. तयोः पानान्नयोः प्राप्तये। पूर्वं पेयाः पश्चाद्वाजः[1]। एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता। के ते पेया इत्यपेक्षायामाह।

७. एते द्वादशाग्निष्टोमाः प्राकृता भिन्नतन्त्राः। प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति। विकल्पमाह।

८. गोतमो ह ब्रह्मवर्चसकामस्तपस्तप्त्वैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोममिति प्रसिद्धः। अश्वमेधे च प्रथममहर्भवति। प्राकृतेनाग्निष्टोमेन व्यत्यासम्। अग्निष्टोमो गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवं षडग्निष्टोमाः षड्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः। परियज्ञाः पेयसंज्ञकाः। तद्रहितो भवति[2]। एक इति वचनाद्विकल्पः परियज्ञानाम्। अन्नाद्यफले पुराकल्पमाह।

१०. इन्द्राबृहस्पती अपि अनेन क्रतुनेष्ट्वान्नाद्यं प्राप्तवन्तावित्यन्नाद्यप्रापको यज्ञः।

११. तेन क्रतुनान्नाद्यकामो ऽन्नाद्यं प्राप्नोतीति काम्यो ऽप्ययं यज्ञो भवतीति गम्यते। प्रकारान्तरेण[3] निर्वचनमाह।

१२. अपो अपर्यं। ह्येति प्रसिद्धः। एतेन यज्ञेन वाजो नाम लोकस्याधिपत्यं[4] सो ऽपीष्ट्वा सर्वान्कामानाप्तवान्। पेयसंज्ञानिरपेक्षस्यानया व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता। एवं वाजपेययागस्य नामधेयमुद्भिदादिवत्। न गुणविधानम्। तथा च जैमिनिः। पूर्वपक्षे

---

१ D पश्चाद्वाजो वाजः। २ C, तद्रोहितो। ३ A निवर्तनमाह।
४ C, लोकस्य॰।

सूत्रयामास। नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् तुल्यत्वात्क्रिययोर्न। तस्मान्नामधेयं वाजपेयः[1]। एकशब्दे परार्थवद्गुणविधाने दोषस्तस्मान्नामधेयता। विशेषमाह।

१३. ऋत्वर्थं।

१४. षोडश कलाः। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। पञ्च विषयाः। षोडशं मनः। सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः। तस्य पूरणे डट् (५.२.४८) इति डट्प्रत्ययान्तः। स प्रजापतिरेव वाजपेयः।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन स्वेन रूपेणैनं प्रजापतिर्वाजपेयं समर्धयति समर्धं करोतीत्यर्थः[2]।

१६. श्रुतौ प्राकृतो यूपो ऽग्निर्भवति[1]। अत्र तु बैल्वयतु-रश्निः सप्तदशारत्निममाणको गोधूमचषालश्च।

१७. श्रुतव्याख्यानमेतत्।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजत (५.१५.१) इत्येक एवाग्नीषोमीयो ऽन्येषु यागेषु। वाजपेये सप्तदश वचनाद्भवन्ति।

१९. मनोतायाः अप्यनावृत्तिरेकप्रदानत्वात्।

२०. आग्नेयादयः सारस्वतपर्यन्ताः[4] क्रतुपशवो ऽतिरात्रे। वाजपेये तु मरुद्भ्य उज्जेषेभ्यो वशा पृश्निः पञ्चमी भवति। वृष्णिः[5] प्रजननसमर्थः। वशा वन्ध्या पृश्निश्चित्रवर्णा गौः।

---

१ D om. the text from वाजपेयः to तस्मात्। २ D समर्धयतीत्यर्थः।
३ C, ॰द्वारत्नि॰। ४ A मैत्रेय॰। ५ A दृष्णिप्रज॰।

२१. श्यामाः श्यामवर्णाः । तूपरा अविषाणाः । लघुदिनः कूर्चलाः । तस्मिन्नेव यूपे क्रतुपशुसमीपे आलम्भ्याः ।

२२. प्राजापत्यानां पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम् । तदन्तं सवनीयानां तन्त्रं भवति । उत्तरत्र विशेषविधानात् भिन्नतन्त्रता[१] भविष्यतीति विशेषवचनम् । विशेषमाह ।

२३. ब्रह्मसाम सामवेदे प्रसिद्धम् । तेन सप्तदश प्राजापत्याः पशव आलभ्यन्त इति सवनीयेभ्यो विशेषः । विशेषान्तरमाह ।

२४. *क्रतुपशूनां यथाप्राप्तमध्रिगुमथ प्राजापत्यानामेकदेवत्यैक*-पशुधर्मकं[२] प्रतिपशुमावर्तने । आवृत्त्या पठनीयमित्यर्थः । यथाध्रिगोरावृत्तिस्तथाजैदग्निरित्युपप्रैषस्याप्यावृत्तिः । उक्त उपप्रैष इति वचनात् । जुषस्व सप्रथस्तममित्याद्याः षड्चः स्तोक्याः । ततः क्रतुपशूनां प्रैषादनन्तरमुक्त्वा प्राजापत्यानां सप्तदशकृत्व आवर्तन्ते । आवृत्त्या संप्रैषनिरपेक्षेण[३] वक्तव्याः । तत्राध्रिगौ विशेषः ।

२५. सवनीयानामध्रिगौ प्रैभ्यो अग्निं भरतेत्येतावान् । उपस्थमेतं पार्थिवं खनतादिति च तत्र पठितम् अध्रिगोरादृत्तावुपतिष्ठते अत्र[४] न पठनीयं वचनात् । ऊने ऽप्यध्रिगौ नवोच्छ्वासा भवन्ति । नवकृत्वो ऽध्रिगावबानितीति श्रुतेः । तत्र षष्ठे उच्छ्वासे षड्विंशतिरित्यस्मिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात् । उत्तमः प्रयाजः[५] स्वाहाकृतिप्रैषादनन्तरमाग्नीणामुत्तमा याज्येत्ययमपि तन्त्रेण भवति ।

---

१ C, ॰तन्त्रं भ॰ D भिन्नतन्त्रा । २ B om. पशुधर्मकं प्रति । ३ C, D om. सं ।
४ C तत्र । ५ D ॰हातिप्रयाजादनन्तरं ।

परिवाप्यौ च। परिपशव्याहुती अध्वर्युवेदे प्रसिद्धे स्वाहा देवेभ्य[1] स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवतः। सवनीयानां तन्त्रमिति वचना-दन्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम्।

२६. प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं हारियोजनादनन्तरं भवति वचनात्।

२७. तस्मिन्पक्षे वनस्पत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षो ज्ञेयः। न्याया-नुगृहीतवचनात्[2]।

२८. अनुयाजेषु वा इष्टेषु प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं भव-तीति पक्षान्तरम्। अस्मिन्नपि पक्षे ऽङ्गानामुत्कर्षः।

२९. य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकालः स एवै-तेषां[3] प्राजापत्यानां वपादिभिः प्रचारकालः। अयमेव पक्षः कात्यायने। विशेषमाह।

३०. स्तोत्रेषुस्तोत्रेषु[4] सप्तदशः स्तोमो भवति। वचनात् ज्योति-ष्टोमस्तोमनिवृत्तिः। विशेषमभिधाय होतुः शस्त्रमाह।

३१. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यं होतु-र्भवतीति। पञ्चविंशत्यृचम्। अष्टादशार्धर्चशः। शिष्टाः पच्छः। पच्छस्त्रिष्टुब्जगतीनामिति न्यायात्।

३२. एतस्तोमीयं समुद्रादूर्मिरित्येतदाज्यं भवति।

३३. माधुच्छन्दसः प्रउगो नाम वायवा याहि दर्शतेति सूक्त-

---

1 D ins. देवेभ्यः। 2 A न्यायानुग्रह॰। 3 D स एवैतेषां। 4 C, स्तोत्रेषु।

दये सप्त तथाः तन्मउगमल्लं प्रातःसवने द्वितीयं होतुर्भवति।
अथार्थवादमाह।

१४. विराजमन्नं यतमप्यचम्। अद्यत इति व्युत्पत्त्या।

१५. माधुच्छन्दसः प्रउगो रसः सारभूतः। इमे सोमा अरंकृताः सोमपीतय इति रससारत्वदर्शनात्।

१६. यदैराजं एतत्स्तोमीयं वाज्यं कृत्वा माधुच्छन्दसं प्रउगं करोति तदन्नेन रसविशेषं दधाति।

१७. ऐकाहिकं वा होतुः प्रातःसवनं भवतीति। प्र वो देवायेत्याज्यम्। प्रउगन्तु स एव। तथार्थवादमाह।

१८. एकाहो ऽग्निष्टोमः सर्वक्रतुप्रतिष्ठानमिति। प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानायैव ऐकाहिकं प्रातःसवनमिति।

२.

१. माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयशस्त्रस्य त्रिकद्रुकीयातिच्छन्दस्का प्रतिपद्भवति। तुविशुष्म तुविक्रतो इत्युत्तरे। इत्येष प्रातिपदस्तृचः। एतच्छन्दः प्राजापत्यं। अतिच्छन्दा वै प्रजापतिरिति सोम्यात्[1] प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनाच्च अतिच्छन्दः[2] प्राजापत्यम्।

२. अतिच्छन्दा वै प्रजापतिः। प्रजापतिर्वाजपेयः। यज्ञ उ वै प्रजापतिरिति वचनात्।

---

[1] A सोम्यात्। [2] C, ॰च्छन्दस।

३. आ त्वा रथं यथोतय इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं तृचं वाजपेये भवति।

४. प्राजापत्यं वै छन्दो ऽनुष्टुप्[1] प्रजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो वाचः। वागनुष्टुप्। तस्मादनुष्टुप्छन्दः प्राजापत्यम्। व्याख्यातः शेषः।

५. *कयेति कददिति श्रुतेः। कयाशुभीयं कदत्। को वै प्रजापतिर्वाजपेयः। तदेनं कयाशुभीयेन स्वेन रूपेण समर्धयति।*

६. बृहस्पतिदेवताकः सप्तदशशरावश्चरुर्भवति वाजपेये। शेषं कृतव्याख्यानम्।

७. निष्केवल्यमरुत्वतीययोरन्तरेण मध्ये स चरुर्भवति। न केवलं वाजपेये। बृहस्पतिसवे च। तत्रैव भवतीत्यर्थः।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने कृते तत्रैव यजमानो ऽभिषिच्यते।

९. परिसंख्यार्थमुक्तम्। एतस्मिन्नेव भवति। नान्यत्। तथा च सूत्रम्[2]। परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति। तस्य याज्यानुवाक्ये प्रऽऽषिमकैस्ते ग्राभाय इति। चरुत्वसामान्यादिराजौ स्विष्टकृतः। रथन्तरं पृष्ठं भवति। तस्मिन्नथन्तरे स्तुते[3]।

१०. नवर्चं सूक्तं निष्केवल्यं निविद्धानीयं भवति। रथन्तरस्य निवृत्तिः।

---

१ H om. the first three words. २ C, H om. from परि॰ to ॰सूत्रं।
३ A D प्रश्ने instead of स्तुते।

११. त्रिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्ज्येष्ठः श्रेष्ठः स[१] एव वाजपेयस्तदेनं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्वेन रूपेण ज्येष्ठेन समर्धयति।

१२. पञ्चे ऽप्यन्यभि त्वा देवेत्यनुचरः। उदु ष्य देवः सविता सवाय कतरा पूर्वा किंस्विदु श्रेष्ठ इत्यादि तृतीयसवनं होतुः पञ्चात्सामूल्हिकाङ्गवति।

१३. [२]अथ पुरुष एव यज्ञमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति श्रुतेः। अनेन कृतव्याख्यानम्।

१४. विषुवतस्तृतीयसवनं वा होतुर्भवति।

१५. दूरोहणाद्विषुवान् रोहः।

१६. वाजपेये रोहो भवति। तस्माद्वाजपेयो रोहः। तदेनं कृतव्याख्यानम्।

१७. पूर्वेण सह विकल्पः।

३.

१. तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षे मधुनाडीसंज्ञके सूक्ते विहरेदिति पैङ्ग्यं। न कौषीतकेः। ऐकाहिकतृतीयसवनपक्षे वाजपेये[३] मधुनाडीसञ्ज्ञके[४] कथं विहरेदित्याह[५]।

२. इमे मधुनाडीसंज्ञके द्वाविंशके सूक्ते चक्रवो विहरेत्[६]।

---

१ C, ins अनुचरप्रभृति D त्रिभुवनेषु। २ C, adds प्राजापत्यं यज्ञमहः स वै पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति। ३ A ins के ते। ४ C, वि कथं। ५ D has instead तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षे वाजपेये। के ते मधनदीसंज्ञके कथं विहरेदित्याह। ६ A ins. इत्याह।

पूर्वां पूर्वस्य सूक्तस्य पच्छः शंसेत् । तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां । एवं क्रमेण द्वे अपि सूक्ते शंसेत् ।

३. ते यदि छन्दोगा यदि । चित्रशब्दो विद्यते यासु ताश्चित्रवत्यः । तासु यदग्निष्टोमसाम यज्ञा यज्ञा व इत्यत्र यद्गीयते तत्कुर्युस्तदा ।

४. पूर्वः प्रगाथः स्तोत्रियः ककुप्कारम्[1] । द्वितीयो ऽनुरूपः[2] । अनुचरप्रभृति यथातृतीयसवनमिति वचनादस्य रूपं प्रपद्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुते । यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राकृतयोर्निवृत्तिः[3] । आपोहिष्ठीयादि समानम् ।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी[4] भवति । उक्थानि द्वितीयादह्नो भवन्ति । अथ यदि यथाह्निकं तृतीयसवनमसर्वपृष्ठे ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्द्वितीयादह्न उक्थानीति वचनात् (१२.७.२)। षोडशिग्रहस्तमुक्तम् । षोडशिनि ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्थं होतुः शस्त्रं भवति । तदाह ।

६. छन्दोगवशात् । किमित्ते म नत्ते वषट् ते विष्णविल्यय कृमः । आहावपूर्वाविमौ तृचौ पच्छः शस्तासः ।

७. आस्थय मह्ना अस्मानं इयं पिबे धीती वा ये । एताः पच्छः शंसेत् ।

८. [6]एताः पञ्च ऋचः[6] शंसेत् । स्वशाखायामुक्तत्वात्तत्स्थाने सूत्रकारो विकल्पमाह ।

---

1 Āśv. IX, 9, 9. 2 C, D द्वितीयोऽनुचरः । 3 C, D om. प्राकृतयोः । 4 C, षोडशी शस्त्रम् । 5 C, in marg. देवस्वेमसवितुर्वि etc. (Vāj. Saṃh. 32, 8). 6 A ins एता D एता ।

९. पञ्च पच्छो वा[1] शंसेत्।

१०. [2]तं प्रत्नथेत्यारभ्य[3] द्वादश ऋचः पच्छः शस्त्वा आहावं करोति। ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति। यथा विषुवति शंसनमस्यास्तथा तत्रापि शंसति[4]।

११. तं प्रत्नथेति प्रकृतः। तस्योत्तमामृचमुपसंशस्य यथोद्धीमित्यर्थः। सुतंभरो यजमानस्येत्येतां शस्त्वाह्वय।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्येषा परिधानीया। प्रजापते न त्वदिति याज्या[5]।

१३. गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससां सप्तदश यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश दद्यात्। न तु शतानि रथानां सप्तदशैव। हस्तिनः सप्तदशैव। निष्कान्। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात्। दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्[6]।

---

1 A D om वा। 2 om. in A. 3 C, ins. उक्तामुक्ता। 4 D हंसः शुचिषदिति। तं प्रत्नथेत्यारभ्य द्वादश ऋचः पच्छः शस्त्वाह्वय हंसः शुचिषदिति यथा विषुवति शस्त्वा। 5 A यज्ञो बभूवेति कल्पोक्तया पच्छस्तिः परिधाय प्रजापते–इति याज्यां कुर्यात् D om. 6 A सप्तदश गवां शतानि ददाति। वाजपेये याज्ञे गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससाम्। सप्तदश वस्त्राणि दद्यात्। सप्तदश यानानि युक्तानि। बलीवर्दादिवाहनयुक्तान् सप्तदश यथायथा शकटान् दद्यात्। रथान्। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात्। दुन्दुभीन्। नैजयान् दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्। D सप्तदश गवां शतानि द०। गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससां। सप्तदश यानानि युक्तानि रथान्। रथानपि सप्तदश दद्यात् धामं तु शतानि रथानां। सप्तदशैव। हस्तिनः। सप्तदशैव। निष्कान्। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात्। दुन्दुभीन्। नैजयान् etc It appears that both MSS. divide the text into more and shorter Sūtras than C.

१४. दक्षिणाभेदात्स आप्तोवाजपेयः कथ्यते। को दक्षिणाभेदः। तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन्।

१५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्[1] पञ्चवयोवस्थाभेदभिन्ना[2] गावो ऽभिधीयन्ते। तेन पञ्चवयोवस्थारूपासु गोषु सप्तदशसप्तदश देया इति। एवं पञ्चाशीतिर्गावो भवन्ति। स कुरुवाजपेयः। तमित्याचक्षते याज्ञिकाः। अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते। दक्षिणाभेदान्नामभेदः। अन्यत्सर्वं समानमिति।

४.

१. वाजपेयेनेष्ट्वाग्निष्टुदभिषवणः[3] क्रतुप्रत्ययः।

२. भेदेनानुष्ठाने[4] फलश्रवणात्।

३. रोहाग्नत्यवरोहः सर्वथाभीष्टः।

४. यदृच्छानिषवेन यजते।

५. अग्निष्टुदनि।

६. विकल्पे प्राप्ते नियमः।

७. उभयस्वरूपं तत्।

८. संख्यानियमार्थं वचनम्।

९. यस्तस्य सप्तमा ति ज्यो अन्त्यानिर्णीतानां चतसृणां निष्केवल्यप्रभृतिषु शस्त्रेषु पुरस्तात्सूक्तानामनुपूर्वेण एकैकां शंसेयुः[5]।

---

१ C, om. गो। २ C, भेदाभिन्ना गवा०। ३ A ०त्वाग्निष्टुदभिषवणः। ४ A ०न। ५ Partly om. in A.

१०. दक्षिणापथ्यं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम्।

११. प्रतिविभज्य देया इत्यभिप्रायः।

१२. अनूबन्ध्यस्य पशोर्वपायां परिसमाप्तायां बडवां ब्राह्मणे दद्यात्[1]। अनुप्रिष्टां सक्थिप्रोरामित्यर्थः।

५.

१. आप्तोर्यामसंज्ञकः क्रतुर्वक्ष्यमाणः[2]। तस्य [3]महाभाग्यभागाख्यापनेन स्तुतिरभिधीयते। प्रजापतिः किल देवान् सृष्ट्वा तेभ्य एतदन्नपानं ससृजे। तदर्थमन्नपानं सृष्टवान् इत्यभिप्रायः[4]। किं पुनस्तत्। एतान्वक्ष्यमाणान् यज्ञान्। तानाह।

२. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्टवानित्यभिप्रायः[5]।

३. सो ऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः। कर्मप्रवचनीयो ऽनुर्हीनार्थः[6]।

४. ससृज इति वर्तते।

५. सो ऽप्यत्यग्निष्टोम एतान्परिपोषयितुं न क्षमः।

६. अत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्थ्यं सृष्टवान्।

७. सो ऽप्युक्थ्यो देवाननुपोषणाय न समर्थः।

८. प्रजापतिः ससृजे ऽनन्तरमुक्थ्यात्।

---

१ A om. from अनूब॰ to परिसमाप्तायां — C D अनुप्रिष्टां instead of अनू॰। २ C D om. वक्ष्यमाणः। ३ C [illegible] भाग्य॰। ४ C D इत्यर्थः। ५ C D प्रथममग्निष्टोमं ससृजे। ६ C D ऽनुहीना॰।

८. सो ऽपि षोडशी एतान्देवाननुपोषणाय न क्षमः।

१०. षोडश्यनन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं ससृजे।

११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवाचान्वभवत्।

१२. वाजपेयादनन्तरमतिरात्रं प्रजापतिः ससृजे[1]।

१३. सो ऽप्यतिरात्र एतान्देवान्परिपोषयितुं न क्षमः।

१४. अतिरात्रादनन्तरमाप्तोर्यामाणं सृष्टवान्।

१५. स एतान्देवाननुपोषणाय प्राभवत् समर्थो ऽभवत्।

१६. तस्याप्तोर्यामस्य त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्राणि भवन्ति।

१७. तस्याप्तोर्यामस्य शस्त्राण्यपि त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति।

१८. उक्थ्याहुतयो ऽपि त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति।

१९. संख्यासामान्यं स्तोत्रादिभिर्देवानाम्।

२०. तस्मात्संख्यासामान्यात् स्तोत्रैः शस्त्रैरुक्थ्याहुतिभिः सर्वान्देवान्प्रीणाति। स आप्तोर्यामः। एकैकं प्रत्येकम्।

२१. तस्याप्तोर्यामस्य स्तोमा नव भवन्ति।

२२. पृष्ठानि [illegible] आप्तोर्यामस्य नव भवन्ति।

२३. संस्था अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति।

२४. एतानि स्तोमादीनि सामस्त्येनैकत्र गण्यमानानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि भवन्ति।

२५. संवत्सरार्धमाससंख्यासामान्यात् संपत्त्या स आप्तोर्याम संवत्सरस्यैवाप्त्यै प्राप्तये भवतीति।

---

1 C D om. the first three words.

२६. वैशब्दो यस्मादर्थे। यतो ऽयं वलं प्राणो धामः सारो यो देवांस्त्रयस्त्रिंशत्सामान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन अन्वभवत् प्रीणाति स्मेति तस्मान्निर्वचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो विधिस्तुत्यर्थः।

६.

१. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनार्भवाः पवमानाश्छन्दोमा भवन्ति।

२. एतान्याज्यानि भवन्ति।

३. भवन्तीति वाक्यशेषः।

४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम चयस्त्रिंशं भवति[१]।

५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्त एवातिरिक्तोक्थानां स्तोमा भवन्ति।

६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिवृदादिभिरभयतः सर्वान् कामान् गृहीत्वा आत्मनि निहितवान्। अर्थवादो ऽयं चोदनारोचनार्थः।

७. यथा पुराकल्पे प्रजापतिः सर्वान् कामानदधत तथाधुना यः कश्चिदाप्तोर्याम्णा यजते स सर्वान्कामानुभयतः कोशीकृत्यात्मनि दधाति।

८. आप्तोर्याम्णि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः।

१ CD om. यज्ञायज्ञीयम्।

७.

१. कया शुभा सवयसः सनीळा इति सूक्तं चातुर्विंशिकाह्निके ष दे। तत्र ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति।

२. बृहत्पृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति। रथन्तरं वा वैराजगर्भम्।

३. वामदेव्यं पृष्ठं शाक्वरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति।

४. श्यैतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाच्छंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं वा वैरूपगर्भम्।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमच्छावाकस्य पृष्ठं भवति।

६. आहृत्य गर्भं पूर्वं शंसेदिति केचिन्मतिपश्चात्तत आत्मानं मुख्यं स्तोत्रियम्।

७. तुशब्दो ऽवधारणार्थः। आत्मानमेव पूर्वं शंसेत्।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भो भवति।

९. स्तोत्रकादय ऐकाहिकान् स्तोत्रियान् पूर्वं शस्त्वा ततो विश्वजितः सर्वपृष्ठात् स्तोत्रियाञ्छंसन्ति।

१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्छस्त्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठात्सा-मनुरूपाञ्छंसन्ति।

११. विश्वजितः[1] सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च शंसन्ति।

---

1 *C D add च and om. the last three words.*

८.

१. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम्। चातुर्थिकाह्निके च द्वे। तत्र ऐकाहिकात्पूर्वाणीति निष्केवल्यं भवति होतुरनभिधानात्[1]।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्ष्ठिके यानि निष्केवल्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभुरेकधानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) ऐकाहिकाभ्यां पूर्वाणि[2]।

३. तार्तीयाह्निके ये द्वे सूक्ते मध्यत ऐकाहिकाभ्यां पूर्वे ते ब्राह्मणाच्छंसिनो[2] भवतः।

४. मध्यतो ये निष्केवल्यसूक्ते षष्ठाह्निके ते प्रागैकाहिकाभ्या-मच्छावाकस्य भवतः।

५. होतुर्वाचकाणां च यथायथम्।

६. तथैव श्रुतत्वात्।

७. जराबोध तद्विविड्ढीति स्तोत्रियः। जरमाणः समिध्यस इत्यनुरूपः। होत्रग्रहणमसंमोहार्थम्।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुषज्यते।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वेत्यनुरूपः।

---

१ In A partly om. २ C ते ब्राह्मणाच्छंसिन रे ॰पूर्वेष॰ ।

७.

१. कया शुभा सवयसः सनीळा इति सूक्तं चातुर्थिकाह्निके च द्वे। तत्र ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति।

२. बृहत्पृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति। रथन्तरं वा वैराजगर्भम्।

३. वामदेव्यं पृष्ठं शाक्वरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति।

४. श्यैतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाच्छंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं वा वैरूपगर्भम्।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमच्छावाकस्य पृष्ठं भवति।

६. आहृत्य गर्भं पूर्वं शंसेदिति केचित्प्रतिपन्नास्तत्र आत्मानं मुख्यं स्तोत्रियम्।

७. तुशब्दो ऽवधारणार्थः। आत्मानमेव पूर्वं शंसेत्।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भो भवति।

९. होत्रकादय ऐकाहिकान् स्तोत्रियान् पूर्वं शस्त्वा ततो विश्वजितः सर्वपृष्ठात् स्तोत्रियाञ्छंसन्ति।

१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्छस्त्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठात्ताननुरूपाञ्छंसन्ति।

११. विश्वजितः[1] सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च शंसन्ति।

---

१ C D add च and om. the last three words.

८.

१. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम्। चातुर्थिकाह्निके च द्वे। तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति निष्केवल्यं भवति होतुरनभिधानात्[1]।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्ष्ठिके यानि निष्केवल्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभूरेकस्तानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) ऐकाहिकाभ्यां पूर्वाणि[2]।

३. तार्तीयाह्निके ये द्वे सूक्ते मध्यत ऐकाहिकाभ्यां पूर्वं ते ब्राह्मणाच्छंसिनो[2] भवतः।

४. मध्यतो ये निष्केवल्यसूक्ते षष्ठाह्निके ते प्रागैकाहिकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः।

५. होतुर्होत्रकाणां च यथायथम्।

६. तथैव श्रुतत्वात्।

७. जराबोध तदिविड्ढीति स्तोत्रियः। नरमाशः समिध्यस इत्यनुरूपः। होत्रपदग्रहणमसंमोहार्थम्।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुपध्यते।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वेत्यनुरूपः।

---

१ In A partly om.　　२ C से ब्राह्मणाच्छंसिन रे ॰पूर्वेष॰।

१३. एतो उषा अपूर्व्येति होतुर्नवर्चम्। दूरादिहेव यत्सतीति मैत्रावरुणस्य नवर्चम्। उदीरायामृतायत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नवर्चम्। आ मे हवं नासत्येत्यच्छावाकस्य नवर्चम्।

१४. आ भात्यग्निरुषसामनीकमित्येतत्सूक्तं नवर्चादनन्तरं होतुर्भवति।

१५. प्रातर्यावाणेत्येतत्।

१६. आ गोमता नासत्या रथेनेत्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति।

१७. अतारिष्म तमसस्पारमस्येत्येतत्।

१८. चेतस्य पतिना वयमित्येतास्तिस्रस्त्रयाणां होत्रादीनां परिधानीया भवन्ति।

१९. मं भो देव इत्येवमादिकाच्छावाकस्य परिधानीया भवति। चेत्रवत्याः[1] परिधानीयाः कुर्वत इतीयं श्रुतिर्बाङ्क्ष्यात्।

२०. इमे सोमासस्तिरोअह्न्यास इति प्रैषेषु पठिताः। इमे मन्द्रासो अश्विनेति सौपर्णी। अत्या यातं निवत उद्वतस्येति सौपर्णैव। आ नो गच्छतं हवनोप यज्ञमिति सौपर्णैव। एताश्चतस्रो यथोद्दिष्टा होत्रादीनां याज्या भवन्ति।

२१. पुराणमोक इत्येवमादिका वा अनुपूर्वं चतस्रो होत्रादीनां याज्या भवन्ति। अथ यत्तिरोअह्न्यवत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्तीत्यन्यत्रापि न्यायेन लिङ्गं विद्यत एव।

---

1 C D चेत्रवत्याः। M चैत्र॰ I propose, चैत्रवत्याः

८.

१. अनन्तर उच्यते ।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य भवति । तस्यायं प्रकृतिरूपो ऽर्थवादः । यमः किल स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञक्रतुं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान् ।

३. तमाहरत्संभारद्वारेण । आहृत्य च तेनेष्टवान् ।

४. प्राप्तवान् ।

५. प्रयोगचोदना वाक्यमेतत् ।

६. ऐकाहिकानां प्रस्तावानां स्तोत्रियानुरूपावुद्धृत्य सामातानांश्च । सामातानां इति सामप्रगाथा उच्यन्ते ।

७. यावत्यस्ता देवताः[1] भवन्ति तावत्य एव तद्देवतास्तच्छन्दस उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः । प्रगाथस्थाने ऽपि तथैव च्छन्दो ऽनुसर्तव्यम् ।

८. परेऽविवांसं प्रवतो महीरन्विव्येताषां पद्यानां मरुत्वतीयनिष्केवल्यचोषकशस्त्रेषु यानि सूक्तानि तेषां पुरस्तादेकैकां शंसेयुर्माध्यन्दिने ।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः । स सर्वगायत्रो मरणकामस्य यजमानस्य भवति । प्रयोगान्तरे च स्वर्गकामस्य ।

---

१ A ऋषो C तद्देवता।

२. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते। स च गुणश्छान्दोग्ये प्रसिद्धः। सर्वत्रैष्टुभो ऽयं भवति।

३. सर्वस इति गुणयोगादुच्यते। स च प्रसिद्धो गुणश्छान्दोग्ये। स सर्वजागतो भवति। पशुकामस्य[1] फलचोदना।

४. सर्ववाङ्निधन इति गुणयोगादुच्यते। श्रुतकामस्य कीर्तिमिच्छतः। सर्वानुष्टुभो ऽयं भवति।

५. गायत्रत्रैष्टुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यक्षमेवैतानि छन्दांसि प्राकृतानुद्धृत्य[2] कर्तव्यानि। नानाछन्दस्केषु वा प्राकृतेष्वेतेषु संपदा यथाश्रुति संपादयितव्यम्[3]।

६. नृजित्पृतनाजित्सत्रजितः।

११.

१. वाचस्तोमस्यायमर्थवादेनोपक्रमः[4]। वाग्विश्वाकामयत सर्वेषामस्य प्रमस्ता स्यां श्रैष्ठ्यस्वाराज्याधिपत्ययुक्ताहं भवामीति[5]।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती।

३. तस्य संभारानाहरत्। आहृत्य चेष्टवती।

४. परिगता आसीत्।

५. तस्माच्छ्रैष्ठ्यादिकामो वाचःस्तोमेन यजेतेति।

६. स्तोत्रियास्त्वेवंसंख्यासु बहिष्पवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम्।

७. सहस्रे[6] स्तोत्रियाणामाज्यस्तोत्रगानं भवति।

---

१ C D ins इति। २ D प्राकता अनुद्धृत्य A C प्राकृतानुद्धृत्य। ३ C D यथाश्रुतिः A C D संपादयितव्या। ४ A °स्तोमोऽस्य C D °स्तोमे ऽस्या°। ५ मी instead of मो all MSS ६ C D सहस्र°।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रियाणामेतासु संख्यासु गेयानि।

९. सर्वा ऋचो ऽभ्यावर्तन्ते[1]। स्तोमसंख्यां निरूप्य प्रयोक्तव्याः स्तोमानिशंसनायायुतादिषु स्तोमेषु[2]।

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजूंषि च।

११. उत्थाय परिसमाप्य वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः। प्राकृतार्थमग्निष्टोमवचनम्।

१२. गवामेव न्यायात्।

१३. महाव्रतः पूर्वमुक्तो हविर्यज्ञसोमेषु। तत्रापि सहस्रं दक्षिणा।

१४. स एतौ यज्ञक्रतू अपश्यद्विश्वभ्यभिभूती इति पूर्वमुक्तौ। तयोरपि सहस्रं दक्षिणा।

१५. सहस्रं दक्षिणेत्यनुवर्तते।

१६. मकान्नेव दक्षिणासंख्या।

१७. सहस्रं दक्षिणा।

१८. सहस्रं दक्षिणा। महाव्रतादिषु सप्तमीनिर्देशाच्छाखान्तरीया अपि दक्षिणाकल्पा अनुवर्तव्याः।

१९. प्राप्तमेवैतदुच्यते शाखान्तरीये ऽप्यनादेशे यथा स्यात्।

---

१. C D ऽभ्यावर्तेत। २. A om. from सर्वा to प्रयोक्तव्याः।

१२.

१. राजसूयो वक्तव्यः। तस्यार्थवादेनोपक्रमः। वरुणः किला-कामयत सर्वेषां राज्ञानां दिव्यान्तरिक्षभौमानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्य-माधिपत्यं परीयाम्। मान्यता श्रैष्ठ्यमानुकूल्यं[1] स्वाराज्यमाधिपत्यं प्रविष्टुमेव।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं साध्यसाधनभावेनोप-लब्धवान्।

३. तं राजसूयोपकरणमाहरत्। आहृतवान्। तेनेष्टवान्।

४. परिमाप्त आसीद्वरुणः।

५. तस्मादेवंकामो राजसूयेन यजेत।

६. अथ भार्गवो भृगुसमानगोत्रो होता भवति[2]।

७. माघ्या अमावास्याया उपरिष्टादेकाहे फाल्गुनप्रथमाहे ऐन्द्रापौष्णेन यज्ञेनेष्ट्वा दीक्षेत[3]।

८. पवित्रो नामाभ्यारोहणीयो ऽग्निष्टोमः। तस्मै दीक्षितेति पूर्वेण संबन्धः।

९. स एव पवित्रस्तत्स्तोमो भवति।

१०. रथन्तरं पृष्ठं यस्मिन्स तथोक्तः।

११. एवंसंस्थः[4]।

---

१ C आनुकूल्यं। २ M has त्रिविष्टो आसीदेव होता बभूव instead.
३ M om. the beginning. 7. 8 seem to form one Sūtra in this MS., it reads ... प्रतिपदि दीक्षा। अग्निष्टविधाय दीक्षेत। ४ M एवंसंस्थादिवचनाथ सव अग्निष्टोमाकृत्यानुकीर्तनमनुवादः।

१२. एषो ऽग्निष्टोम एव पवित्रः। एतेनाग्निष्टोमेन कित्र पूतः पवित्रीकृतः सवमश्नुते प्राप्नोति[१]।

१३. चतुर्दीक्षस्तूपसत्को ऽष्टम्यां सुत्यमहर्भवति[२]।

१४. पञ्चशेषं समिष्टिभिः परिसमापयेत्ता इष्टयः स्वरूपेणोक्ताः। पूर्वकारिवशाद्व्यवस्थिता द्रष्टव्याः[३]।

१५. प्रयुज्येति सकलस्य प्रयोगस्य[४] चोदना तन्त्रमेवानुवृत्तेः[५]। ततो वैश्वानरपार्जन्या उत्सर्गश्च भवतः(?)।

१६. *नित्यादन्यो ऽयमिति नियमात्।*

१७. साकमेधैरिष्ट्वान्यं शुनासीर्यं माघ्यां वा पौर्णमास्यामिति विकल्पे प्राप्ते माघ्यामेवेति नियमार्थं वचनम्।

१८. समापयेत्पूर्वकारिवशात्।

१९. पूर्वफाल्गुन्यामभिषेचनीयदशपेयाभ्यामर्थाय दीक्षते।

२०. २१. अर्थवादार्थं वचनं संख्यामात्रविध्यर्थं च[६]।

२२. दीक्षाभिः षोडशभिरिदं सर्व[७] च षोडशकलमिति संपत्त्या[८]। अस्यैव सर्वस्याप्त्यै भवत इमौ अभिषेचनीयदशपेयौ।

---

१ M Sūtra। एष एव पवित्रः Comm. पावन इत्यर्थः। Sūtra सर्वम॰ अश्नुते Comm. एवो ऽभिषेकस्तस्य योग्यो भवतीत्यभिप्रायः। २ C D चतो M .. दीक्षोपसन्नियमार्थं वचनं। ३ A व्यवस्था। ४ A वाचस्य instead of प्रयोगस्य। ५ C D एतानुवृत्तेः। ६ M Sūtra द्वादश॰ उपसदः Comm दीक्षाणामुपसदां च नियमार्थं वचनम्। Sūtra सत्यं चाद: Comm. अर्थवादोपन्यासार्थम्। 20 21 are one Sūtra in A C (D?). ७ A पूर्वं U (in marg.) सर्ववत् and एवोभिः। ८ C D संपत्त्याप्त्यै (D ॰त्या॰)।

१३.

१. एककालं सोमौ क्रीणन्ति[1]।

२. उभयोरेकमेव[2]।

३. त्वमग्ने वरुणो जायसे यदित्येतदाज्यं सूक्तं भवति।

४. वरुणलिङ्गमेतत्सूक्तं यस्माद्वरुणमभिषिञ्चन्ति। यागस्तुतिरियं पूर्वस्य विधिशेषत्वात्।

५. चतुर्विंशादह्नो माध्यन्दिनो भवति।

६. मैत्रावरुणी पयस्या निष्केवल्यमरुत्वतीययोरन्तरेण।

७. तत्र तस्यां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां प्राक् स्विष्टकृतोऽभिषिच्यते यजमानः संस्कारार्थत्वात्[3]।

८. तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं[4] नान्यत्।

९. पार्थिकाद्द्वितीयादह्नस्तृतीयसवनं भवति।

१०. न संस्थान्तरम्।

११. प्राप्तये।

१२. न पात्रावधानं। यन्यवज्ञयमिति वचनात्।

१३. क्रियते ऽवभृथकर्मैतत्कर्तव्यम्[5]। न स्नातीति स्नानं निषिध्यते।

---

१ M. Sūtra. एव ॰द्यपेयस्य Comm द्वौ सोमौ क्रीणन्ति। नैकस्य क्रीतस्य विभागो यथान्यत्र। दशपेयस्य विभागो यथान्यत्र। दशपेयस्य च। अभिषेचनीयस्य चेति मन्दात्। Sūtra तत्र ॰यर्थम् Comm सोमक्रयणो यस्या यजत्वात्। उभयोरपि कुर्वन्ति ... तत् Sūtra कर्म ॰दात् Comm. दशेत cf vol. I, p 242.
२ C in marg. नाभि (alt. to नभि) निधौ भर्म चाभिस्य [कर्म above the line] भोपवधयमधरभिकाधिमयर्थं। ३ C D M संस्कारार्थत्वात्। ४ C D om. प्र।
५ C D दक्षतद्य om. न स्नान।

१४. कृष्णाजिनस्य यजमानसक्तस्य पूर्वपादमुदके ऽवसृज्य[1] वसनस्य वा दशां ततः प्रत्याहरन्ति।

१४.

१. उत्तरं दशपेयाख्यं देवयजनं यजमानो ऽध्यवस्यति। अथ-शब्दादन्येन कर्मणा व्यवहितम्।

२. तद्देवयजनं प्राप्य संसृपाख्यानां हविषामिष्टिभिर्यजेत।

३. दशभिरिष्टिभिर्दशरात्रं यजेत। एकैकयैकैकमहः।

४. दीक्षणीयातो ऽनन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे यजेत।

५. सवित्र आसवित्र इष्टिं निर्वपेत्। सविता देवता। आसवितेति विशेषणम्।

६. तृतीयामिष्टिं तृतीयाह्ने सवित्रे सत्यप्रसवगुणाय निर्वपेत्।

७. चतुर्थीमिष्टिं चतुर्थे ऽहनि सरस्वत्यै वाचे कुर्यात्। वाच इति विशेषणम्।

८. पञ्चमे ऽहनि पञ्चमीमिष्टिं निर्वपेत् त्वष्ट्रे रूपविशिष्टाय।

९. षष्ठे ऽहनि षष्ठीमिष्टिं निर्वपेत् पूष्णे देवाय[2]। पथिभ्य इति विशेषणम्।

१०. सप्तमे ऽहनि सप्तमीमिष्टिं निर्वपेदिन्द्राय। अस्मै इति गुणविशेषणम्[3]।

११. अष्टमे ऽहनि अष्टमीमिष्टिं निर्वपेत् बृहस्पतये तेजोगुणाय।

---

१ C D M °सृज्य। २ C D देवतायै। ३ C D M गुणः।

१२. नवमीमिष्टिं नवमे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय राज्ञे। सोमो देवता। राजेति गुणः[1]।

१३. दशमे ऽहनि दशमीमिष्टिं निर्वपेत्। विष्णवे देवतायै। शिपिविष्टायेति विशेषणम्। देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पतीत्येवमादिकः[2] शाखान्तरीयो धर्म इतिकरणाल्लभ्यते।

१४. दशमी चन्द्रतिथिर्गृह्यते। तस्यां दशपेयः कार्यः। सौत्यमहरिह दशपेयाख्यम्।

१५. अपि वेति प्राकृतो विष्णवे शिपिविष्टायेत्यन्तेन[3] सह विकल्पसमुच्चयः। एताभिर्दशभिर्देवताभिः सहोच्चारणेन सद्यः प्रसर्पेयुर्भक्षाय वा भक्षयेयुः।

१६. प्रयोगगतस्य प्रतीकवचनम्[4]।

१७. एवमन्तो भक्षमन्त्रः।

१८. ऋत्विजो ऽनेन विशेषणेन विशिष्टा याजयेयुः येषां मातृतः पितृतश्च दशदश पुरुषाः श्रोत्रिया भवन्ति[5]।

१९. शतसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव। शतसंख्यायोगात्। दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात्।

२१. तस्मात् दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति। तस्माद्दशपेय इति निर्वचनेनैव स्तुतिः[6]।

---

१ C D M दैवता। तेन गुणेन। २ C D ॰केनात्। सर्प॰ A om. शाखान्तरीयो। ३ C D M om इत्यन्तेन। ४ C प्रयोगमर्थस्य प्रतीक॰ M प्रयोगमन्त्रस्य प्र॰ D प्रयोगमन्त्रस्यप्रतीक॰। ५ A adds श्रोत्रियश्छन्दोऽधीत इति वेदपारगाः। ६ C D श्रुतिः C (orig.) इति वचने॰ D इति वचने॰ A चमसमनुसर्पन्ति।

२२. परिसमाप्य दशपेयमनन्तरं पञ्चबिलश्चरुर्भवति। यागोऽयं द्रव्यनिर्देशात्।

२३. परिसमाप्ते पञ्चबिलयागे श्येनीपृषतीभ्याम्। श्येनी लोहिता[1]। पृषती शुक्लकाञ्चनादियोग्यलक्षणा[1]। श्येनीपृषतीभ्यामिति पञ्चमी। पष्ठौही चतुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा। गर्भिणीभ्यामन्तर्वतीभ्यां[2] पूर्वा अदितिदेवत्या वैश्वदेवी वा मारुत्युत्तरा।

१५.

१. अथशब्दादियं सौत्रामणी चरकाणां राजसूयाद्बहिरपि वर्णत्रयस्यापि भवति। काम्येष्टीनां च मध्ये पाठात्। तस्याः संस्कारमध्ये च पाठात्। स्मृतौ संस्कारार्था भवति। कौकिला तु सौत्रामणी येषामध्वर्यूणां पठिता तदधीनमेव याजुष्यम्[3]।

२. आश्विनदेवत्यो लोहितवर्णोऽज आलब्धव्यः।

३. सरस्वतीदेवताका मेषी कर्तव्या।

४. इन्द्राय सुत्रामणाय ऋषभ आलब्धव्यः।

५. पर्यग्निकृतेष्वेतेषु सुरासोमैः प्रचरन्ति। सुराया एव सुरासोमाभिधानम्।

६. पवित्रेण पुनीहि सोत्येवमादिना कल्पपठितेन[4] मन्त्रेण सुरां स्रवन्तीमुपतिष्ठन्ते सयजमाना ऋत्विजो व्रजमाणाविशेषात्[5]।

---

१ C ॰दियोग्य॰। २ A ॰अन्तर्वत्नी॰, C ॰र्वत्नीभ्यां, D ॰र्वत्नी॰, M वार्ता॰।
३ C D याजुषं। ४ C D कल्पे। ५ M व्रजमाण।

७. पित्र्याभिर्वेति नोक्तम्। कथं नाम सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानां च या उक्तास्ताः स्युरिति।

८. युवं सुराममित्येषा सुरासोमानां पुरोनुवाक्या भवति।

९. होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानामिति प्रैषो भवति।

१०. सर्वाप्रैषानेक आचार्या विकृतानूहितानामनन्ति।

११. तदूहितमाचातं तथा न कुर्यात्। आन्तरं तत्।

१२. पुत्रमिव पितरावश्विनोभेत्येषा याज्या कर्तव्या। सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः। सुरायाः सोमशब्दात्।

१३. यमश्विनेत्येवमादिकः सुराभक्षणमन्त्रः।

१४. ब्राह्मणं सुरापं परिक्रीणीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै भक्ष उपनीयते। परिक्रीणीयादिति ब्राह्मणवचनं स्मृतिविरोधाशङ्कानिवृत्त्यर्थम्।

१६.

१. सौत्रामण्यनन्तरं वैश्रवणीयो नामैकाहः। यद्यपि संवत्सरे सौत्रामणी क्रियते ततो ऽयं क्रमः। अतःशब्दादन्यत्रापि भवतीति विज्ञायते।

२. वैधातवो नामोदवसानीया कार्या।

३. पुरोळाशः माषान्तरात्। आग्नावैष्णवस्य याज्यापुरोनुवाक्ये पूर्वोपदिष्टे[1]। इन्द्राविष्णू दृंहिताः शम्बरस्य उभा जिग्यथुर्न परा

---

[1] C D om. from आग्ना॰ to ॰दिष्टे।

जयेये इति याज्यानुवाक्ये भवतः[१]। यं वां कर्मणेति द्वितीयासप्तम्यौ वा[२]।

४. त्रैधातव्यनन्तरं युधिष्ठिरद्विरात्रः कार्यः।

५. अग्निष्टोमसंस्थमेकमहर्द्वितीयमतिरात्रसंस्थम्।

६. अग्निष्टोमसंस्थस्य ब्राह्मणसंस्तवः। व्युच्छत्यस्मै ब्राह्मणाय सुप्रभातमस्य भवति यो वेदमनुब्रूते शिष्येभ्यः।

७. अतिरात्रसंस्थस्य क्षत्रियसंस्तवः। क्षत्रियस्यापि तस्य सुप्रभातं यो ऽभिषिच्यते। तस्मा अग्रभा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्यादेरिति मन्त्रवर्णदर्शनात्।

८. युधिष्ठिरद्विरात्रादनन्तरं अभ्यङ्गतिर्नामैकाहस्तेन[३] यजते।

९. अभ्यङ्गतेर्विशेषणान्येतानि पदार्थानि प्राकृतान्येवानूद्यन्ते[४]।

१०. उदेति निपातो वाक्यपूरणार्थः। तेन त्रिष्टोमेन दृढद्युम्नो नामाभिप्रतारण इष्टवान्।

११. तं दृढद्युम्नं ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याजहार। अनुव्याजहारो नामाभिशापः[५]।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार। नायमयष्ट अभ्यङ्गतिना दृढद्युम्नः। अत एतस्माद्यज्ञापचारादिममेव समरं संग्रामं प्रति कुरवो राजानः कुरुक्षेत्राद्देशाच्च्योष्यन्त इति।

१३. यथैवैतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत्।

१४. न त्रिष्टोमेन।

---

१ C D om. भवतः। २ C D om. वा। ३ C D °द्युतिनामै°।
४ C नतूद्यन्ते, M °वाभूद्यन्ते, D °न्येवाद्यन्ते। ५ A °शापः।

१५. प्रतिष्ठा यज्ञानां चतुष्टोमः प्राथम्यात्[१]।

१६. अयुतं दश सहस्राणि दक्षिणा देया। गवामियं संख्या न्यायप्राप्तेः।

१७.[२] न वै तस्माद्राष्ट्रात् यस्याधिपतिः। तस्मात्र युवते प्रजा। तस्मै वा विप्रो राजा। तस्मा न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः। यो ऽयुतं ददाति।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम्।

१९. सर्वं वा दद्यादित्यभिप्रायः।

उक्तमाध्वर्यवे। शौनःशेपं च प्रेष्यति[३]· धृताग्ने वेति। ततः प्रेषितेन होत्रा ख्यातव्यम्। तदिह सूत्रकारः पठति।

१७.

p 187, 1, 22. हरिश्चन्द्रो नाम राजा। वेधाः प्रजापतिः। तस्यायं वैधसः। ऐक्ष्वाक इति वंशाख्या। स किल राजापुत्र आस आसीत्[४]।

p. 188, 1, [५] तस्य ह राज्ञः शतंपरिमाणा जाया बभूवुः।

अनेकास्वपि पत्नीषु सतीष्वपुत्र एव। साधनसंपन्नो ऽपि पुत्रं न लब्धवानित्यर्थः।

2. तस्य राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य गृहे कथंचित्पर्वतनारदावृषी सहोषितौ।

---

१ C D प्राधान्यात्। २ om. in A. ३ C D प्रैषानितिघृताग्नेवेति। ४ cf Streiter, De Sunahsepo, fabula Indica, Berolini 1861. ५ the numerals indicate here page and line of the text in vol I.

स राजा नारदं पृष्टवान्।

3. 4. यदेतदयं पृच्छामस्तद्भगवन्नारदास्माकं प्रब्रूहि। नुइति वितर्के। इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यक्ष एव निर्देशात्। सर्व एव जना विद्वांसो ऽविद्वांसश्च पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति। किं पुनस्तत्पुत्रफलं यत्पुत्रेण पिता विन्दत इति।

5. स नारद एकयर्चा पृष्टो दशभिर्वक्ष्यमाणाभिः प्रत्युवाच।

6. 7. पुत्रेण जातेन पिता पितृणामनृणो भवतीत्युच्यते। ऋणमस्मिन्संनयतीति। अमृतत्वं च विन्दते[1]। नैवासौ म्रियते यस्य पुत्रः। पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य[2] निष्पन्नस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखं संप्रतिकाले[3]।

8. 9. सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः क्षुदुपशमादयः। यावन्तो जातवेदस्यि आलोकप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः। अप्सु च यावन्तो भोगास्तृडुपशमादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूयान्भोगः।

10. 11. पितरो नरकपातलक्षणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्यायन्। किं चान्यत्। आत्मा हि स आत्मनः सकाशाज्जातो अपृथग्भूत एवेत्यर्थः। स इरावत्यतितारिणी[4]। इरावत्यन्नवति श्राद्धोदकदानादौ कर्मणि अतिता(!)। सांतत्येन[5] प्रापयिता। अवश्यकर्तव्यस्य च श्राद्धादेर्चणी।

12. 13. हे ब्राह्मणाः। ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषात्। हे ब्राह्मणा

---

१ C D त्ति। २ [illegible] M पुत्रयोग्यस्य। ३ Streiter proposes संप्रतिकाले।
४ C •स्य•, D स्र। ५ C D सातत्येन।

इत्यामन्त्रिताः[1] किं नु मलं धारयथ नखलोमादिकं। किमजिनं धारयथ कृष्णाजिनं मुमुक्षवः सन्तः। किमु श्मश्रूणि धारयथ वैखानसाः सन्तः। किं तपो धारयथ कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं। विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः। पुत्रमिच्छध्वं स वै लोको ऽवदावद इति। वद स्थैर्यं। [2]चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र एवेत्यर्थः।

14. 15. अन्नं ह प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। यथानिश्चितमन्नमेव[3] प्राणः। शरणं वस्त्रं सर्वतः परित्राणम्। रूपशब्दो ऽवधारणार्थः। रूपं हिरण्यं सर्वद्रव्येभ्यः शोभनद्रव्यम्। पशवो ऽविवाहा विवाहरहिताः। सखा ह जाया इहलोकपरलोकसुखधर्मसाधनरूपत्वात्। दुहिता कृपणं। सर्वदा दीनैव शोककरी। यथैतानि यथार्थं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे व्योमन् परमे स्थाने।

16. 17. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति। तत्र गर्भो भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ऽभिव्यज्यते।

18. 19. जायाशब्दस्य निर्वचनार्थं पुनरुक्तं। यस्मादस्यां पुनर्जायते तस्माज्जाया जाया[4]। आसंसारमेषाभूतिर्भरणं यदस्यामेवैतद्बीजं निधीयते।

20. 21. देवा ऋषयश्च एतां जायां महत्तेजः संभारं कृत्वा

---

[1] C D ०त्रितः। [2] A चिरं। [3] C D यथैवविचित। [4] C D om. तस्माज्जाया जाया।

देवा मनुष्यानमुवन्तेषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति। जायास्तुतिरयत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था।

1. 22 and p. 189, 1. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः। पन्था मार्गः। विततो विस्तीर्णो देवयानो[1] न पितृयानो येनाक्रमन्ते पुत्रिणः। येन गच्छन्ति पुत्रिणः ये विगतशोकाः। तं पश्यन्ति पशवो वयांसि च पक्षिणश्च। तस्मात्ते मातर्यपि मिथुनं चरन्ति। एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रशस्यते येन विरुद्धमप्यभिधीयते। यथा लोके ... शीला[2] मिथ्यादधितव्यं किमपीति।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः। गावो वा एतत् सत्रमासतेति यथा।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिमुखीकरणाय। नुशब्दो निपातो वाक्यपूरणार्थः। तमुपायं कथय येन पुत्रो जायेतेति।

5. स नारदस्तं हरिश्चन्द्रमुवाच वरुणं राजानमुपधाव। उपधावनं श्रयणं। उपधाविला तं देवं ब्रूहि[3] पुत्रो मे जायतां तेन त्वे वरुण त्वा यजे। एवं वरुणं ब्रूहि[4]।

6. हरिश्चन्द्रेण नारदवचोऽभ्युपगतम्।

6. हरिश्चन्द्रो वरुणं राजानमुपससार। कथं तदाह।

---

१ C D •स्तीर्णो देवयानः, देवयानः पितृयाणो। २ A मसृलादशीला, C स्तलादशीला M कृलादशीला, D कृलादशी च। ३ C D प्रब्रूहि। ४ C D प्रब्रूहि।

6. 7. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति। स हरिश्चन्द्र एवं वरुणमुक्तवान्।

7. तथेति वरुणो ऽभ्युपगतवान्।
तस्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात्।
तस्मै तत्पिता नाम दत्तं रोहित इति।

8. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच। अजनि वै ते पुत्र इति। अजनीति लुङि चिणि रूपं। जातस्ते पुत्र इति यावत्। यजस्व मानेनेति।

9. 10. स राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रस्नेहाद्वरुणं प्रत्येतदुत्तरं उक्तवान्। यदनतिक्रान्तदशाहो ऽयं पशुस्ततो ऽमेध्यो ऽतिक्रान्तदशाहो मेध्यो भवति पूर्णदशाहो ऽस्त्वथ त्वा यजा इति।

10. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार।
स रोहितो निर्दशो ऽभूत्।

11. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच निर्दशो ऽयमभूद्यजस्व मानेन।

12. दन्तैर्विना पशुरमेध्यो भवति। तु अस्य भवन्तु दन्ता अथ। अथ त्वा यजा इति।

13. हरिश्चन्द्रोक्तमभ्युपगतं राज्ञा वरुणेन।
तस्य रोहितस्य दन्ता जाताः।

14. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उक्तवान्। दन्ता अस्य रोहितस्य जाताः। अनेन मां यजस्व।

14. 15. पन्नैर्दन्तैः[1] पशुर्मेध्यो भवति। दन्ता अस्य पतन्तु अनन्तरं तव यागमनेन करवै।

---

१ C D पतितैः।

15. तथैव वरुणो मेनिरे[1]।

तस्य दन्ताः पतिताः।

16. 17. तं वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य पेतुः यजस्व मानेनेति।

18. पुनर्दन्तजन्मोत्तरं छतवान् हरिश्चन्द्रः।

19. अस्त्वेवम्।

पुनर्दन्ता अभवन्।

20. वरुण उक्तवान्।

21. संनाहप्राप्त्यनन्तरं क्षत्रियः पशुर्मेध्यो भवति। इत्येवं हरिश्चन्द्र उक्तवान्।

22. भवत्वेवमिति वरुण उवाच।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान्।

p. 100, l. 1. वरुणेनोक्तम्।

स हरिश्चन्द्रस्तथेत्यङ्गीकृत्य पुत्रं रोहितमामन्त्रितवान्। किम्।

2. ततेति[2] पुत्रमभिधाय संबोधनं कृतम्। अयं भगवान्वरुणस्त्वा अनेन समयेनादद्दाधत्वया[3] पशुना इमं यजा इति। स समयः संप्राप्तः। हन्त इति खेदे। परमखेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः। एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान्।

2. 3. स रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेतिकर्तव्यतां

---

१ All MSS. मेनिरे। २ C (sec. h.) तातेति, C D read also in the text of the Sûtra तात॰। ३ C D अदद्दावम त्वया instead of ॰यत्त्वया।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमालोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः ।

3. स रोहितो धनुष्पाणिः सन्नेकं संवत्सरं यावदरण्ये निर्जने देशे चचार ।

4. अथानन्तर्ये । रोहितवनगमनानन्तरं इक्ष्वाकुवंश्यं[1] राजानं हरिश्चन्द्रं वरुणो गृहीतवान् ।
तस्य हरिश्चन्द्रस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान् ।

5. तत्पितुर्वरुणकोपान्निष्पन्नमुदरं रोहितो वनस्थः श्रुतवान् ।
स रोहितो ऽरण्याद्राममागतः ।

6. तं रोहितमुपगम्य ब्राह्मणवेषपुरुषरूपेणेन्द्रो वक्ष्यमाणमुक्तवान् ।

१९.

7, 8. हे रोहित नीतिनिपुणानां मितिवाक्यं[2] वयं श्रुतवन्तो यदश्रान्तायासलक्षाय नानाप्रकारा श्रीरस्ति तथा निषद्वरो[3] ऽलसो जनः पापो दुःखी । चरत उद्यमवत इन्द्रो देवराजो मित्रं । तस्मात्[4] ।

9. हे रोहित चरेव उद्यममेव कुरु इति ब्राह्मण उवाच ।
स रोहितो ब्राह्मणवचस्तथ्यं पथ्यं दुःखान्तकरं मत्वा पुनश्चरेवेति मां यदयमवोचत्तदवश्यं कर्तव्यं मया । इति कृत्वा

१ C ०शं । २ C पुण्यानामिति वा० । ३ C ०दरो । ४ C D तस्मात् ।

द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार। स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विमृश्य पुनर्ग्राममेयाय द्वितीयसंवत्सरान्ते।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच।

12. 13. भगो भाग्यं पुण्यं संपदिति यावत्। स आसीनस्योपविष्टस्यास्ते उपविशति न वर्तते[1]। स एव भगस्तिष्ठत ऊर्ध्वस्थितस्य पुरुषस्योर्ध्वस्तिष्ठति वृद्ध्यभिमुखो भवति। स एव निपद्यमानस्य पततो ऽधः पतति। स भगश्चरत उद्यमवतश्चराति वर्धते दृष्टप्राप्तिं करोति। तस्मात्।

14. उक्तार्थम्।

15. तृतीयमपि संवत्सरमरण्ये[2] बभ्राम॥

पूर्ववद्व्याख्यानम्।

16. कृतव्याख्यानम्।

17. 18. 19. हे रोहित तस्माच्चरैव। एवशब्दो ऽन्यव्यवच्छेदार्थः। यतः स्वपन् पुरुषः कलिः पापो भवति। संजिहानो निद्रां परित्यजन् द्वापरो ऽपापो भवति। उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः त्रिपाद्धर्मस्त्रेता भवति। चरन् चलन् चतुष्पाद्धर्मः कृतयुगं संपद्यते इति मन्त्रोत्कवरोधपूर्वं संबोध्योवाचेन्द्रः।

20. गतार्थम्॥

चतुर्थं संवत्सरं वने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्ग्राममागाद्रोहितः।

21. वक्ष्यमाणं वाक्यम्।

---

१ C वर्धते। २ C D वर्ष।

22; p. 191, 1. चरत उपायपूर्वमुद्यमं कुर्वतो जङ्घे पुष्पफलवत्यौ अनन्तरफलकारिण्यौ। चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फलेग्रहिर्दृस्तस्येष्टफलो भूष्णुर्भवनशीलः। अस्य पुरुषस्य चरत[1] उद्यमवतः पाप्मान इष्टफलहन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विषादात्मकालस्यमोहप्रोद्भवा हताः उद्यमेन नाशं नीताः प्रपथे दूरमार्गे श्रमेण ग्लानिना शेरते भयादिव लीयन्ते उद्यमवन्तं न स्पृशन्तीत्यर्थः। तस्मात्।

2. पुनः संबोध्येन्द्रेण वनं प्रहितो रोहितः।

3. ब्राह्मणवाक्यं तच्च पुनःपुनर्मन्त्रवर्णपूर्वं महोदयकारि मन्यमानः पञ्चममपि संवत्सरमरण्ये दुःखान्तमिच्छन् रोहितश्चचार॥ मदर्थं मत्पिता वरुणेन महाव्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पीड्यते किं मया पुत्रेण जीवतेति कृत्वा स रोहितः पुनर्ग्राममागतः।

4. उक्तार्थम्।

5. 6. चरन्नुद्यमं कुर्वन् मधु अमृतं मोक्षं विन्दति। स निश्चयेन योक्तव्यो[2] योगो ऽनिर्विण्णचेतसेति स्मरणात्। यथा पक्वं पच्यते स कर्मफलं उदुम्बरं फलकाल एव स्वादुं भोगरूपं चरन्नुद्यमवान् प्राप्नोति। अनिर्वेदः श्रियो मूलमित्यादेरागमेन संबोध्य सांप्रतं प्रत्यक्षेण प्रमाणेन बोधयत्याह। सूर्यस्येति। हे रोहित पश्य प्रत्यक्षां सूर्यस्य श्रीमत्तां यो न तन्द्रयते चरन् कदा चनालस्यं करोतीत्यभिप्रायः।

---

१ A om. पुंस to चरतः and has एवं instead. २ CD यो वक्तव्यो instead of योक्तव्यो।

7. पुनरिन्द्रेण प्रेरितः।

8. पूर्ववत् षष्ठमपि संवत्सरम्।

9. कृतव्याख्यानमेतत्।

10. 11. यथो वनेचरो वने चरन्माधुकरो वा मधु विन्दति न निषण्णः। अपचिन्वन्नुदुम्बरकं विन्दति। य एवापचिनोति[१] वने स एव पुरुषकाम्यं फलं विन्दति। न तु निषण्णो निरुद्यमः। उत्थितुमिच्छति श्रियम्। उद्यमं कुर्वन् श्रियं लभते। निषण्णस्तु किमपि न लभते। तस्मात्।

12. पुनः प्रेरितः।

13. चरैवेति वै ब्राह्मणो ऽवोचदिति मन्वानः स सप्तमं संवत्सरमरण्ये चचार यततः।

14. स रोहितः सप्तमे संवत्सरे ऽरण्ये सञ्चरन्माणो ऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनायापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो व्याप्तं पुत्रं भक्ष्यमाणं भक्षार्थमुपस्थितमरण्ये[२] उपेयाय उपगम्य दृष्टवान्[३]।

२०.

15. तस्याजीगर्तस्य सौयवसेस्त्रयः पुत्रा वक्ष्यमाणका आसुः। किंनामानः शुनस्य इत्यत आह॥

एते त्रयः।

---

१ A. पचिनोति। २ C D. °णं। ३ C D om. उपगम्य दृष्टवान्।

16. 17. तमजीगर्तं सौयवसिं रोहित उवाच। हे ऋषे। हन्त हन्तेत्ययं निपातः सप्रणये वर्तते। अहमेषां त्वदीयानां[1] पुत्राणामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति। कं विक्रीणासीत्यर्थः। तुभ्यमहं गवां शतं ददानीत्येवमुवाच रोहितः।

17. स सौयवसिरजीगर्तो ज्येष्ठं पुत्रं पितृणामर्थे निगृह्णान उक्तवान्।

18. नेति प्रतिषेधे। न्वित्यवधारणे। इमं तावज्ज्येष्ठं नाहं विक्रीणामि।

नो इति निषेधार्थः। एवेति निषेधावधारणार्थौ निपातः। कनिष्ठं पुत्रं माता नितरां विक्रेतुं नेच्छति।

19 तौ पितरौ मध्यमे दावपि विक्रयमिच्छतः।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो गृहीत्वा शुनःशेपमरण्याद्ग्राममेयाय पितरं हरिश्चन्द्रमागत्योक्तवान्। तत इति पितुरत्राभिधानम्। हे भगवंस्तात हन्ताहमनेन शुनःशेपेनात्मानं निष्क्रीणा इति।

21. स हरिश्चन्द्रस्तथेत्युक्त्वा वरुणं राजानं सत्कारपूर्वमामन्त्रयां बभूव। अनेनेत्येव मामौपमिकं[2] पशुनानेन त्वा यजा इति।

वरुणस्तथेत्युक्तवान् भयस्तरो ब्राह्मणः क्षत्रियादिति परितोषेणोक्तवान्।

---

१ C D मदीयानां। २ A अनेनेत्येवममौपमिक् C अनेनेत्येवम मौपमिकं प्रति पशुनानेन in marg. में M corrupt.

p. 192, 1. तस्मै हरिश्चन्द्राय वरुणो राजा एतं राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान्।

2. स हरिश्चन्द्र एतं शुनःशेपं पुरुषं पशुं राजसूये आलब्धवान्। यद्यपि राजसूये पुरुषपश्वालम्भो न चोदितस्तथाप्याख्यानवशादेवं पशीतव्यम्।

२१.

3. तस्य क्रतोर्विश्वामित्रो होता बभूव॥ अयास्य आङ्गिरस उद्गातासीत्॥ जमदग्निर्नामर्षिः सो ऽध्वर्युरासीत्।

4. तदानीं बभूव॥

तस्मै शुनःशेपायोपाकृताय नियोक्तारं न लब्धवन्तः। को हि ब्राह्मणं यूपे नियुञ्ज्यात्।

5. एवं सौयवसिरुक्तवान्।

6. तस्मै अजीगर्ताय यजमाना ऋत्विजो ऽपरमपि शतं नियोजनाय परिकल्पितवन्तः॥

तं शुनःशेपं सो ऽजीगर्तो यूपे नियुयोज।

7. विशास्ताच हिंसिता[1] ऽभिप्रेतः।

8. अपरेण शतेन तृतीयेन दत्तेन विशसनमप्यहं करिष्यामीति सौयवसिरुवाच।

---

१. A विशंसिता instead of हिंसिता। om. च

9. शौयवसये ॥ स गृहीतस्तोयमतो ऽग्निं तीव्रं[1] कुर्वन्ननु-मेयाय।

10. चित्तेन पर्यालोचितवान्।

11. समानुपमिवात्मनाणासमर्थं कागादिकं पशुं यथा तथा मां विशसिष्यन्ति ऋत्विजो यजमानस्य। हन्त हन्तेति निपातो ऽभिप्रेतकामप्राप्त्यावविजिज्ञासायां[2] वर्तते। देवताः प्रजापत्यग्न्या-दिका उपधावामि। स्तुतिभिरुपगच्छानीत्येवं शुनःशेप ईषां बभूव।

२२.

12. स शुनःशेपः प्रजापतिमेव प्रथमतया देवतानां मध्ये श्रेष्ठमुपससार। उपसरणं चात्र भक्तिमात्रेण मनसा स्तुतिकरणम्।

13. प्रजापतिमुपससार।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तसंनिकृष्टः।

14. पूर्वया इत्यस्मृगनन्तराग्नेरुपसरणाय॥

अग्निः[3] स्तुत्या सवितुरुपधावनमुपदिष्टवान्।

16. स सवितारमुपससारानन्तरेण तृचेन। अभि त्वा देव सवितरित्येवमादिकेन।

17. अयं तावत्तुष्ट एवेत्यभिप्रायः।

18. स शुनःशेपो वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिराद्या-पक्रमेषैकचिंशता।

---

१ C कुर्वं ह। २ C D [illegible]। ३ C D अग्निस्तुत्या।

19. सुहृदयः कारुणिकः।

20. शुनःशेपो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिसंख्ययानन्तरया।

21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्तोतव्येनोपदिदेश[१]।

22. नमो महद्भ्य इत्येतयर्चा विश्वान्देवां स्तुतवान्। विश्वे देवाः स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतव्येनोपदिष्टवन्तः।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःशेपः स्तुतवान्।

3. तस्मै शुनःशेपायेन्द्रः स्तूयमानो मनसा हिरण्यरथं दत्तवान्। अनेन दत्तवानयं ज्ञायते॥
तं हिरण्यरथं शुनःशेपश्चाश्वदिन्द्रः पोशुयद्भिर्जिगायेतयर्चा प्रतीयाय प्रतिगृहीतवान्। स्तोत्रेव देवतावदयं जानाति[२] इति।

4. स्तोतव्याविन्द्र उपदिदेश।

5. स शुनःशेपो ऽश्विनौ स्तुतवानुत्तरेण तृचेन।

6. अश्विनौ द्विवचनेनोत्कृष्याव इत्यृचतुरुषसं स्तुहीति चोपदिष्टवन्तौ॥
स शुनःशेप उषसं तुष्टावात आश्विनात्तृचादुत्तरेण तृचेनैव।

7. तस्येति शुनःशेपस्य प्रतिनिर्देशः। ह स्मेति निपातो विस्मयार्थः। ऋचिऋचि उक्तायां पाशो मुमुचे। नितरां ऋचिऋचि पाशो विसस्त इत्यर्थः॥
ऐक्ष्वाकस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं कनीयो बभूव।

8. उत्तमायामृच्युक्तायां पाशो विमोक्षं गतः॥

---

१ C D स्तोतव्याम् See 22.　　२ [illegible] D जानासीति।

मगदो रोगनिर्वर्तित ऐक्ष्वाको बभूव।

9. अथानन्तरमेनं शुनःशेपमृत्विज ऊचुः। हे शुनःशेप त्वमेवै-तस्याह्नः संस्थां जानीहीत्यभिप्रायः।

२३.

10. आख्यानमेतत्तात्त्वेयत्वे द्रष्टव्यम्।

11. तं सोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्येताभिश्चतसृभिरुलूखले ऽभिषुत्य।

12. उच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चा द्रोणकलशे सोमं समवनिनाय।

13. अथानन्तरं[1] अग्निमन्वारब्धे सोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः प्रथमास्तस्य स्वाहाभिर्जुहवां चकार।

14. अथ हैनं यजमाने अवभृथमभ्यवनिनाय स त्वं नो ऽग्ने ऽवमो भवोती त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामृग्भ्याम्।

15. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनश्शेपं निदितं सहस्रादित्येतयर्चा।

२४.

1. अथानन्तरं शुनःशेपो विश्वामित्रस्य होतुरुपस्थमाससाद-राजगाम।

---

[1] C D om. अग्निम्।

17. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच।

18. विश्वामित्रो ऽजीगर्तेन याचितो नेत्युवाच। वै। यतो देवा इमं शुनःशेपं मह्यं दत्तवन्तः।

18. स शुनःशेपो देवरातो नाम्ना वैश्वामित्रो गोत्रेणासीत्।

19. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच। त्वं च अहं च विह्वयामहै(!)। विवदावहै। यस्य वचो ऽयं शुनःशेपो मन्यते तस्यायमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं स एव भवत्विति॥

20. तथेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान्।

21, 22. अजीगर्त उवाच। आङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनःशेप आजीगर्तिः। श्रुतो विख्यातः। कविर्मेधावी यतो ऽतः कारणात् ऋषे पैतामहात्तन्तोः पैतामहात्संतानान्मापगाः पुनरेहि मामित्युवाच।

p. 194, 1-3. शुनःशेपो ऽजीगर्तमुवाच। अद्राक्षुस्त्वां शासहस्तं सर्वे जनाः। न यच्छूद्रेष्वलप्सत। शूद्रेष्वपि ब्राह्मणवधकर्म न लब्धवन्तः। गवां त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मद्धकर्मणि। हे अङ्गिरसोप... ...न[1]।

4—6. प्रायश्चित्तरणमस्ति। पापं कृत्वाभिसंतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यत इति। तत्ते वदामि हे तात दुश्चरितं मां तपति यत्पापं कर्म मया कृतं तदहं निह्नुवे तुभ्यं। तुभ्यं क्षमापयामि प्रतियन्तु गवां त्रीणि शतानि।

---

१ A ॰ङ्गोपमनिमेति न C D ॰ङ्गोपमातमेति न M ॰सो भवतेमेति। २ A त्रायद॰।

7—9 शुनःशेपो ऽसंधेयमित्यवोचदेतदेवमवधार्याजीगर्तं पापमसंधानार्हमित्यभिप्रायः। किं कारणम्। अविश्वसनीयत्वात्। कथमविश्वसनीयता। यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो ऽपरं ततो ऽभ्यधिकमित्यर्थः। शौद्र्यायं न्यायो यदपत्यविक्रयः। ततश्चैतस्मान्न्यायादपगतः सकलकृत्तो यः किमप्यऽं धनेनेति[1] यजमानाय यजनाय अदात्।

10. अथ शुनःशेपो असंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं चोपालभ्य विश्वामित्र उपपपाद शुनःशेपमुपपत्तिभिरात्मीयं चकार।

२५.

11, 12 भयानक एवासौ सौयवसिः शास्त्रेन विशसनं कर्तुमिष्टवान् एतमस्मात्[2] तस्मात्कारणात् एतस्य पुत्रो मा भूर्ममैवोपेहि पुत्रतां सुहृदयस्व।

13—15. शुनःशेप उवाच। हे राजपुत्र विश्वामित्र तव पुत्रतामुपेयामिति।

16—18. विश्वामित्रः शुनःशेपमुवाच। ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्याः। किं चान्यत्। तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् मत्प्रसादादुपेया दैवं मे दायं। मे दायो दैवो विद्यारूपः[3] धनदायो मानुषः। तेनैतेनैव ज्येष्ठत्वेन सुप्रजास्त्वदैवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽहमिति विश्वामित्र उवाच।

---

१ B (orig.) D किमप्यन्नं धनेनेति C प in marg. (D क्ष॰)। २ C एतमस्मात् तस्मात्कारणात् सार्थं एतस्य D एतमस्मात्। तस्मात्कारणात्सार्थं। ३ C, D दायं। मे दायो दैवो धनदायो मानुषः।

19—21. शुनःशेप उवाच विश्वामित्रं यत्तु त्वयाभिहितं[1] तत्संज्ञानानेषु ब्रूयाः। संज्ञानानेषु भ्रातृत्वमवबुध्यमानेषु सौहार्दाय च नः प्रीतये श्रियै च विद्यादायलक्षणायै च[2] यथाहं[3] भरतवंशप्रधान तव पुत्रतामुपेयामिति।

22. अथानन्तरं शुनःशेपेनोक्तो विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयितवान्। आमन्त्रणमुच्यते। सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्[4]।

२६.

p. 195, 1-2. क आमन्त्रिता। मधुच्छन्दा नाम। तथा ऋषभः। अपरो रेणुः। अन्यो ऽष्टकः। एवमादयो ऽत्र उच्यन्ते। हे भ्रातरः शृणोतन अस्मै शुनःशेपाय ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वं ये के च भ्रातरः स्थ ते सर्वे उच्यन्ते।

3. तस्य विश्वामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आसन्।

4. मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशज्जन्मना वृद्धाः पञ्चाशत् कनीयांसो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशत्तमः॥

तद्विश्वामित्रवाक्यमस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः सकाशाद्ये वृद्धाः पञ्चाशत्ते कुशलं शोभनं नाङ्गीचक्रुः।

5. तान्पञ्चाशत्संख्याकान् ज्यायसो ऽनुव्याजहार विश्वामित्रः। कथं शप्ताः। [5]अन्तान् वः प्रजा भक्षीष्ट [6]अत्यन्तदेशवासिनी युष्माकं प्रजा भविष्यति।

---

१ C D ins. च। २ A व। ३ C D भरतं। ४ M °पूर्वप्रयोजनव्यापारेण ५ A अन्तानः। ६ A अत्य°।

6. एतद्देशवासिन एवंनामानो बभूवुरिति।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात् न द्वितीया।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो ऽङ्गीचक्रिरे। एवमुक्तवन्तः।

9—10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं जगौ। यन्नो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे। पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःशेपं कुर्महे नामन्वयो वयं स्मानेति शुनःशेपं प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तुष्टाव।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुतिष्ठन्तः प्रजा[1] वर्धयन्तो मां वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ मत्प्रसादात्।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएत्रा पुरोगामिना ज्येष्ठेन सर्वे वीरवन्तो गाथिना राधाः पूज्याः स्थ। एष वः सत्पूजनो ऽस्ति।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो ज्येष्ठस्तमनुगच्छत युष्मांश्चानुगच्छन्तो ऽयं च दायमुपेता विद्यां यामुत वेदस्मि उपगमश्चाधुकारी सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्यभिप्रायः।

---

१ C D पूर्वा।

18. 19. ते वैश्वामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यक्च एकचित्ता भक्तिप्रवणहृदया देवरातायं तस्थिरे। तदनुयायिनः सर्वकार्येषु स्थिता इत्यर्थः। ज्यैष्ठ्ये श्रैष्ठ्ये च गाथिनाः। संज्ञा।

20. 21. रिक्थं दायो वेद इत्येकार्थाः[1]। उभयो रिक्थयोर्देवरातो द्रष्टा ऋषिरधीयते जह्नूनां च मध्ये गाथिना अधितस्थिरे। दैवे विद्यायां[2] वेदे धने वेद इति धननामाच।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम्॥

परःशतमितमृचां गाथानां च रचितं[3] पुनर्यस्मिंस्तत्परःशतगाथम्। अभ्यधिकशतगाथमित्यर्थः। कियत्परिमाणं पुनस्तत्। अपरिमितं। बहुवृत्तान्तमित्यर्थः।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे॥

2. कशिपुरासनं हिरण्यस्य कशिपुः हिरण्यकशिपुस्तस्मिन्हिरण्यकशिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे। हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिमृण्यात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति॥

स्वस्त्र प्रविष्टैव। यथार्थवादो न पादव्यवस्था॥ श्रो३म्से एवमिति तथेत्येवम्।

3. अर्थवादार्थ उपन्यासः।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण[4] सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

---

१ A °र्थः। २ C D वेद्यायां। ३ C D चरितं। ४ C D यस्माद्य प्रतिगरेण।

6. एतद्देशवासिन एवंनामानो बभूवुरिति ।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात् न द्वितीया ।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो ऽङ्गीचक्रिरे । एवमुक्तवन्तः ।

9—10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं जगौ । यन्नो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे । पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःशेपं कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मेति शुनःशेपं प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः ।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तुष्टाव ।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुप्राप्नुवन्तः प्रजा[१] वर्धयन्तो मां वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ मत्प्रसादात् ।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएत्रा पुरोगामिना ज्येष्ठेन सर्वे वीरवन्तो गाथिना राध्याः पूज्याः स्थ । एष वः सत्यपूजनो ऽस्ति ।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो ज्येष्ठस्तमनुगच्छत युष्मांश्चानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेतां विद्यां यामुत वेदस्य उपगमसाधुकारी सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्यभिप्रायः ।

---

१ C D पूर्वा ।

18. 19. ते वैश्वामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एकचित्ता भक्तिप्रवणहृदया देवरातात तस्थिरे। तदनुयायिनः सर्वकार्येषु स्थिता इत्यर्थः। ज्यैष्ठ्ये श्रैष्ठ्ये च गाथिनाः। संज्ञा।

20. 21. रिक्थं दायो वेद इत्येकार्थाः[1]। उभयो रिक्थयोर्देवरातो द्रष्टा घयिरधीयते जह्नूनां च मध्ये गाथिना अधितस्थिरे। दैवे विद्यायां[2] वेदे धने वेद इति धननामाच।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम्॥

परःशतमितमृचां गाथानां च रचितं[3] पुनर्यत्संख्यातपरःशतगाथम्। अभ्यधिकशतगाथमित्यर्थः। कियत्परिमाणं पुनस्तत्। अपरिमितं। बहुदृत्ताम्नमित्यर्थः।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे॥

2. कशिपुरासनं हिरण्मयं कशिपुः हिरण्यकशिपुस्तस्मिन्हिरण्यकशिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे। हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति॥

ऋक् प्रसिद्धैव। यथार्थवादो न पादव्यवस्था॥ ओ अन्ते एवमिति तथेत्येवम्।

3. अर्थवादार्थं उपन्यासः।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण[4] सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

---

[1] A ०र्थाः। [2] C D वेद्यायां। [3] C D चरितं। [4] C D यस्मात् प्रतिगरेण।

राजा ऽविजितो विजयासमर्थो ऽप्ययजमानो राजसूयेन बहिरपि क्रतोराख्यापयेतैवैतच्छौनःशेपमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह।

6. चनशब्दो ऽप्यर्थे[1]। न ह्यस्मिन्राजनि स्तोकमप्येनः परिशिष्यते॥

सहस्रं गवामाख्यात्रे दद्यात्। शतं गवां प्रतिगरित्रे दद्यात्॥

हिरण्मयौ कशिपू यथाख्यं दद्यात्।

7. पुत्रकामाः श्रद्दधाना आख्यापयन्ते॥

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारः। तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो ऽध्यायः समाप्तः॥

---

१ C D om. चनशब्दो ऽप्यर्थे।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

इदानीमश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधैकोत्तरा अशीता वक्तव्यास्तत्राश्वमेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः ।

१०

१. एवं कामितवान् । तदवाप्तये ।

२. स प्रजापतिरेतं त्रिरात्रं विस्तृत्यकर्[1] । यज्ञक्रतुमिति स्तुत्यर्थं वचनम् । अपश्यत् दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन विज्ञातवान् । अश्वमेधाख्यम् ।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन ।

४. निष्पन्नस्वरूपेण[1] फलसंपत्तिप्रभियुक्तेन ।

५. यथाभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः ।

६. प्रजापतिवन्मनुष्ययजमानो ऽपि ।

७. ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युभ्यो महर्त्विग्भ्यश्चतुरः पात्रान् कांस्यादीन् चतुरश्चाञ्जलीन् । उभयहस्तयोगो ऽञ्जलिः । प्रसृतांश्चतुर एव । प्रसृतिरेकहस्तो ऽङ्गुलिकोष्ठः[2] ।

८. द्वादशप्रकारम् ।

---

१ A •सृत्यास्यं C •सृत्यानं । १ A D कार्षे । २ A ऽङ्गुलिकोष्ठः ।

९. पाचाश्वत्रिमसृतैश्चतुष्कैस्त्रिभिर्दशप्रसङ्ख्यया संवत्सरो व्याप्यते।

१०. ब्रह्मौदनदानादनन्तरमध्वर्युर्यजमानाय निष्कं प्रतिमुच्य त्वाबध्नाति[1]।

११. सायमाहुतौ नित्यहोमायां हुतायां पश्चाद्गार्हपत्यस्योदक्शिरा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पत्न्या सह।

१२. वावातायाः ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अक्षुभ्यमानः शयीत।

१३. अनेन वावातासंवेशनेन तपसा इमं स्वस्ति कल्याणं संवत्सरमाप्नवामहा इति प्रार्थना। सावित्र्युत्तरमन्त्रागानपारिप्लवप्रतीः संवत्सरमर्धमासमासचैमास्यपणमासान्यानि वेके इति (का० २०. २.७; ३.५) यद्यपि मन्त्रान्तरे पचपञ्चकमाम्नातं तथाप्यत्र वावातासंवेशनं संवत्सरं भवतीत्यस्मायमेव पचः।

१४. तं निष्कं प्रातर्होमे निवृत्ते ददाति।

१५. अथशब्दः आनन्तर्यार्थः। निष्कदानादनन्तरमाग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति।

१६. शुक्लतो ऽश्वमेधस्यादितः।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथशब्दात्।

१८. यत्पूष्णे पथिकृते चरुं निर्वपति।

१९. शुक्लकृष्णनीलपीतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स सर्वरूपः। तमश्वं जवेन वेगेन संपन्नं संवत्सरायोत्सृजन्ति। संवत्सरब्रह्मचर्यनियमाय वा[2]। सर्वकामिनं स्वेच्छाप्रवृत्तम्। अब्रह्मचर्यच्छां वर्जयित्वा।

---

1 A ins. कण्ठे। 2 A om. वा।

२०. शतसंख्याका राजपुत्राः। राजपुत्रा इत्यभिषेकाद्याधिपत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः। कवचिनः संनद्धाः। राजन्याः क्षत्रियजातयो निषङ्गिणो बद्धतौणिराः[1]। शतसंख्याका एव। सूतग्रामणीनां पुत्रा उपवीतिनः। उपवीतमिति संनाहविशेषः। सूतः प्रतिलोमजो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्। ग्रामणीर्महत्तरः। शतमेवैतद्भाभ्यां[2]। क्षत्रसंग्रहीतॄणां[3] पुत्रा दण्डिनः। क्षत्ता सारथिः संग्रहीता मन्त्री। दण्डिनो दण्डहस्ताः। शतसंख्याका एव। अनावर्तयन्तो ऽश्वं रक्षन्ति। अनेन नियमेन।

२१. अथानन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे प्रथमा एकहविष्का इष्टिः। सवित्र आसवित्रे द्वितीया एकहविष्कैव। सवित्रे सत्यप्रसवायेति तृतीयाप्येकहविष्कैव। एतानि हवींषि संवत्सरं भवन्ति।

२२. कथं नाम सविता। यतः प्रसविता महान् स मम इमं यज्ञं प्रसुते।

२३. आङ्पूर्वः सव आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति।

२५. य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्न इत्येते याज्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविषः। विश्वानि देव सवितः स घा नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य। आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तदिति तृतीयस्य।

२६. संवत्सरमेव चयाब्दात्।

---

१ D बद्धतौणीरा; sec. b. नो; M बद्धतूणाः; D बद्धतूणीरा (by alt.), not quite legible. २ C शतमेवैतयाभ्यां; D शतमेवैतराभ्यां। ३ C (orig) क्षत्रि sec. h. क्षत्र D क्षत्र।

१७. उक्तार्थम्।

१८. अस्याप्युक्त एवार्थवादो द्यमे ऽहनि।

१९. अथशब्द आनन्तर्ये वीणानां गणा वीणागणाः। वीणागणैर्गायन्तीति वीणागणगिनः। तानध्वर्युः संप्रेष्यति। पुराणे राजभिः पुण्यकृद्भिः सगरदिलीपादिभिरेनं राजानं संगायत। समानं कृत्वा गायतेत्यभिप्रायः।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिप्लवाख्यं प्रथमे ऽहन्याचष्टे।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विशः प्रजास्त इम आसते ऽपि सधर्माश्च यजन्ति।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो ऽश्वमेधिनो ऽश्रद्धाः। तानुपदिशति।

४. ऋचोवेदः ऋग्वेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगदेत्। सूक्तं किंचिद्राजन्याय इवानुवदेत्।

५. यमो वैवस्वतो राजेत्याचेष्टेति द्वितीय एवाहनि प्रतपथे दर्शनात्।

६. पूर्वोक्तं ब्रुवन् स्थविरान्वयोऽधिकान् प्रदर्शयति।

७. आश्वमेधिकमेव प्रकरणात्।

८. वरुण आदित्यो राजेत्याह पारिप्लवं तृतीये ऽहनि।

९. शोभनाननव्यङ्गान् यूनः प्रदर्शयति।

१०. या ओषधीरित्येतत्सूक्तं केचिदाहुः। तदयुक्तम्। समाख्यानाद्[1] भेषजग्रन्थस्याथर्वणिकानाम्।

११. सोमो वैष्णवो राजेति शतपथश्रुतेः। प्रतीकग्रहणान्येतानि।

१२. तस्यैताः सभायामन्यासामप्रवेशात्।

१३. घोरमाथर्वणो ग्रन्थः।

१४. अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याहेति श्रुतेः।

१५. सर्पान्वा प्रदर्शयति सर्पविदो वा जनान्।

१६. सर्पविद्यां गारुडीं[2] काद्रवीयं वा।

१७. कुबेरो वै श्रवणो राजेत्याहेति श्रुतेः।

१८. शैलूषागायन्याः[3] (?) पापकृतो वा शैलूषानुपदिशेत्।

१९. रक्षोविद्या[4] रक्षोहणं सर्वान्वेदानाचष्ट इति वचनात्तस्मान्निषिद्धैव [5]कुहककल्पा रक्षोविद्येति।

२०. २१. कुसीदिनो वार्धुषिकप्रयोगजीविनः।

२२. असुरविद्येन्द्रजालादिना तन्निर्दिश्यमायामपि काञ्चित् कुर्यात् अङ्गुलिन्यासरूपाम्।

२३. मत्स्यः सांमदो राजेति श्रुतेः प्रतीकग्रहणमेतत्।

२४. मत्स्यानुपदिशति जातिसंबन्धेन मत्स्यविदो वा सैनिकान्पाठीनादिविशेषविकल्पान्विदन्ति एतान्वा[6]।

---

१ C ॰ख्यानात्। २ A गारुडी। ३ C शैलूषा॰ शैल यामायन्याः (लू in marg.) D शैलयाः शैलूषायन्याः M शैलूषायनो वा cf. Comm. Sat. Br. 13, 4, 3, 9. ४ C ins. त M विद्या नाम रक्षोहणं सूक्तं। ५ C D कुहक। ६ A वैतान्वा D वैतान्वा।

२५. इतिहासवेदस्य पृथग्भावेन दर्शनात्।

२६. तार्क्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः।

२७. वयांसि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणका नैष्ठिका वा।

२८. पुराणं वायुप्रोक्तमाचक्षीत। न तु यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात्।

२९. धर्म इन्द्रो राजेत्याहेति शतपथे प्रतीकदर्शनात्।

३०. मनुष्यदेवा हि त[1] इत्यभिप्रायेण।

३१. यत्किंचिदनिर्द्दिष्टं[2] वाश्वमेधिकं वा प्रकरणात्।

३२. परिप्लवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथानुक्रमणम्।

३३. मनुर्वैवस्वतो राजा यमो वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि।

३४. तस्य मनुष्या विशस्तस्य पितरो विश इत्येवमाद्याः। अर्थवादार्थ उपन्यासः।

३५. सर्वं वा अश्वमेध इत्युच्यते। पुण्यमस्मात्परं नास्तीति हेतोः।

३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातमुक्तमेतदेकादशाहे पुनरावर्तते एवमेकविंशाहे। अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे। तस्मात्पारिप्लवमाचैनत्पारिप्लवं। तथा च शतपथश्रुतिः। षट्त्रिंशतं दशाहानाचष्ट इति।

---

१ C मनुर्देवाविश D मनुर्देवाविश। २ A ०ष्ट० C अनिरुक्ते M अनिरुक्तेवा।

३.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः। एकविंशत्यरत्नय इति प्रमाणनियमः।

२. अष्टौ यूपा बैल्वा भवन्ति। दश खादिरा भवन्ति।

३. पैतुद्रवौ दैवदारवौ[1]। उपस्थावानौ [2]अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ।

४. राज्जुदालः श्लेष्मान्तकः[3] सो ऽग्निष्ठः कार्यः।

५. एकविंशतिसंख्याकां यूपपङ्क्तिं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशतिमग्नीषोमीयान् पशूनालभन्त इति श्रुतेः।

६. समानमधार इत्यभिप्रायः।

७. अथ प्रातर्गौतमस्य चतुरुत्तरस्तोमो भवतीति (१३.५.१.१) श्रुतेः। तिसृणां सुत्यानां प्रथममेतदहर्भवति।

८. तेन गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमेनेमं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः पूर्वस्य विधेः शेषः।

९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमहर्वक्ष्यतीत्यर्थः।

१०. द्वादश वै मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति। सो ऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं स्वेन रूपेणैकविंशतिलक्षणेन समर्धयति।

११. एतस्मादादित्यादश्वो निस्तष्टस्तत्पूर्वसुत्यचः[4]।

---

१ A D M दैवदा०। २ C D M om यूप। ३ C D श्लेष्मातकः।
४ C एतस्मादादित्यो विस्तष्टः। तत्पूर्वकुत्यश्चः C (in marg.) नि D निस्तष्टः।

१२. अश्वस्तोमीयेयमृगात्मनो दीर्घतमस[1] आर्षं। यमेन दत्तमेनमश्वं त्रिस्थाने त्रित एनं युनक्ति युक्तं च सन्तमेनम्[2] इन्द्रः प्रथमो ऽध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान्। गां धारयतीति गन्धर्वः। सो ऽस्य रशनां गृहीतवान्। ईदृशं महाभागमश्वं हे वसवः सूरात् सूर्यात् निरतष्ट यूयं निष्पादितवन्त[3] इत्यर्थः।

१३. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अश्वादयः।

१४. स्तृङ्[4] हिंसायां अनुहिंसना इत्यर्थः।

१५. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशतिः पशवो भवन्ति। एवमेकचत्वारिंशानि चत्वारि शतानि। एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पितृश्यम्बकपुनरुक्तवर्जं वैश्वानरपार्जन्ययोरवभृथदेवताया मित्रस्योत्सर्गदेवतायाश्च वर्जनम्।

१६. अर्थवादो ऽयं पूर्वस्य विधेः[5] प्रबोधनार्थः।

१७. अश्वं विविधैरलंकारैरलंकृतमध्वर्यादय आस्तावं यदिष्यमाणस्थानमाप्रापयन्ति।

१८. सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंस इत्येवमादिकयर्चाश्वमापयन्ति।

१९. अनवजिघ्रत्यास्तवमश्वे सुगव्यं न इति यजमानं वाचयेत्।

---

१ A -त्मान् मनो री M ॰त्मा॰—A त्वार्षे C अश्वस्तोमीये इयमृत्विगात्मनो॰ आर्षे D दीर्घतमसआर्षे। २ A संतमेन M सन्तमपनं। ३ [illegible] उत्पादि॰। ४ A स्तृ C स्तृङ् (?) D स्तृङ्। ५ A विधेः C M विधि।

२०. होताभिष्टौतीति वाक्यशेषः। तमेकादशभिर्होता अभिष्टौति। यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति शतपथश्रुतेः।

२१. समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनामित्येवमादिका आप्रियो ऽस्य भवन्ति।

२२. अग्निर्गो अभोऽस्मित्येव निर्वचनं परिशिष्य मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरित्येतत्सूक्तमावपेत्।

२३. उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमित्येते उत्तमे उत्तमस्य सूक्तस्यान्ते चामणुवदावपेत्।

२४. वक्रीणां निगमादावचावपेत्[२]।

२५. अश्वायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। वासो वस्त्रम्। अधीवासः कम्बलः। हिरण्यं सुवर्णम्।

२६. प्रचाभुदितमिति दृढीकरणार्थमुक्तम्।

२७. अथानन्तरमश्वं मेध्यं यज्ञार्हमध्यगमालभन्ते[३]।

२८. पञ्चदश [४]पर्यङ्गास्तानालभन्ते। आरण्यांश्च वसन्ताय कपिञ्जलानित्येवमादीन्।

२९. पूषा देवताविशेषः। तस्य पूष्णो ऽश्वललाटे नियोजनं पौरुषेणोपायेन[५]।

३०. अचाश्वमेधे पूष्णः प्रथमो भागः [६]प्राप्नोति।

३१. अयश्च नाभ्यामैन्द्रापौष्णः श्यामवर्ण आलभ्यः।

---

१ A ०नवं। २ A निगमसावपेत् C निगमाचादावपेत्, alt. to निगमादावचा० D निगमदावुपेत् M निगमनात्। ३ A यज्ञमध्य। ४ C पर्यन्त्याश्तान् (in the Sūtra पर्यंन्यान्) D (Sūtra) पर्यन्यान् Com. पर्यन्त्याश्तान्)। ५ C पौरुषेयेण। ६ A ins. एनं।

२२. पात्रो ऽन्नं तस्मिन्नश्वमेधे इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति।

२३. संज्ञप्तायाश्वाय सोपस्थेषां महिषीमुपनिपातयन्ति।

२४. अश्वं च महिषीं च। महिषी यजमानस्य प्रथमपत्नी। तद्धैव प्रथमा वित्ता सा महिषीति (६.५.२.१) दर्शनात्।

२५. अश्वं [illegible] महिषीं च यजमानो ऽभिमेथति।

२६. अभिमेथनमश्लीलभाषणेन समंयुक्तः परीहासः। आक्रोशो वा। हे अश्व सक्थ्योरूर्वोर्जङ्घयोर्वा[1] भद्रमस्या गुदमवधेहि उपरि स्थापयेत्यर्थः। प्रवीणमभिमुखाञ्चितम्। अञ्जिं प्रजननं शिश्नं[2] आभराभिमुखेनानयोः ऊर्वोः[3]। यः कीदृशः स्त्रीणां जीवभोजनः। यमुपभुञ्जत्यः स्त्रियो जीवन्ति।

२७. तं यजमानं न कश्चन प्रत्यभिमेथति। न यजमानं प्रति-प्रतिः कश्चिदवददिति[4] (१३. ५. २. ३) शतपथे।

४.

१. एतां महिषीं होताभिमेथति। अनयाभिमेथिन्या[5] आक्रोशतीत्यर्थः। हे महिषि माता च पिता च ते वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे उपरि क्रीडतो विहरतः। प्र तिलामीति ते पिता। तिल स्नेहने। प्रक्षेप्स्याम्येनामिति मन्यमानस्त्वदीयः पिता गर्भे वर्ण-

---

१ C D M om. ऊर्वोः and वा। २ C D M om. शिश्नं। ३ C D M om. ऊर्वोः। ४ A न य॰ प्रति कश्चनावददिति [illegible] यजमानं प्रतिप्रति B ॰यजमानं प्रति॰। ५ C D ॰मेथन्त्याक्रोशति।

विपर्ययं कृत्वा भग इत्यर्थः। किं भगे सुष्टिमतंसयत् मुष्टिरङ्गुलिसंनिवेशस्तं गभोपरि[1] क्षिपतीत्यभिप्रायः[2]।

२. ब्रह्मा वावातामभिमेथति। ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतात्। लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनं। उच्छ्रयतादित्यनाशिष्यपि च्छान्दसत्वात्[3]। गिरौ भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति। एवमेनामुच्छ्रयतात्। अथास्या एवमवस्थाये मध्यं कायस्य[4] गुह्यमेजति चलति शीते वाते पुनन्निवेति पुंस्प्रजननमुच्यते।

३. यदस्या अंहुभेद्या इत्यनया वावातायोद्गाता[5] परिवृक्तामभिमेथति।

४. पालागली नाम पत्नी। तामध्वर्युरभिमेथति। यद्धरिण इत्येवमादिकया। परकीयं यवं हरिणः शून्ये[6] भक्षयति। तत्पु[7]ष्टमात्मानं न बहु मन्यते। भूयो ऽपि तदश्नाति। एवं शूद्रा भवत्यर्यजारा। अर्यं जरयतीति अर्यजारा। न तस्मै पोषाय[8] धनायति तदेव कामयत इत्यर्थः।

५. अश्वपालानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुचर्यस्ता एता ऋत्विजः प्रत्यभिमेथन्ति।

६. राजपुत्र्यो महिष्या अनुचर्यो होतारं प्रत्यभिमेथन्ति। यियस्यत इव ते मन इत्यादिकया। क्षत्रियदुहितरो वावातानुचर्यो ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथन्ति[9] ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निवेत्येव-

---

१ A गभोपरि C D M भमुष्ट। २ A चप॰। ३ C चनाशिष्यपि इत्याद्यसत्वात् D चनादिष्यपीत्यानसत्वात्। ४ C मध्यकायगु॰ प्रजनमु॰ D कायस्य ॰पुंप्रजननेन। ५ C प्रवस्यनयोद्गाता D प्रवधनया। ६ C शून्यै। ७ C तत्पु। ८ C M पोषाय धना (M धनं) कामयन इ॰ L ९ C D om. from यियस्यत to ऊर्ध्वं।

मादिकया। अथास्य मध्यमेऽजलितिं च विकारः। सूतपामस्य: परिव्रजाया अनुचर्य[1] उद्गातारं प्रत्यभिमेथन्ति यद्देवासो ललामगु-मित्येवमादिकया। चवमंपत्नीतॄणां दुहितरो पालागल्या अनुचर्या ऽध्वर्युं प्रत्यभिमेथन्ति यद्धरिणो यवमत्तीत्येवमादिकया शूद्रो यदर्यजाया[:]पतिरित्यस्या[2] विकारः।

७. सदस्युपविष्टा ब्रह्मोद्यं वदन्ति[3]। वक्ष्यमाणमनया संप्रयो-च्यते। होताध्वर्युं पृच्छति किं स्विदासीत्सूर्यसममिति। द्वितीयया प्रत्याहाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति। तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः स्विदेकाकीति। चतुर्थ्या प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति।

५.

१. मन्त्रचतुष्टयमस्याम्।
२. यथासंख्यं प्रतिवचनानि।
३. अस्यामपि मन्त्रचतुष्टयमेव।
४. यथासंख्यं प्रतिवचनानि।
५. पूर्ववत्[4]।

---

१ O D om. परिव्रजाया अनुचर्यः। २ M यद्यर्धायापति। ३ A ins. आचार्य-मनिषिचरिते इति वाक्योक्ते ब्रह्म प्रश्नय आचार्यमनिषिचरित ब्रह्मोद्यं परमीत्याचक्षा-यते। A यज्ञावार्येर्यज्ञैः प्रयोजकत्वेन पठनं वदेत्। ४ M om.

६.

१. प्रश्नद्वयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति।

२. इति प्रतिवचनद्वयम्। अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति।

३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गात्रोत्तरया प्रत्याह।

४. प्रतिवचनम्[1]।

५. पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्येवमादिकया यजमानमृत्विजः पृच्छन्ति।

६. इयं वेदिरित्येवमादिकया।

७.

१. शुभ्रः स्वयंभुरित्येवमादिका मधिषः पशवः[2] पुरोऽनुवाक्या।

२. होता यक्षत्प्रजापतिमित्येवमादिकः प्रैषो भवति।

३. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा याज्या भवति।

४. अश्वमेधं कुर्वन्प्रीणातीत्येवं मन्यमानाः।

५. वपया चरित्वा तदन्यया वपा जुहुयुरिति केचित्।

६. वपया चरित्वा तदन्या वपा इति वा।

७. इन्द्रोतो नाम शौनकः। स एवमाह। किमुत त्वरेरन्निर्ह पुनः कारणं प्रवृत्तास्त्वरां कुर्युः न त्वरमाणो विधियुक्तः[3]।

८. पृथक् पृथग्देवताभिर्वपाभिः। पृथक्पृथगेव प्रचरेयुरित्यभिप्रायः।

---

१ C om.   २ C D M om. पशवः।   ३ A त्वरमाणो विधिर्यु॰ C ॰त्वरा मूत्त्रयमाणो वि॰ D त्वरां मूत्तर॰ I propose to read त्वरमाणविधि॰।

८. याः समानदेवता वपास्ताभिः सहतन्त्रेण प्रयोग इत्यर्थः। अव्यवस्ताभिरव्यवहिताभिः।

१०. समानदेवताभिरूपाभिरपि व्यवहिताभिर्नानैवेति[1] सूत्रारम्भः।

११. याया देवता तांतां यथानुपूर्व्येण।

१२. यादृशः पूर्वो महिमा तादृशो ऽयमप्युत्तरः सर्वेष एव। अस्योत्तरस्य याज्यानुवाक्ये विपर्यस्येदिति एतावान्विकारः।

१३. उभे इति वचनाचशब्दाच्च पचे पूर्वं पाङ्क्तमुत्तरमैकाहिकम्। तथा च शतपथश्रुतिः। अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति होता पाङ्क्तमाज्यंशस्त्वैकाहिकमुपसंशंसतीति (१३.५.१.८) समानेनाहावेनोप संशंसनम्[2]।

१४. ऐकाहिकपाङ्क्तयोराज्ययोरन्यत्र श्रुतस्य फलार्थवादस्याग्निवचनादर्थवादार्थम्[3]।

१५. ऐकाहिको माधुच्छन्दसो बार्हतः पाङ्क्तमाह्निकः उभाविति वचनात्। [4]द्विप्रकारकारणात्पचे, पूर्वो बार्हतः प्रउगः। तथा च शतपथे। बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च त्र्यचम् उभे संशंसतीति (१३.५.१.८)।

१६. पूर्ववदुक्तार्थमेतत्।

---

१ C D om. from चपि to रन। २ C D om. उपसं। ३ C ॰ग्निवचनाद D ॰ग्निवचनवादार्थ A ॰ग्निवचनवादा॰। ४ A द्विप्रकारकार इति कारणात् पचे C M om. पूर्वो।

८.

१. तदुक्तं महानाम्न्यः स्तोत्रियो यथा तिस्रो ऽनुष्टुभस्तथैकैकेत्येवमादिना ग्रन्थेन (१०.६.१०)।

२. सर्वे वै कामा महानाम्नीष्वित्यर्थवाददर्शनात्।

३. सर्वेषां फलानां साधनत्वात्।

४. सानुरूपाः समगाथाः शंसन्तीति श्रुत्यन्तरात्।

५. इन्द्रो मदाय मेदं वह्नीति तत ऐकाहिकम्[1]। तस्मिन्निविन् मरुत्वतीये। निष्केवल्ये ऽप्येवमेव।

६. अर्थवादो ऽयमैकाहिकयोः [2]शंसनस्तुत्यर्थः।

७. वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः। मध्यन्दिनशब्दो निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्वाचकः।

८. गायत्र्यादिश्छन्दसो[3] गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यौ पङ्क्तिश्च त्रिष्टुब्जगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकशश्चत्वारिंशतंचत्वारिंशतं मरुत्वतीये शंसेत्।

९. नित्या अपि गणाः सूत्रारम्भात्। नित्या मरुत्वतीये पञ्चदश। मरुत्वन्तं हवामह इति तिस्रः। वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्त इति षट्। इयं त इ अनुष्टुतिरिति चतस्रः। इमं नु मायिनं हुव इति द्वादशैता गायत्र्यः। य इन्द्र सोमपातम इति त्रयस्त्रिंशत्। इन्द्र त्वमवितेदसीति तिस्रः। नित्याभिः सह एताश्चत्वारिंशदुष्णिहः[4]। पूषण्वते मरुत्वत इति द्वे। किं न इन्द्र जिघांससीति

१ A इत्या विती मरुत्वाँ इन्द्र सर्वं च इति वनः। २ A M क्रमः। ३ C गायत्र्युष्णिहमागनु०। ४ C in marg. चत्वारिंशत् प्रतिपदादिभिः सहात्रकंपात्याम...।

तिस्रः। आ नस्ते गन्तु मत्सर इति तृतीयामुद्धृत्य तिस्रः। मक्षि न इति प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी च। अर्वावतो न आ गहीत्यष्टौ। य इमे रोदसी उभे पर्यूहं नाम। क इमं दशभिर्मम। एतद्वेदुत वीर्यं। यस्ते मदो वरेण्य य इति वयस्यार्षम्[1]। यत्पाञ्चजन्यया विशा। सोम इन्द्रः सुतो अस्तु। कुविदङ्कादिति चतस्रः। प्र नूनं धावता पृथगिति तिस्रः। प्रेतो मुञ्चामि नामुतः। इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः। प्रेता जयता नरः। आ यस्मिन्सप्त वासवा[2]। यद्ध प्राचीरजगन्त[3]। येनेन्द्रो हविषा कृत्वी। यदिन्द्र ब्रह्मणस्पते। अहमस्मि सहमानेति द्वे। ध्रुवं ध्रुवेण हविषा। येनेन्द्रो हविषा कृत्वीत्यनुष्टुभश्चत्वारिंशत्। त्वमङ्ग प्र शंसिषः। बलं धेहि तनूषु नः। यः सत्राहा विचर्षणिः। युञ्जानो हरिता रथे। वर्ष्मा इन्द्राणि मे पितुरिति त्रयोविंशतिः पिबा त्वस्येत्युद्धृत्य। स्थिरे न इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः। प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णव इति चतस्रः[4]। तवेदिन्द्रावमामयेति। इहेदिन्द्रायेति प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च। इति चत्वारिंशद्बृहत्यः।

इत्या हि सोम इन्मदे यदुदञ्चो वृषाकपे द्वितीयषष्ठ्यामुद्धृत्य पङ्क्त्यश्चत्वारिंशत्।

अनिष्टा उप इति निविद्धानम्। इन्द्र सोमं सोमपत इति द्वादशीं परिहाप्य। तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येताश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुभः।

---

१ C इमस्यार्षं D इमध्अर्षं। २ A [illegible] वासवम् D om। ३ M द्वे। ४ C om.

त्वं सु मेषं महया स्वर्विदमिति त्रयोदशीं चोत्तमां चोद्धृत्य। प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच इति चतस्रः। षष्ठीसप्तम्यौ च। उत घा न इन्द्रो विश्वचर्षणिः। तुभ्यं हिन्वान इत्येका। आ सद्राय इन्द्रवन्तः सजोषस इत्येका। प्र सु मान्तेति चतस्रः। महां त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं कश्यपः काश्यपमुद्धातन तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति नवेति महत्तीयम्।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्केवल्ये शंसेत्। छन्दसश्छन्दसस्त्र्यधिकं त्र्यधिकं[1] शतं द्व्यधिकमानुष्टुभम्। सर्व मित्याभिमंहत्तीयवत्। चतुर्दशानुष्टुभो महानाम्न्यः[2]। एकां च पङ्क्तिमनुपुरीषम्[3]....एव केवलेति च व्यपदेशात्। आकरं भगाय शस्ताद्ध्यं सुरूपकृत्नुमिति सूक्ते। इन्द्रमिद्गाथिन इति च चौषि। अथा ते अन्तमानाम्। पुरुतमं पुरूणाम्। य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्युद्धृत्य वार्षध्याय गवस इति दश। इन्द्र त्वेति चौषि। जज्ञानो नु शतक्रतुरिति नव। शिक्षा ण इन्द्रेत्यधिका। बृहती चेदसुरूपाभ्यां। य एक इद्विदयत इति तिस्रः। आ याह्यद्रिभिरिति तिस्रः। यस्य त्यच्छम्बरं मद इति चतस्रः। यूयं हि ष्ठा सुदानव इति भारद्वाजी अनुष्टुभेति (?) पञ्चविंशतिः।

इमा अस्य प्रतूर्तय इति पञ्च। तम्वभि प्र गायतेति दशमीमुद्धृत्य। वयमु त्वा तदिदर्थाः। आ याहीम इन्दवः। सीदन्तस्ते

---

१ A ॰धिकमानुष्टुभं सर्व–मीयमहतुर्दे॰। २ C ॰म्न्यः। ३ A पङ्क्तिमनुपुरीषमनुष्टा स्थाचा एव केवलेति एका च पङ्क्तिमनुमनुविपरीषमनुमुक्ता इमी भव D एका च पङ्क्तिमनुपुरीषमतिकानुपो भव एव। See कौ॰ ब्रा॰ २२. ९.

वयो यथा। नूना इदिन्द्र ते वयम्। यो न इदमिदं पुरा। त्वया ह स्विद्युजा वयम्। अभ्रातृव्यो अना त्वम्। मा ते अमाजुरो यथा। सखाय आ शिषामहीति तिस्रः। न ते सव्यं न दक्षिणमिति नव। नह्यङ्ग पुरा चनेति द्वे। एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरमिति पञ्च। तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः। दधानो गोमदश्ववत्। सखायः क्रतुमिच्छत। कर्णगृह्या मघवा शौरदेव्यः। इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य। सचायोरिन्द्र इति षट् चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः।

गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वे सूक्ते तृतीयामुद्धृत्य। उत स्म ते वनस्पते अभावि सोम इन्द्र त इति पञ्चमीं द्वितीयामुद्धृत्य। यस्ते साधिष्ठो ऽवस इति द्वितीयामुद्धृत्य। उरोष्ट इन्द्र राधस इति षष्ठीं तृतीयामुद्धृत्य। एन्द्र याहि हरिभिरिति त्रयोदश तृतीयापञ्चम्यावुद्धृत्य। स प्रत्नथा कविवृध इति द्वे। तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति। प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमित्येका। वयश्वस्य विष्टपं। अव स्वराति गर्गर इति द्वे। यो व्यतीँरफाणयदिति तिस्रः। यज्जायथा अपूर्व्येति द्वे। आ त्वा गिरो रथीरिवेति सप्तमीमुद्धृत्य। त्वं त्या चिदात-स्वागाः त्वं न इन्द्र शूर शूरैः। याभ इत्था। उच्छितेत्येका। अयं ते अस्त्विति सूक्ते। अस्मा इति गायत्री चेदद्युम्नपाभ्यां। त्वामिद्धि हवामह इत्येका। इन्द्रः त्रिधातु शरणं। अध ज्मा नो वृधे भव। यदिन्द्र सर्गे अर्वतः। मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येका। इम इन्द्राय सुन्विरे। स वीरो अप्रतिष्कुतः। उदिन्न्वस्य रिच्यते। तवेदिन्द्रावमं वसु। यदिन्द्र यावतस्त्वं तरणिरित्सिषासति। अभि

त्वा शूर नोनुमः। अभी षतस्तदा भर। इन्द्र क्रतुं न आ भर। मा चिदन्यद्वि शंसतेत्येका। यच्चिद्धि त्वा जना इमे। पिबा सुतस्य रसिन इत्येका। इमा उ त्वा पुरूवसो। इन्द्रमिद्देवतातये। अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरिति। तत्त्वा यामि सुवीर्यम्। शग्धी न इन्द्र यत्त्वा। उदु त्ये मधुमत्तमाः। युक्ष्वा हि वृत्रहन्तम। गिरिन्द्र वहतीभ्यः। यदिन्द्र प्रागपागुदगित्येका। यथा गौरो अपा कृतम्। प्र चक्रे सहसा सहः। अश्वी रथी सुरूप इत्। अध्वर्यो द्रावया त्वम्। रथेष्ठायाध्वर्यवः। वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश। तस्मिन्हि सन्त्यूतयः। अभि प्र वः सुराधसमित्येका। प्र सु श्रुतं सुराधसमित्येका। उभयं शृणवच्च न इत्येका। आ वृषस्व पुरूवसो। शग्ध्यू षु शचीपते। त्वं ह्येहि चेरवे। अविप्रो वा यदविधत्। न पापासो मनामहे। यत इन्द्र भयामहे। इन्द्रः स्तुत वृत्रहा। अद्याद्या श्वःश्वः। वयमेनमिदा ह्यः। वयं घा ते त्वे इदु। तं घेमित्था नमस्विनः प्रथमेव। नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार। यद्द्याव इन्द्र ते शतं। विश्वेत्ता विष्णुराभरत्। तं वो दस्ममृतीषहम्। आ नो विश्वासु हव्य इत्येतयोरयुग्मयोः। इन्द्रे शुनं शशमानाय आशतेति च। सखीं रेभासो अस्वरन्निति द्वे। त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्या अयुग्मायाः[1]। सं मा तपन्त्यभित इति कवषस्यार्षी। प्र ते रथं मिथूकृतमित्येका। अन्तर्यच्छ जिघांसतः। त्वं विश्वस्य जगतः। यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति द्वितीयामुद्धृत्य। इन्द्रो मदायेति

१ A एतस्यायुग्मयोः M •तस्यायुग्माया C D •मस्यायुग्मायाः।

चतुर्दश। स्वादोरित्था विषूवत इति तिस्रः। मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसो। अस्माकमिन्द्रेहि नः। अस्मा इत्काव्यं वचः। वि पिप्रोरहिमायस्य दृह्लाः। स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया। वावृधे जनान्वृषभेव मन्युना। त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहम्। ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुः। बिम्बोरिव। इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा। मा सेधत सोमिनो दक्षता महे। मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसम्। त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतः। प्रियेयमिन्द्रदयते दिवेदिवे। न दुष्टुती मर्तो विन्दते वसु। न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो। मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क्। वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितः। भयाम ते सुमतौ वाजिनो वयम्। अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः। इन्द्रो मह्ना रोदसी पप्रथच्छवः। अभीदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवः। येना समुद्रमसृजो महीरपः। प्रगधो नो अस्य यद्ध पौरमाविथ। कण्वा इव भृगवः सूर्या इव। इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया। निरग्नयो रुरुचुर्नि सूर्यः। यदा कृणोत्सि ह्यवसे अप्यूपे। मन्दन्तु त्वा मघवन्निन्द्रेन्दवः। सहस्रेणेव सचते यवीयुधा। यथामनु सिक्रयं वावसे वृषा। कण्वो न सद्मन्नपायमना गहि। स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिर्जनः। उप ब्रह्म वावाता वृषणा हरी। इदाकुमारुर्येषतो गवेषणः। उप त्वा कर्मन्नूतये स नो युवा। अच्छा च त्वैना नमसा वदामसि। विद्मा सखित्वमुत शूर भोज्यम्। स्थूयं सत्यतिं चर्षणी-सहम्। जयेम कारे पुरुहूत कारिणः। नकी रेवन्तं सख्याय विन्दसे। मा ते गोदत्र निरराम राधसः। य ऋष्वः श्रावयत्सखा। तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे। अभागिमस्य मघवन् तथेदसत्।

पौरो अश्वस्य पुरुकृद्गवामसि। उग्रबाहुर्भवत्कला पुरंदरः। उग्रं युयुज्म पृतनासु सासहिम्। त्वं हि राधसस्पते राधसो महः। प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः। अयुजो असमो नृभिरिति पञ्च। उञ्जातमिन्द्र ते शव इति तिस्रः। निखातं चिद्यः पुरुसंभृतं वसु। यथा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवः। वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः। पूर्वीश्चिद्धि त्वे तुविकूर्मिन्नाशस.। त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधः। आ तू सुशिप्र दम्पते। इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्नवसे। अषाल्हमुग्रं पृतनासु सासहिम्। आ पप्राथ। तं वो दस्ममृतीषहम्। आ नो विश्वासु हव्य इत्यन-योर्युग्मा। कन्या वारवायतीति द्वे। मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्[1]। इन्द्र सोममिमं पिब। एवा तदिन्द्र इन्दुना। मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्। इन्द्रस्य नु वीर्याणि॥ वोचमिति निविद्धानम्। एताथामेति चयोदश। तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरित्यष्टौ। यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमीमुद्धृत्य नवमीं च। अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति पञ्च उत्तमामुद्धृत्य। प्र घा न्वस्य महतो महानि। आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी। इन्द्रं कामा वसूयन्तो अग्मन् त्रुष्टुभ[2] इत्युद्धृत्य। आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ। अभि त्यं मेषमिति चयोदश। प्रावीव इन्द्रेति सप्त। मा नो अस्मिन्मघवन्निति पञ्च। अव खेदा इति त्रीणि। अस्यावतीं पञ्च। इमां ते धियमिति दश। प्र वः सतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ। तदस्मै नव्यमिति षट्। विश्वजित इति पञ्च। अजातशत्रुमिति सप्त।

---

1 M has मन्ये श्रीलयज्ञियानां instead.   2 C om

अस्मिन् इन्द्र पृक्षुतौ यशस्वतीति। स ते महे विदथे शंसिषं हरी इति।

११. सह महत्स्तोमेन।

१२. परिपूर्णत्वात्।

१३. परिपूर्णकामत्वात्[1]।

१४. सहस्रेण सर्वेण सर्वमश्वमेधम्।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवानि पाञ्चमाह्निकानि सामूह्निकानि परिगृह्यन्ते। *आज्यप्रउगसाहचर्यात्। न स्विन्नोमिमीतीयं पूर्वा*णीति वचनात्।

१६. अर्थवादो ऽयमेकाहिकानां निविद्धानानां प्रशंसार्थः।

१७. उक्थ्यसंस्थमेतदहः समाप्यते।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्थ्यसंस्थस्य अग्निष्टोमादुच्छ्रितत्वसामान्येन।

१९. अश्वमेधस्य त्रिरात्रस्य तृतीयमहः। सर्वस्तोमो ऽतिरात्रो भवति।

२०. अर्थवादो ऽयम्।

२१. एवं सामान्यम्।

२२. प्रार्थना।

२३. अर्थवादो ऽयमतिरात्रसंस्थस्याश्वमेधस्य।

२४. आभिप्लविकाद्द्वितीयादह्नः प्रस्तं कर्तव्यम्।

२५. पुराकल्पो ऽर्थवादः परकृतिरूपं वा[2]।

---

[1] *C* संपूर्ण॰।   [2] *D* परकृतिरूपं वा च।

२६. तदेतदिन्द्रोतायाजनां[1] (?) प्रति एषा यज्ञगाथा प्रसिद्धेव शब्द्यते[2]। उतान्यापि।

९.

१. आसन्दीवत्यधिष्ठाने देशे वा। धान्यं भक्षमाणमश्वं शुक्लवर्णं हरितस्रजं सर्वालंकारालंकृतं देवेभ्यो जनमेजय आलब्धवान् इति यज्ञगाथा यज्ञस्तुतिः। यज्ञसंयोगाद्राजस्तुतिः।

२. एते एव द्वे यथोक्ते अहनी। तृतीयं ज्योतिःसंज्ञको ऽतिरात्रस्तेन उग्रसेनं शौनको याजयां चकार।

३. पूर्वोक्ते द्वे अहनी। तृतीयं गोसंज्ञकमहस्तेन भीमसेनं याजयां चकार शौनकः।

४. एते एव पूर्वे अहनी। आयुःसंज्ञो ऽतिरात्रस्तृतीयम्। तेन श्रुतसेनं याजयां चकार इन्द्रोतः शौनकः।

५. उग्रसेनादयः।

६. वक्ष्यमाणिका।

७. पारिक्षिताः परोवरम्। पुत्रपौत्रादिभिरश्वमेधयाजिभिः पुण्याः पापकमपुण्यकर्म तत्यजुः[3] प्रायश्चित्तार्थम्। तेनाश्वमेधयाजिनो भवन्ति[4]।

---

१ A इन्द्रतायाजनां प्रति M इन्द्रो वाञ्चानां C इन्द्रोवाच्यानां D तदेतदिन्द्रो--नां।
२ D पिद्यते C शद्यते। ३ A C पुण्यकर्म instead of अपुण्य० D पुण्याः पापकर्म तत्यजुः M पुण्यापुण्यकर्म। ४ C om. भवन्ति।

८. उक्ते एव पूर्वे अहनी। अभिजिदतिरात्रस्तृतीयः। तेनेष्टवानृषभो याज्ञतुरः।

९. उतैषाप्यन्या।

१०. ऋषभाख्ये राजनि पुरा याज्ञतुरेऽश्वमेधेन यजति सति दृप्त इन्द्रः सोमेनासीत्। ब्राह्मणाश्चाभिलषितैर्धनैः।

११. एते एव पूर्वे अहनी। तृतीयो विश्वजिदतिरात्रः। तेन ह वैदेहः पर आह्णार ईजे।

१२. अप्येषा अप्यन्या शाखान्तरात्।

१३. आह्णारो धनस्य पूर्णा अश्वमेधे दिशो दत्तवान्।

१४. गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवमादिके पूर्वे अहनी उक्ते एव। महाव्रतमतिरात्रस्तृतीयम्। तेन तादृशेनाश्वमेधेन मरुत्तो नामाविक्षित ईजे।

१५. स सर्वस्यार्थस्य[1] स्तुत्यर्थः।

१६. इयं विभूतिरश्वमेधयाजिनो मरुत्तस्यासीत्।

१७. विशिष्टस्य श्रद्दधानस्य कर्मोपासकस्य फलार्थवादोऽयम्।

१८. दानेन दिक्संबन्धोऽस्य क्रियते। विजयमध्यात् दिग्विभागाः[2]।

१९. दिग्ग्रहणमनुवर्तते।

२०. दिग्भवति।

---

१ A D om. स C स्तुत्यर्थः। २ A मध्यात् विजयदिग्विभागाः C D (?) M विजयमेध्या दिग्विभागाः cf 24।

२१. षष्ठीनिर्देशादन्यत्रापि दिग्संबन्धः।

२२. भूमिपुरुषब्राह्मणस्वत्वर्जं दिग्दानमिति तन्त्रान्तरे।

२३. तदेव लोकका अन्नाभक्ता इति (१३.५.४.२४) शतपथश्रुतेः।

२४. विजयमध्ये। तुशब्दः समविभागार्थः[१]।

२५. विशाखो विविधशाखो यूपस्तत्र पञ्च पशव उक्ता आश्विनाः। आध्वर्यवविहिता देवता इह स्वरूपादर्शनात्[२]।

२६. ऋतुपशवो वक्ष्यमाणाः। वसन्तादारभ्य प्रत्यृतु कर्तव्याः।

२७. पलाशेया एकतन्त्रायोऽनेक्यादेकप्रदानाय विभवात्।

२८. षलेव पूर्ववत्।

२९. अत्रापि च देवताविकल्पः। कालविशेषश्च सूत्रोपात्तः। शेषं पूर्ववत्।

३०. अत्रापि देवता ऋतुश्च। शेषं समानम्।

३१. पूर्ववद्व्याख्याताः।

३२. षलेव पशव ऐन्द्रावैष्णवाः शिशिर ऋतौ पूर्ववदेकतन्त्राः।

१०.

१. उक्तो ऽश्वमेधः। पुरुषमेधो वक्तव्यः। तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते। प्रजापतिः किलाश्वमेधयागं निर्वर्त्य[३] पुरुषमेधाख्यं यागं साध्यसाधनसंबन्धद्वारेण वेदादुपलब्धवान्।

२. महाभाग्यस्याख्यापनार्थो[४] ऽर्थवादः।

---

१ C D om. अर्थः। २ A om. the text from उक्ता M स्वरूपादर्शनात्। ३ A निष्ठत्य C निर्वर्त्य M निर्वपत्य। ४ C D om. स्या।

३. यथा प्रजापतिस्तथैव वर्तमानिको[1] ऽपि यजमानः पुरुषमेधेनाभिलषितं फलमाप्नोति।

४. मरुल्लिंगभ्यो निर्वपतीत्येवमादिकमिति कर्तव्यताजातं[2] पुरुषमेधे ऽयाश्वमेधिकं भवति।

५. उपजनस्य पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिक[3] आश्वमेधिकस्य निवर्तको भवति। किमुपजन एवायं न भवति। विकारो ऽयं। पुरुषालम्भादिप्रतिपदो विधिरिहोपजनशब्देनाभिप्रेतः।

६. तिस्र इष्टयस्त्रीणि हवींषि। एकहविष्का[4]।

७. अग्नये कामायेत्यस्यार्थवादः।

८. अग्नये दात्रे हविर्यत् कर्तव्यं तस्यायमर्थवादः।

९. अग्नये पथिकृते कर्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः।

१०. पूर्ववदश्वोत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं क्षत्रियजातीयं वा सहस्रेण गवां शताश्वाभ्यधिकेनावक्रीय संवत्सरायोत्सृजन्ति। अश्वरक्षण इवास्यापि तत्संख्याका एव रक्षिणः[5]।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यत्र देशादित्यश्वात्तथा चैवेत्येवशब्दप्रयोगादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते।

१२. एतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं कार्याणि।

१३. आश्वमेधिकैः सावित्रैरहरहर्विपर्यासमनुष्ठेयानि।

१४. पारिप्लवीयैर्विपर्यासं नाराशंसानि कार्याणि।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः।

---

१ M वर्तमानानिकी ऽपि। २ C om. आ। ३ A °का °धिकं।
४ M एव च°। ५ C इत्यादि; C D om. का एव।

१६. पथ्याये स्वस्तय इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः[1] ।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

११.

१. शौनःशेपमाख्यानं पौरुषमेधिकानां प्रथममाचष्टे ।

२. एतदाचष्टे ।

३. शुनःशेपस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत् । व्याचचाण इवानुद्रवेदित्यर्थः ।

४. काक्षीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे । एकान्तरिते ऽह्नि ।

५. कक्षीवानौशिजः पुत्रः स्वनये भावयव्ये[2] राजनि सनिं ससान दक्षिणां लब्धवानित्यर्थः ।

६. माता रुद्राणामित्येतत्[3] ।

७. श्यावाश्वमाख्यानं तृतीयमाचष्टे ।

८. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा श्यावाश्व ऋषिरार्चनानसो वैददश्वौ राजनि सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान् ।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते ।

१०. चतुर्थमाख्यानं भारद्वाजं क्रमप्राप्ते ऽहन्याचष्टे ।

११. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा पृथौ राजनि तन्विन वर्णोपसदे प्रस्तोके च राजनि सार्ञ्जये भरद्वाजः सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्[4] ।

---

१ D om. the second इति U यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।   २ C भाव्ये B भावये ।
३ A रुद्रे ।   ४ C इत्यर्थः ।

१२. अधि न्विन्द्रैषामिति तिस्रः। अस्तीक इन्नु राधसस्त इन्द्रेति चतस्रः। एताः सप्त निगदेत्। व्याचचाण इवानुद्रवेत्।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वासिष्ठमाख्यानमाचष्टे।

१४. तथा तत्तकमिवाचष्टे यथा वसिष्ठ ऋषिः। सुदासो नाम राजा पिजवनस्य[1] पुत्रस्तस्य सुदासः पैजवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो बभूवेति।

१५. हे नमुर्दैववतः शते गोरित्येतत्सूक्तमेवमेव[2] सूक्तमित्याह। देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा।

१६. मैधातिथमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे।

१७. तथा[3] तत्तकमिवाचष्टे यथा आसङ्गो नाम राजा पुमान्बभूव स्त्रीलमतुभव।

१८. स्तुहि स्तुहीदेते घा त इति सूक्तमेवं व्याचचाण इवानुद्रवेत्। निगदेदित्यनुवृत्तेः।

१९. [4]वात्समाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति।

२०. तथा तत्तकमिवाचष्टे यथा कण्वपुत्रो वत्स ऋषिस्तिरिन्दिरे राजनि पारशव्ये वनिं सशान दक्षिणां लब्धवान्।

२१. निगदेत्।

२२. वाशमाख्यानकमष्टममाचष्टे।

२३. तथा तद् तत्तकमिवाचष्टे यथा वश अश्व्यपुत्रः।

---

1 D सुदासनामराजः पिजवनस्य पुत्रः। 2 C गोरिति च सूक्तमेवमेव सूक्तमित्याह।
3 D यथा तत्तकमिवाचष्टे। 4 C D here and in the Sūtra वात्स।

पृथुश्रवा नाम राजा कानीतः। तस्मिन् सनिं ससान। दानं प्राप्तवानित्यर्थः।

२४. आ स एतु य ईवदेत्येवमादिकं सूक्तशेषं च निगदेत्।

२५. प्रस्कण्वमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तक्रमेण नवममाचष्टे।

२६. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा प्रस्कण्व ऋषिः पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वे राजनि मातरिश्वनि वा समन्त्रविज्ञात्। सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्।

२७. भूरीदिन्द्रस्य वीर्यमिति सूक्तं निगदेत्।

२८. नाभानेदिष्टमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे।

२९. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सत्त्रिषु नाभानेदिष्ट ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान्।

३०. न केवलमाख्यानकमाचष्टे सूक्तं च ये यज्ञेनेत्येवमादिकं निगदेत्।

३१. सर्वाण्येतानि आख्यानानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रशंसकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति।

३२. पुरुषरूपः पुमासरूपेण प्रशस्यत इति नाराशंसः। नरैर्वा परमात्मदर्शिभिः श्रद्धानैर्दर्शनसंपन्नैः प्रशस्यत इति नाराशंसः।

३३. [1]धनाराशंसान्याख्यानान्याचष्टे।

१२.

१. पञ्चविंशतिसंख्याका यूपाः पुरुषमेधे भवन्ति।

---

१ C यथा ना॰ M धन्ना।

२. एकैकः पञ्चविंशत्यरत्निः।

३. दश बिल्वजातीया[1] द्वादश खदिरजातीयाः।

४. पैतुद्रवौ देवदारुप्रसिद्धौ। उपस्थावानौ पार्श्ववर्तिनावग्नि-ष्ठस्य।

५. राज्जुदालः श्लेष्मान्तकः[2] यो ऽग्निष्ठो भवति।

६. पशवो भवन्ति।

७. समानदेवतत्वात्।

८. यान्याश्वमेधिकानि[3] यौत्याशान्युक्तानि गोतमस्य चतुरुत्त-रस्तोम इत्येवमादीनि तेषां प्रथमे च[4] उत्तमं चैतद्दिशतिदिश्यते।

९. अरुर्भवतीति शेषः[5]।

१०. दश हस्ताङ्गुलयो दश पादाङ्गुलयश्चान्यात्मा पञ्चविंश इत्यनेन पञ्चविंशो वै पुरुष इत्युक्तम्।

११. पुरुषमेधे पुरुषरूपेण।

१२. पुरुषः पूर्वमुक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वा परिक्रीतः। अपरः पशुर्गोमृगः। तृतीयो ऽजस्तूपरः। एते प्रजापतिदेवत्याः कर्तव्याः।

१३. गौरादयः पञ्च पुरुषस्यानुस्तरणाः कार्याः।

१४. पञ्चविंशतिः पशवस्तावत्यातुर्मास्यदेवताः पञ्चविंशतिरनुप-क्रीतव्याः। अश्वमेधे पितृवैयम्बकपुनरुक्तवर्जमिह[6] तु पितरस्त्रैयम्ब-कदेवता इत्येवं पञ्चविंशतिः। पुनरुक्तानि तु वर्जनीयानि।

---

१ A बैल्वजाती। २ C श्लेष्मातकः। ३ C om. यानि C M D चौत्यानि।
४ C D ins. हे। ५ C adds तृतीयमहः पञ्चविंशस्तोमकं भवति।
६ C ॰वर्जा A चतुरुपेपधिवर्जम।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां [1]सर्वदेवताप्रीत्यर्थं पशव आलभ्यन्त इत्यर्थवादः।

१६. अलंकृतं पुरुषं पौरुषैरलंकारैरास्तवमवप्राप्य उद्गीरतामवर उत्पराय इत्येकादशभिः। प्रणवो शवधर्मात्मास्रो वार्यते।

१७. अग्निर्मृत्युरित्येवमादिकाः [2]शाखान्तरोक्ता आप्रियो भवन्ति।

१८. अग्निर्गो इति (१६.२.२२) परिग्निय्य मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इत्येतत्सूक्तमावपेत्। तथैव। यथाम्नेधे।

१९. कौशं कुशमयम्[3]। तार्प्यं स्ताक्ष[4] चौमं त्रपार्णं वा। अरुणं पीतांशुकम्। आंशवं पट्टसूत्रमयम्।

२०. संज्ञप्तं पुरुषं यामेन साम्ना यामाख्येन साम्ना उद्गाता उपतिष्ठते।

१३.

१. सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनेन पुरुषेण नारायणेन षोडशकेन होताभिष्टुयात्।

२. होत्रादयो यथोद्दिष्टास्सन्तर ऋत्विजः परेयिवांसं प्रवतो महीरन्वित्येवमाद्यारभ्य द्वाभ्यांद्वाभ्यामेकैक उपस्थानं कुर्यात्।

३. अथानन्तरमृत्विजो यजमानं भिषज्यन्ति। अगदं कुर्वन्तीत्यर्थः। तृणाभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदष्टादौ दर्शनात्।

---

१ C (orig) सर्व। २ C M शाखान्त॰। ३ A कौ॰ C D कुशमयं (D क)। ४ C स्ताक्ष M स्तोक्ष D स्ताक्षं।

४. उत देवा अवहितमित्यनेन होता । मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्यनेन ब्रह्मा । अचीभ्यां ते नासिकाभ्यामित्यनेनोद्गाता । वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः ।

५. प्र तार्यायुः प्रतरं नवीय इत्येतासां नैर्ऋतीनां[1] होत्रादय ऋत्विजो यजमानमेकैकयाभिषज्यन्ति ।

६. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः शंतातीयाः । एतासामाम्नायक्रमेण तिसृभिस्तिसृभिर्होत्रादयो यथोद्दिष्टा यजमानं भिषज्यन्ति ।

७. संज्ञप्ताय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविन्नामुपनिपातयन्ति ।

८. पुरुषं च महिषीं च ।

९. तौ पुरुषमहिष्यौ तथैव यथाश्वमेधे ऽश्वमहिष्यावुत्तरक्ष्योरव गुदं धेहीति ।

१०. होता महिषीं परिवृक्तां च महिषीत्यनया । ब्रह्मा वावातां अग्रपाणा च वेयन्तीत्यनया । उद्गाता परिवृक्तां यो ऽनाक्षाचो इत्यनया । अध्वर्युः पालागलीं न वेधे यस्य रोमग्रमित्यनया । तथैवेत्यधिकारात् ।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेथिनीभ्यो या उत्तरास्ताभिरश्वमेधवत् प्रत्यभिमेथन्ति । वावाता च महिषी । सुप्रपाणा च वेयन्ता । य आक्षाचः खल्वक इति ।

---

१ C ॰नाम्नां ।

११. न वैषो यस्य रम्भत इति।

१२. उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकम्। उदीर्ष्वातः पतिवती ह्येषा। उदीर्ष्वातो विश्वावसो। अश्मन्वती रीयते संरभध्वमित्येता उत्थापिन्यः। आभिर्होत्रादयो महिषीमुत्थापयन्ति।

१४. होत्रादयो महिषीम्। मनो न्वा ह्वामह इति तृचेन होता। पुनरेतु मन इति तृचेन ब्रह्मा। यत्ते यमं वैवस्वतमिति तृचेनोद्गाता। यथा युगं वरत्रयेति तृचेनाध्वर्युः।

१५. ब्रह्मा महिषीं वाचयति[1]। तूष्णीं वानुमन्त्रयते।

१६. ऋत्विजः सदसि ब्रह्मोद्यं वदन्ति वक्ष्यमाणकम्।

१७. गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन्निति होताध्वर्युं पृच्छत्यनयर्चा।

१८. सं यदयं यवमादो जनानामित्येतया।

१९. होताध्वर्युमन्वेदु मे मंससे सत्यमुक्तमित्येतया।

२०. अध्वर्युश्चतुर्थीं प्रत्याह। यस्यानक्षा दुहिता जात्वासेत्यनया।

२१. द्वे स्रुती इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति। द्वे समीची बिभृतश्चरन्तमित्येतयोद्गाता प्रत्याह।

२२. कत्ययः कति सूर्यास इत्येतया।

२३. एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध इत्येतया।

१४.

१. आश्वमेधिकं कर्म ब्रह्मोद्यानन्तरं प्रागाव्याद्भवति।

---

1 A om the first three words. In the text of the Sûtra I ought to have written ब्रह्मा तु वाचयति.

२. [1]ऐकाहिकं च प्र वो देवाय माहामतिकं च विश्वोविश्वो वः। एते उभे शंसेत् ।

३. फलार्थवादो ऽयं न फलविधिः ।

४. [1]ऐकाहिकं च माधुच्छन्दसं माहामतिकं च क्षुविदङ्गेत्यादिकं प्रउगौ संमन्नयेत् । वृषभः[2] । सितेतरमश्विवत् ।

५. फलार्थवादो ऽयं। द्वितीयादाभिप्लविकात्प्रातःसवने होत्रकाः।

६. महाङ्गो महामतान्माध्यन्दिनो निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः [3]षष्ठाच्चाङ्गो होत्रकाः ।

७. राजनाख्यमश्वाङ्कः पृष्ठं भवति ।

८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतत्सामार्थवाददर्शनात् ।

९. वैश्वदेवानुचरादारभ्य षष्ठादह्नस्तृतीयसवनं भवति ।

१०. ये यज्ञेनेति शंसनादर्थवादो ऽयम् ।

११. नरैः प्रस्तत इति हला ।

१२. यत्षष्ठाह्निकं तृतीयसवनं करोति ।

१३. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

१४. महादिवाकीर्त्यप्रशंसार्थो ऽर्थवादः ।

१५. षोलश्यन्तमेतदहः समाप्यते सप्ताश्वाभिप्रायेण ।

१६. उक्तार्थो ऽयमर्थवादः ।

१७. पुरुषमेधे चतुर्थमहः पृष्ठ्यस्य यत्पञ्चमं तद्भवति। चकृत्स्याह्नो ऽतिदेशः ।

---

1 A om. 2 Com. वृषभः। 3 A षष्ठ चाह्नो होत्रका।

१८. स्वमण्डलं पुरुषमेधे सदपुरुषं दीयते। पुरुषाः किल ब्राह्मणवर्जं संवत्सरमङ्ग्यष्टिं कुर्युः। तेषां च राजैवाशनं[1] ददाति।

१९. विविधशाखो यूपस्तस्मिन्दश पशव आलभ्यन्ते शाखान्तरात्।

२०. द्वादशद्वादश[2] क्रमेण चतुर्षु पशव भवन्ति। पत्नाग्नेया (१६.९.२८) समस्त इत्यनेनैव क्रमेणाश्वमेधवत्।

१५.

१. सर्वमेधो वक्तव्यः। तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो[3] ऽर्थवाद उच्यते। ब्रह्म किल स्वयम्भु तपो ऽतप्यत।

२. वैशब्दो निपातः। न आनन्त्यमपवर्गाख्यं तपसः फलमस्ति। हन्त तर्हि सर्वेषु भूतेष्वात्मानमेकान्तेन सर्वक्रतुविशिष्टदर्शनेन जुहवानीत्येवमैक्षत।

३. तद्ब्रह्म स्वयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेष्वात्मानमद्वैतदर्शनेन हुत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाख्ये क्रतौ जुहवां चकार।

४. ऐश्वर्यं प्राधान्यं स्वाराज्यं मानसी सिद्धिः। आधिपत्यं प्रभुता। एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम्।

५. यथैवैतद्ब्रह्म स्वयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः[4] सर्वभूतशरण्यो ऽद्वैती[5] सर्वमेधयाजी सम्यग्दर्शनसम्पन्नः। सर्वेषु भूतेष्वात्मानं सर्वाणि भूतानि चात्मनि जुहोति। जुहवां करोतीति छन्दोऽनुकरणम्।

---

१ M तेषां वराधिवा ग्रत। २ A has only once द्वादश। ३ C कल्पो।
४ C ins. सद्। ५ C M द्वितीय।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पश्चात्मयाजी श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति। सर्वतः प्राप्नोति।

७. प्रागग्नीषोमीयात्।

८. सर्व एव सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति। तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति। इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति। वैश्वदेवस्तुत्तृतीयम्। चतुर्थं सूर्यस्तुति अश्वमालभन्ते।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः।

१०.[1] तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽहनि पुरुषमालभन्ते।

११. अपरियज्ञो[2] वाजपेयः षष्ठमहर्भवति।

१२. आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवतीति च शतपथश्रुतेः।

१३. तत्र तस्मिन्नाप्तोर्यामे सर्वान्मेधानालभन्ते। मेधाश्चान्यशून्[3]। ये के च प्राणिनस्तान्। प्रजापतिरेकैकस्य। नेति केचित्[4]। देवतास्तु नानाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्मै जुहोतीति (१३.७१.८) शतपथे।

१४. ये वपावन्तः पशवस्तेषां वपाहोमः।

१५. अवपाकानां त्वचो जुह्वति।

१६. ओषधिवनस्पतीनां संक्षेदं प्रक्षिपेयुः।

१७. त्रिणवमष्टममहर्भवति। त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विश्वजित्सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठो ऽतिरात्रो भवति।

---

१ om. C. २ C D अपरियज्ञो। ३ Doubtful. A om. सव–पशून् but in a repetition of this passage after xvi, 29, 16, it reads मेधानाश्चान्यपशून्।

४ M केचित्। केचित् B केचित्। केचिदेव नानु नाना० C केचित्। केचिद्देवतास्तु नाना०।

१९. फलार्थवादो ऽयम् ।

२०. विंशतिः पशवो यस्मिन्नालभ्यन्ते स विंशतिपशुः विविधशाखो यूपो भवति ।

२१. वसन्तादिष्वृतुष्वाग्नेयादीन् प्रत्यृतु चतुर्विंशतिं चतुर्विंशतिमालभन्ते ।

२२. वक्ष्यमाणा[1] दक्षिणा विकल्प्यते[2]। अत्र संतिष्ठत इति वचनात् ।

२३. सर्वभूमि सपुरुषं[3]। प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतका अन्वाभक्ता इति श्रुतेः ।

१६.

१. अरण्यं प्रव्रजेदिति सूत्रान्तः। गार्हपत्ये ऽग्रावधरारणिम् ।

२. आहवनीये ऽग्रावुत्तरारणिं प्रक्षिप्य ।

३. दक्षिणाग्निमपि बहुवचनात् ।

४. न ग्रामं प्रविशेदित्यर्थः ।

५. विश्वकर्मा नाम भौवनो ऽन्नत ईजे। अन्तेनेष्टवान्[4] ।

६. तं विश्वकर्माणं भूमिः किल विशिष्टेन स्त्रीरूपेण साक्षादुवाच ।

७. हे विश्वकर्मन्भौवन मां दिदासिथ[5] त्वं चान्ये च युष्मदीया अन्ये च भ्रातरः कश्यपाय दातुमिच्छतः(?)। स ईदृशः संगर आरम्भो

---

१ C D ॰ण। २ C D विकल्पते। ३ C ॰भूमिपुरुषप्रा॰ D सपुरुषप्रा॰।
४ A अन्ते॰ C M इष्टवन्तः। ५ [illegible] D दिदासय C also in the text.

भवतो मृषा। किं कारणम्। येन मां सलिलमध्ये मज्जन्तीं क उद्धर्तुं शक्नोति यच्च स्ववशे वर्तते तद्दीयत इति।

८. विश्वकर्माणमाक्षिप्य स्वतन्त्रां मज्जन्तीमुदके काश्यप ऋषिरुद्धृतवान्। विश्वकर्मा भौवन इत्येवमादिको ऽर्थवादस्तस्यायं संक्षेपार्थः। ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन सर्वमेधः कर्तव्यः। स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं पारयति। ऋत्विग्भिरप्यचेत्यभूतैर्भवितव्यं ये भूमेः प्रलये ऽप्युद्धरणक्षमाः।

१७.

१. वाजपेयः षष्ठमित्युक्तम्। तत्रायं विधिरनित्यः वाजपेयप्रकरणे ऽपठितत्वात्।

२. वाजस्याहमित्येवमादिकेन मन्त्रेण ब्रह्मौदुम्बरं रथचक्रमारोहेत्।

३. बृहस्पतेरित्यस्य स्थाने पश्चान्तमेवेन्द्रस्येति।

४. वैश्ये यजमाने बृहस्पतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रक्षेपः[1]।

५. तस्मिन्नथचक्रे ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य अविद्धे माभिदन्न उद्धिते[2] असंप्रेषितो ब्रह्मा चिराविर्भर्या इति ऋचि साम गायात्[3]।

६. पश्चान्तरं वाग्यन्द्रात्। तत्रैव मार्गो योनिं वक्ष्यमाणिकां चिक्षेपेत्।

---

१ C पदस्य क्षेपः D एतस्य क्षेपः। २ A उत्विद्धे ■ अविद्धेनाभिदम्नुद्धस D उद्भिते। ३ C D om. from चाविर to ऋचि।

७. एतच्च जपेद्गायेद्वा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिकेन ।

९. आरोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे उत्तमं नाकं रोहेयमिति स्थाने अवरुहमिति[1] विकारः ।

१०. ब्रह्मेत्येतत्प्रकृतमेवानुवर्तते । वाजपेय इति च[2] । मधुपर्कस्याध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्मयेन पात्रेण प्राणभक्षं भक्षयित्वा । हिरण्मयपात्र एव मधुग्रहः केषांचित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः[3] । अथैतं[4] सहिरण्यपात्रमेव मधुपर्कं ब्रह्मणे ददन्नमृतमायुरात्मन्धत्ते ऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यं। तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते।

११. पत्नीयजमानयोर्यूपारोहणकाले ब्रह्मा सौर्यं मन्त्रं पठेत्[5]। मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः। प्रकृत एव[6] वाजपेये पत्नीयजमानौ यूपमारोहतः । तत्र यजमानविशो यजमानमूषपुटैराघ्नन्ति ।

१८.

१. प्राक् शौनःशेपात् राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मन्नित्येवं पञ्चकृत्वो ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं[7] ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा[8] सवितासि सत्यप्रसव इति प्रति-

---

१ A अवरोहमिति C D om. from स्थाने to विकारः। २ C वा।
३ D प्रतिगृह्णीयात्। ४ A सहिरण्मयपा०। ५ C M om. from पत्नी० to पठेत्। ६ C M प्रकृतः। प्रकृत एव वा० D ०धिकारः। प्रकृत एव। A प्रा०।
७ [illegible] repeats त्वं ब्रह्मासीत्येवं ब्रह्मा सर्वत्र प्रतिगृह्णोति। ८ C उक्तः।

वृणुयात्[1]। स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयते। तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि विश्वौजा इति।

५. तृतीय आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति।

६. चतुर्थे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति।

७. पञ्चम आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम्।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्मयौ [2]प्रवृत्तावर्ककारी ददाति।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः।

१०. अश्वमेधक्रतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतदृत्विजो ऽश्वबन्धनानि धारयन्तः। अथ हृदयोः किंचिच्छिष्टयोः संस्यन्दिनोः परस्परं स्यन्दिनोः स्रापयन्ति।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरशना ऋत्विजो ऽश्वं हृदयोः संस्रापयेयुः।

१२. यदि च[3] केचित्क्वाश्विन एतमश्वं यजमानेन दृष्टे ऽभिमर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृत्रहन्नित्येतामृचं जपेत्।

१३. अश्वमेध इति वर्तते। आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्रासादान्कुर्वन्ति।

---

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिगृणाति।
२ C D प्रमाद (D प)। ३ A वा।

१४. तान्प्रासादानुपरिष्टात्प्राकारशिखरैः सगवाक्षैः परिघ्नन्ति परिवेष्टयन्ति।

१५. ऋत्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वौषधिमाध्वर्यव-विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुह्वति तैर्गवाक्षैः।

१६. सर्वरात्रं कृत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति। आरुह्य च जुह्वत्योदयात् पूर्ववत्।

१८. अथशब्दादश्वमेधावभृथ एव। अवभृथप्रवृत्ता आत्रेयं सहस्रेण गवावक्रीय। किंविशिष्टो। आत्रेयः शुक्लः पिङ्गाक्षः वलिनः। तिलकाश्चावलीषु यस्य। विक्लिधः कुष्ठी। खण्डो हीनाङ्गः। षण्ढः प्रजननासमर्थः। खलतिः प्रसिद्ध एव। तमादाय नदीं यन्ति।

१९. अथैनमवक्रीतमुदके प्रगाह्य समासाद्यावभृथेष्टौ प्राग-भ्युषणात् यदास्यावक्रीतस्यावगाढस्योदकं मुखमास्यन्देत मुखं प्रवि-शेत् अथास्मा अध्वर्युर्मस्तके ग्लोहिते जुहोति भ्रूणहत्यायै स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण।

२०. अथानन्तरं तं पुरुषं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति। निः-शब्दाद्दूरं नयन्तीत्यर्थः।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाप्मान अपपाप्मा महा-पातकिनः ये ग्रामाद्बन्धुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति। इति-करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः।

शृणुयात्[1]। स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयते। तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि विश्वौजा इति।

५. तृतीय आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति।

६. चतुर्थे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति।

७. पञ्चमे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम्।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्मयौ [2]प्रवृत्तावलंकारौ ददाति।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः।

१०. अश्वमेधक्रतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतदृत्विजो ऽश्वबन्धनानि धारयन्तः। अश्वं ह्रदयोः किंचिद्विप्रकृष्टयोः संस्यन्दिनोः परस्परं स्यन्दिनोः स्नापयन्ति।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरश्मय ऋत्विजो ऽश्वं ह्रदयोः संस्नापयेयुः।

१२. यदि वा[3] केचिच्छ्वापदिन एतमश्वं यजमानेन दृष्टे ऽभिमर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृत्रहन्नित्येतामृचं जपेत्।

१३. अश्वमेध इति वर्तते। आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्रासादान्कुर्वन्ति।

---

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिगृह्णाति।
२ C D प्रस्ताव (D च)। ३ A वा।

१४. तान्प्रासादानुपरिष्टात्प्राकारशिखरैः सगवाचैः परिघ्नन्ति परिवेष्टयन्ति।

१५. ऋत्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वौपधिमाध्वर्यव-विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुह्वति तैर्गवाचैः।

१६. सर्वरात्रं हुत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति। आरुह्य च जुह्वत्योदयात् पूर्ववत्।

१८. अथशब्दादश्वमेधावभृथ एव। अवभृथप्रवृत्ता आत्रेयं सहस्रेण गवाक्रीय। किंविशिष्टो। स आत्रेयः शुक्लः पिङ्गाचः वलिनः। तिलकाश्चावलीषु यस्य। विक्लिधः कुष्ठी। खण्डो चीनाङ्गः। षण्डः प्रजननाक्षमर्थः। खलतिः प्रसिद्ध एव। तमादाय नदीं यन्ति।

१९. अथैनमवक्रीतमुदके प्रगाह्य समास्नायामवभृथेष्टौ प्राग-भ्युषणात् यदास्यावक्रीतस्यावगाढस्योदकं मुखमास्यन्देत मुखं प्रवि-शेत् अथास्मा आध्वर्युर्मस्तके श्लोहितं जुहोति भ्रूणहत्यायै स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण।

२०. अथानन्तरं तं पुरुषं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति। निः-शब्दाद्दूरं नयन्तीत्यर्थः।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाप्मान अपगतमला महा-पातकिनः ये यामादृत्विग्भिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति। इति-करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः।

१९.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः। एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा। अनेकोत्तराश्च पूर्वोक्ताः।

२. अवयवार्थवादो ऽयम्। यदेकविधमधिदैवतमग्निरध्यात्मं[1] मन इत्येवमादिकं तदेकरात्रेणाप्नोति।

२०.

१. अथशब्दादियमप्यवयवस्तुतिः।

२. द्वे इमे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्व्याख्यानम्। प्रतिष्ठे द्वे द्यावापृथिवी इति श्रुतेः[2]। अधिदैवतमश्विनौ अध्यात्मं चक्षुषी।

३. यथयथाव्यक्तो ऽहःसंघातश्चोद्यमानो द्विरात्रमधिकुर्वीत।

४. यथयथावच्छेदो न संपूर्णो द्विरात्रस्तथाद्यानां[3] ग्रहणे प्राप्ते, नियमः क्रियते। अवच्छेदो निर्दिश्यमान आदितो निर्दिश्यमानो भवति।

५. अन्यथाक्तो ऽतिरात्रभावो भवति। अबुध्यमानो द्विरात्रिक एवाहर्योगः स्यात्।

६. कल्पेकल्पे ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम्।

७. अदीक्षिता ऋत्विजो दीक्षितं यजमानं याजयेयुः। केषां[4]चिच्चाग्निनामहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः। अन्येषामेकयजमानका अहीना इति। स पक्षः सूचितः।

---

१ A अध्यात्ममात्मा मन इ० M आत्म C अधिदैवतमग्निरात्ममन इ० D अधिदैवतमग्निरात्मा मन। २ C D M om. from द्वे to श्रुतेः। ३ A ins. अन्यानां वा।
४ A केषांचिच्चाग्निनामहीनां अहीनैर्यक्ष्यंलिङ्गिर्बहवो ऽपि।

८. मासपरिसमाप्तिका अहीना भवन्ति। उभयरूपा अप्य-हीनवचनात्।

९. मासस्य यत्तुत्याभिर्न व्याप्यते तदीक्षाहैवा व्याप्नुयुः।

१०. असंवत्सरदीक्षिताय यजमानाय महद्दुक्थं न शंसेत्।

११. येन संवत्सरसुखाधारणं न कृतं तस्मै महाव्रतं न शंसेत्।

१२. [1]अस्य द्विरात्रस्य प्रथममहर्नित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः स्यादिति हैक आहुः।

१३. स्वरूपेण चार्यं (!) स्तुतिः।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः।

१५. निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने संपातसूक्ते भवतः। आ याह्यिन्द्रो ऽवस इति मरुत्वतीयमा न इन्द्रो दूरादिति निष्केवल्यम्।

१६. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवम्। यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयम्। इत्येते द्वितीयस्याह्नो भवतः।

१७. त्रिरात्रे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्याह्न एते एवार्भवजात-वेदसीये भवतः।

१८. द्विरात्रस्यास्ययोगः।

१९. वक्ष्यमाणेन वाभ्रव्येन विकल्पो ऽत्रापि द्रष्टव्यः।

२०. गौश्च आयुश्च।

२१. अधिदैवतमध्यात्ममित्युक्तम्।

---

[1] om. A.

२१.

१. अथ यत्त्रिविधं त्रिप्रकारं तत् त्रिरात्रेण वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इति।

२. [1]अधिदैवतं चन्द्रमःप्रजापतिरुद्रा अध्यात्मम् मनोबुद्ध्यहंकाराः[2]।

३. प्रथमस्याह्नस्त्रयस्त्रिंशप्रभृतयः स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशा इति।

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति।

५. षोलशस्तोत्रियकं ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यं भवति।

६. एकविंशः त्रिणवः त्रयस्त्रिंश इति तृतीयस्याह्नः स्तोमा भवन्ति।

७. अस्य त्रिरात्रस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंस्थं भवति।

८. उक्थ्यसंस्थं द्वितीयमहः।

९. अतिरात्रसंस्थं तृतीयमहर्भवति।

१०. स्पष्टतेन।

११. छन्दोगशाखास्वन्यथापि भवति।

१२. तृतीयस्याह्नो बृहत्पृष्ठं भवति। अर्थवादार्थं पृष्ठानां वचनम्। पूर्वंकारिवशाद्व्यवस्था।

१३. भक्तिसाहचर्यात्।

१४. भक्तिसाहचर्यादेव।

१५. पूर्ववद्व्याख्या।

---

१ om. C M D. २ Corrected; Mss: मनोबुध्द॰।

१६. प्रागथे।

१७. सामूळ्हिकात् पञ्चाद्यान्यानि भवन्ति।

१८. मध्यमाच्छन्दोमात्रैष्टुभ इत्यनेन विशेषेण प्रउगो भवति द्वितीयस्याह्नः।

१९. द्वितीयस्याह्नः। प्रकृतमात्।

२०. यद्द्वितीयस्याह्नः पार्ष्टिकस्य मरुत्वतीयं तत्तृतीये ऽहनि करोति।

२१. अन्योऽन्योपभोगः परस्परेण पालनमभिप्रेतम्।

२२. द्वितीयतृतीये। अधिकारात्। [1]त्रिवृत्स्तोमं प्रथमं सप्तदशस्तोमं द्वितीयं पञ्चदशस्तोमं तृतीयम्। एवमवयोगो वा कर्तव्य इत्यर्थः।

२३. कस्तमिन्द्र त्वावसुमित्ययं सामप्रगाथो निष्केवल्यस्य भवति। योचकानामनन्तरेषु संदेशो मा भूत् इत्यारम्भः।

२४. मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ विपदौ व्यवधायिकामुद्धृत्य मैत्रावरुणस्य भवतः।

२५. कं नव्यो अतसीनामित्ययं कद्वान्प्रगाथः। कद्वद्वचनं प्रगाथादेशार्थम्[2]।

२६. द्वितीयात्पार्ष्टिकादह्नः सूक्ते भवतः।

२७. अस्तावि मन्म पूर्व्यमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। उभयं ग्रहणवचन इत्यनुरूपः प्रगाथग्रहणानुवृत्तेः।

२८. ब्राह्मणाच्छंसिन एव।

---

1 C D M om. from त्रिवृत्स्तोमं to इत्यर्थः। 2 C D ...

१९. आयन्त इव सूर्यमिति स्तोत्रियः। अग्न्ध्रू ष्वित्यनुरूपः।

२०. प्रगाथग्रहणमनुवर्तत एव।

२१. यथाप्राप्ते एव।

२२. होतुः पश्चात् होत्रकाणां द्वितीयादह्न उक्थानि।

२२.

१. एष त्रिरात्रः सहस्रस्तोत्रियो येन प्रजापतिरिष्टवान्। स्मा इति निपातसमाहारः।

२. एतमेव त्रिरात्रमपरे गर्भत्रिरात्र इत्येवं वदन्ति।

३. द्वितीयो ऽपि त्रिरात्रो ऽश्वत्रिरात्र इत्येवंनामा।

४. अश्वत्रिरात्रे ऽयं विशेषः।

५. यदक्रन्द इत्येतदभिगावावपेत्।

६. तृतीयस्त्रिरात्रश्छन्दोमपवमानो[1] भवति।

७. चतुर्थस्त्रिरात्रः पराकाख्यः।

८. एवंसोमकान्यत्राणि त्रीणि भवन्ति।

९. यथोक्तलक्षणः।

१०. लोकान्तरप्राप्तिमिच्छन्।

११. विशिष्टया वक्ष्यमाणया।

१२. पूर्वो गायत्रीसंपन्नः पूर्वतरस्य। अयं तु जगतीसंपन्नः। तत्र आधिक्येन प्रशस्यते। अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः। इतरौ गायत्रीसंपन्नौ।

---

१ A च्छन्दोमः पव० C च्छन्दोमपव० D च्छन्दोमः पव० See xv, 6, 1.

१३. सम्यक्प्रशंसार्थं वचनम्।

१४. वक्ष्यमाणकस्त्रिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरित्यहर्योगेन कुसुरुविन्दुत्रिरात्रनामा[1]।

१५. प्रथमे ऽहनि गवां त्रीणि शतानि ददाति।

१६. त्रयस्त्रिंशतं गवां गोः कलाश्च पञ्च[2]।

१७. ददातीत्यनुवर्तते।

१८. या सहस्रतमी गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कलादत्ता परिशिष्यते। किं तस्या इत्यत आह।

१९. तां कलामन्यया गवा सकलया निष्क्रीयानाकुर्वीत। ततो ऽमां यजमानस्य गृहे कुर्वीत।

२०. अमाकार्येत्येवमाहुराचार्या यजमानस्यैव संभूत्या इति। संभूतिविशेषप्रादुर्भावः। अमाकुर्वीतेत्यस्यायमर्थवादः।

२१. यायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् सा सहस्रतमी देयेत्याहुः।

२२. प्रथमोपरमणं गोर्वह्नां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि चेद्भवति[3] तदप्रच्यवनरूपम्।

२३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां[4] या प्रथमोपविशेत् सा सहस्रतमी कार्येति।

२४. संशायिनीनां[5] प्रथमोपवेशनम्।

२५. अद्य वा श्वो वा विजनिष्यत[6] इत्यश्वीना।

---

१ C •बिन्दुत्रिरात्रनाम। २ C कलापंच। ३ A C (orig) कस्यापि। ४ C घनप्रचयश्रि• M वाह•। ५ Corr; C संस्थापिन्यां प्र• A •स्थापिनीनां। ६ त om C M.

२६. संनिकृष्टप्रसवः प्रजात्यै रूपमिति ।

२७. सत्तमा शोभनतमा अव्यङ्गा वड्वीरा [1]नवप्रजेत्यादिगुणा ।

२८. कथं नाम यद्यत्[2] शोभनं तत्तदृष्टे स्यादित्यर्थवादः ।

२९. सर्ववेदत्रिरात्रो नाम अहीनस्तस्मिन् त्रिवेदाध्यायी ब्रह्मा भवति यस्य चोभयतः पितृतश्च मातृतश्च त्रिपुरुषं श्रोत्रिया भवन्ति । एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदत्रिरात्रे कार्यः ।

३०. पूर्वोक्तानां त्रिरात्राणामर्थवादः ।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्नुत इत्यर्थः ।

२. मेदोऽसृङ्मांसमज्जावयवाः ।

३. अपि च चतुष्पादाः पशवः ।

४. ऋग्यजुःसामाथर्वणमधिदैवतं ब्रह्म चतुर्विधम् । अध्यात्मं चत्वार्यङ्गानि ।

५. एवंस्तोमकान्येव चत्वारि ।

६. पूर्वस्य स्तोमविधेः[3] स्तुत्यर्थः श्लेषः ।

७. जमदग्नेश्चतूरात्रो ऽयमुच्यते ।

८. वक्ष्यमाणो ऽत्रिचतुर्वीरसंज्ञकश्चतूरात्रः ।

९. एष प्रथमस्याह्नः स्तोमसमाहारः ।

---

१ C नव० गुण । २ C यत्–तत् । ३ C पूर्वस्य ०विधिः ।

१०. एष प्रथमस्याह्नस्त्रिवृदुत्सृज्यते। एकविंशं प्रजन्यते[1]।

११. सर्वस्मिन्नहनि पञ्चदशो दृष्टः। स उत्सृज्यते। त्रिणवः प्रजन्यते।

१२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते। त्रयस्त्रिंशः प्रजन्यते।

१३. उक्तेन न्यायेन।

१४. स्पष्टम्[2]। वीरसाधनः स्तोमो वीर इत्युच्यते।

१५. तस्य [3]चतुराहस्य प्रस्थं वक्ष्यत इति शेषः।

१६. तदभिप्रायेण प्रस्थमपि भवति।

१७. यो जात इति।

१८. वा यथोक्ते।

१९. तृतीयं[4] वैरूपपृष्ठं भवति यत्रेण। तस्मिन्भवति वैराजात्तृतीयसवनं। चतुर्थादह्न इत्यर्थः।

२०. आदितो ऽवच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराजपृष्ठमेव भवति। तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम्। वैरूपात्तृतीयसवनं तृतीयादह्न इत्यभिप्रायः।

२१. चतुर्थमहर्भवतीत्यानन्तर्यात्।

२२. प्राकृतमतिरात्रम्। इह प्रकरणे संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम्।

२३. प्रथमपरस्यत्रात्रस्याहर्योगविशेषः। आभिप्लविकानामह्नामभिजिच्चतुर्थो भवति।

२४. पार्ष्ठिकानामह्नां विश्वजिच्चतुर्थः। आभिप्लविकानां पार्ष्ठिकानीतराणि।

---

१ C om. प्र। २ C M om. ३ C M त्रिरात्रस्य। ४ A तृतीये C तृतीय।

२५. पार्ष्टिकानामेव[1] प्राकृतो ऽतिरात्रश्चतुर्थो भवति महाव्रतं वा।

२६. अर्थवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोचनार्थः।

२४.

१. आप्नोतीति वाक्यशेषः।

२. त्रीणि सवनानि अग्नीषोमीयो ऽनूबन्ध्येति पाङ्क्तो यज्ञः। पञ्च जना[2] इत्यधिदैवतं पञ्चेन्द्रियाण्यध्यात्मम्।

३. तत्रार्थवादः।

४. तदिदमङ्गयोगरूपमासामेवाङ्गुलीनां रूपेणार्थवादः।

५. कनिष्ठा।

६. उपकनिष्ठिका।

७. मध्यमा।

८. अनामिका।

९. अङ्गुष्ठः।

१०. मध्यमामभिनयेनाह[3]।

११. चतुर्थंदंसु[4] यस्याः सोमास्त एव चाघ[5] समस्तास्तेनाय-मङ्गुष्ठः सर्वाङ्गुलीः प्रत्येति[6]।

१२. तस्यैवंविधस्य पञ्चरात्रस्य प्रस्तमुच्यते।

१३. एवमयं चतूरात्रः। पञ्चममहर्निरूप्यते।

---

१ A प्राकृतावाय्। २ C D om. इति। ३ A ०नयेनामाचा। C ०मेभि०। ४ ■ चतुर्थंमदंस M चतुर्थमदस। ५ C D om. चाघ। ६ A प्रति ...... इति।

१४. पञ्चमस्य आभिप्लविकस्य द्वे सवने। पृष्ठ्यस्य षष्ठाद्ह्नः तृतीयसवनमित्येतच्छस्त्रं पञ्चमे ।

१५. षष्ठ वाभिप्लविकस्य। वाशब्दो विकल्पार्थः ।

१६. उत्तमादाभिप्लविकाद्यञ्चमे तृतीयसवनं भवति। अथ द्वे सवने पञ्चमादाभिप्लविकात् ।

१७. पक्षान्तरमेतद्विधानसामर्थ्यात् ।

१८. पाष्ठिकानां चतुर्थं इत्यर्थः ।

१९. उभयोरपि पक्षयोः पञ्चमत्वेन ।

२०. आभिप्लविकपक्ष इतरत्र ।

२१. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२५.

१. प्रायत इति वाक्यशेषः ।

२. द्यौश्च पृथिवी चेत्यादि पयोर्वीरिति यद्विधमधिदैवतम्। यत्त्वङ्गो ऽयमात्मेत्यध्यात्मम् ।

३. एवं युक्तानि[१] पञ्चहानि ।

४. वाशब्दो विकल्पार्थः ।

५. यस्मिन्पक्षे अभिजितो ऽनन्तरं महाव्रतम् ।

६. स एक एव पक्षे पृष्ठ्यः पक्षे ऽभिप्लवः ।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

---

१ A उक्तानि ।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन माप्यते।

२. सप्तको मरुद्गणो ऽधिदैवतम्। सप्ताङ्गानि विद्या[1] सप्तमी-त्यध्यात्मम्।

३. एवमुक्तः सप्तरात्रः।

४. वक्ष्यमाणः सप्तरात्र एवंसंज्ञकः।

५. यथोक्तानि सप्ताहानि।

६. वक्ष्यमाणः सप्तरात्रस्तेनाप्तः।

७. अस्यैव संज्ञान्तरं जनकसप्तरात्र इति।

८. षडाभिप्लविकान्यहानि सप्तमो ऽभिजिदित्ययमस्ययोगपक्षः।

९. इतरेषां पार्ष्ठिकानां विश्वजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽस्ययोगपक्षः।

१०. षष्ठां[2] सप्तमो वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन।

११. कृतव्याख्यानमेतत्।

२७.

१. माप्यत इति वाक्यशेषः।

२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदैवतम्। अष्टावङ्गानीत्यध्यात्मम्।

३. उक्तार्थमेतत्सूत्रम्।

४. पार्ष्ठिकानामेव सप्तमः।

५. अष्टममहर्विकल्पितम्।

---

१ C विद्यात्। २ C षष्ठां।

६. वामन्वो विकल्पार्थः। उभयोः पृष्ठ्याभिप्लवयोरभिजित्प्रथमो विश्वजिद्दष्टमः।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः।

२८.

१. अनुद्गीयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः।

२. अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति नव इत्यधिदैवतम्। नव प्राणा इत्यध्यात्मम्।

३. अनेन वाह्ययोगेन नव[1]।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः। गोसंज्ञक उक्थ्यः। आयुःसंज्ञको ऽतिरात्रः। [2]एवं त्रिवृतयन्ति। एवं नवरात्रम्। तं प्रजातीपिप्रङ्ग इत्याचक्षते।

५. कृतव्याख्यानो विधिशेषः[3]।

२९.

१. देवलोकं पितृलोकं जीवलोकमित्यादयो ऽधिदैवतम्। दशेन्द्रियाणीत्यध्यात्मम्।

२. दशरात्रस्याह्ययोग उच्यते। अथर्वो ऽभिप्लवस्तानि नवाहानि भवन्ति। नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव। वैश्वानरश्चेति दशमं वक्ष्यति।

३. प्राकृतो वा दशरात्रः संख्याविकारेण विकृतः।

---

१ C वा instead of नव। २ A एतत्त्रिवृप०। ३ C विधिः।

४. पूर्वोक्तानां नवानां दशम इत्युक्तम् ।

५. पुरोधाकामस्यायमहीनस्योदितः । तत्रायमर्थवाद उच्यते । एतेन दशरात्रेण किल जलो जातूकर्ण्य इष्ट्वा त्रयाणां राज्ञां[1] निगुस्थागोत्रावयववंशजानां जातूकर्ण्यः प्राप । कतमे पुनस्ते [2]निगुस्थागोत्रा इति । अत आह । काश्यवैदेहयोः पुरोहितो बभूव । कौसल्यस्य च राज्ञः ।

६. तस्य ह जातूकर्ण्यस्य तां श्रियमभिध्याय[3] मम स्यादिति मन्वानः पितरमध्यूहे ऽधिप्रापितवानुपलब्धवानित्यर्थः । पलित यज्ञकामान्याम् जनाञ्छ्रिया यशसा समर्धयितुं जानासि येनान्येभ्य एव एतां विद्यां प्रयच्छसि । आत्मानं समर्धयितुं यशसामृद्धिद्वारेण नैवेच्छसि ।

७. ततः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच । हे पुत्र श्वेतकेतो मा मैवं वोचः । उपदेशयज्ञक्रतुरेव लोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं[4] ममाभीष्टम् ।

८. यदेतन्मयोच्यते यज्ञक्रतोरप्रकाशीकरणं[5] विद्यादानं फलं[6] तत्तमेव[7], कतरके[8] ऽप्येकस्मिंश्चिद्ब्राह्मणबन्धौ विज्ञातवानसि । एतदुक्तं भवति । यदेतद्यज्ञक्रतोः फलं श्रूयते । एतत्परिच्छिन्नं । यज्ञशास्त्र-प्रकाशने तु फलस्येयत्ता नास्ति ।

---

१ A राज्ञ्यश्विगुस्था॰ गोत्रा॰ C M निगुस्था गोत्रा—वयववंश॰ D श्विगुस्था॰ गोत्रा॰ act to निगु(?)स्थानां गो॰ । २ A (?) श्विगुस्थागोत्रा ।

३ A भ्यतिध्याय C (orig) मानमस्यादिति M मामस्या॰ D श्रियमध्यायममस्यादिति ।

४ A यायात्विवा इत्ये॰ । ५ A करणे । ६ A om. फलं ।

७ A C (orig.) D M तत्तम् । ८ C कतरकारके D कतरकारे ।

९. उशब्दो समशब्दस्यार्थे[1]। किलेति विद्याप्रकर्षे। यथास्य श्वेतकेतोः पित्राभिहितं यज्ञशास्त्रप्रकाशयितुः फलम्।

१०. तथैतद्वेदितव्यम्। श्रद्धा तु कर्तव्येत्यर्थः।

११. स एष दशरात्रः पुरोधाकामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः।

१२. प्राप्नोति पुरोधामेवंविहितानुष्ठानेनेत्यर्थः।

१३. त्रिककुद इति[2] चतुष्टोमो दशरात्रो यज्ञः शाखान्तरे। तत एवं व्याख्यातव्यम्। चतुष्टोमस्त्रिककुदभिधानस्तस्मादस्य[3] शस्तं भवति।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्यत्वविशेषविहितः।

१५. छन्दोमस्तोमैर्विशिष्टश्छन्दोमत्रिककुदित्युच्यते[4]। त्रयो ऽप्येते छान्दोग्ये विहितास्तेषामाहर्योगो दशरात्रतो वा।

१६. अयमपरो ऽस्य दशरात्रस्याहर्योगकल्पः। पूर्वस्मिन्नपि कल्पे वैश्वानर एव[5] दशमस्य शब्दात्।

१७. अयं चापरो दशरात्रकल्पः।

१८. पूर्वस्मिन्कल्पे विशेषः। तेनैव तत्कल्पान्तरम्।

१९. अनुष्ठानप्ररोचनो ऽयं विधिशेषो[6] ऽर्थवादः।

---

१ A उशब्दो समा॰ C D नशब्दो नमशब्दस्यार्थे। २ A त्रिककुप् इति C D M त्रिककुद इति चतुष्टोमस्य शाखान्तरे। ३ A त्रिककुबभिधान॰ C D त्रिककुदभिधानः तदस्य शस्तं M त्रिककुदाभिधानस्तदस्यशस्त्रं। ४ A ॰त्रिककुप् इत्युच्यते C D M ॰त्रिककुद इत्युच्यते। ५ A inserts between एव and दशम the text and comm. of xvi, 15, 3 ff beginning with भुवोऽभ्यावर्तं कृत्वा and ending with ऽतिरात्रः (19)। ६ C ॰रोचनार्थायं विधि॰।

३०.

१. सर्वमेकादशविधं प्राप्यते वक्ष्यमाणेनैकादशरात्रेण।

२. अधिदैवतमेकादश रुद्राः। अध्यात्मं दशेन्द्रियाण्येकादशं मनः।

३. इति नु व्यूळ्ह इति यचोच्यते स व्यूळ्हच्छन्दाः।

४. अथ[1] समूळ्ह इति यचोच्यते स सामूळ्हिको दशरात्रः। स वा भवति।

५. एकादशमहः।

६. दशरात्रो भवति।

७. छन्दोव्यन्तरप्रवस्य दशरात्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्यः।

८. तमनेनाद्ययोगेन विशिष्टमेकादशरात्रं पौण्डरीकमित्याचक्षते याज्ञिकाः।

९. अयुतं गवां पौण्डरीके दक्षिणा भवति।

१०. अयुतं दश सहस्राणि[2] पूर्वोक्तानि। एकादशमश्वसहस्रमित्येके मन्यन्ते।

११. शद्रुपवस्याश्म्यां दादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमादिना धर्मजातेन युक्तः। अतो मासापवर्गा अहीना इत्येवमादिको नास्य धर्मः।

१२. यथोक्तानामेवार्थवादार्थ[3] उपन्यासः।

---

१ C D ins. यत्। २ C दशसहस्राणि instead of द॰ स॰। ३ A om. ॰वादार्थ।

१३. यतो ऽभ्यधिकां श्रियमिच्छन्ति[1] उत्तरोत्तरिणीमुत्तरोत्तरोत्कृष्टां श्रियं विविधां च दीप्तिं प्रशंसां साधुवादरूपां च विराजमन्नाद्यं चोत्तरोत्कृष्टं[2] सर्वजनातिशयमुपभोगसंबद्धमित्येतदाप्नोति य एवं वेद।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षोडशो ऽध्यायः समाप्तः॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्यं समाप्तम्॥

---

१ O D ॰च्छति। २ B चोत्तरोत्तरोत्कृष्टं।

THE

ŚĀṈKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

AND

GOVINDA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH.D.,

Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. IV.

Adh. XVII. XVIII.

THE COMMENTARY OF GOVINDA.

New Series, No 938

FOR BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

1899.

अथ सप्तदशो ऽध्यायः।

१.

मधुसूदनगुरुं वन्दे देवमातं त्रयीविदम्।
कृष्णं विनायकं रामं हरिरामं हलायुधम्॥१॥
सप्त चैतान् गुरून् नत्वा तेषां वै पादपांसवः।
भाष्यं महाव्रतस्याहं कुर्वे गोविन्दसंज्ञकः॥२॥

व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्राहीनानामित्यनेन वाक्येन शुद्धपक्षस्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमायुक्तो द्वादशाहः सत्राहीनेषु प्रकृतित्वेनातिदिश्यते। तत्र विकृतौ द्वादशाहो येऽर्थाभिविवर्धते तान्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय[1] एकाहार्थं महाव्रतमाचरन्तीत्यनेन वाक्येन त्रयोदशरात्रसंपत्त्यर्थमाचार्यो महाव्रतं विदधे तस्य चानुष्ठानकाले क्रमापेक्षायामूर्ध्वं तु (१२. १५. १२) दशमादह्नो महाव्रतस्य स्थानमिति स्वकीयानुष्ठानस्थानानुरोधेन सूत्रकारस्य दशमादह्नः परमथातो महाव्रतस्येत्यादि महाव्रतस्य सूत्रणं युज्यते। कथं तर्हि सर्वकर्माभिधानोत्तरकालमथातो महाव्रतस्येत्येवमादिना सूत्रेण महाव्रतं[2] कर्म पृथगेवोपदिश्यते। सत्यम्। उच्यते। न हि पाठक्रमवशेनानुष्ठानक्रमो भवति। सर्वस्वारपराकयोर्मध्ये दर्शनात्। तथा चास्य क्रतोरारण्यकसंबन्धात्पृथगुपदेशः। कथं पुनरारण्यकसंबन्धः। श्रुतेः। ऐकाहिकमेव स्याद्गृह्यं वा एकाहो

१ A om. प्रति। २ A महाव्रतार्थं।

ब्रह्मैतद्दर्बह्मणैव तद्ब्रह्म समर्धयतीति ब्रह्मस्वरूपत्वेनास्य क्रतोः श्रवणात्। उपनिषद्वाक्यान्यपि ब्रह्मनिरूपणपराणि भवन्ति। एवमेकनिरूप्यत्वेन संबन्धः। श्रुतिक्रमो ऽप्येवमेव। सर्वकर्मविधानानन्तरं प्रजापतिर्वै संवत्सर इत्यादि पृथगेव श्रूयते। तस्मात्सूत्रकारस्यापि सर्वकर्मविधानानन्तरं पृथगुपदेशो युज्यते। अनुष्ठानक्रमानुग्राहकाणि कानि चिदङ्गानि तत्रैवोक्तानि। यथा होत्रकाणां प्रस्तकृन्नौ प्रातःसवने स्वःस्तोत्रियानुरूपत्वं माध्यन्दिने सवने चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति हरत्पृष्ठे विश्वजिति महाव्रते च (१२. ६. ७) षष्ठादिति। तथा तृतीयसवने। अथ यद्यभिजितं विषुवन्तं हरत्पृष्ठं विश्वजितं (११. १७. ४) महाव्रतीयमहरित्युक्थ्यानि कुर्युरिति। एवमनुष्ठानक्रमो ऽप्यनुगृहीतो भवति। होत्रकाणां परिगणितपदार्थत्वादनुष्ठानक्रमानुग्रहाय[1] तत्रैवोपदेशं कृत्वा होतुः कर्मबाहुल्यात्पृथक् [2]सविस्तरान्महाव्रतीयपदार्थान्[3] सूत्रकार उपदिशति।

१. विधिरुच्यत इति वाक्यशेषः। अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। महाव्रतीयकर्मविशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः[4]। आनन्तर्यार्थो वा। अथ सर्वकर्माभिधानानन्तरं महाव्रतीयं कर्मोच्यत इत्यर्थः। अतःशब्दः क्रमार्थः। सर्वकर्माणि क्रमेणोपदिष्टानि। अतः क्रमप्राप्तं महाव्रतीयं कर्माभिधीयत इत्यर्थः। हेत्वर्थो वा। यतः सर्वाणि कर्माण्युक्तानि अतो हेतोर्महाव्रतीयं कर्म वक्ष्यत इति हेत्वर्थः।

---

१ C om. कृपया। २ C सवि॰। ३ C महाव्रतीयान्। ४ C ॰व्रतीयकर्म वक्ष्यत इत्यर्थः। विशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः।

२. महाव्रतीयादह्नः कतिपयाहेनोपलक्षिते पुरस्तादेव काले कियद्भ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमित्यर्थः। होता प्रेङ्खफलकमुदुम्बरकाष्ठामयं तदर्थमौदुम्बरीं शाखामुत्पाटयति उच्छिनत्तीत्यर्थः। ननु संस्थिते दशमे ऽहनि (१७. ६. २) यदा हविर्धानानि समूह्मन्तीत्येतस्मिन्नवसरे दशमादह्नः परं महाव्रतीयाहःसंनिधौ प्रेङ्खफलकादि कथं नाम न क्रियत इति चेत्। उच्यते। अपि द्वे वा त्रीणि वा (१७. १. ८) फलकानि संदध्युरिति संतक्षणमिति चाग्रे वक्ष्यते। संतर्दनं संतक्षणं चार्द्रकाष्ठेन कर्तुं न युज्यत इति कतिपयेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमेव प्रेङ्खफलकाद्यर्थमुदुम्बरोत्पाटनं कर्तव्यमिति।

३. प्रेङ्खफलकोत्पाटनं कर्तव्यमिति शेषः। समयस्य परिवासनं मा भूदिति तिष्ठत एवेत्युच्यते। श्रूयते च। अयत्यो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः। तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची वोर्ध्वगापि वेत्येवमाधरणिप्रकरणे ऽपि शाखाया एव च्छेदनमस्ति। तस्मादत्रापि शाखाया एव च्छेदनं युज्यते न समयस्येति।

४. होतोदुम्बरस्य प्रेङ्खफलकमुत्पाटयतीति प्रकृतम्। कथमुत्पाटयतीत्यपेक्षायां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यादित्योदयनदिगभिमुखीमौदुम्बरीं शाखा शतवती सा छेत्तव्या। ननु सर्वदा पूर्वस्यां दिश्येवादित्योदयनं भवतीति। कथं पुरस्तादित्युक्ते आदित्यस्योदयनत इत्युच्यते। सत्यम्। राशिभेदात्पूर्वस्यां दिश्यपि आदित्यस्योदयनं भेदेन संभाव्यते। अतो राशिं विचार्य यस्मिन्नाशौ यस्यां दिशि सूर्य उदेति तदभिमुखीमुदुम्बरशाखामुत्पाटयतीति

शास्त्रनियमः। अथवा अयमर्थः। पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि या शाखा सा छेत्तव्या। यतः पूर्वस्यां दिश्यादित्यस्योद्गमनं भवेदिति।

५. पुरस्तादविद्यमानशाखस्योदुम्बरस्य कथमुत्पाटयेदिति यदि उदुम्बरस्य पूर्वभागे तादृशी शाखा न लभ्यते तदोदगाश्रितापि छेत्तव्या। अथोत्तरत इति सामान्योक्तेन कोणाभिमुखी ग्राह्या। तत्र दिगन्तरत्वश्रवणात्।

६. उदुम्बरस्य पूर्वोक्तयोर्दिशोरविद्यमानशाखात्वे[1] पक्षान्तरमेतत्। यद्युदुम्बरस्य दक्षिणे भागे प्रेङ्खफलककरणसमर्था शाखा कोणाभिमुखत्वरहिता स्यात् सापि ग्राह्या। दक्षिणा दिक् पित्र्यत्वान्न प्रयोज्येति नाशङ्कनीयं वचनात्।

७. जघन्यपक्षान्तरमेतत्। यदि प्रकृतस्योदुम्बरस्य पश्चाद्भागे प्रयोजनसमर्था शाखा भवेत् सापि कोणाभिमुखत्वरहिता पूर्वोक्ताभावे ग्राह्या।

८. कृत्स्नमप्युदुम्बरे पक्षान्तरमेतत्। समग्रमप्युदुम्बरं[2] स्वपरिजनैर्मूले छेदयित्वा प्राङ्निपतेदुदङ्ङ् निपतेदित्युत्पाटनमात्रं होता कृत्वा प्रेङ्खफलकं कुर्यादिति शेषः।

९. प्रकृतस्योदुम्बरस्य द्वे वा त्रीण्यपि वा फलकानि संदध्युः संतष्टार इति शेषः। द्वे वा त्रीणि वेतीच्छाविकल्पः। यथा पवित्रकरणे। कुशतरुणे अविषमे अविच्छिन्नाग्रे अनन्तर्गर्भे प्रादेशेन मापयित्वा कुशेन च्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति। द्वे त्रीणि वा भव-

---

[1] C om. त्व। [2] C ॰म्बरस्य परि॰।

न्तीति उदुम्बरस्य महत्त्वे फलकद्वयम्। अणुत्वे फलकत्रयमिति कस्य चिद्भ्रवस्याशंका स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्।

१०. तत्फलकं प्रागग्रं बाहुमात्रं बाहुप्रमाणं भवतीति।

११. तत्फलकं तिर्यक् पृथुत्वतो ऽरत्निमात्रम्। अरत्निप्रमाणं भवतीति।

१२. होतुः सुखेनोपवेशनार्थं सम्यक्तष्टं सुनिष्पादितं भवतीति।

१३. वक्ष्यति तत्पश्चादुदीचीनायं फलकं (१७. १०. ४) निधायेति। तस्माद्यथा तस्यार्थ शायते तथा भवतीति।

१४. तत्फलकमन्तेषु चतुर्षु कोणेषु चतुर्धा चतुःप्रकारं वितर्द्यति सच्छिद्रं कारयतीति।

१५. अथ फलककरणानन्तरं यस्योदुम्बरस्य[1] फलकं ततनेतस्यैवोदुम्बरस्य विशाखीकरणसमर्थविद्यमानशाखस्य[2]। तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थोदुम्बरस्य वा। विशाख्यौ वंशधरणसमर्थशाखे छेदयन्ति स्वपुरुषाः।

१६. किंप्रमाणे ते विशाख्यौ। पुरुषप्रमाणं किंचिदतिक्रान्ते। परःशब्दो निपातः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति[3] समासः।

१७. एतस्योदुम्बरस्यान्यस्य वा छेदयन्तीति शेषः। वंशं विशाख्योरुपरि रज्जुबन्धनार्थः शाखाविशेषः तदपि परःपुरुषं छेदयन्ति।

---

१ C यस्योदुम्बरस्य तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसफलकं छतम्। २ C •शाखस्य समर्थोदुम्बरस्य वा। ३ A क्रान्ताद्यर्थे द्वितीये•।

१८. इति संबन्धः। यदि देशविशेषादुदुम्बरालाभतया सति यो ऽन्यो वृक्षः फलग्रहणशीलो यज्ञियत्वादश्वत्थो बिल्वो वा तस्यै-तत्सर्वं फलकादि कुर्यात्।

२.

१. अतःप्रभृति सर्वत्रानन्तर्यार्थो ऽथशब्दः। मुञ्जमयरज्जुद्वयं कारयन्ति स्वपुरुषाः।

२. ते रज्जू दृढे फलकधरणसमर्थे कारयन्ति स्वपुरुषाः।

३. तद्रज्जुद्वयं वितत्कारयन्तीति।

४. द्विव्यायामं किंचिदतिक्रान्ते परोद्विव्यायामे। प्रमाणतस्ते एवंविधे कारयन्तीति।

५. एतावत्पूर्वोक्तं सर्वं होतारमभितो देवयजनसमीपे उप-कल्पयन्ति स्वपुरुषाः।

६. उदुम्बरविकारामासन्दीमासनविशेषमुद्गाचर्यं संघ्नन्ति सम्य-ग्निष्पादयन्ति।

७. तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तस्या आसन्द्याः प्रादेश-प्रमाणाः पादा भवन्तीति।

८. चत्वार्यपि काष्ठानि अरत्निप्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः।

९. तामासन्दीं सम्यग्निष्पाद्य विवयन्तीति संबन्धः।

१०. तामासन्दीं मुञ्जविकाराभिः स्वन्याभी रज्जुभिर्द्विगुणी-कृताभिः प्रदक्षिणमोताभिर्विवयन्ति। वेञ् तन्तुसंताने इत्यस्य

धातो रूपं विवयन्ति विशेषेण अच्छिद्रां वयन्ति [1]वेष्टयन्तीत्यर्थः ।

३.

१. अथ पूर्वोक्तकरणानन्तरं तन्तुशतयुक्तां वीणामुपकल्पयन्ति कुर्वन्ति स्वपुरुषाः ।

२. तस्या वीणायाः पालाशी पलाशविकारा सूना भवति । सा च काष्ठविशेषरूपा[2] ।

३. [3]तस्या इत्यनुवर्तते । तस्या वीणाया उदुम्बरविकारो दण्डो भवतीति ।

४. विपरीतं वा कर्तव्यमितीच्छाविकल्पः ।

५. तां वीणां सर्वप्रदेशप्रसक्तेन[4] आनडुहेन चर्मणा उपरिलोमाभिपीव्यन्ति । दृढां कुर्वन्तीति ।

६. तस्या वीणाया दण्डे दशप्रकारं विद्धं कुर्वन्तीति ।

७. तदिति सप्तम्यर्थेऽव्ययं तस्मिन् दशधाविद्धे दण्डे प्रतिच्छिद्रं दशदश रज्जूः[5] प्रवयन्ति ।

८. ता रज्जूर्वीणाया अग्रप्रदेशे पृथक्पृथग्बध्नन्तीति ।

९. सा वीणा दण्डसमस्तैस्तन्तुभिः शततन्त्री भवतीति ।

१०. पर्णयुक्ता वेतसवृक्षशाखा वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

---

१ C om. वेष्टयन्ति । २ Partly om. in A. ३ om. in A. ४ C ॰प्रदेशेन । ५ Both MSS रज्जुः ।

११. स्वयंनद्धीभूता शरेषीका वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

१२. शाखान्तरोक्तलक्षणाश्चतुःप्रकारा वीणाः पत्न्यः कुर्वन्तीति ।

१३. पिच्छोरासंज्ञकां वीणामुपमुखेन मुखसमीपेन वादयेत् । पत्नी पूर्वक्लृप्तत्वात्[1] ।

१४. या पत्नी काण्डवीणां वादयेत्सा वादनेन वेतसशाखया वादयेदित्यर्थः ।

१५. तां काण्डवीणां घाटरीरित्याचक्षते वीणावादिनः ।

१६. या घाटरीसंज्ञका वीणा मृदुं शब्दं वादयति सा अरातिरूपा स्यात् । वैरीरूपा स्यात् ।

१७. अरातिरूपत्वाद्द्विषां जनयित्री भवति ।

४.

१. हननं वादनं तेन सहितं दुन्दुभिचतुष्टयमध्वर्युः समीपे करोति ।

२. चतुर्णां दुन्दुभीनां मध्ये द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनौ पूर्वद्वारबाह्वे[2] अभितः सदसो बहिरासञ्जयति । आबध्नाति ।

३. चतुर्णां परिशिष्टौ द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनावपरद्वारबाह्वे[3] अभितः सदसो अन्तर्मध्ये [4]आसञ्जयति आबध्नाति ।

---

१ C °क्लृप्तत्वात् । २ C पूर्वद्वारशाखयोर्द्वारबाह्वे । ३ C अपरद्वार्यो द्वारबाह्वे अभितः । ४ C ins. अभितः ।

४. यदि दुन्दुभयः षट् स्युस्तथा सत्येकं दुन्दुभिं सदसो दक्षिणार्धे मैत्रावरुणधिष्ण्यं दक्षिणेनावस्थापयति। एकं सदस उत्तरार्धेऽच्छावाकधिष्ण्यमुत्तरेणावस्थापयति।

५. मुञ्जकुशानां मिश्रितानामध्वर्योरर्थे कूर्चमासनविशेषं संस्कुर्वन्ति स्वपुरुषाः।

६. महदुक्थं शंसते होत्रेऽध्वर्युस्तस्मिन्नेव तिष्ठन्नेव प्रत्यागृणाति। अथाध्वर्युर्महेन्द्रं पदं गृहीत्वेत्यादिना होतुर्धिष्ण्यं प्राङुपविशतीति (१७. ११. २)। तथोपवेशनमाचमाहावोत्तरकालं कूर्चं तिष्ठन्नेव प्रतिगृणाति।

७. अथ होतृप्रभृतयोऽध्वर्युश्च इतरे गृहपतिप्रभृतयो दीक्षिताः प्रतिपुरुषं चतुर्दशापि दीक्षिताश्चतुर्दश वृषीः कुशमयानासनविशेषान्कुर्वते। दीक्षितानां वृषीकरणमत्र विहितमपि प्रातरनुवाकोत्तरकाल एव युज्यते। कतिपयान् कुशभारान् निदधाति प्रातर्हवीभ्य इति (१७. ६. ६) सूत्रारम्भात्।

८. ता वृषीस्तादृशीः कुर्वते यादृश्यो भूमावुच्छ्रिताः प्रादेशप्रमाणा भवेयुः। दीक्षितानां[1] वृषीकरणप्रसङ्गेनान्यदपि करणीयपदार्थजातमुच्यते।

गणनार्थं प्रथमस्यादौ सुखेनोदादिसिद्धये।
सात्त्विकदादशाहस्य पद्धतिः क्रियते मया॥

तत्र सात्त्विकस्य द्वादशाहस्य समहाव्रतस्य साग्निचित्यत्वात् प्रथममग्निचयनधर्माः प्रदर्श्यन्ते। सत्त्रं चिकीर्षवः सर्वे यजमाना आहि-

१ O नां।

तावय इष्टप्रथमयज्ञा दीक्षिता गृहपतिसप्तदशाः शुक्लपक्षे पुण्ये नक्षत्रे पुण्याहे पूर्वाह्णे मातृयागपूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं विधायाथैतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति श्रुतौ बहुवचनत्वात्पृथक्पृथक् संनिवपनीयेष्टिं करिष्यमाणाः संनिवपनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि संनिवपनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामीत्येवमग्नी[1] विहृत्याग्न्यन्वाधानं कुर्वते । ततो ऽपराह्णे सर्वे यजमानाः पत्न्यश्च यथास्नातव्रतं व्रतमश्नीयुः । रात्रौ भूमौ शेरते । प्रातः संनिवपनीयेष्टिः । तत्र विशेषः । यजमानो ब्रह्मवरणादि सर्वं प्रकृतिवत्करोति । ब्रह्मा चाहं भूपतिरित्यादि आमन्त्रितो होता प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणाद्विहारं यथासंचरं[2] प्रतिपद्य बर्हिराक्रमणादि करोति । अष्टदश सामिधेन्यः । आवाहने अग्निमग्न आवह सोममावह । अग्निं ब्रह्मण्वन्तमावह । अग्निं क्षत्रवन्तमावह । अग्निं क्षत्रभृतमावह । देवाँ इत्यादि । इदमहं सप्तदशेन वज्रेण होतृयजमानयोः । उत्तमे प्रयाजे ये२ यजामहे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं ब्रह्मण्वन्तं स्वाहाग्निं क्षत्रवन्तं स्वाहाग्निं क्षत्रभृतं स्वाहा देवा इत्यादि । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरोनुवाक्या । ब्रह्म प्रजावदाभर० दिवो३ ॐ भूर्भुवः ये२ यजामहे ऽग्निं ब्रह्मण्वन्तं ब्रह्म च ते जातवेदो नमस्ये० अप्रयुच्छा३न्वौ३षट् ओजः सहः सह ओजः स्वः । द्वितीयस्य प्रधानस्य[3] पुरोनुवाक्या । अर्चन्तस्त्वा हवामहे० तयो३म् भूर्भुवः ये२ ० हे ऽग्निं क्षत्रवन्तमस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व० पाही वौ३षट् ओजः सहः । तृतीयस्य प्रधा-

१ C ०ग्नीन् I. २ C चरंति ३ A om.

नस्य[1] पुरोनुवाक्या। अग्ने द्युम्नेन जागृवे० समो३म् भूर्भुवः ये ०ग्निं घन्वभृतं स्वदस्व हव्या समिषो[2] दिदीहि० दीदिही ना३ वौषट् ओजः सहः। नित्यः स्विष्टकृत्पिपीहि देवान्० ओं३ भूर्भुवः। ये० चे ऽग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाडग्नेर्मह्मण्वतः प्रिया धामान्ययाडग्नेः चत्रवतः प्रिया धामान्ययाडग्नेः चत्रभृतः प्रिया धामान्ययाट् देवानामित्यादि। अग्ने यद्येति याज्या। अन्वाहार्यो दक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निर्हविरजुषत सोमो हविरजुषता० अग्निर्मह्मण्वान्हवि० अग्निः चत्रवान्हविः अग्निः चत्रभृद्धविः देवा आज्यपा इत्यादि शिष्टं[3] प्रकृतिवत्। अन्यद्भुता चेयमिष्टिः। अग्निं तु चेष्यमाणस्यादीक्षितस्येष्टिरित्युक्तत्वात्। कर्तृविशेषाणामविशेषवती चेयमिष्टिः। तथा हि बह्नां चेष्यमाणानां संनिवपनीयेकस्योखासंभरणीया। अग्निं चिन्वत एकस्य यजमानस्य या इष्टिरुक्ता सा बह्नां सत्त्रिणां चिन्वतां संनिवपनीयाख्या भवति। एकस्य चिन्वत उखासंभरणीयाख्या भवति। यौगिकी चेयं संज्ञा। संन्युप्यन्ते ऽग्नयो ऽनयेति संनिवपनीया। उखा संभ्रियते ऽनयेत्युखासंभरणीया। संनिवपनमग्न्योरेकत्रकरणम्। कुतः। श्रुतेः। ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन् संनिवपन्त[4] एकधैव सहस्यं[5] वीर्यमात्मन् दधते ऽथैतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति (कौ० १८.१)। तत्संनिवपनप्रयोजनेयमिष्टिः। अतश्च संनिवपनात्प्रागेव कर्तव्या। संनिवपनं प्रयोजनं यस्याः सा संनिवपनप्रयोजना। संनिवपनार्थं

---

१ A om. २ C समिषो दिदीहि चीनाइ गौ०। ३ C om. शिष्टं।
४ A संनिवपन्त। ५ A सहस्यं।

क्रियते। यद्यदर्थं क्रियते तस्य तस्मात्पूर्वभाव एव युज्यत इति युक्तः संनिवपनादिष्टेः पूर्वभावः। तथा च प्राजापत्यस्य पशुबन्धो वायव्यो वेत्येतस्मिन् सूत्रे सूत्रभाष्यकारेण व्याख्यातम्। आध्वर्यवाधीतेन क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवतीति। अध्वर्यूणामयं क्रमः। प्रथममग्निसंनिवापः ततः प्राजापत्यः पशुरिति। अस्माकं तु अयं क्रमः। संनिवपनीया संनिवपनं प्राजापत्यः पशुरिति तत्र संनिवपनीया पूर्वमुक्ता संनिवपनमिदानीमुच्यते। स्वशाखायां तु ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इति सामान्येन संनिवाप उक्तः। कथं संनिवपन्तीति शाखान्तरादुच्यते। तत्र प्रथमं संवादः गृहपतिपुरःसरा[1] ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृपोतृप्रतिहर्त्रच्छावाकनेष्ट्राग्नीध्रसुब्रह्मण्यग्रावस्तुदुन्नेतारो गृहपत्यरणी समुपस्पृश्येमं मन्त्रं पठन्ति। य इतो ऽग्निर्जनिष्यते स नः सह यज्ञेन यक्ष्मेन नेष्यामो ऽनेन पशुबन्धेन ततः सह नः साधुकृत्या नाना पापकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तत्। इति गृहपतिर्भूसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीयारणी आदाय तयोः स्वाग्निं प्रथमं समारोहयते। ततो ब्रह्मादय उन्नेतृपर्यन्ताः गृहपतिगार्हपत्यमुत्तरेण षोडशाग्न्यायतनानि गोमयोपलिप्तानि कृत्वा तेषु पूर्वोक्तेन क्रमेण यथास्वमग्नीन्स्थापयन्ति। भूसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धरन्ति च। द्वितीयो ब्रह्मा गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वावग्नी समारोहयते। तत उद्गाता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वावग्नी समारोहयते। ततो होता गृह-

१ A °सराद्° C °सरा।

पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ऽध्वर्युर्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ब्राह्मणाच्छंसी गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः प्रस्तोता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो मैत्रावरुणो गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः प्रतिप्रस्थाता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः पोता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः प्रतिहर्ता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ऽच्छावाको गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो नेष्टा गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ऽग्नीध्रपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः सुब्रह्मण्यो गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ग्रावस्तुद्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततं उन्नेता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। एवं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सत्त्रिणो गृहपत्यरण्योरग्नीन्समारोह्य निर्मथ्य अनुबन्ध्यासमाप्तिपर्यन्तं तं सत्त्रिसाधारणैकाग्निं मथित्वा तत्र प्राजापत्येन पशुना यजन्ते। दीक्षाकाले यथासंप्रकीर्णमग्नेः[1] समारोपः संवादसमारोपमन्थनादिवचनान्नविद्यति। प्राजापत्यपशौ विशेषः[2]। इष्टकापश्वर्थे *गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि* इष्टकापश्वर्थे *गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमुद्धरामीत्येवमग्नी*[3] विहृत्याग्न्यन्वाधानं मुख्यः (१३.१४.४)

---

१ C •संप्रकीर्णमग्निं समारोपय•। २ C om. प्राजा• शेषः। ३ A C om. माहरामि।

कुर्यात्परार्थानीति गृहपतिरेवाग्न्यन्वाधानं कुरुते। परार्थात्मार्थभेदिनां पदार्थानां सुखावबोधनार्थं स्वयंकृताः श्लोकाः प्रदर्श्यन्ते।

आज्यावेक्षणं सर्वाः कलयं चैक एव तु[1]।
अन्वारब्धो गृहपतिः कुरुते भुवा असदन्[2] ॥१॥
कुर्वीरन्याहि मां सर्वे भिन्नकालतयाग्निमे[3]।
सृष्टिरमीति सर्वेषामग्रे मतपते तथा ॥२॥
अग्ने वायो ऽनुपदस्यमेतत्सर्वं सहैव [illegible]।
मयीदं मधु पिण्वस्व कुर्वीरन्सर्व एव तु ॥३॥
अत्र पितरो ऽमीमदन्तेको सुख्यः परार्थतः।
कुर्युः सुभ्रूकृतं सर्वे यं वा गृहपतिस्तथा ॥४॥
एक आप्यायन्तां[4] कुर्यात्समिष्टे ऽन्वारब्धेत च।
यदपि मन्म इत्यादि कुर्युः सर्वे सहैव तु ॥५॥
पञ्च श्लोका मयाख्याता श्रास्तिने द्वादशाहके।
पदार्थानां विवेकाय परार्थात्मार्थभेदिनाम् ॥६॥

सत्रेषु ब्रह्मवरणाभावः। बृहस्पतिर्ब्रह्मा इत्यत्र द्वियजमानके यज्ञपतौ बहुयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः। अग्निप्रणयनं। ततो दृम्भेनेत्यादिना सर्वाः पत्न्यः सहैवाज्यावेक्षणं कुर्वते। ततस्तेजो ऽसि शुक्रमित्यादिना गृहपतिर्वेदमासादितमाज्यमवेक्षते। ततो भुवा असदन्नित्यादिना गृहपतिराज्यान्यभिमृशति। द्वियजमानके यज्ञ-

१ A सर्वस्यतिसपविरभ्यारब्धो यावे इत्यधिकं पाठः। २ C in marg. सर्वोऽप्यभिमृशेन्ततः। ३ C (orig.) भिन्नकाले तथाग्निमे। ४ C ॰न्तां।

पतौ बहुयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः। ततो यूपाञ्जनं। अग्निमन्थनम्। ततो व्रतग्रहणम्। गृहपतिप्रमुखाः सर्वे ऋत्विजो दृष्टिरसीत्यादिनाचम्याग्ने व्रतपत इत्यादिनाहवनीये समिधमादधते। समदश सामिधेन्यः। एकविंशतिर्वा। एकविंशतिपक्षे समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेत्येतयोर्मध्ये यजूंषि[1] समाम्नाय इति षट् दध्यात्। [2]इदमहं सप्तदशेन वज्रेण इदमहमनेकविंशेन वज्रेणेति वा। सर्वेषां यजमानानां होतुश्च आर्षेयमभिव्याहरणे विशेषः। गृहपत्यार्षेयाण्यभिव्याहृत्याथ ब्रह्मणः। अथोद्गातुः। अथ होतुः। अथाध्वर्योः। अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः। अथ मैत्रावरुणस्य... अथ प्रशास्तुः। अथ प्रतिप्रस्थातुः। अथ पोतुः। अथ प्रतिहर्तुः। अथाच्छावाकस्य। अथ नेष्टुः। अथाग्नीध्रस्य। अथ सुब्रह्मण्यस्य। अथ ग्रावस्तुतः। अथोन्नेतुः। एवं सर्वेषां पृथक्पृथक् आर्षेयाण्यभिव्याहृत्य देवेद्ध इत्यादि। आवाहने द्वियजमानके। आवह देवान्यजमानाभ्यां। बहुयजमानके। आवह देवान्यजमानेभ्यः। अग्निमग्न आवह। सोममावह। प्रजापतिं उपांशु आवह। वनस्पतिमावह। देवां आज्यपानित्यादि। स्रुगादापने ऊहः। द्वियजमानके अग्निर्होता वेत्वग्निर्होत्रं वेतु प्रावित्रं साधु वां यजमानौ देवता। यावग्निं होतारमवृषातां। इत्यवतीमित्यादि। बहुयजमानके। अग्निर्होता वेत्वग्नि-

१ C मध्ये समायास्ताच। २ The text from इदमहं as far as प्रह्लतमनुरामि is based *upon the Msc. Chambers only*. It was not orginally intended to publish this Paddhati. When the editor resolved' for the sake of completeness upon adding this part of the Comm. also, the Alwar Msc. had already gone back to India.

र्होत्रं वेतु प्राविचं साधु वो यजमाना देवता। ये ऽग्निं होतार-मद्य। घृतवतीमित्यादि। एकादशाग्निः प्रयाजयाज्याः। ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति द्वादशाग्नियो वा यजुर्वेदप्रसिद्धाः। एकादशान्ते पर्यग्नय इत्यादि॰ दैव्याः शमितार उत च॰ मेधपतये मेध। प्रास्मा इत्यादि। स्रुगादापनं पूर्ववत्। ततो वपायां विशेषः। ध्रुवा असदन्नित्यभिमर्शनं॰ यज्ञपतिमब्दसोऽहः पूर्ववत्। तृधस्वन्ता-वाज्यभागौ समेषौ। मैत्रावरुणस्य सर्वमग्नीषोमीयवत्। विशेषस्तु वपायाः पुरोनुवाक्याः। हिरण्यगर्भः समवर्ततागे॰ विधेम। श्रोम्। होता यक्षत्प्रजापतिं उपांशु छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हवि-र्होतर्यज। ये३ ॰-यस्येमे हिमवन्तो महित्वा॰ विधेम वौ३ षट् उच्चैः। पशुपुरोडाशे ध्रुवा असदन्नित्यभिमर्शनं। पशुपुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या। य आत्मदा बलदा यस्य॰ धेम। श्रोम्। होता यक्षत्प्रजापतिमुपांशु पुरोडाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज। ये३ यस्मा-मह्ये येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा॰ धेम। वौ३ षट्। इळोप-ह्वाने सर्वेषां मयीदमिति जपः। होतुस्तु उपहूतो ऽयं यजमान इत्यतः प्राश्नयीदमिति जपः। द्वियजमानके। उपहूताविमौ यज-मानावुत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इदं मे देवा हविरजुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः। बहुयजमानके उपहूता इमे यजमाना उत्तरस्यां इत्यादि। अत्र केचिदूहान्तरं कुर्वते। तद्वाक्यविरुद्धत्वादस्माभिर्नाद्रियते। मध्य पिन्वस्वेत्यादि सर्वे यजमाना बर्हिषदं पुरोडाशमभिमृशेयुः। अत्र पितर इति स्वद्धपतिः कुर्यात्। अमीमदन्त इति च। हृदयादीनामासादनोत्तरकाले ध्रुवा अस-

दन्नित्यादिनोक्तियज्ञपतिशब्देन गृहपतिः सर्वाणि हृदयादीन्यालभते। ततः सर्वे यजमानाः पाहि मां यज्ञन्यमिति मन्त्रेणात्मानमभिमृशेयुः। पशोः पुरोनुवाक्या। यः प्राणतो निमिषतो महित्वा॰ धेम। श्रोम्। होता यक्षत्प्रजापतिं उपांशु॰ छागस्य हविषः कस्मै देवं प्रजापतिः उपांशु॰ जुषतां हविर्होतर्यज। ये३ ॰ ये यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने ॰धेम उपांशु ॰वौषट्। देवेभ्यो वनस्पतेः पुरोनु॰ होता यक्षद्वनस्पतिं यत्र प्रजापतेः उपांशु छागस्य॰ यज। ये३॰ वनस्पते रशनया नियूयेत्यादिका याज्या। ततः सर्वे यजमानाः अग्ने वायो विद्युदिति ध्यानं कुर्वते। अस्तुपदृश्यमिति च॰ पिप्रीहि पु॰ होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतम॰ सोमस्य प्रिया धामान्ययाट्॰ प्रजापतेः उपांशु छागस्य हवि॰ अग्ने यद्येति याज्या इलायां पूर्ववत्। ब्रह्मणो देव सवितरित्यत्र द्वियजमानके यज्ञपती बहुयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः। देवी जोष्ट्री॰ वसु वार्याणि यजमानाभ्यां द्वियजमानके॰ यजमानेभ्य इति बहुयजमानके। सूक्तं सर्वे सह कुर्युः। अग्रके ऽन्वारभेयुर्मन्त्रं मुवाणाः। प्रजापतेर्वनस्पतेरग्निरिमिति प्रजापतिर्वनस्पतिरग्निरित्यादि। द्वियजमानके अग्निमद्य होतारमवृणीतामिमौ[१] यजमानौ पचन्तौ पक्तीः पचन्तौ पुरोडाशं बध्नन्तौ॰ प्रजापतये उपांशु॰ छागं। सूपस्था॰ रभवत्॰ प्रजापतये छागेन॰ नपादवृणीतामिमौ[२] यजमानौ वक्षभ्य आ संगथेभ्यः (वा॰ सं॰ २१. ६०)। एष मे देवेषु॰ न्यदुस्तान्याभ्यामा च शा॰ ब्रूहि। बहुयजमानके अग्निमद्य होतारम-

१ and २ C (in marg.) या (after मौ)।

वृणीतेमे यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोडाशं बध्नन्तः प्रजापतये उपांशु छागं। सूप० वनू० प्रजापतये० छागेन० नपाद्वृणीतेमे यजमाना बहुभ्य आ संगथेभ्यः। एष मे देवेषु० न्यदुत्तान्देभ्य आ च मास्मा० ब्रूहि। सूक्तवाके। इदं द्यावापृथिवी० ओमन्वती वामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्तामिति। अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापति० उपांशु हवि० वनस्पतिर्हवि० देवा इत्यादि० देवंगमायामाशासाते इमौ यजमानौ। इयोर्नक्षत्रनामनी शर्मान्ते उच्चार्याविशानं। अमुकशर्मा अमुकशर्माणाविति। ततो द्वयोरपि द्वे व्यावहारिकनामनी शर्मान्ते उच्चार्य उत्तरां देवयज्यामाशासाते भूयो हविष्करणमाशासाते आयुराशासाते सुप्रजास्त्वमाशासाते दिव्यं धामाशासाते यदनेन हविषाशासाते तदश्यास्तां तदृध्यास्तां तदाभ्यां देवा रासन्ताम्० मानुषाः। उभे चैनौ[1] द्यावापृथिवी इत्यादि द्वियजमानके। बहुयजमानके ओमन्वती वो ऽस्मिन्यज्ञे यजमाना द्यावापृथिवी स्तां० अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापतिः उपांशु० हवि० वनस्पतिर्ह० देवा इत्यादि देवंगमायामाशासत इमे यजमानाः। गृहपत्यादीनां यथाद्यानां यथाद्य नक्षत्रनामानि शर्मान्तान्युच्चार्याविशानं। अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण इति। ततस्तेषामेव यथाद्य व्यावहारिकनामानि शर्मान्तान्युच्चार्यामुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण उत्तरां देवयज्यामाशासते भूयो हविष्करणमाशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं धामाशासते यदनेन हविषाशासते तदश्यासुस्तदृध्यासुस्तदेभ्यो देवा

१ O (orig) उभे च नौ; in marg. उभे चैनाविति वा चैनाविति वा।

राधन्तां॰ मानुषाः। उभे चैनान्[1] द्यावापृथिवी इत्यादि। ततः पत्नीसंयाजेषु गृहपतिः अनिष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये स्रुवेण जुहोति। यं वां देवा इति। होतुर्हृदयशूलोपस्थानं। गृहपतिराप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन ध्रुवामाप्याययति। गृहपतिरेव समिष्टयजुर्हूयमान-मन्वारभते। पूर्णपात्राभिमर्शनादि प्राशनान्तं सर्वं सर्वे यजमानाः कुर्युः। प्राजापत्ये पशौ स्विष्टमग्नीषोमीयवत्। तत उखासंभरणा-दियाजुर्वैदिककर्मणो ऽन्ते यथासंभक्तीर्णमग्नीनां समारोपः। ततः सर्वेषां मन्थनं। ततो दीक्षाकाले पुनर्गृहपत्यरण्योः संवदन्ते। य इतो ऽग्निर्जनिष्यते॰ इतो ऽग्निर्जनिष्यते॰ पशुबन्धस्थाने अनेन सूक्तेनेति विकारः। ततः पुनः सप्तदशान्यायतनानि गोमयेनोप-लिप्तानि कृत्वा पूर्वं गृहपतिर्गार्हपत्यं स्थापयति। तदुत्तरेण पूर्वा-नेन ब्रह्मादयः स्वान्स्वानग्नीन् स्थापयन्ति ततो गृहपतिः प्रथमं भूमिसंस्कारपूर्वकमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीययोररण्योः स्वावग्नी समा-रोपयते। एवमितरे ब्रह्मादयो यथाक्रमं गृहपत्यरण्योः स्वौ स्वावग्नी समारोपयन्ति। निर्मथ्याग्नी विहृत्य दैविकवरणं। तत्र गृहप-तिश्चन्द्रमा[2] मो दैवो ब्रह्मा इति उपांशु त्वं मानुष इत्युच्चैरेवं कुर्यात्। तथा आदित्यो नो दैव उद्गाता त्वं मानुषः। अग्निर्नो दैवो होता त्वं मानुषः। वायुर्नो दैवो ऽध्वर्युस्त्वं मानुषः। प्रजा-

---

१ C (orig.) उभे च नो, in marg. उभे चैनानिति वा। २ C in marg. चन्द्रमा नो दैवो ब्रह्मा। उपांशु। उच्चैस्त्वं मानुषः। आदित्यो नो दैव॰। अग्निर्नो दैव॰। वायुर्नो। दैवो प्रजापतिर्नो दैव॰। अनयो नो दैव्या॰। क्रियमाणको बऊपजमानके गृहपति।

पतिर्नो देवः सदस्यः त्वं मानुषः। अततो नो दैव्या होत्राशंसिनो यूयं मानुषाः। दैविकवरणानन्तरं पठितत्वाद्दैविकवरणाङ्गत्वात् सर्वे हुता भर्गभर्गे म इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति। ततो देवयजनजोषणं। ते पुरस्तादेव दीक्षाः प्रसवांश्चाकल्पयन्त इति श्रुतेः। प्रागेव दीक्षाप्रसवकल्पनं। इष्टामनं। अप्सु दीक्षा। ततो दीक्षणीया। प्रथममग्न्यन्वाधानं। ब्रह्मा संस्कारादि करोति। पञ्चदश सामिधेन्यः। अध्यभिव्याहरणादि इष्टकापशौ व्याख्यातं। आवाहने। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्नाविष्णू आवह। वैश्वानरमावह। आदित्यानावह। देवाँ इत्यादि। ये ३ °ट्टे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्नाविष्णू स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा आदित्यान् स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य पुरो॰ अग्नाविष्णू महि तत्° पाथ ओम् ये३ अग्नाविष्णू मपि धाम° पाथ। वौषट्। ऋतावानं वैश्वानरं° मीमहे। ओं। ये॰ वैश्वानरं नाभिं यज्ञानां° देवा३ वौ३षट्। त्यान् नु क्षत्रियाँ अवः °वृणे। ओम्। ये३° त्ते आदित्यान्धारयन्त आदित्यासो जगत्° धामानि। वौ३षट्। नित्यः स्विष्टकृत्। इडायां उपहूताविमौ यजमानौ द्वियजमानके बहुयजमानके उपहूता इमे यजमाना इत्यस्य स्थाने अस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेति[1] तस्मिन्नुपहूताः। सूक्तवाके। [2]देवंगमायामाशासाते इमौ यजमानौ अस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेत्याशासाते[3] द्वियजमानके। देवंगमायामाशासत इमे यजमाना अस्य यज्ञस्यागुर उदृ-

---

१ O (orig.) उदृचमशीयेति तस्मिन्नुपहूता in marg. त्रिषौवत्वे तस्मिन्नुपहूत,...।
२ O adds in marg. यजमानो यावाशंयिवो स्वाम्। ३ O in marg. त्रिष..वौ।

चमग्नीयेत्याग्नायते वक्तृयजमानके। अन्यत्सर्वं पशुना व्याख्यातं। अध्वर्युमन्वारभ्यौदुम्भणानि जुहुतं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे यजमाना मनो मे मनसा दीक्षतामित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीरनुमन्त्रयेरन्। प्रायणीयेष्टिः प्रकृतिवत्० क्रयश्च। आतिथ्यपि प्रकृतिवत्। सोमाप्यायने सुत्ये उद्वचमग्नीयेति सुत्यादिले० सुत्या उद्वचमग्नीयेति सुत्यावकुले। अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोळाशमनु देवसूभ्यो हवींषि निर्वपन्ति। यजमेवाणि। शाङ्खकानां सविचे सत्यप्रसवाय शुननामग्नये गृहपतये श्यामाकः सोमाय वनस्पतये नैवारो बृहस्पतये वाचस्पतये हायनानामिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय रुद्राय पशुपतये नाम्बो[1] मित्राय सत्याय वरुणाय धर्मपतये इत्यष्टौ हवींषि। शाङ्खकाः पुनःप्रकृताः व्रीहयः। आशवः पञ्चचयपाकिनो व्रीहयः। उत्तरे चरवः हायना रक्तशालयः। स्वयंजाता व्रीहयो नाम्बाः[1]। तेषां याज्यापुरोनुवाक्याः। आ विश्वदेवं न प्रमिये० अग्निर्होता गृहपतिर्व्यवाजग्निः० त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां० इहस्पते प्रथमं वाचो अयं हंसेरिव सखिभिर्वावदद्भिः० इन्द्रं वयं महाधनं उरुं नः० यथा नो अदितिः करत् उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरं० मित्रस्य चर्षणीधृतो महां आदित्यः० इमं मे वरुण श्रुधी इवं यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जने। अग्नीषोमीये सर्वमिष्टकापशुवत्। इत्योपक्रान्तसूक्तवाकयोर्द्वीवणीयावत्। सवाजपेयद्वादशाहकरणकाले पदार्थसुखावबोधार्थं एतां पद्धतिं प्रदर्श्य प्रकृतमनुसरामि।

1 the first letter is indistinctly written.

८. अथ पूर्णकुम्भा अपो बिभ्रत्यो मार्जालीयं परियन्तीत्यग्रे वक्ष्यते। ताश्च दास्यो भवन्तीति कात्यायने। मार्जालीयं दास्यः परियन्ति। ताभ्यस्तदर्थं प्रत्येकं यावत्यस्ता भवन्ति तावत्संख्याकान् नवान् नूतनान् कलशान् घटान् उपकल्पयन्ति उपस्थापयन्ति[1] यजमानाधिकारिणः।

५.

१. विततो विस्तीर्णो वरूथः संनाहो यस्मिन् तं विततवरूथमश्वरथमश्वयुक्तं रथमुपकल्पयन्ति संनिधौ कुर्वन्ति यजमानपुरुषाः।

२. धनुः प्रसिद्धम्। इषवश्च। तानुपकल्पयन्तीति।

३. उपकल्पयन्तीति शेषः। राजानं देशाधिपतिं। राजमात्रं क्षत्रियमात्रम्[2]। तं कीदृशमिति। आजेरत्तारं। आजिः संग्रामस्तत्रेषुक्षेपणसमर्थम्। व्यत्ययो बहुलमित्यनेनाजेरिति सप्तम्यर्थे षष्ठी।

४. राज्ञो ऽलाभे राजमात्रस्यालाभे वैश्यो ऽन्यो वा य एतत्कर्म कर्तुं जानाति स एव कुर्यात्।

५. आग्नीध्रायतनादुत्तरस्मिन् संनिहितप्रदेशे प्राञ्चौ प्लक्षे प्राग्दिग्गमनशीले स्तूपे शाखे विमिन्वन्ति निखनन्ति। किमर्थम्। आखणाय[3] वेध्याय।

६. तदाखणं चर्मणाभिवितन्वन्ति अभिविस्तृतं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्कीदृशं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां विशेषणत्वेनोच्यते। दृढसंवर्तं वा। येनी-

---

१ C om. २ A om. ३ MSS आखषाय।

पक्षाविकल्पः । दृष्टा भूमिस्तया संवर्तं तिरोहितं यथा स्यात् तथा कुर्वन्ति । यूपयोरन्तराले किंचिच्छनिता भूमिरुच्चममभिवितनुयुः । इत्यायच्छ ज्यायो मंत्राच्छन्दसोर्वैकल्पमिति (१. २. १२) सूत्रः । अथ वोत्करसुचितं यूपयोरन्तराले भूमेरूर्ध्वमभिवितनं कुर्वन्तीति । एतद्विशेषणमर्थान्तरेणापि व्याख्यातुं शक्यते[1] । कथम् । उद्गतं करात्[2] हस्तप्रमाणादूर्ध्वं गतमित्यर्थः । यूपयोरन्तराले भूमेः प्रकाशात् हस्तमात्रं मुक्त्वोर्ध्वं चर्मणाभिनिविष्टं[3] कुर्वन्तीति । उत्करमिति कुगतिप्रादय इति (२. २. १८) समासः । कात्यायने तु उत्तरेण चात्वालं समाचमं कटे विमाय्यां वाल्कीषं वोच्छ्रितं वा विध्यत्यनिष्पन्नमिति (१३. ३. १३) वेधस्थानान्तरमस्ति तेषां तथैवास्तु । अस्माकं तु स्थानस्य कथ्योकलाहाग्नीध्रमुत्तरेणैव वेधकरणं युज्यते ।

७. राजा वा राजमात्रो वा एतमाखणं[4] विध्यतीत्यत्र (१७. १५. ४) वक्ष्यते । तत्कथं विध्यतीत्यपेक्षित उच्यते । तदाखणम् । वेध्यं सपर्षेण शरेण नातिविध्यति । पक्षपर्यन्तं निर्गमयतीत्यर्थः ।

८. आग्नीध्रागारस्य करणमन्तर्वेद्यर्धमिति कात्यायनवचनादर्धं बहिर्वेदि भवत्यर्धमन्तर्वेदीति तस्मादाग्नीध्रागारस्य जघनप्रदेशे वेदेर्बहिःप्रदेशे ऽवटं खनन्ति ।

९. ऐन्द्रस्य ऋषभः प्राजापत्ययाज वपालम्भावित्यत्र (१७. ७. ८) वक्ष्यते । तमवटमेतस्य ऋषभस्य चर्मणा चर्माण्युत्तरलोमानि

---

१ C व्याख्यायते । कर्तुं शक्यते । २ A उद्गतं करात् C उद्गतम् तं करात् ।
३ C चर्मणाविनिवद्धं । ४ MSS ॰ख॰ ।

ग्रग्यीवाग्रीवत्वमत्वात् प्राचीनग्रीवेण वोदीचीनग्रीवेण वा उपरि-लोम्ना चर्मणैर्दीरकैरभिषीव्यन्ति ।

१०. आघ्नन्ति दुन्दुभिमित्यग्रे (१७. १४. ११) वक्ष्यते । तस्मिन्काले तं भूमिदुन्दुभिं तस्यैव चर्मणः उपात्यमस्य लाङ्गूलेनाघ्नन्ति । लाङ्गूलं पुच्छं तेन वादयन्ति ।

६.

१. अथानन्तरं शूद्रजातिः स्त्री आर्यजातिः पुरुषः । ईदृग्लक्षणौ स्त्रीपुमांसौ । षण्ढः प्रजननासमर्थः । खलतिः खल्वाटः । ईदृग्लक्षणं पुरुषद्वयं उपकल्पयन्ति । संनिधौ कुर्वन्ति दीक्षितपुरुषाः । षण्ढश्च खलतिश्च षण्डखलति[1] । सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवतीत्येकवद्भावः । स नपुंसकमिति (२. ४. १७) नपुंसकत्वाद्ध्रस्वता षण्डखलति ।

२. एतस्मिन्नुपकृते महाव्रतसामग्र्यां तदेतद्यत्किंचिदाधियते तत्सर्वं पुराणं जीर्णमुत्सन्नं न कर्तव्यं वचनात् ।

३. दशमे ऽहनि पत्नीसंयाजान्संस्थाप्य सदः हविर्धाने च समूहन्ति संमार्जयन्ति ।

४. आग्नीध्रागारं पत्नीनां शालां च समूहन्ति मार्जयन्ति । विभाषा सेनासुराछायाशालानिशानामिति (२. ४. २५) शालाशब्दान्तस्य[2] तत्पुरुषस्य नपुंसकता । नपुंसकत्वाद्ध्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१. २. ४७) प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः ।

---

[1] A षण्डखलति C षण्डखलतिश्च षण्डखलतिः । [2] C ins. तस्य ।

५. अथ अनन्तरमेव नवैर्नूतनैः कुशैर्वर्हिर्भिर्बहुलं घनं सदसि हविर्धानयोराग्नीध्रे पत्नीशालायां च धिष्ण्येष्वपि च [1]महावेदेः प्रदेशेषु स्तरणं कुर्वन्ति अध्वर्य्वादयः।

६. स्तरणबर्हिर्भ्यः कतिपयान् कियतः कुशभारान् अपहृत्य प्रागर्हवीकरणार्थं निदधति कुत्रचित्प्रदेशे स्थापयन्ति। हषीशब्देन दर्भमयो वर्तुलाकार आसनविशेषो ऽभिधीयते।

७.

१. अथानन्तरमध्वर्यवो महारात्रे महाव्रतार्थं प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्यनेन प्रैषेण।

२. अनूक्तः प्रातरनुवाको यथा परिसङ्ख्यं सहस्रपरिमितं प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्।

३. सर्वमहः पञ्चविंशस्तोमकं भवतीति।

४. माहेन्द्रस्तोत्रे राजनं साम भवतीति।

५. अग्निष्टोमसंस्थमेतदहर्भवतीति।

६. अथ एते स्तोमा राजनपृष्ठस्य परिष्टवनार्थे भवन्ति। एते के। त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति।

७. ऐन्द्राग्नः सवनीयो ऽन्वहमिति कात्यायनवचनादैन्द्राग्नो वा। [2]ऐकादशिनानां वा यः कश्चिदेकः[3] सवनीयो भवति।

८. सवनीयस्य पश्चोरेतावुपालम्भ्यौ भवतः।

---

१ C ins. वेदेः and om. पर्वो च। २ A C एका॰। ३ A ins. एकेकाः।

९. उपालम्भ्ययोरैन्द्र उच्चैर्भवतीति ।

१०. उपालम्भ्ययोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति ।

११. वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राकर्पणात्तदेतत्प्रेङ्खमिश्रं प्रेङ्खबन्धनार्थं यत्किंचिद्रज्ज्वादि तत्सहितं बहिर्वेदि वेदेर्बहिःप्रदेशे[1] सदीतडागादौ प्रक्षाल्य अथवा चात्वालात्पुरस्तादभ्युद्धृतैर्जलैः[2] प्रक्षाल्यान्तरेण चात्वालोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं पर्यावृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य [3]होतुर्धिष्ण्यस्योत्तरतःपुरस्तात्प्रागयं प्रेङ्खफलकं विशाखौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः ।

१२. प्रशास्त्रादीनां यस्ययस्य वृक्षादि वेदेर्बहिर्भवति[4] तदप्येवमेव प्रक्षाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गच्छन्ति ये प्रत्यञ्चो धिष्ण्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया (५. १२. १३) यावस्तूहपती प्रकाशे सदस्य दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गत्वा प्रशास्त्रादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्ण्यवन्तो यथोक्तेन संचरेणाग्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्य धिष्ण्यानग्रेण गत्वाच्छावाकधिष्ण्यमुत्तरेण गत्वा [स्वस्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्ण्यां][5] तत्रतत्र स्थापयन्ति । अच्छावाकस्तपरया द्वारा सदः प्रसृत्य उत्तरेण धिष्ण्यं स्थापयति ।

१३. [6]स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति । तत्र मशामतस्य पैङ्ग्यशुष्कभृङ्गारयोर्मतेन चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति ।

---

१ C ०देशेन । २ A ०भ्युद्० । ३ C om. ०त्तरतः । ४ A वृक्षादेर्बे० ।
५ C om. । ६ A om.

८.

१. यदुक्तं तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते। काकिन्यायात्। तस्य विश्वो विश्वो वो अतिथिमिति द्वादशर्चसाज्यं द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्यै तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो गायत्र्यश्चानुष्टुभश्चेति श्रुतेः।

२. तस्य विश्वो विश्वो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश ऋचः अर्धर्चावसानाः शस्त्वाग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमावप-रचितं शंसति। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्यृच-मुपसंशंसति। तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो विराजश्च त्रिष्टुभश्चेति श्रुतेः।

३. मदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्त्रम्। आदिष्टं कथितं शस्त्रं शंसनधर्मो यस्य। अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतस्मा भूदित्येवमर्थं सूत्रम्। विराजो ऽर्धर्चशः शस्यास्त्रिष्टुभः पच्छ इति।

४. तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूत्रान्मण्डूकश्रुतिन्या-येन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते। तस्य महाव्रतस्य चैष्टुभः प्रउगो भवतीति।

५. [1]त्रैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः।

६. कुविदङ्गेत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति।

७. विषुवति मध्यमाच्छन्दोमात्त्रीणि तृचानि प्रथमे चोत्तमं च (११. १२. १३) प्रथमात्त्रीणीति। अतस्त्रोदां चतुर्वरूप सुप्र-तीकमित्येतद्भवति।

---

१ A चैष्टुभस्य प्रउग इत्यर्थः　O चैष्टुभः प्रउगस्येत्यर्थः। cf १०. ८. ६ Comm.

९. उपालम्भ्ययोरैन्द्र उच्चैर्भवतीति ।

१०. उपालम्भ्ययोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति ।

११. वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्सर्पणात्तदेतत्प्रेङ्खमिश्रं प्रेङ्खबन्धनार्थं यत्किंचिद्रज्ज्वादि तत्सहितं बहिर्वेदि वेदेर्बहिःप्रदेशे[1] नदीतडागादौ प्रक्षाल्य अथवा चात्वालात्पुरस्तादभ्युद्धृतैर्जलैः[2] प्रक्षाल्यान्तरेण चात्वालोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं पर्यावृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रवृत्य [3]होतुर्धिष्ण्यस्योत्तरतःपुरस्तात्प्रागग्रं प्रेङ्खफलकं विशाख्यौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः ।

१२. प्रशास्त्रादीनां यस्ययस्य हृष्यादि वेदेर्बहिर्भवति[4] तद्-यथेवमेव प्रक्षाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गच्छन्ति ये प्रत्यञ्चो धिष्ण्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया (६. १२. १२) यावत्तद्गृहपती एकाहे सदस्यस्य दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गत्वा प्रशास्त्राद्यो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्ण्यवन्तो यथोक्तेन संचरेणाग्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्य धिष्ण्यानग्रेण कृत्वाच्छावाकधिष्ण्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्ण्यं][5] तत्रतत्र स्थापयन्ति । अच्छावाकस्त्वपरया द्वारा सदः प्रवृत्य उत्तरेण धिष्ण्यं स्थापयति ।

१३. [6]स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति । तत्र महाव्रतस्य पैङ्ग्यय्यकम्भङ्कारयोर्मतेन त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति ।

---

१ C °देशेन। २ A °भ्युद्धृ°। ३ C om. उत्तरतः। ४ A पृष्ठादेर्वे°।
५ C om.। ६ A om.

८.

१. यदुक्तं तस्य त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते। छत्त्रिन्यायात्। तस्य विश्रो विश्रो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाज्यं द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्यै तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो गायत्र्यश्चानुष्टुभश्चेति श्रुतेः।

२. तस्य विश्रो विश्रो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश ऋचः अर्धर्चावसानाः प्रस्ताग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमावावरचितं शंसति। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चर्चं प्रत्यृचमुपसंशंसति। तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो विराजश्च त्रिष्टुभश्चेति श्रुतेः।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टप्रस्तम्। आदिष्टं कथितं प्रस्तं शंसनधर्मो यस्य। अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतस्मात् भदित्येवमर्थं सूत्रम्। विराजो ऽर्धर्चशः प्रस्तास्त्रिष्टुभः पच्छ इति।

४. तस्य त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूत्रान्मण्डूकप्लुतिन्यायेन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते। तस्य महाव्रतस्य त्रैष्टुभः प्रउगो भवतीति।

५. [1]त्रैष्टुभं प्रउगमस्येत्यर्थः।

६. सुविदक्षेत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति।

७. विषुवति मध्यमाच्छन्दोमात्तीर्णि तृचानि प्रथमे चोत्तमं च (११. १३. १२) प्रथमात्तीर्णीति। अतश्चोदां चतुर्वृत्त्य सुप्रतीकमित्येतद्भवति।

---

[1] A त्रैष्टुभस्य प्रउग इत्यर्थः B त्रैष्टुभः प्रउगस्येत्यर्थः। cf १० ८, ६ Comm.

८. एष वा उ कदांस्त्रैष्टुभस्तृचक्लृप्तो वामदेव्यः प्रउग इति श्रुतेः।

९. त्रैष्टुभं[1] प्रउगस्येति संबध्यते।

१०. पूर्ववद्व्याख्या।

११. पूर्वाणि चौष्णि[2] तृचाणि वासिष्ठानि। इदमपि वासिष्ठम्। तथापि वामदेव्यः प्रउग इत्युच्यते छत्रिन्यायेन।

१२. स त्रैष्टुभः प्रउगस्तृचक्लृप्तः। क्लृप्तानि तृचानि यस्य। यद्यपि निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि[3] वाहिताग्न्यादिषु पूर्वनिपातबाधः (२. २. ३७)।

१३. पञ्चस्त्रिष्टुप्जगतीनामिति त्रिष्टुभां[4] पञ्चःशंसने ऽपि प्राप्ते वचनमर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतस्य बाधनार्थम्।

१४. वाशब्दो ऽवधारणार्थः। ऐकाहिकमेव प्रातःसवनं स्यादित्यर्थः। तदाहुर्न त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्नोहयति क्लृप्तच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति श्रुतेः।

१५. स्वमतपरमतभेदेन प्रातःसवनस्य क्लृप्तिर्जातेत्यर्थः।

९.

१. अथ प्रातःसवननिरूपणानन्तरं माध्यन्दिनं सवनं क्रमप्राप्तं निरूप्यत इत्यर्थः।

२. आ ला रथं यथोतय इत्येवमाद्यास्तिस्रः प्रस्थारम्भणीया प्रतिपद्भवन्ति।

---

१ B त्रैष्टुभः। २ C om. चौष्णि। ३ C तथा वाहिता०। ४ C त्रैष्टुभां।

३. इदं वधो इतमस्य इत्येवमादिरनुचराख्यसूक्तो भवति।

४. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्यः प्राकृत एव एकाहात्प्रकृतिभूतादग्निष्टोमान्नायते। अत्रापि भवतीत्यर्थः। इन्द्रनिहवादिवत् प्रकृतिविकृतिभावेन प्राप्तो ऽप्येष विधिर्विस्पष्टार्थं क्वचिदुच्यते।

५. सूक्तविहृतावन्य इति (७. १८. २०) प्राप्तस्य पुनर्वचनं विस्पष्टार्थम्।

६. पङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीनामिति प्राप्ते वचनं[1] प्राकृतधर्मस्मरणार्थम्।

७. निष्केवल्यस्य महत्त्वया महत्तीयस्य कस्यचिदतिरिक्तमङ्गा[2] स्याच्छन्दोमवत् तन्निवृत्त्यर्थं वचनम्। इति एतावदेव महत्तीयं नैतदधिकमिति।

१०.

१. एतत्सूक्तमारभ्येति प्रागेति (१७. १०. १०) यावत्तदन्तर्गतस्य सकलस्य पदार्थकलापस्य निष्केवल्याङ्गताज्ञापनार्थमिदं सूत्रम्। अथानन्तरं क्रमप्राप्तं निष्केवल्यसंबन्धि कर्मोच्यत इत्यर्थः।

२. कौषीतकिसंमतो ऽयं पक्षः स्थितिलिङ्गात्।

३. महत्तीयसंमानन्तरं होता प्रेङ्खनवटौ खानयेदिति पैङ्ग्यस्य मतम्।

---

१ C पुनर्वचनं विस्पष्टार्थं। प्राकृतधर्मस्मरणार्थं च। २ C om. ति।

४. दानवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति यजमानस्यैव प्रमाणं प्राप्नोति। अत्र तु समानकर्तृताविरोधाद्धोतुरेव प्रमाणता। स्वं धिष्ण्यं जघनेन स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चाद्भागे चतुरङ्गुलाधिकं पदं होता प्रमिमीते।

५. तस्य ¹चतुरङ्गुलपदस्य पश्चात्प्रदेशे उदीचीनाग्रं फलकं निदधाति।

६. तस्य फलकस्य उभयतो दक्षिणप्रदेशे फलकादहिः² उत्तरप्रदेशे च स्वकीययोर्हस्तयोश्चतुरङ्गुले उपदधाति। सर्वत्र तु क्रामत्यधान्तलात् खानयेदिति बोध्यम्।

७. ³हस्तद्वयनिहितचतुरङ्गुलाभ्यां⁴ बहिःप्रदेशे स्वपरिजनेर्दचिणपूर्वं लेखाद्वयं कारयित्वा प्रेङ्खावटौ दक्षिणपूर्वौ खानयति होता।

८. उत्किरौ धूलितौ मार्ष्टौ वोद्धर्षौ वा उत्किरन्ति निक्षिपन्ति खनितारः।

९. तयोरवटयोस्ते विशाखौ ये पूर्वं तस्यैव अन्यस्य वा उदुम्बरस्य छिन्ने ते दक्षिणपूर्वे आरोप्य उत्तराग्रं वंशं रज्जुबन्धनशाखौ तयोर्विशाखयोरुपरि अभ्यादधाति होता।

१०. यजमाननिवृत्त्यर्थं होतृग्रहणं। भूमिस्थो होता शीर्षसंमितं वंशं करोतीत्यर्थः।

११. अल्पीयसि होतर्यूर्ध्ववाहुसंमितं वंशं कार्यम्।

१२. ते विशाखौ दृढपर्यूष्टे दृढनिखाते पर्यूषति, परितो

---

१ C चतु॰। २ C om फलकादहिः। ३ A ॰द्वयनिहितच॰। ४ C ॰ङ्गुल्या।

दृढयति[1] यथा न व्यथेयाताम्। न कम्पेयाताम्। सुदृढे करोतीत्यर्थः।

१३. तच्चतुर्धान्तेषु वितर्दयतीत्युक्तम् (१७. १. १४)। तेषु सच्छिद्रेषु अन्तेषु अधस्तात्फलकं रज्जुद्वये ग्रन्थिद्वयं[2] बद्धा रज्जोश्चतुर्भिरग्रैश्चतुर्षु च्छिद्रेषु परिव्ययति यथा न संभ्रश्येत। रज्जुच्छिद्रेषु भ्रंशनभिया ग्रन्थिचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थादवसीयते।

१४. दक्षिणरज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा दक्षिणां प्रेङ्खस्थूणामुत्तरेण वंशस्योपर्यन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः।

१५. उत्तररज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा उत्तरां प्रेङ्खस्थूणां दक्षिणेन वंशस्योपरि अन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः।

१६. तत्प्रेङ्खफलकं सुदृढं बद्धा तथा प्राञ्चति अधः प्रक्षिपति यथा प्रक्षिप्तमुपरि भूमेः प्रादेशमात्रेण स्यादुद्भवतीति।

१७. तस्य फलकस्याधस्तात्प्रदेशे प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैरुपोहति।

१८. तत्फलकमभिनिबद्धं[3] यथा भवति तथा पर्यूषति दृढीकरोति। यथा न व्यथेत न प्रकम्पेत।

१९. तत्फलकं संबाध्य सुदृढं बद्धोत्तरस्यां प्रेङ्खस्थूणायामपाश्रयति[4] उत्तरस्यां विमाख्यां प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः।

२०. तत्फलकं महत्तीयमंथनानन्तरं यथास्थानं स्थापयेद्धोता।

---

१ A दृढयति। २ C ins द्वयं। ३ A अभिनिविद्धं। ४ A उपाश्रयति।

११.

१. माहेन्द्रग्रहणानन्तरमध्वर्युः सदस्येति आगच्छति।

२. होतृधिष्ण्यस्यायतो ऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपविशति।

३. तं होतृधिष्ण्यस्याग्रत उपविष्टमध्वर्युं होता आह अध्वर्यं उप नु रमाह इति।

४. स होता उत्तरां प्रेङ्खस्थूणामध्वर्युं च उत्तरेण गत्वा प्राग्द्वारेण निष्क्रम्य पूर्वद्वारेणाग्नीध्रसदं प्रपद्य आग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुत्तरेण पर्येति आवर्तनेन सर्वतो गत्वा पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणजान्वक्तः सन् स्रुवेणाज्यस्थाल्याः सकाशादाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरष्टावाहुतीर्जुहोति।

१२.

१. अष्टानामाहुतीनामियं प्रथमा।

२. मन्त्राणामल्पाक्षरत्वात्त्रिसृणामाहुतीनामथोत्तरचापि[1] सहोपादानम्।

३. गवे स्वाहेत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैरपरास्तिस्र आहुतयो होतव्याः।

४. यदिदमित्यादिना मन्त्रेणाष्टमीं हुत्वा वक्ष्यमाणं करोति।

५. स्रुवं स्थाल्यां मुक्त्वा वक्ष्यमाणं करोति।

---

१ A ०हुतीनामन्त्योत्तर०।

६. उत्तरेणाग्नीध्रीयं[1] धिष्ण्यं पर्येत्याग्नीध्रद्वारात्पूर्वया द्वारा निःसृत्य सदसो ऽग्रे गत्वा[2] अन्तःपात्यादुत्तरवेदिपर्यन्तरेखा स्रुतिसंज्ञका। तामुत्तरेण प्राङ्मुखस्तिष्ठन्परिमादसंज्ञकान् जपाञ्जपति।

७. अथैतान्परिमादाञ्जपाञ्जपति। कीदृश्येषा परिमादसंज्ञेति चिन्त्यते। रूढा वा [3]यौगिकी वेति। अत्र योगो न दृश्यते। अथ कथंचित् दृश्येत तथापि रूढिर्योगादबलीयसीति रूढिरेवाश्रयणीया।

८. अथ परिमादाञ्जपादनन्तरमवैव[4] सदसः पुरस्तात् स्रुतिमुत्तरेणैव तिष्ठन्पूर्वार्धपक्षं पुच्छाद्यङ्गयुक्तमग्निचयनमुपतिष्ठते होता।

१३.

१. नमस्त इत्यादिना मन्त्रेण चयनस्य पूर्वभागमुपतिष्ठते।

२. नमस्ते रथन्तरायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य दक्षिणं पक्षमुपतिष्ठते।

३. नमस्ते बृहत इत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्योत्तरं पक्षमुपतिष्ठते।

४. नमस्ते वामदेव्यायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य मध्यमुपतिष्ठते।

१ C दक्षिणेन *instead of* उत्तरेण। २ A ॰पर्यन्तं। ३ C ॰किकेवेति। ४ C ॰मादाञ्जपानन्त॰।

५. नमस्ते यज्ञायज्ञीयायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य पुच्छमुपतिष्ठते।

६. यद्यपि यजुःशाखिनां महाव्रते चयनस्य नियमो ऽस्ति तथाप्यस्मच्छाखायामेतस्मादेव सूत्रारम्भसामर्थ्यान्महाव्रते चयनस्य विकल्प इत्यनुमीयते। यद्युत्तरवेदावग्निराहितो[1] भवति तथा सति यमिष्टस्य दीप्तस्याग्नेरेव पूर्वार्धादिभागान् कल्पयित्वा क्रमेणोपतिष्ठत इत्यर्थः।

७. आदित्यदर्शनाय कुतश्चिद्गत्वोपस्थास्यत इति मत्वाचैव तिष्ठन्नित्युच्यते। अथेत्यानन्तर्ये।

८. केचिदेवं वदन्ति। सदसः पुरस्तात्स्तुतिमुत्तरेण स्थित आदित्यमपश्यन् शालाया आकाशं कृत्वा तदन्तरालेनादित्यं दृष्ट्वोपतिष्ठते।

९. [2]शालाभेदनस्यायुक्तत्वात् यस्मिन्देश आदित्यो ऽस्ति तद्दिशस्थमेवादित्यं ध्यात्वोपतिष्ठत इति सिद्धान्तः।

१०. आदित्यमुपतिष्ठत इत्युक्तम्। तथायं मन्त्रः करणत्वेन[3] विनियुज्यते।

११. अथ अनन्तरं दक्षिणेन शाङ्कनाहत्य सदः प्रविशेत् पूर्वोक्तेन संचरेण प्रेङ्खफलकस्य पश्चाद्गच्छेत्।

१२. प्रेङ्खस्य पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य तत्प्रेङ्खमन्वारभ्याविमुच्यन्मायत आसीनाय समधिस्पृश्येति (१७. १६. ५) यावत्।

---

१ C ०ग्निरचितो। पूर्वार्धादिभा०। २ C शालाभेदे न युक्तत्वाद्। ३ A मन्त्रकरण०।

१४.

१. स होता पुरस्तात्प्रथमं छन्दोगैः शीर्षण्यान् शिरोरूपान् तृचान्निगादयेत्। गापयति।

२. स होता पुरस्तात्प्रथममेवाध्वर्युणा सह संवादं कुर्यात्। कथमित्याकाङ्क्षिते आह।

३. इतिकरणः संवादानन्तर्गत एव संवादस्यार्थ उच्यते। ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादियं पित्रे राष्ट्र्यत्येग्रे विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया इत्येतास्तिस्र ऋचः स तूष्णींशंस इत्येतस्य द्वादशसंख्याकपादसमुदायस्य तूष्णींशंससंज्ञा। हे अध्वर्यो तस्मिंस्तूष्णींशंसे प्रतिपादं[1] द्वादश प्रतिगरास्त्वया देया इत्यर्थः। आत्मनो विहृतत्वात्पदानुषङ्गानां वैपरीत्येन शंसनात्प्रतिगरस्यापि[2] वैपरीत्यमाशङ्क्य निराचष्टे[3]। होतैवमाह। हे अध्वर्यो अहं आत्मानं विहृतं पदानुषङ्गांश्च विहृतान् शंसिष्यामि तत्र त्वया अविहृत एव प्रतिगरो दातव्यः।

४. अत्रापि इतिकरणः संवादान्तताज्ञापनार्थः। अथ अनन्तरं होता प्रस्तोतारमाह। हे प्रस्तोतः तव यदा अत्र स्तोत्रियाः परिशिष्यन्ते तदा नः अस्मान् प्रतिब्रूतात्[4]। अवसरो वक्तव्यः। तस्मिन्नवसरे मम इदं वक्ष्यमाणं सं महानित्यादि जप्तव्यमस्ति।

५. परशाखीयमपि क्रमज्ञापनार्थमुच्यते। अथानन्तरमध्वर्युः पार्ष्ठिकं स्तोत्रमुपाकरोति।

---

१ A ins. इति। २ A वैपरीतम्। ३ A निराक्रियते। ४ O ॰शिषंति A ॰ब्रूयात्।

६. अथेतरे दीक्षिताः प्रतिपुरुषं कूर्चीः कुर्वत इत्युक्तम्। यत्र काले उद्गातासन्द्यारोहणं करोति तदानन्तरमेव प्रस्तोतप्रतिहर्तारावेव[1] कूर्चावारोहयतः।

७. एतत्सूत्रकरणसामर्थ्यादेव दीक्षितानां कूर्चीकरणकाले उपगात्रादयो ऽपि प्रतिपुरुषं कूर्चीः कृत्वास्मिन्काले ऽध्यारोहेयुरिति ज्ञायते।

८. कदाचिदपि पत्न्यः प्रथमं न प्रवादयेयुरित्येतदर्थमिदं सूत्रम्। प्रथमं वीणावादनमुद्गातैव कुर्यात्।

९. तमुद्गातारमनु पश्चात्पत्न्यो ऽपि वीणावादनं कुर्युः।

१०. पूर्वद्वारादिषु स्थापितान् दुन्दुभीन् वादनैर्वादयन्ति यजमानपुरुषाः।

११. तं तस्यैव लाङ्गूलेन काले (१७. ५. १०) भूमिदुन्दुभिमाघ्नन्तीत्युक्तम्। अतो ऽस्मिन्नवसरे तं दुन्दुभिवृषभस्य लाङ्गूलेनाघ्नन्ति।

१२. स्तोत्रोपाकरणकाले बहवो घोषाः कर्तव्या इति सूत्रान्तरम्। तस्मादस्मिन्नवसरे महावादिनो [2]घोषान् कुर्वन्तीति।

१३. अथ या मार्जालीयं पर्यभ्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं भवान् कलशानुपकल्पयन्तीत्युक्तम्। अथानन्तरमुदकपूर्णान् घटान् बिभ्रत्यो दास्यो मार्जालीयं परियन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्तीत्यर्थः।

१४. मार्जालीयं परिगच्छन्त्यो दास्यो हैमहा२ इदं मध्विदं मधु इत्येतां वाचं वदन्ति।

१५. अप्रादक्षिण्येन त्रिवारं भ्रमणं कुर्वन्तीति।

---

[1] C °र्तारावपि तावेव। [2] A बहुघो°।

१६. तत ऊर्ध्वमप्रदक्षिणगमनानन्तरं प्रदक्षिणं त्रिस्त्रयौं परियन्तीति।

१५.

१. अथैनमश्वरथमुपकल्पयन्तीत्युक्तम्। अथ एतमुपक्लृप्तं रथमस्मिन्नवसरे युञ्जन्त्यध्वर्यवः क्व प्रदेशे युञ्जन्तीत्यपेक्षिते उच्यते।

२. दक्षिणवेद्यंसस्य पुरस्ताद्भागे युञ्जन्ति।

३. यथासंपन्नः क्षत्रियः संनद्धस्तीपु धनुरादाय तं रथमातिष्ठति,

४. स राजा वा राजमात्रो वा अभितो वेदिं प्रदक्षिणं वर्तमानो भ्रमन्नुत्तरेणाग्नीध्रं प्राच्यौ प्रक्षे स्थूणे (१७. ५. ५) विनिम्नन्त्याब्रह्मणाधित्युक्तलक्षणमेनमाब्रह्मणं त्रिः कृत्वा विध्यतीति।

५. तमाब्रह्मणं यत्नमहितेन शरेण नातिविध्येत। आब्रह्मणसंवासमेव[1] शरं करोतीत्यर्थः।

६. त्रिः प्रदक्षिणं विध्यतीति वेधस्य त्रित्वे सिद्धे ऽपि द्वितीयतृतीयशराभ्यां सपत्नवेधो मा भूदिति सूत्रात् आब्रह्मणे त्रयो ऽपि शराः संसृज्य एव कर्तव्याः।

७. तं रथं प्राञ्चमुदञ्चमुत्तरपूर्वस्यां दिशि अश्वान्ति शिथिलयन्त्यध्वर्यवः।

८. तं रथं तत्रैव उत्तरपूर्वस्यामेव विमुञ्चन्ति योक्तारः।

---

[1] MSS. आसव॰।

९. अथ यस्मिन्नवसरे प्रस्तोता छोन्दोगानां सम्पर्कं परिग्रिह्य वेलेत्याह तदा होता किं कर्तव्यमित्युच्यते।

१०. अथ प्रस्तोत्रा वेलेत्युक्ते होता दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिसंग्राङ्गुष्ठेन प्रेङ्खफलकं भूमिं च सद्वैव संस्पृशन् संमहान् महत्या दधादिति मन्त्रं जपति।

११. अथ प्रेङ्खफलकस्योपरि प्रागग्रं प्रादेशं निधाय सं देवो देव्या दधादिति मन्त्रं जपति।

१२. अथ प्रेङ्खफलकादुपरि प्रादेशमात्रे आकाशे प्रागग्रं प्रादेशं धारयन् सं ब्रह्म ब्राह्मण्या दधादिति मन्त्रं जपति।

१३. अथ प्रेङ्खफलकमधनः समीपे कृत्वा नखिन्प्रेङ्खफलके स्थतः स्थिते चिरभ्यन्य चि.हतः श्वासं मुक्त्वा चिरश्ववानिति चि.हतः श्वासं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः।

१६.

१. अथ अनन्तरमेतत्प्रेङ्खफलकमुरसा हृदयेन संस्पृश्य मंसर्गं कृत्वा प्रेङ्खफलकस्य दक्षिणं भागमात्मनो ऽतिहरन् हृदयात्पृथक् कुर्वन्नर्को ऽसीत्यादिकं मन्त्रं जपति। इतिकरणस्य मन्त्रान्त इति मन्त्रान्तज्ञापनार्थ इतिकरणः।

२. अथ दक्षिणं भागमात्मसंसर्गं कृत्वा उत्तरभागमात्मनो ऽतिहरन् रुद्रास्त्वेत्यादिकं मन्त्रं जपति।

३. अथोत्तरं भागमुरःसंसर्गं कृत्वा दक्षिणं भागं हृदयस्थानप्रदेशात्पृथक् कुर्वन्नादित्यास्त्वेत्यादिकं सावाप्यायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति।

४. अथ दक्षिणं भागमात्मसंस्पृष्टं[1] कृत्वा उत्तरं भागमात्मनो वियोजयन् विश्वे त्वा देवा इत्यादिकं कामप्रायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति।

५. अथ प्रेङ्खफलकरज्जू अन्तरेण समधिसृप्य आसन्नौ भागयोः पादौ कृत्वा भूमौ सुस्थितौ करोति।

६. कृतव्याख्यानम्।

७. अथ भूमौ स्थापितौ पादौ प्रेङ्खफलकस्योपरि दक्षिणपूर्वौ नीत्वा[2] उपेत्याथास्मिं पुत्रादयस्तिष्ठन्तीत्युक्तलक्षणदक्षिणभागोऽन्तस्थं कृत्वा दक्षिणपार्श्वप्रदेशेन[3] प्रागग्रेण दक्षिणेन प्रादेशेन[4] प्रेङ्खफलकस्य पश्चाद्भागमुपस्पृशति। प्रजापतिष्ट्वेत्येवमादिना मन्त्रेण। इतिकरणो मन्त्रान्तज्ञापनार्थः।

८. कृतव्याख्यानम्।

१७.

१. अथ प्राङ्मुखमुभयहस्तसंनिवेशं कृत्वा[5] सं वागित्यादिकं स्वर्गमिय्यन्नित्येवमन्तं मन्त्रं जपति।

२. कृतव्याख्यानम्।

३. स होता विसृष्टो वाचो मत्सरो ऽन्यत्प्रभवेषो यथा[6]

---

१ C संस्पृ॰। २ C नीत्वा उपेत्य यस्मिन्। ३ C om. न। ४ C om. प्रादेशेन। ५ A ins. सं कृत्वा। ६ C (in marg.) ins. म।

भवति तथा विनिनीयमाण उपवचणं[1] स्तुतिपर आस्ते [2]यावत्स्तोत्रं प्रवदन्ति।

४. प्रस्तोतृप्रतिहर्तृउद्गातृव्यध्वर्युव्यतिरिक्ताः[3] सर्वे गृहपतिसहिता दीक्षिता ऋत्विजो वा यत्र अथ समधिरुह्येत्येतस्मिन्नवसरे होता प्रेङ्खमवरोहणं करोति तदा दक्षिणैर्धिष्ण्यैः धिष्ण्यवन्तो धिष्ण्य-संनिधौ अपरेण होतुः पश्चादिति प्रकृतिसिद्धम्।

५. यदा उद्गातृणामुत्तमा स्तोत्रिया परिशिष्यते तदा स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानान् दुन्दुभीनवहणन्ति। उपरमयति होता।

६. स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानं भूमिदुन्दुभिमुपरमयति।

७. उद्गातुरासन्द्यारोहणकाले कुर्वन्ति घोषं घोषकृत इत्यु-क्तम्। अस्मिन्नवसरे उत्तमस्तोत्रियापरिशेषे[4] ते ऽप्युपरमन्तीति।

८. अथ अस्मिन्नवसरे दास्यो मार्जालीयं परिभ्रमन्ति पूर्व-वदिति नोक्तत्वाच्छब्देनेति गम्यते।

९. ता दास्यस्तानुदकपूर्णान् घटान् मार्जालीये निनीय उप-निधाय तत्रैवमुक्त्वा यथागतं गच्छन्तीति।

१०. वाग्यमनावध्यर्थं सूत्रम्।

११. प्रस्तोत्रा एषेति प्रोक्ते होता वाग्यमनं करोति तावद् यावदनुवषट्कारं करोति।

१२. प्रतिहारसंनिधावाह्वावं वृद्धिस्थं करोतीत्यर्थः।

१३. उत्तमात्प्रतीहारादूर्ध्वमाहूय (७. १० २.) शंसतीत्यु-क्तत्वात्तदनन्तर एव आह्वावो युक्तः।

---

१ A om. स। २ C ins. यावद्। ३ C om. व्यध्वर्यु। ४ C स्तोत्रियाय।

१४. यथास्य होतुर्वाक् वाणी सर्वा अन्या वाचोऽतिक्रम्य[1] वदति तथातितरामुच्चैराहूय निरुपांशु हिंकृत्य तूष्णींशंसं शंसतीति संबन्धः।

१५. पूर्वसूत्रे आहावधर्मोपदेशः। अत्र तमेवाहावमनूद्य तूष्णींशंससंबन्धं विधाय तस्य तूष्णींशंसस्यातः परं विधिरुच्यत इति शेषः।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति द्विरभ्यस्तम्।

इति महाव्रतभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः समाप्तः।

१ C क्रमते।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

१. यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचोऽतिवदेदित्यनेन प्रकारेण उच्चैस्तरामाहावं कृत्वाहावान्तेन प्रणवेन प्रथमस्य हिंकारस्य प्राणसंधानं कृत्वा मकारेणावसानं कार्यम् । ततो द्वितीयो हिंकारो मकारान्तः कर्तव्यः । ततस्तृतीयं हिंकारं मकारान्तमेव कृत्वा प्राणसंततं तूष्णींशंसस्य संधानं कार्यम् । श्रुतिरपि प्रथमस्य हिंकारस्याहावेन सह प्राणसंधानं दर्शयति । हिंकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्थम् प्राणो वै हिंकारः प्राणेनैवैतदुक्थं प्रतिपद्यत इति । प्रतिपदः प्राणरूपेण संस्तवात्प्राणसंततमाहावस्य हिंकारेण प्रथमेन गम्यते । ननु आहावस्योच्चैस्त्वाद्धिंकारस्योपांशुत्वात्तत्संधानं न युज्यत इति चेत् । सत्यम् । न दोषः । आश्वलायने उपांशुयाजे प्रणवयेयजामहवषट्काराणामुच्चैष्ट्वे याज्यापुरोनुवाक्ययोरुपांशुत्वे प्राणसंधानस्य दर्शनात् प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वषट्काराविति । आगूरिति तेषां येयजामहस्य संज्ञा । एवमत्रापि उच्चैराहावं कृत्वा उपांशुधर्मकेण मकारान्तेन हिंकारेणावसानं ततोऽसंहितमेव द्वितीयं हिंकारं मकारान्तं कृत्वा ततस्तृतीयेन मकारान्तेन हिंकारेण संततेन तूष्णींशंसपादस्य[1] संधानं कार्यम् ।

---

१ A तूष्णींशंसं ।

२. ब्रह्म जज्ञानमित्याद्यानां तिसृणामृचां तूष्णींशंससंज्ञा । तास्वोपांशुधर्मकाः समस्वरो द्वितीयस्य चतुर्थस्येति (७. १६. ५) प्राप्ते[1] प्रणवमकुर्वन्[2] पच्छः शंसेत् । अथैतं तूष्णींशंसमुपांशु शंसति । वाग्वा एतदह्नः[3] मनस्तूष्णींशंसो मनसैव तद्वाचं समर्धयतीति श्रुतेः ।

३. मध्यमया माध्यन्दिनसुत्येस्तारं मरुत्वतीयान्निष्केवल्यमिति (८. १४. ३. ४) सकलस्य निष्केवल्यशस्त्रस्य मरुत्वतीयशस्त्रादुच्चैस्तरां मध्यमस्वरे प्राप्ते ऽपि शस्त्रारम्भे आहावस्योर्वैद्यातूष्णींशंसस्योपांशुत्वादात्मने वाचमनुसृजनीयात्मशब्देन सकलं परिधानीयान्तं शस्त्रमुपलक्ष्य प्रकृतिप्राप्तो मध्यमस्वरो ऽनूद्यते ।

४. तस्य पञ्चविंशः स्तोमो राजनं पृष्ठमित्युक्तम् (१७. ७. ३. ४) । तस्य पृष्ठस्यायं स्तोत्रियस्तृचः । ननु स्तोत्रियं शस्त्रानुरूपं शंसन्तीति स्तोत्रियानुरूपयोः सर्वत्र साहचर्यम् । कथं तर्ह्यत्रानुरूपाभाव इति कथं ज्ञायते ऽत्रानुरूपाभाव इति । अनुक्तत्वादिति ब्रूमः । नैतद्युक्तम् । सवर्चमिदं सूक्तं तन्मध्ये प्रथमस्तृचः स्तोत्रियत्वेन विहितः साहचर्या-दपरो ऽप्यनुरूपत्वेनानुमीयतां को दोष इति चेत् । न हि वचन-मन्तरेण द्वितीयस्तृचो ऽनुरूपत्वेन भवितुमर्हति । अनुरूपाभावे ज्ञा-पकमप्यस्ति विरेवाक्रयते स्तोत्रिये निविदं परिधानीयाया इति (१८. २१. ३) । त्रिष्वेव स्थानेष्वाहाववचनात् ज्ञायते नात्र कश्चित्तृचो[4] ऽनुरूपत्वेन शस्यत इति चेच्छस्यते तर्ह्याहावेन[5] भाव्यम् । स तु नास्ति तस्मात्तदभाव एव[6] वैषम्यादपि द्वितीयस्तृचो ऽनुरूप-

१ C प्राप्त । २ C (in marg.) शंसनीयमन्ते कुर्वन् । ३ A एतदहरुनि C अहमन॰ । ४ C कायेत् । ५ A तर्ह्यमिहिवेन । ६ C om. एव ।

लेन न भवति। कथं वैषम्यम्। स्तोत्रियस्य प्रथमस्य तृचस्यान्त्यो ऽर्धर्चे उत्सृज्यते न द्वितीयस्य तृचस्य तस्मादपि द्वितीयस्तृचो नानुरूपत्वेन शस्तव्य इति। पञ्चविंशात्मस्वरूपसिद्ध्यर्थमेव तस्य शंसनं युज्यते। तस्मादत्रानुरूपाभाव इति मन्तव्यम्।

५. पञ्चविंशात्मके आत्मनि प्रथमायाः सकृद्ग्रहणे एता नवर्चः संख्येयाः।

६. स एष आत्मा पञ्चविंश इत्यग्रे (१८. १. ११) वक्ष्यते। तस्मिन्नात्मनि एता अष्टौ संख्येयाः।

७. पञ्चविंशात्मकमध्ये गण्यते।

८. पञ्चविंशात्मनि मध्ये गण्यन्ते।

९. प्रथमायाः सकृद्ग्रहणेनैतास्त्रयोविंशतिसंख्याका भवन्ति।

१०. संपद्यत इति शेषः।

११. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति एवमादिकः पञ्चविंशत्यृक्संख्याकः पञ्चविंश आत्मसंज्ञको[१] भवति।

१२. तमात्मानं नदेन नदं व ओदतीनामित्येतया पादश उपसृष्टं संयुक्तं शंसति।

१३. पूर्वसूत्रे नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम्। तत्र न ज्ञायते नदशब्देन किमुच्यत इति। प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणम्। नदशब्देनेयमृगुच्यत इत्यर्थः।

१४. तं नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम्। उपसर्गस्तूभयथापि भव-

१ A om. आत्म।

तीति वैष्टुभानां पादानां पूर्वप्रयोगनियमार्थं वचनम्। तस्यैव प्रयोगप्रकारं विवरीतुमाह।

१५. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं नदं व ओदतीनाम्।

१६. यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो नदं योयुवतीनां इति।

१७. सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्पतिं वो अघ्न्यानामिति।

१८. अनु यं विश्वे मदन्त्यूमा धेनूनामिषुध्यसोमिति।

१९. एवं नदेन विहृतामित्यर्थः।

२०. प्रथमा अतिरिक्ता। उत्तरा द्वाविंशतिभ्यो[1] नदेन विहृता[2] अनाहृताः शंसति।

२१. एवं नदेन विहृता तदिदासीयसूक्तस्य[3] या तृतीया ऋक् तस्या उत्तरमर्धर्चमुत्सृजति मद्ध्योत्तरम्। एवं द्वावर्धर्चावुत्सृजति। स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अघ्न्यानाम्। अदः सु मधु मधुनाभि योधीः धेनूनामिषुध्यसो इति।

२२. तौ इत उद्धृतावर्धर्चौ द्विपदानामिमा नु कमित्याद्यानां पुरस्ताच्छंसेत्।

२३. पूर्वोक्तं पञ्चविंशत्युत्तमाम्नानं शस्त्वा तदनन्तरं सूददोहसं शंसेत्। सूददोहःशब्देन[4] किमुच्यत इति मदर्शनार्थं प्रतीकपञ्चपं ता अस्य सूददोहस इति। अर्धर्चशःशंसनं प्राप्तमेवानूद्यते।

---

1. A °तिभ्यः° C °तिभ्यः°। 2. C om. नदेन विहृता च। 3. C om. तदिदासीय A in marg. 4. C °दोहस इति।

२.

१. अथो यमेवैतमृङ्मयं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संस्कुर्वन्तीति श्रुतौ पुरुषरूपेण संस्तवात्तस्य शीर्षसंबन्धीनि शीर्षण्यानि यानि वा अस्य शीर्ष्णः कपालानि भवन्तीत्यर्थवादात्त्रीण्येव तानि भवन्ति ।

२. इन्द्रमिद्गाथिन[1] इन्द्रो दधीच उद्वेदभि श्रुतामघमृदु त्यं जातवेदसमित्येतेषु[2] सामगाः स्तुवन्ति । अत एतान्येव शंसेत् । तत्रेन्द्रमिद्गाथिन इत्यत्र तृचे प्रथमातृतीयाचतुर्थीषु स्तुवते अतः ताः शंसेत् ।

३. छन्दोगव्याख्यानमेतत् ।

४. ते छन्दोगा यदि तथा कुर्वन्ति तदास्माभिः किं कर्तव्यमित्यत आह ।

५. नवर्चमिति शेषः ।

६. छन्दोगानां विकल्पोऽस्ति नवर्चं स्तोतव्यं तृचे वेति ।

७. छन्दोगैः प्रथमे तृचे स्तुते ऽस्माभिः किं कर्तव्यमित्याह ।

८. इन्द्रमिद्गाथिन इत्यादीनां पञ्चानां तृचानां[3] मध्ये ये द्वे तृचे इन्द्रेहि उदु त्यं जातवेदसमित्येतस्मात्सूक्तात्परे शंसेत् ।

९. महति शस्त्रे विंशतिसंख्यया प्राप्त एव शस्त्रधर्मः[4] सर्वत्रानूद्यते ।

---

१ A C (sec. h.) om. the vers इन्द्रेहि मत्स्य contained in the text of the Sûtra. C in marg. उत्तिष्ठन्नोजसा । २ C (in marg.) पञ्चानां तृचानां ।
३ A om. तृचानां । ४ C शस्त्रधर्मः ।

३.

१. पुरुषस्य ग्रीवारूपमित्यर्थः।

२. अस्य तृचस्य शाखान्तरीयत्वात्सकलपाठः।

३. तं दैवं तृचमित्यर्थः।

४.

१. अथैतामर्चां शंसति। सा वै त्रिष्टुप् भवतीति श्रुतेः।

२. प्रस्तधर्मः प्राप्त एवानूद्यते।

३. अस्तोभियत्वे ऽपि ककुप्कारप्रापणार्थं[१] वचनम्।

४. अचाप्यनतुरूपत्वात् ककुप्कारप्रापणार्थं[२] वचनम्।

५. प्राप्त एव प्रख्यस्यानुवादः।

६. अर्धर्चशंसनं प्राप्तमेवानूद्यते।

७. तद्दिमौ पक्षौ व्यतिषजत्यविवर्हायेति श्रुतेः।

८. अथैतं प्रहस्तकं शंसति। ता वै तिस्र ऋचो भवन्ति[३]। त्रीणि ह्या अस्य पाणेः पर्वाणि भवन्तीति श्रुतेः।

९. निगद्व्याख्यानम्।

---

१ A ins. त्व। २ A om. प्रापणार्थं। ३ C ins. इति।

५.

१. इयं द्वितीयाचा । अचाशब्देन[1] बाहुरुच्यते । यथा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू इति बाह्वोरभिरूपेति श्रुतत्वात् ।

२. उक्तव्याख्यानम् ।

३. पूर्ववद्व्याख्यानम् ।

४. उक्तव्याख्यानम् ।

५. मन्त्रभेदाभावात् ।

६. उक्तव्याख्यानम् ।

७. पच्छ्यतिषञ्जनार्थम् ।

८. सुगतार्थम् ।

९. उक्तव्याख्यानम् ।

१०. अयमपि भाषानुवादः

११. सप्तकसंज्ञकं तृचमित्यर्थः ।

६.

१. वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । चतुरुत्तराणि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरधिकानां सप्तानां छन्दसां सप्त तृचानि ।

२. गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीनामित्यर्थः ।

३. सुगतार्थम् ।

---

१ C बाचमशब्देन।

४. दाभ्यामवसायदाभ्यामवसायेकेन प्रणीतीति धर्मकम्।

५. पृथक्सूत्रकरणं प्रस्तभेदात्[1]।

६. गतार्थम्।

७.

१. गायत्रीदृहत्युष्णिहामित्यर्थः।

२. एतया ऋचा[2] अग्नीतिदचात्मके गायत्रीछन्दस्क ऋग्गणः मारभ्यते।

३. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते।

४. अग्नीतिमध्ये तृचा गण्यन्ते।

५. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते।

६. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते।

७. तानि समस्तानि परिगणितानि चत्वारिंशत्तृचानि भवन्ति।

८. पूर्वो भाग इत्यर्थः।

९. अपरो भाग इत्यर्थः।

१०. गायत्र्यग्नीतिमध्ये गण्यन्ते।

११. १२. १३. १४. १५. resp. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते।

१६. शीर्षण्यतृचमध्ये उत्तिष्ठचोजसेति तृचः श्रुतः। तस्मिन्यदा छन्दोगाः स्तुवन्ति तदाच तमुद्धरेत्।

---

१ C प्रस्तभेदात्। २ C गायत्या instead of ऋचा।

१७. यदि शीर्षण्यतृचमध्ये अशितिं स्तुवते तथाप्यशीतिमध्ये उद्धरेदेव ।

१८. अशीतिमध्ये गण्यन्ते ।

१९. तानि समस्तानि उत्तरभागसंबन्धीनि चत्वारिंशत्तृचानि भवन्ति ।

२०. गायत्र्यशीत्या उत्तरो भागः । इत्यनेन दक्षिणं पार्श्वं गायत्री सप्तमौष्णिही मध्यं बार्हतीत्यात्मनो ऽङ्गसंपादनं दृष्टम् । अतश्च कपक्षशब्दो भागवचन इति युक्तम् । पूर्वोत्तरभागकरणप्रयोजनं चिन्त्यम् ।

२१. आशावत्पलादन्तराशंसनम् ।

८.

१. बृहतीसंबन्धिनीमशीतिं प्रारभत इत्यर्थः ।

२. बृहतीसहस्रं संपद्यत इति वक्ष्यते । तत्रेमाः प्रत्यक्षबृहत्यो ऽन्याः संपादिताः ।

३. ता विंशतिः प्रत्यक्षबृहत्य इत्यत्र (१८. १०. ४) वक्ष्यते । तत्रैतास्तिस्रो भवन्ति ।

४. विंशतिमध्ये गण्येते ।

५. विंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. चत्वारिंशत्प्रगाथानां पुरतः परतश्च विंशतिर्विंशतिः प्रत्यक्षबृहत्यः शस्यन्ते । तत्र याः पुरतः शस्यन्ते ता एताः प्रत्यक्षबृहत्यः ।

७. शस्यन्त इति वाक्यशेषः।

८. ते चत्वारिंशत्प्रगाथा इत्यग्रे (१८. १०. १२) वक्ष्यते। तत्रैते चत्वारो भवन्ति।

९. रायस्काम इत्येतां द्विपदामुद्धृत्य मो षु त्वेत्यादिकाश्चत्वारः प्रगाथा भवन्ति।

१०. चत्वारिंशन्मध्ये भवन्ति।

११. [1]चत्वारिंशति प्रतिप्रतीकं द्वौद्वौ भवतः।

१२. चत्वारिंशन्मध्ये गण्यन्ते।

१३. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्येते।

१४. चत्वारिंशन्मध्ये गण्यन्ते।

१५. *प्रगाथा भवन्ति।*

१६. यः शक्र इत्यादीनां षण्णां प्रगाथानां मध्ये चयः प्रगाथाः शस्यन्ते चीन्परिशिनष्टि। उत्तरचत्वारिंशतः प्रारम्भणार्थम्।

१७. ये निविदः पूर्वतः मत्यचवस्वतीविंशतिद्वयमध्ये[2] शस्यन्ते न इमे चत्वारिंशत्प्रगाथाः।

९.

१. अथ चत्वारिंशत्प्रगाथानन्तरमित्यर्थः।

२. प्रत्यचट्चत्वो भवन्ति।

---

१ A ins. प्रगाथा। २ C ॰च्चस्वतीः।

३. मद्दे चन त्वामित्यादीनां विंशतिं शस्त्वानन्तरं सूददोहसं शंसति ।

४. निविद्धीयते यस्यां सा निविद्धानीया ।

५. तां निविद्धानीयां पच्छः शस्त्वा शोंसावो३ इत्याहूय निविदं दधाति ।

६. तां निविदं पच्छः पादेन व्यवरुह्य समयसूक्तां शस्त्वा इत्यर्थः ।

७. निवित्पदानां मध्ये यदुत्तममन्त्यं तेन प्रणवं कृत्वा सजातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरित्येतां निविदा सह निवित्संख्यां शंसतीत्यर्थः ।

८. तां सजातेभिरित्येतां त्रिष्टुभावन्तरेण त्रिष्टुब्भिर्विदौ[1] वैश्वामित्रावर्कवत्यावभिरूपे इति श्रुतेः ।

१०.

१. यथा निविदः पूर्वभागे गायत्र्यशीतिः सूददोहा विंशतिः शत्यचकृत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः शत्यचकृत्यः सूददोहा निविद्धानीया निविच्चेत्येवं क्रमः तथा निविदुत्तरभागेऽपि निवित्संधनीया[2] सूददोहाः पञ्चविंशतिः शत्यचकृत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः शत्यचकृत्यः सूददोहा औष्णिह्यशीतिरिति ।

२. मद्दे चन त्वामद्रिव इत्यादिपञ्चविंशतेर्याः पञ्च परिशिष्टाः[3] शंसति ।

---

१ A त्रिष्टुब्भिर्विद्दि । २ A (in marg.) सजातेभिरिति । ३ A in marg. या आ रथ इत्याद्याः ।

३. प्रत्यक्षरत्यो भवन्ति।

४. परिशिष्टाभिः पञ्चभिः सहेत्यर्थः।

५. उक्तार्थम्।

६. तेषां चीनादस्त इत्युक्तम्। तान् प्रथमतः शंसति।

७. चत्वारिंशति प्रगाथा भवन्ति।

८. चत्वारिंशति भवति।

९. चत्वारिंशति भवन्ति।

१०. प्रगाथा भवन्ति।

११. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गच्छन्ते।

१२. सूक्तपक्षे ऽष्टाविंशतिः प्रगाथास्तन्मध्ये द्वावुद्धृत्य षड्विंशतिप्रगाथान् शंसति।

१३. पूर्वे चतुर्दश वालखिल्यानां षड्विंशतिरेवमेते चत्वारिंशत्प्रगाथा भवन्ति।

११०

१. सुगमम्।

२. प्रत्यक्षरत्यो भवन्ति।

३. अस्मिन् सूक्तद्वये दश प्रत्यक्षरत्यो भवन्ति।

४. ते सूक्ते अर्धर्चशस्ते श्रस्वाय नार्चत्यशीतिषमाप्यनन्तरं सूदोहसं शंसति।

१२.

१. एतयोष्णिक्छन्दस्कामशीतिं प्रारभते।

२. तानि षट्त्रिंशत्तृचानीत्यग्रे (१८.१२.७) वक्ष्यते। तन्मध्ये एतान्येकादश भवन्ति।

३. एतस्मिन्सूक्ते षट्त्रिंशत्तृचमध्ये दश तृचानि भवन्ति।

४. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति।

५. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति।

६. षट्त्रिंशन्मध्ये भवतः।

७. तानि समस्तानि षट्त्रिंशत्तृचानि भवन्तीत्यर्थः। एताः षट्त्रिंशत्यत्वौष्णिहस्तृचाः (!)।

१३.

१. औष्णिहाशीतिसंपादनार्थम्।

२. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते।

३. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते।

४. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः।

५. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः।

६. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः।

७. चतुःशतमध्ये भवन्ति।

८. औष्णिहाशीतिमध्ये शंसतीत्यर्थः ।

९. औष्णिहाशीतिमध्ये शस्यन्ते ।

१०. द्वादशौष्णिहाशीतिमध्ये भवन्ति ।

११. शस्त्रधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ऽसंदेहार्थम् । इन्द्राय साम गायतेति तद्यदेतदन्ततः शंसति संविद्धाभिरुष्णिग्भिर्वशं समारोहापीति श्रुतेः ।

१४.

१. वशशब्देन वशर्षिसंबन्धि सूक्तं लक्ष्यते । अर्धर्चशस्त्रमौत्सर्गिकम् ।

२. वशशब्देन किमुच्यत इति संदेहव्युदासार्थं प्रतीकग्रहणं त्वावतः पुरूवसो इति ।

३. विशेषस्त्वर्धर्चशस्त्रमपवदति । तस्य वशस्य सप्तदशी ऋक् जगतीछन्दस्का । तां पच्छः शंसति ।

४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामिति (७. २६. २) पङ्क्तिशंसनधर्म उक्तस्तद्धर्मकाः शंसन्तीत्यर्थः ।

५. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्युक्तम् । तदिह न भवति वचनात् ।

६. अस्मिन्सूक्ते छन्दोनेकत्वात्प्राप्तो ऽपि शस्त्रधर्मो ऽनूद्यते ।

७. तां पुरस्ताद्द्विपदानां शंसतीत्युक्तम् (१८. १. २२)। अतो ऽत्र शंसनं वचनात् ।

८. अर्धर्चद्वयं मिलितं स्तोत्रविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते। या

स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अघ्न्यानाम् ।
अदः सु मधु मधुनाभि योधीर्धनूनामिषुध्यसो ॥

इतीयमृक्[1] । तत्र आत्मन एवोत्सृज्यते । अतो [illegible] शस्तव्या एवेत्येतदर्थं वचनम् ।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम् । आत्मनो ऽसंभवात् । ता अत्र सूददोहस इत्येषा अत्र द्विपदानां शाकुशंसने चतुर्विंशतिकृत्वः शस्ता भवति ।

२५.

१. अथेति वषट्शंसनानन्तरम् ।

२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्यये (१८. २५. ७) वक्ष्यते । तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते ।

३ ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान् । वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितम् । अया वाजं देवहितं सनेमेत्येतास्तिस्र एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति। ताः पञ्चः शस्यन्ते।

---

(१) १०. १२०. ३ । ८. ६८ १।

८. अर्धर्चद्वयं मिलितं श्लोकविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते। सा

स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अघ्न्यानाम्।

अदः सु मधु मधुनाभि योधीर्धनूनामिपुध्यसो ॥

तृतीयमृक्[1]। तत आत्मन एवोत्सृज्यते। अतो ऽत्र शस्तव्या एवेत्येतदर्थं वचनम्।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम्। आत्मनो ऽसंभवात्। ता अत्र सूददोहस इत्येषा अत्र त्रिपदानां आक्शंसने चतुर्विंशतिकृत्वः शस्ता भवति।

१५.

१. अथेति वशशंसनानन्तरम्।

२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्यये (१८. १५. ७) वक्ष्यते। तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते।

३ ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते।

६. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान्। वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितम्। अथा वाजं देवहितं सनेमेत्येतास्तिस्र एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते।

७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति। ताः पच्छः शस्यन्ते।

---

(१) १०. १२०. ३। ८. ६९. ६।

१६.

१. गायत्रीं प्रैषमिति द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति द्वाभ्यामवसायैकेनाग्राचरस्तु प्रणवनीयः (७. २६. १०) इत्येतद्धर्मयुक्तम् ।

२. एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय (७. २६. ११) द्वाभ्यामित्येतद्धर्मध्याहत्यर्थमिदं सूत्रम् । प्रैषं गायत्रीमुत्तरामिति उत्तरा गायत्रीवच्छस्तव्येत्यर्थः । द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति ।

३. विस्पष्टार्थे वचनम् ।

१७.

१. स्रावपलमिति छन्दसामन्वर्थसंज्ञा । कियन्ति च्छन्दांस्यपोयन्ते । जागतपाङ्क्तवैराजानुष्टुभानि । एकाधिकसूक्तचानि प्रैषतीत्यर्थः । चतुरक्षरवृद्धेषु च्छन्दसामानुलोम्येन द्वचानि प्रयन्ते । अत्र तु तद्वैपरीत्यम् । अथो एतान्येव पुनरयातयामानि भवन्तीति श्रुतौ दृष्टत्वात् ।

२. जगतीच्छन्दस्का ।

३. जगतीच्छन्दस्काः पञ्चैका त्रिष्टुप्[1] ।

४. प्राप्त एव प्रग्रधर्मो ऽनूद्यते विस्पष्टार्थम् ।

५. द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्येतद्धर्मकम् ।

1 C om. the last three words.

६ अत्रापि प्राप्त एव धर्मो ऽनूद्यते ।

७. एतानि चत्वारि छन्दांस्यावपनसंज्ञकान्यवरोहेण शस्तव्यानि।

१८.

१. आनुष्टुभमिति समूहार्थे भिक्षादित्वादण् (पा० ४. २. ३७. ३८)। अनुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः। समाम्नायं समाम्नायक्रमविशिष्टम्। गायन्ति त्वेत्यारभ्य याव इत्येत्येतत्पर्यन्तं समाम्नायक्रमेणानुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः। गायन्ति त्वेत्यस्य प्रथमस्तृचस्तुरुत्तरत्र्यचेषु शस्तत्वात्परित्यक्तः।

२. आनुष्टुभे गच्छन्ते।

३. अनुष्टुप्समुदाये गच्छन्ते।

४. गच्छन्ते[१]। अस्मिन् सूक्ते षडेवानुष्टुभः॥ मत्स्यपायि ते मह इत्येकपातिनीषु दशसु बृहतीषु शस्तत्वादुत्सृष्टा। उभयोः सूक्तयोरन्त्या त्रिष्टुबुत्सृष्टा।

५. गच्छन्ते।

६. अन्त्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा।

७. गच्छेते।

८. अन्त्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा।

९. अस्मिन्सूक्ते षडेवानुष्टुभः।

---

१ ■ om. the first six words.

१०. अन्त्यतृचो गायत्रः परित्यक्तः।

११. स प्रत्नथा कविवृध इति द्व्यचमर्कवत्तेन समृद्धं गायत्र्युत्तमा तथा समृद्धमिति श्रुतेः।

१२. गणोते।

१३. नव गणान्ते।

१४. पञ्च गणान्ते।

१५. तत्सर्वमानुष्टुभमनुष्टुप्समुदायो ऽर्धर्चशः शस्यते।

१६.

१. अथानन्तरमेतत् वक्ष्यमाणं त्रिष्टुभां शतं शंसेत्।

२. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्पञ्चदशर्चं त्रिष्टुप्सूक्ते प्रथमं शस्यते।

३. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतन्नवर्चं शंसति।

४. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्पञ्चदशर्चम्। चकारः सर्वत्र समुच्चये।

५. द्वादशर्चं चैतत्।

६. अष्टर्चपञ्चर्चं विश्वामित्रस्य शंसेद्विश्वामित्रो ह्येनदपश्यदिति श्रुतेः।

७. विश्वामित्रस्य शंसेदित्युक्तम्।

८. एकविंशर्चं वामदेवस्य शंसेदामं ह्येतद्देवानामिति श्रुतेः।

९. षळर्चं वसिष्ठस्य शंसेदाग्निष्ठं ह्येतद्देवानामिति श्रुतेः। एवमेतत्परिधानीयावकल्पने त्रिष्टुभां व्रतम्।

१०. तत्र त्रिष्टुप्प्रगते वासिष्ठसूक्तद्वये[1] उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येत्येतस्य सूक्तस्य पुरस्तात्पदानुषङ्गान्वच्यमाणान्कल्पयति। तदर्थं यो व्रतौं रफाणयदित्येतस्मिंस्तृचे प्रथमाया अर्धर्चे शस्त्वा उपरमति। यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नो३यो व्रतौं रफाणयत्सुयुक्तौ उप दाशुषे इति।

२०.

१. तक्वो नेता तदिद्वपुरतौदु ग्रक्क ओषतो इति।

२. यथा उपमा यो अमुच्यतेन्द्रो विश्वा अति द्विष इति।

३. यथा भिनत्कनीन ओदनमर्भको न कुमारको इति।

४. यथा पच्यमानं परो गिराधि तिष्ठत्वं रथमिति।

५. यथा स पचन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्रतो[2]। उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या इति।

६. ओ३मावो३ एवेदिन्द्रं वृषणमिति।

७. त्रिष्टुप्प्रगते सकृद्भणितत्वात्संदेहव्युदासार्थं प्राप्तार्थानुवादः।

८. नितरां परिधानीयां शस्त्वा सद्यस्त्वमीत्यादि जपित्वा मन्दमौत्यादि जपति।

---

१ C ins. वा। २ ऋग्वेद ८. ६९. ११-१२

२१.

१. चतुर्विंशतिकल्पः शस्त्रापि सूददोहास्ता अस्य सूददोहस इत्येषा सकृदेव गम्यते। यावच्छस्त्रं शस्ते यावत्य ऋचः शस्यन्ते तावतीनां सहस्रं बृहत्यः संपद्यन्त इत्यन्वयः। तं मदेशोपस्तृतं शंसनीत्युक्तम्। अतो मदं व ओदतीनामित्येषा ऋगुपसर्जनी। सा [1]पञ्चविंशतिकल्पः शस्त्रापि बृहतीसंपत्त्यर्थं गम्यत एव। ऋते तूष्णींशंसमिति ब्रह्म जज्ञानमित्येतास्तिस्र ऋचो बृहतीसंपत्तये[2] न गम्यन्ते।

२. स्तोत्रियायाऽऽहावो ऽनुरूपाय धाय्यायै प्रगाथाय सूक्ताय निविदे परिधानीयायै चेत्यनेन सप्तसु स्थानेषु मास आहावस्त्विव नियम्यते।

३. स्थाननियमार्थं सूत्रम्।

४. पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति।

५. होता याज्याया वषट्कारे सजपेन कृते प्राक् अनुवषट्कारात्। प्रासर्पकाः प्रेङ्खं यच्छन्ति ईषद्विसृजन्ति।

६ आगच्छन्तमध्वर्युं [समाहृतमपरस्तं स्पाला प्रेङ्खात्प्राङ्][3] प्रेङ्खसंनिधावेवारोहति[4]। न तु धिष्ण्योपरि।

७. धिष्ण्यस्य पश्चात्सुखासनार्थम्।

८. प्रेङ्खं प्रतिगृह्णन् यमिमं भजयमिति मन्त्रं जपति।

१ A ins. आत्मनि प्रत्यञ्चमुपस्पृश्य चो। २ A संपत्त्ये C संपत्तेये। ३ C om. the words enclosed in brackets. ४ A व्यवरोहति।

९. प्रकृत्यनुवादः क्रमार्थः।

१०. अस्मिन्नहनि भवतीत्यर्थः।

११. तस्यातिग्राह्यस्य उप मा यन्तु मज्जय इत्येवमादिना मन्त्रेण भक्षः कार्यः।

१२. क्रमार्थो ऽनुवादः।

१३. प्रकृत्यनुवादसहितविशेषेण सम्यक् प्रोक्तमिति।

२२.

१. अथ माध्यन्दिनसवनक्लृप्तेरनन्तरम्। अतो हेतोर्यतो माध्यन्दिनं सवनं क्लृप्तमित्यर्थः। अतस्तृतीयसवनं कल्प्यते।

२. प्रकृत्यनुवादो विस्पष्टार्थः।

३. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्य[१] एकाहात्प्रकृतिभूता-दग्निष्टोमात्तायते[२]। अत्रापि क्रियते।

४. सुगमार्थम्।

५. इदमपि तथा।

६. इदमपि तथा।

७. एतस्मिन्सूक्ते एतावान्विशेषः। ऋग्द्वयमर्धर्चशः शस्यं छन्दोविशेषत्वात्। इतरासां पच्छो ऽविशेषात्[३]।

---

१ A नित्य एव यत एकाहात्म। २ A om. तायते। ३ A ऽविशेषात्। A adds the following passage इदं च सूक्तं वसिष्ठसंबन्धि गौरिविताय वसिष्ठायेति तत्संबन्धाभिधानात् वसिष्ठस्यायतनत्वात् तत्रास्य तथा च श्रुतिः वसिष्ठ एतद्देवानामिति।

८. ऐकाह्निके निविदं दधातीति श्रुतेः ।

९. यद्यपि पञ्चजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्येत्युक्तं तथापि विस्पष्टार्थमनूद्यते ।

१०. इतिशब्देन तत्सवितुर्वृणीमह इत्यादि सर्वं परामृश्यते। एवंविधमत्र वैश्वदेवशस्त्रं भवति ।

२३.

१. अथानन्तरमाग्निमारुतं शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

२. सुगमार्थमेतत् ।

३. इदमपि विस्पष्टार्थम् ।

४. ते सामगा यदि यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् (८. ६. ५)।

६. प्रगाथानां ककुप्कारग्रंथनमुक्त्वा सर्वत्र यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् ।

७. [1]यदि सामगा इडांदसंज्ञकमग्निष्टोमसाम कुर्युरिति शेषः। तथा सति किं स्यादित्याह ।

८. संज्ञप्तौ स्तोत्रियानुरूपावित्यर्थः ।

९. छन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१०. [अग्ने तवेत्यादीनां द्वादशानामृचां ग्रंथनप्रकार इत्यर्थः।

---

१ C अग्निष्टोमसामे इडांदं साम कु० ।

इत्यादं सामाग्रे तवेति प्रथमे तृचे गेयमिति पचे उक्तौ स्तोत्रियानुरूपौ। यदि तव्रे तवेति तृचद्वये सुवीरंस्तदाग्रे तवेति षट् स्तोत्रिय अग्निनेति षडनुरूप इति]¹ प्राप्तमेवैतदिस्पष्टार्थमनूद्यते।

११. छन्दोगा यदि अतिच्छन्दःसु अग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति।

१२. एतावपि संलग्नावेव स्तोत्रियानुरूपौ। कियांस्तु विशेषस्तमाह।

१३. अतिष्टतिच्छन्दस्त्वात्षष्ठीमुद्धृत्य तत्स्थाने सप्तमीं कृत्वा एवंविधो ऽनुरूपः कार्यः।

१४. छन्दोगापेक्षया विकल्पः।

१५. विविधाक्षमारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिन् शंसने तदिषत्तरम्। एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामिति (७. २६. ११) प्रऊधर्मेण न पदं च पुनःपदं चान्तरेणावान्यादिति (कौ० ब्र० २३. ६) पदपुनःपदमध्ये ऽवसानरहितविशिष्टाक्षरारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिञ्छस्ते तदेवंविधं विषत्तरं शस्त्रम्। शंसनमतिच्छन्दसामग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तमित्यादीनां स्तोत्रियानुरूपाणां भवतीति प्राप्तमेवानूद्यते। अपूर्वस्यार्थान्तरस्यासंभवात्।

१६. रथन्तरपृष्ठव्यतिरेकेण योन्यनुशंसनस्य निषेधो ऽस्ति। अतो ऽत्रापि योन्यनुशंसनं निषिध्यते। न ह्यन्येषां पृष्ठानां योनिः प्रस्ता भवतीति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः।

---

१ The words enclosed in brac[kets are] omitted in C.

१७. सूक्तं भवतीत्यर्थः।

१८. वैश्वानराय पृथुपाजसे प्रयज्यवो मरुतो वसिष्ठेत्येतान्याग्निमारुतशस्त्रे निविद्धानानि सूक्तान्युक्तानि।

१९. इतिशब्देन मरुत्वतीयप्रभृतीन्येतस्याह्नः सर्वाणि सूक्तान्युक्तानीत्यर्थः।

२०. तदेतदहरग्निष्टोमसंस्थं भवतीत्यर्थः। छन्दोगब्राह्मणेऽप्युक्थ्यसंस्थं[1] भवतीत्यर्थः। अथ यथाभिजितं (१२. २७. ४) विषुवन्तं दृष्टपृष्ठं विश्वजितं महाव्रतीयमहरित्युक्थ्यानि कुर्युर्यान्तु विंशिकान्युक्थानीत्युक्तम्।

२१. अग्निष्टोमसंस्थमेतदहः परिसमाप्य प्राक् प्रातरनुवाककालादेतां[2] रात्रिं वसन्ति निर्व्यापारा यथासुखं स्वपन्ति सत्रिणः।

२४.

१. सत्रिण इति शेषः।

२. यः प्रायणीयो निर्ज्ञातस्वरूपः। उदयनीयोऽपि स एव। विशेषस्तूच्यते।

३. तत्रोदयनीयातिरात्रे मैत्रावरुणः सर्वान्करश्चाम्संबाध्य वस्त्रादिना बद्धा प्रेषानाह। यद्यपि करश्चौ नाह कर्मणा प्रशातारा-

---

[1] C ins. अपि। [2] C.॰ह्नादेः।

विति करस्नशब्दो बाहुवचनस्तथाप्यत्र *तदवयवभूतानां नखानां* वाचकः करस्नानिति बहुवचनानुपपत्तेः[१] । करे स्नान्ति स्नुह्मीति करस्नाः[२] नखा धातूनामनेकार्थत्वात् । बहुकरस्नसंप्रेषणप्रयोजनमदृष्टोत्पत्तिरेव ।

४. ते दीक्षिता गवामयनस्य प्रथमे मासे दीक्षितवसनानि *दीक्षाकाले यानि*[३] *धृतानि तान्येव वसते वसनार्थं धारयन्ति ।* वाशब्दो ऽत्रावधारणे ।

५. तानि प्रथममासधृतानि दीक्षितवसनानि नवरात्रार्थं कस्मिंश्चित्प्रदेशे स्थापयन्ति ।

६. *यानि दीक्षितवसनानि प्रथममासि धृतानि नवरात्रार्थं* निहितानि तान्युत्तममासे परिधानार्थं धारयन्ति । केचिदुत्तराय च मासायेत्येवं पठन्ति । तदयुक्तम् । उत्तरमासस्य नवरात्रान्तर्गतत्वाद्विषुवतः परेषु चतुर्थ्वहःसु पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात् । तथा पूर्वोत्तरपटलयोर्दीक्षितवसनपरिधाने वैषम्यं स्यात् । यथा[४] प्रथमपटले प्रथममासे दीक्षितवसनानि धृतानि पुनश्च विषुवतः पूर्वेषु चतुर्थ्वहःसु नवरात्रैकदेशभूतेषु एवमेवोत्तरपटले ऽपि विषुवतः परेषु चतुर्थ्वहःसु दीक्षितवसनानि धृत्वा उत्तममासे द्वाविंशद्दरात्मके धारयितव्यानि । उत्तराय च मासायेत्येतस्मिन्पाठे एवं न स्यात् । अतश्च वैषम्यम् । तस्मादुत्तमाय च मासायेत्ययमेव पाठः साधीयान् ।

---

१ A ॰पत्ते: । २ C ins. च । ३ C om. वे and यानि ।
४ C ins. हि ।

७. अथेतराग्र्यमोत्तममासनवराचवर्जितान् दश मासान् अजिनानि पाविश्यात्[1] कृष्णाजिनानि दीचाप्रतव्यतिरिक्तानि परिधानयोग्यानि कृत्वा वा वसते परिधत्ते। अथवा आर्द्राण्युदकक्लिन्नानि वसनानि वसते परिधत्ते। एवं मासविशेषे वसनविधौ[2] दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टं कल्पनीयम्।

८. तस्मिन्नुदयनीयातिराचे संस्थितकर्माणि समाप्तिसंबन्धीनि कर्माणि क्रियन्तेऽध्वर्य्वादिभिः।

९. अवभृथे व्युत्क्रामतापन्वहं वसतीवरीग्रहणं चेत्युक्तं (१३. ४. २७. २८) कातीयसूत्रे। तदेतस्मिन्न भवति।

१०. इह मद[3] एव मघवन्नित्यतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्विति (१०. १. ११) यदुक्तं तदिह न भवति।

११. सत्त्रिण इति शेषः। सर्वेषां यागाधिकाराद्बहुवचनम्।

१२. सत्त्रिणसमसाध्वर्यवश्च।

१३. सत्त्रिभिरिति शेषः।

१४. ते दीक्षिता यदि यज्ञागारेषु समस्तामतं सत्त्रान्तरं प्रारब्धुकामा भवेयुस्तथा सति प्रेङ्खमिश्रमादधत एव। डुधाञ् धारणपोषणयोरिति धारणार्थो दधातिरिह ज्ञातव्यः।

१५. यदि सत्त्रान्तरमारप्समाना न[4] भवेयुस्तथा सत्यादीप्य[5] प्रविशन्तीत्युक्तत्वात्सर्वान्यज्ञागारानग्निसात्कुर्वते। तथा सति प्रेङ्खफलकमपि तत्रैव प्रवेशव्यमित्यर्थः।

---

१ A पाविश्यात्। २ C वसनविशेषविधौ। ३ O इदमद।
४ C om. न। ५ A चादिद्वं।

१६. अवभृथमवैतीत्यत्र निर्ज्ञातपदार्थस्वरूपः।

१७. प्रायणीययोदयनीया व्याख्यातेत्यत्र।

१८. मैत्रावरुणी वशानूबन्ध्या पयस्या वेत्यत्र।

१९. व्यत्ययो मङ्गलमिति तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अनूबन्ध्याया वपाकर्मणि समाप्ते[1]। वेदेरर्धद्वयमस्ति उत्तरार्धं दक्षिणार्धं च दक्षिणार्धं ऽप्यर्धद्वयम्। पूर्वार्धमपरार्धं च। तस्माद्दक्षिणापरार्धाद्बहिः[2] पश्चाद्भागे पटकुटीं[3] कृत्वा सर्वे दीक्षिताः केशश्मश्रुवपनं कुर्वते।

२०. वैधवपनं कक्षोपस्थवर्जमिति निषेधो ऽस्ति। तद्बोधनार्थं सर्वाणीत्युक्तम्।

२१. स्मृतिप्राप्तमपि विशिष्टस्नानार्थमनूद्यते। विशेषश्च बहुकालमस्नातत्वात्सर्वमलापकर्षः।

२२. चन्दनकेसरसुगन्धितिलकमाल्यसुवर्णवस्त्रसुवर्णाभरणादिभिः स्वशरीराणि सुभूषितानि कुर्युः। स्नानमलंकरणं च पत्नीनामपि समानं मलिनताविशेषात्।

२३. स्वलंकृता दीक्षिता उष्णीषान् शिरोवेष्टनानि पर्यस्यन्ति बध्नन्ति। आ केशानां संजननात्। केशोत्पत्तिं मर्यादीकृत्य।

२४. परिशेषं वपायागोत्तरानुष्ठेयं कर्मशेषम्। अनूबन्ध्यायै अनूबन्ध्यायाः संस्थापयन्ति समापयन्ति।

२५. उदयनीयान्ता अनूबन्ध्या संतिष्ठते समाप्यते।

---

१ A समाप्तो C समाप्तौ। २ A वेदे instead of बहिः। ३ A पटंकुटीं।

२६. तस्यामनूबन्ध्यायां संस्थितायां समाप्तायां गृहपत्यरण्योः यथासंप्रकीर्णमेकीकृतानामग्नीनां समारोपं कृत्वा ततः।

२७. गृहपतिप्रभृतयशालाचोत्करावन्तरेण उपनिष्क्रमणं कुर्वन्ति।

२८. यात्रिकदेवयजनप्रदेशादुत्तरत उत्तरस्मिन्प्रदेशे उद्धतावोक्षिते समदृश आन्यायतनानि अग्निस्थानानि कृत्वा ततः।

२९. तानि गोमयोपलिप्तानि कृत्वा।

३०. तत उदवसानीयेष्टिमुपक्रम्य गृहपत्यरण्योः सर्वेषां मन्थनं कृत्वा गृहपतिब्रह्मादयः स्वान् स्वानग्नीन्संस्थापयन्ति।

३१. प्रणीताप्रणयनं कृत्वा गृह्येतिकर्तव्यतया इदं विष्णुरित्यनेन सर्वे पूर्णाहुतीर्जुह्वति।

३२. नाना उदवसानीयाभिरिष्टिभिर्यजेरन्। य आहिताग्नयो भवन्तीत्यनेन अनाहिताग्नीनामपि सत्त्रासनं दर्शयति।

३३. ये अनाहिताग्नयः सत्त्रिणस्ते गृहपतिमेव उदवसानीययेष्टा[1] उपासीरन्। उदवसानीयाकाले गृहपतिसमीपे उपविशन्तीत्यर्थः। गृहपतिमेवेत्येवकारकरणं नेदिष्ठिप्रतिषेधार्थम्। मुख्यं गृहपतिमेव न नेदिष्ठिनमिति। अथवा तद्देवतैः स्थालीपाकैर्यजेरन्ननाहिताग्नय इति छान्दोग्यभाष्ये।

३४. उत्थाय चाग्निष्टोमः सहस्रदक्षिणः पृष्ठशमनीय[2] इति (१३. १४. ७) य उक्तस्तस्य इदानीमनुष्ठानं भवति।

---

१ A ॰ष्ट्या। २ Mss. ष्ठ्य।

२५. विकल्पेन न भवतीत्यर्थः ।

२६. यस्मिन्पक्षे यजेत तस्मिन्पक्षे एते एव सत्रिण ऋत्विजो भवन्ति । स काममेवेत्याद्येकवचननिर्वादेन[1] गृहपतेरेव पृष्ठशमनीयो[2] भवतीत्यवसीयते । अस्य गृहपतेः पृष्ठशमनीययागे एते एव सत्रिण ऋत्विजः स्युरित्यर्थः । सत्रिणः सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति । शाखान्तरश्रुतेस्तु एकैको यजमान अन्यान्यान्षोडशषोडश ऋत्विजो वृत्वा पृथक् पृथक् पृष्ठशमनीयं करोतीत्यपि च ।

२७. तेभ्यः सत्रऋत्विग्भ्यः तद्द्वादशेयं स्यात् पृष्ठशमनीये । सहस्रं गावो विभज्य देया इत्यर्थः ।

२८. अत्र उदयनीयातिरात्रसमाप्तौ[3] संवत्सरसत्रं समाप्तं भवतीत्यर्थः ।

२९. अथशब्दो मङ्गलार्थः । अतः होत्रनुष्ठानविचारानन्तरं होत्राणामेव मीमांसा होत्रकाणामेव विचारो ऽभिप्रेतः । तस्मातः । तस्य होत्रकानुष्ठानस्य अत एव उक्तादेव शास्त्रान्निर्वाह इत्यर्थः । यथा । ऐकाहिकं वा (११. १०. ६) प्रातःसवनमित्यत्र वाशब्दस्यावधारणार्थत्वात् प्रातःसवने होत्रकाणामैकाहिकान्येव शस्त्राणि । चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति बृहत्पृष्ठे विश्वजिति महाव्रते च षष्ठादिति (१२. ६. ७) माध्यन्दिने सवने[4] पार्ष्ठिकात्षष्ठादेव ।

---

१ A ०देव C ०देन । २ Mss. श्न throughout. ३ C ०रात्रि० ।
४ C उत्तरयोः सवनयोः instead of माध्यन्दिने सवने ।

अथ यद्यभिजितं विषुवन्तं बृहत्पृष्ठं विश्वजितं महाव्रतीयमहरित्युक्थ्यानि (१२. २०. ४) कुर्युश्चातुर्विंशिकान्युक्थानीत्युक्थ्यसंस्थे चातुर्विंशिकानीत्यादि ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारसदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति महाव्रतभाष्ये द्वितीयो ऽध्यायः[१] समाप्तः ।

---

१ A °व्रतसूत्रव्याख्यायामष्टा° C इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये ऽष्टादशो ऽध्यायः ।